

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ**

ХІХ — початку ХХ ст.

ВИПУСК ХХ

КИЇВ 2012

Проблеми історії України XIX — початку XX ст.: збірник. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — Вип. XX. — 378 с.

Пропоноване видання є двадцятим випуском наукових студій відділу історії України XIX — початку XX ст. Інституту історії України НАН України. Видання продовжує традицію публікації результатів науково-дослідницької діяльності співробітників, аспірантів та здобувачів відділу, працівників провідних вітчизняних наукових установ та викладачів вищих навчальних закладів України.

У збірнику висвітлено широке коло політичних, соціально-економічних, релігійно-знавчих та біографічних питань з історії українських земель XIX — початку XX ст. Також представлені розвідки з методології, історіографії, джерелознавства та студії на воєнну тематику.

Наукові доробки, що увійшли до випуску, можуть бути корисними не лише ученим-історикам, викладачам та студентам вищих навчальних закладів гуманітарного профілю, а й усім небайдужим до минулого України.

Редакційна колегія: *О.П. Ресит*, д.і.н., професор, член-кореспондент НАН України (голова редколегії), Інститут історії України НАН України, *В.В. Шевченко*, к.і.н., старший науковий співробітник (секретар редколегії), Інститут історії України НАН України

Члени редколегії: *В.Й. Борисенко*, д.і.н., професор, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, *О.І. Гуржій*, д.і.н., професор, головний науковий співробітник, Інститут історії України НАН України, *О.В. Добржанський*, д.і.н., професор, Чернівецький державний університет імені Юрія Федьковича, *Г.Д. Казьмирчук*, д.і.н., професор, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, *В.П. Коцул*, д.і.н., професор, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет, *О.М. Лебеденко*, д.і.н., професор, Ізмаїльський державний педагогічний інститут, *О.А. Удод*, д.і.н., професор, Інститут історії України НАН України, *Л.Ф. Циганенко*, д.і.н., професор, Ізмаїльський державний педагогічний інститут, *В.С. Шандра*, д.і.н., професор, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України, *Н.А. Шип*, д.і.н., професор, Українська академія зовнішньої торгівлі, *О.О. Крижановська*, к.і.н., старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України, *Г.В. Степаненко*, к.і.н., вчений секретар відділу, Інститут історії України НАН України

Рецензенти: д.і.н., професор *А.П. Коцул*; д.і.н., професор *В.М. Орлик*; д.і.н., професор *Г.Ф. Турченко*

Згідно постанови президії ВАК України від 26.05.2010 р. № 1-05/4 видання внесено до переліку фахових видань з історичних наук (Бюлетень ВАК України, № 6, 2010)

Літературний редактор: *С.Г. Архипенко*

Набір підготували: *О.В. Фастовець, І.В. Мазуревич*

Оригінал-макет підготувала: *Л.А. Зубець*

Видається за рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 6739 від 04.12.2002 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України

Електронна адреса: E-mail — pravhram@rambler.ru

Problems of the History of Ukraine of XIX — Beginning XX cc.: collection. — Kyiv: Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2012. — XX Edition. — 378 p.

The offered edition is the twentieth issue of scientific studios of department of the history of Ukraine XIX — to beginning of XX item to the Institute of the history of Ukraine NAS Ukraine. Edition continues tradition of publication of the results of scientifically research activity of employees, graduate students and bread-winners of department, workers of researches the leading domestic scientific establishments and teachers of higher educational establishments of Ukraine.

The collection covers a wide range of political, socio-economic, religion and background on the history of the Ukrainian lands of the nineteenth early twentieth century. There are articles devoted to the methodology, historiography, sources and military studies.

Scientific revisions which entered in an issue can profit to not only the scientists-historians, teachers and students of higher educational establishments of humanitarian type but also all unindifferent to the pas of Ukraine.

Editorial Board: ***O.P. Reent***, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Head of editorial board), Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, ***V.V. Shevchenko***, Candidate of History (Secretary of editorial board), Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board Members: ***V.Y. Borysenko***, Doctor of History, Professor, M.P. Drahomanov National Pedagogical University, ***O.I. Hurzhiy***, Doctor of History, Professor, Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, ***O.V. Dobrzhans'kyi***, Doctor of History, Professor, Yuriy Fed'kovych Chernivtsi State University, ***H.D. Kaz'myrchuk***, Doctor of History, Professor, Taras Shevchenko Kyiv National University, ***V.P. Kotsur***, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the Academy of Pedagogy of Ukraine, Pereyaslav-Khmel'nyts'kyi State Pedagogical University, ***O.M. Lebedenko***, Doctor of History, Professor, Izmail State Pedagogical Institute, ***O.A. Udod***, Doctor of History, Professor, Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, ***L.F. Tsyganenko***, Doctor of History, Professor, Izmail State Pedagogical Institute, ***V.S. Shandra***, Doctor of History, Professor, Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, ***N.A. Shyp***, Doctor of History, Professor, Ukrainian Academy of Foreign Trade, ***O.O. Kryzhanovs'ka***, Candidate of History, Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, ***H.V. Stepanenko***, Candidate of History, Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine

Reviewers: Doctor of History, Professor ***A.P. Kotsur***; Doctor of History, Professor ***V.M. Orlyk***; Doctor of History, Professor ***H.F. Turchenko***

According to decision of presidium of the Higher Certification Committee of Ukraine from 26.05.2010 p. № 1-05/4 the edition in included to the list of professional publications in history (report of the Higher Certification Committee of Ukraine, № 6, 2010)

Literary Editor: ***S.H. Arkhopenko***

Composed matter by: ***O.V. Fastovets, I.V. Mazurevych***

Layout by: ***L.A. Zubets***

Published according to decision of Academic Council of Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine

Certificate of state registration of printed medium KB № 6739 from 04.12.2002, issued by State Committee of Information Policy, Television and Broadcasting of Ukraine

E-mail: pravhram@rambler.ru

ПЕРЕДМОВА

Дев'ятнадцяте століття ввійшло в історію як «епоха національностей» (хоч не до всіх національностей воно повернулося своїм привітним ликом). На зміну феодально-династичному принципу в Європі приходять ідеї національної держави, національного самовизначення, що змінила обличчя Старого і Нового Світу. Ламається весь уклад європейського життя, рушаються кордони, уявлення, змінюються геополітичні розрахунки. В дію приходять великі людські маси, подвигнуті своїми гостро усвідомленими соціальними та національними інтересами. Розвиток буржуазних економічних відносин, насамперед в Англії та Франції, разом із наступом просвітницької ідеології, не залишав шансів старим формам суспільного життя і духовній рутині. Не упривілейовані шари, не аристократія, а народ, нація стають рушієм історичних процесів. У повітрі витає «дух нації» (вираз Монтеस्क'є), якому одні давали містичну інтерпретацію, інші — раціоналістичну.

Пропонований збірник є черговим випуском відділу історії України XIX — початку XX ст. Інституту історії України НАН України. Його основу становлять наукові доробки співробітників відділу, в яких переосмислюються з погляду сучасності найрізноманітніші аспекти вітчизняної історії періоду, в який українські землі входили до складу двох імперій — Російської та Австро-Угорської.

Автори наукових студій, які входять до видання, намагались вивчати минуле України, широко застосовуючи комплексний та міждисциплінарний підходи, що своєю чергою дозволить не тільки глибоко дослідити актуальні питання вітчизняної історії, а й сприяти розробці її понятійного апарату та активізації дискусій у різних площинах.

Втілення в життя цих завдань допоможе як у всебічному й неупередженому дослідженні славних і трагічних сторінок минулого, так і у пошуках перспектив подальшого розвитку нашої молоді держави. Без осмислення пройденого шляху неможливі впевнений рух у завтрашній день та здійснювані спроби консолідації нашого народу. Досвід вітчизняної історії XIX — початку XX ст., виражений його підпорядкованістю двом найбільшим імперіям того часу, не сприяв формуванню духовної єдності, кристалізації національної ідеї, формуванню українського національно-визвольного руху та його основних цілей.

Тому ключовими завданнями істориків є пошук й обґрунтування тих спільних для всіх точок відліку, котрі могли б послугувати консолідації навколо них заради прогресу та поєднання минулого з сьогоденням.

Визначення шляхів, перспектив і орієнтирів подальшого розвитку є важливим кроком у майбутнє, однак — лише одним із багатьох. Погляд назад, на пройдене, осмислення минулого, — допомагають у розбудові сильної та

процвітаючої України, яка не є одномоментною дією, а тривалим і часом непростим і болісним процесом, у якому є місце як досягненням, так і помилкам.

Сподіваємося, що завдяки широкому спектру тематики, глибинності та дискусійності представлених статей часопис має зацікавити не лише фахівців-істориків, студентів вищих навчальних закладів гуманітарного профілю, а й буде корисним усім, хто небайдужий до історії своєї держави.

РОЗДІЛ І

ПИТАННЯ НАЦІЄТВОРЕННЯ

УДК 94 (477) «18/19»

О.П. Ресніт
(м. Київ)

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ТА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ З «УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ» В МОДЕРНУ ДОБУ

Статтю присвячено еволюції українського національного руху з кінця XVIII до початку XX ст. та політиці державної влади Російської імперії з цього питання. Зокрема, виявлено основні чинники формування національної свідомості, охарактеризовано мову як атрибут народу та його ідентифікатор. Наголошено на неоднозначності становища українців в поліетнічній державі.

Ключові слова: Російська імперія, національний рух, «українське питання», модерна нація, національна політика.

Статья посвящена эволюции украинского национального движения с конца XVIII до начала XX в. и политике государственной власти Российской империи по этому вопросу. В частности, выявлены основные факторы формирования национального сознания, охарактеризованы язык как атрибут народа и его идентификатор. Отмечена неоднозначность положения украинцев в полиэтническом государстве.

Ключевые слова: Российская империя, национальное движение, «украинский вопрос», современная нация, национальная политика.

The article is devoted to the evolution of the Ukrainian national movement in late XVIII to the early twentieth century. and policies of the government of the Russian Empire on the issue. In particular, the main factors in the formation of national consciousness, characterized language as an attribute of the people and their ID. Emphasized the ambiguity of the situation of Ukrainian in the multiethnic state.

Keywords: Russian Empire, a national movement, «Ukrainian question», modern nation, national policy.

«Малоруссы, малороссы (иногда называемые южноруссами), представители одной из трех восточнославянских народностей, вместе именуемых русскими [курсив наш — О.Р.]» — так починається стаття про українців в одній із

найпопулярніших у Російській імперії багатотомних енциклопедій, що за період з 1900 по 1909 рр. витримала чотири стереотипних видання і п'яте з додатковими двома томами¹. Здавалося б, позаду залишилося «довге» XIX ст. з його пробудженням державних і недержавних народів, зокрема і українців, до усвідомленого національного буття і тут (вже в модерну добу!) такий анахронізм у вигляді гасла у солідному енциклопедичному виданні...

Насправді ж на початку XX ст. анахронізм у процитованій енциклопедичній статті міг відчувати дуже незначний відсоток потенційних читачів. І справа тут не лише в тому, що викладений погляд на українців (малоросів) та їх взаємини з іншими східнослов'янськими народами — росіянами (великоросами) та білорусами — був інтегральною частиною російської державно-правової доктрини, яка постулювала існування «триєдиного» російського народу («суперетносу»), а й у тому, що такий погляд органічно сприймався й поділявся (щонайменше — рішуче не відкидався) у той час переважною більшістю сукупного східнослов'янського населення імперії.

Попри очевидні досягнення українського національного руху в XIX ст., процес формування та консолідації модерної нації станом на початок XX ст. був дуже далеким від завершення, а головні його каталізатори — революційні події та Перша світова війна, що втягнуть у його вир широкі маси — були ще попереду. Більшість українців імперії тоді ще органічно (без внутрішнього конфлікту) поєднували у собі, за сучасною термінологією, щонайменше дві ідентичності, однією з них і була офіційна загальноросійська («общерусская»).

Становище українського народу в Російській імперії було не таким вже й однозначним, щоб підпадати під категоричні висновки — «пригноблений» чи навіть, здавалося б, очевидне — «бездержавний», адже, згідно з тією ж таки офіційною доктриною, малороси як інтегральна складова «триєдиного» російського панівного в імперії народу мали всі законні підстави вважати себе співтворцями російської держави, її воєнних перемог та її літературної російської мови. Наскільки різоче іншим в імперську добу від сьогоднішнього було значення деяких етнополітичних категорій добре ілюструє вже узвичаєний вислів «Севастополь — город русской славы, славы русских моряков». Коли цей вислів у варіаціях народився у XIX ст., він однаковою мірою стосувався всіх трьох східнослов'янських народів, *«вместе именуемых русскими»*, а не вказував конкретно на один, хай і найбільший серед них (якщо не брати до уваги офіцерський склад Чорноморського флоту періоду найбільшої його бойової слави, то виявиться, що серед його моряків переважали рекрути, а потім призовники з українських губерній імперії). Сьогодні ж цей вислів, у повному відриві від свого первісного значення, перетворився на один з найефектніших, сказати б — сакральних, пропагандистських штампів-«аргументів» у спробах довести винятково російські «історичні права» на це місто.

З іншого боку, попри всю формальну повноту прав (і безправ'я також), що їх мали у самодержавній імперії в однаковому з великоросами обсязі малороси як індивідууми, вони, а вірніше, та у часі постійно зростаюча чисельно частина з них, що відмовилася від дуалістичної ідентичності на користь модерної,

української, як усвідомлена спільнота перебувала у значно гіршому становищі щодо можливості задоволення своїх національно-культурних потреб, ніж інші народи, не обтяжені офіційною належністю до державоформуючої в Російській імперії нації. Парадокс реалій буття українців полягав у тому, що в той час, як інші, не східнослов'янські, народи, маючи свій визнаний у державі статус, найчастіше — «іногородців» (юридичних або лише тільки політичних), на цій підставі вимагали, залежно від ступеня розвитку, задоволення своїх національно-культурних потреб (зазначимо — не завжди безуспішно), то українцям (тим малоросам, які відкинули дуалістичну ідентичність) доводилося виборювати саме право вважатися і визнаватися з боку держави окремим народом (до падіння самодержавного ладу в Російській імперії досягти цього так і не вдалося), аби тільки мати можливість заявити про свої національно-культурні потреби та вимагати їх задоволення.

«Довге» XIX ст. у сфері національної політики Російської імперії пройшло під впливом кількох паралельних, взаємопов'язаних процесів. Патріархальна поліетнічна імперія², якою Росія була ще на початку XIX ст., за 100 років по тому під впливом російського націоналістичного дискурсу стрімко трансформувалась в імперію національну — однієї великої російської нації, яка, згідно з офіційною державно-правовою доктриною, охоплювала собою все східнослов'янське населення імперії. З іншого боку, національні рухи серед її народів, підкорюючись внутрішній логіці розвитку національних рухів узагалі — від первинного самоусвідомлення і захоплення фольклором та народною пісенною творчістю до накреслення чіткої національної програми дій, прямо ставили під сумнів саму можливість здійснення названої вище трансформації Російської імперії. Успішність або неуспішність цієї трансформації чи не в першу чергу залежала від долі в імперії українського руху, який самим тільки фактом свого існування руйнував і спростовував основу-основ для побудови імперії однієї пануючої великої російської нації — офіційну доктрину про «триєдиний» російський народ. Багатомільйонне селянське українське населення (малороси) з розмитотою, часто з подвійною і більше, невиразною, ще не сформованою ідентичністю представляло собою поле запеклої битви, на якому, в кінцевому рахунку, без перебільшення вирішувалася доля імперії. Це був своєрідний етнічний субстрат, з якого влада Російської імперії, за умови проведення нею продуманої, цілеспрямованої, виваженої політики, цілком могла у XIX ст. виростити собі надійну опору, перетворивши позірну доктрину про триєдиний російський народ у реальну дійсність. Так само органічно і нечисленні піонери українського національного руху першої половини XIX ст., а потім і продовжувачі їхньої справи шляхом послідовної національно-культурної та політичної праці могли зростити на цьому ж етнічному субстратові модерну українську націю. Альтернативність (багатоваріантність) шляхів національного будівництва на українському етнічному ґрунті в Російській імперії XIX ст. — була, на думку сучасного російського історика О. Міллера, однією з визначальних рис цього процесу³.

Важливість утримання українського етносу в тілі «триединого» російського народу диктувалася для російської влади й російського суспільства, окрім ментальних та ідеологічних, також чинником суто утилітарним, опертим на статистику народонаселення Російської імперії. Треба визнати, що «гра у цифри» (статистику) завжди була потужним інструментом, з однієї сторони — в доведенні справедливості прав і претензій, а з іншої — у спростуванні обґрунтованості таких вимог. У випадку Російської імперії від простої арифметики — рахувати малоросів як інтегральну частину великої російської нації чи як окрему і самодостатню українську — залежала відповідь на питання про національний характер імперії: домінуюче російський — у першому випадку (велика російська нація становить більшість населення держави) або багатонаціональний, «іно-родницький» — у другому (російська нація без малоросів становить меншість населення).

XIX ст. — це доба молодих національних рухів, пробудження до національно-культурної та політичної праці раніше «сплячих» народів у всеєвропейському масштабі, зокрема і в Російській імперії. Ось тільки невблаганна внутрішня логіка національних рухів уповні ставала зрозумілою як їхнім провідникам, так і опонентам далеко не одразу, уже на етапі зрілості та масовості цих рухів, коли зупинити їх було практично неможливо. Цим пояснюється, зокрема, і те, що російська влада як інститут, за винятком окремих у ній «провидців», ставилася до національних рухів в їх початкових стадіях доволі поблажливо, без зайвих надмірностей і надуживань, подекуди пронісши такий «маніловський» погляд у багажі своєї національної політики й у XX ст. Водночас у періоди загострень, під впливом різних чинників вона ж діяла надто жорстко і брутално, значно перевищуючи рівень необхідного державного реагування, чим досягала результатів зворотних тим, на які очікувала.

Ще наприкінці XVIII ст. населення українських земель, інкорпорованих Російською імперією, характеризувалося значною перевагою корінних мешканців. На Лівобережжі українці становили 98,1%, Слобожанщині — 85,9%, Правобережжі — 88%, у Степовій (Південній) Україні — 71,5% населення. У 9 українських губерніях на 1811 р. проживали 8,7 млн осіб, а на 1863 — уже 13,6 млн. Усього ж упродовж XIX ст. населення України в межах Російської імперії зросло більш, ніж утричі (з 7,7 до 23,4 млн осіб). Слід мати на увазі, що таку значну динаміку спричинив не лише природний приріст, а й міграції інших етнічних груп. Міграційна політика царизму стала одним із визначальних важелів інтеграції поглинання та русифікації України. Російська влада з допомогою усіляких пільг та привілеїв стимулювала також заселення українських земель представниками інших національностей, передусім німцями, греками, болгарами, сербами тощо. Найбільше ж заохочувалися до цього росіяни, яким прищеплювали усвідомлення належності до панівної державної нації й почуття нібито історично правомірної їхньої зверхності над людьми інших національностей.

Про почасті колонізаторську національну політику царизму свідчить структура міського населення України. Наприкінці XIX ст. корінні мешканці

становили тут не більше третини. Найменше українців проживало у великих містах: в Одесі, наприклад, їх налічувалося не більше 6% від усього населення, навіть у Києві — лише 22%. Загалом у промисловості, на транспорті та в торгівлі працювало трохи більше 9% українців. А серед учених, митців, медиків, церковних служителів їх було й того менше — 0,5%.

Наприкінці XIX ст. внаслідок переселенських рухів частка корінних жителів України зменшилася з 90% до 80%. Натомість збільшилася кількість росіян: у той період доля останніх серед населення України становила майже 12%. Найбільше їх було серед чиновництва, купецтва й робітництва на Лівобережжі та Півдні України. Разом зі зрусифікованими українцями вони становили тут більшість міського населення.

Польська людність в Україні складала 10% населення на початку XIX ст. й 6% — наприкінці його. Однак серед дворянства поляки переважали (60%). Вагомою залишалася частка євреїв (8% від усього населення й 33% — від міського), а також німців — 1 млн осіб⁴.

Українці в XIX — на початку XX ст. залишалися аграрною нацією, що визначальним чином вплинуло на формування психологічного, соціокультурного архетипу, а також здатність суспільства до самоорганізації, усвідомлення корпоративних та національних інтересів та їх захисту.

Як уже зазначалося, Російська імперія була поліетнічною державою. Відтак від способу розв'язання національного питання залежала її подальша доля, територіальна цілісність, економічний потенціал. Інкorporація українських земель супроводжувалася нівелюванням особливостей їх територіально-адміністративного устрою, форм самоуправління, усталених судових інституцій тощо. Україна взагалі вважалася «природним продовженням» Росії, а її населення — спорідненим із російським. На цій підставі не припускалася навіть думка про те, що в Малоросії мешкає народ зі своєю багатовіковою історією, власними культурою, звичаями, побутом, мовою. Ідею автономії України у складі імперії було поховано ще з ліквідацією Гетьманщини. Тож будь-які вияви національної окремішності українців Петербург сприймав як безпідставні й спрямовані на підрив «підвалин єдиної та неподільної Російської імперії».

Однак побоювання рецидивів національних проявів змушували царський уряд удаватися до запобіжних заходів. Українські міста заповнила російська бюрократія та військові. Тут вони почувалися як повновладні господарі. А чиновники-українці, як і заможні міщани та духівництво, також здебільшого зрікалися рідної мови. Проте й серед української освіченої еліти були патріотично налаштовані люди, які не сприймали русифікаторської політики царизму. В їх пам'яті жили культурні та державницькі традиції української минувшини⁵.

Виразом національної свідомості, найбільш очевидним атрибутом кожного народу та вагомою підставою для його ідентичності була мова. Саме проти неї спрямовувалася більшість розпоряджень російських урядовців та імператорів, навколо мовної проблеми, зокрема її літературної складової, у XIX ст. точилася основна боротьба в «українському питанні». Ось чому видається доречним,

перш ніж перейти до короткого огляду історії українського руху у Російській імперії та аналізу політики останньої щодо нього, подати стислий нарис генези мовного питання.

Зі скасуванням гетьманського уряду та полкового адміністративного устрою колишньої Гетьманщини й Слобідської України у другій половині XVIII ст., а також зі знищенням 1775 р. Запорізької Січі стара книжна (літературна) українська мова, значною мірою макаронічна за своєю структурою та лексикою, віддалена від живої, розмовної, народної мови й пристосована в першу чергу для потреб адміністративного апарату козацьких полків — була приречена на швидке згасання. Цьому сприяло й пожалування козацькій старшині, що серед іншого швидко засвоїла тодішній варіант російської літературної мови, прав імперського дворянства.

Сучасна українська літературна мова бере свій початок від веселої й бурлескної експериментальної спроби Івана Котляревського кінця XVIII ст. пристосувати, як це можна було б сьогодні сказати — «жарту заради для» у своїй «Енеїді» народну мову для потреб високого письменства. Експеримент виявився напрочуд вдалим, з'явився запит, зокрема й у російських освічених колах, на подібного стибу літературу, що спонукало письменника, а за ним і багатьох його послідовників звернути увагу на українську народну мову як літературний засіб.

У перші десятиліття XIX ст. процес «експериментування» набув доволі широкого поширення, давши життя кільком новим жанрам сучасної української літератури. Зазначимо, що в той ранній період свого розвитку вітчизняне красне письменство на основі народної мови, головню орієнтоване, як певне модне віяння, на освічену публіку, а не на широкі верстви неписьменного українського населення, не зустрічало жодної протидії з боку влади, більше того — знаходило зацікавлення з боку освіченої частини російського суспільства.

Інша частина освічених уродженців українських теренів, найбільш яскравим представником якої був Микола Гоголь, багато прислужилися розвиткові й збагаченню неповторним південним лексичним компонентом російської літературної мови як мови імперії, підданими якої вони були. З огляду на офіційне зарахування малоросів до складу панівного в державі російського народу як його невід'ємної частини, літературний вибір М. Гоголя та багатьох інших був таким самим природним за тих умов, що й вибір тих уродженців українських теренів, хто пов'язав себе з літературною працею на основі народної української мови, піднятої ними до стандартів та потреб мови літературної.

Зміни відбулися з приходом в українську літературу Тараса Шевченка — першого українського поета, прямим адресатом творів якого стали не тільки вузькі освічені кола тогочасного суспільства підросійської України, а й широкі верстви селянства, серед якого Шевченкові твори розповсюджувалися за технологією ще часів Гомера — в усній формі.

Викриття у 1847 р. у Києві Кирило-Мефодіївського товариства, арешт його учасників (серед них і Т. Шевченка), що бачили майбуття України як окремої самоврядної одиниці у складі вільної федерації слов'янських народів,

прискіпливе слідство у справі вперше звернули увагу російської влади на можливий зв'язок літературної діяльності українською мовою з формуванням окремішньої ідентичності населення малоросійських губерній імперії та, як наслідок, з гіпотетичною загрозою неодмінного виникнення «сепаратистських» тенденцій у майбутньому. Суворе покарання братчиків, у першу чергу Т. Шевченка — яскраве тому підтвердження.

Із початком епохи ліберальних реформ у Російській імперії, що супроводжувалася небаченими й неможливими раніше гласністю та громадською активністю, зокрема щодо недільних шкіл для простого народу, із появою перших Громад — напівлегальних гуртків українофільської інтелігенції та петербурзького журналу «Основа» — публічно було сформульовано й жваво обговорювалися у пресі дискурси українсько-єврейських, українсько-російських та українсько-польських взаємин. Чільне місце у цих обговореннях, особливо з боку противників українофільства, було приділено питанню вироблення й кодифікації української літературної мови як наріжного чинника формування національної ідентичності українців та розвитку серед них «сепаратистських» політичних устремлінь.

На тлі Польського національно-визвольного повстання 1863–1864 рр. і численних відкритих обвинувачень у пресі та в таємних дописах українофілів у «сепаратистських» інспіраціях (донощицькою «пильністю» особливо відзначалися уродженці українських теренів) російська влада взяла українофільський рух під свій ретельний нагляд, надовго обравши за об'єкт репресій українські літературну мову та книгодрукування. Віхами другої половини XIX ст. у цій нерівній боротьбі були недоброї пам'яті Валуєвський циркуляр від 18 липня 1863 р., яким заборонявся друк духовної та навчальної літератури українською мовою для простого народу, і Емський указ імператора Олександра II від 18 травня 1876 р., за яким, серед іншого, було заборонено ввозити закордонні видання українською мовою, друкувати в імперії українською будь-які оригінальні чи перекладні твори за винятком історичних пам'яток, і то лише за умови їх друку у відповідності до норм російської орфографії, а не українського фонетичного правопису — так званої кулішівки. Окрім того, було заборонено театральні постановки україномовних вистав. Свою зловісну для українських мови, літератури та театального мистецтва чинність Емський указ зберігав до 1905 р. — початку Першої російської революції. По суті, до Лютневої революції 1917 р. українська мова, за поодиноким винятком Імператорської академії наук у 1903 р., так і не була визнана у Російській імперії самостійною слов'янською мовою, а вважалася одним із «наріч» російської. Так само зазнали невдачі численні спроби добитися в останні десять років існування Російської імперії законодавчого дозволу (питання неодноразово дебатовалося в Державній думі різних скликань) на викладання у народних школах українських губерній саме українською мовою.

Звернення до історичної пам'яті, дослідження минувшини та сьогодення в історичному й етнографічному вимірах, започаткування інституцій, що провадили таку роботу, — все це важливі складові початкового етапу процесу формування національного самоусвідомлення в будь-якому національному русі.

До середини XIX ст. не існувало літературної, вільної від регіональних діалектизмів української мови. Та навіть у побутовій формі російська верхівка боялася її. Що вже казати про спроби писати чи викладати нею в школах! Відчуваючи об'єктивний потенціал української мови, царизм ставив усілякі перешкоди на шляху її поширення. Вже за царювання Миколи I, який запровадив обов'язкову попередню цензуру друкованої продукції, з Петербурга в Україну надійшов суворий наказ пильно стежити за українською літературою. «Політично неблагонадійним» вважався кожен, хто цікавився українськими старожитностями, історією, літературою. У Московському університеті знайшлися професори, які почали цілком серйозно запевняти, що українська мова — це та сама російська, тільки «зіпсована» польською.

Зрештою, майже повсюдно більшість українського панства перейшла на вживання російської мови, навіть у родинному спілкуванні. Українську почали називати «мужичою», адже нею розмовляли селянські маси. Насамперед русифікувалися міста, куди з російських губерній охоче приїздили в адміністративно-військові установи чиновники та офіцери.

Значне занепокоєння властей викликав поданий на розгляд цензури на початку 60-х рр. XIX ст. український переклад Євангелія, зроблений П. Морачевським. Спеціально створена комісія Синоду винесла безапеляційне рішення: визнати рукопис «небезпечним та шкідливим». Отже, першу спробу донести Слово Боже до українців їхньою рідною мовою було зустрінuto вкрай вороже як світською, так і церковною владою Російської імперії.

Міністр внутрішніх справ П. Валуєв 18 липня 1863 р. видав та розіслав у всі українські губернії циркуляр, яким суворо заборонялося друкування національною мовою книжок «навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу». Навчання українською мовою визначалося як «політична пропаганда», а ті, хто за це брався, звинувачувалися «у сепаратистських задумках, ворожих Росії й згубних для Малоросії». Слова Валуєвського циркуляра про те, що й самої української мови як такої «не було, немає та бути не може», свідчили про відверто антиукраїнське спрямування всієї внутрішньої політики російського уряду. Цим актом, за словами знаного політичного й церковного діяча, історика культури України Івана Огієнка, на національні літературу й науку накладали «важкі пута», а українську інтелігенцію відривали від народу, забороняючи їй промовляти до нього рідною мовою.

Проте цього царському режиму виявилось замало. У середині 70-х рр. XIX ст. у Петербурзі було створено таємну урядову комісію, яка мала виробити ефективні заходи для боротьби проти українства. Після майже року роботи комісія дійшла висновку, що «допустити окрему літературу простонародним українським наріччям означало б покласти тривкий ґрунт для переконання у можливості відокремлення, хоча б і в далекому майбутньому, України від Росії».

Доповідну записку разом із проектом відповідного указу негайно відправили Олександрові II. 18 травня 1876 р. цар підписав свій відомий ганебний указ, за яким не дозволялося не тільки друкувати українською мовою оригінальні та перекладні твори (навіть тексти до нот), а й завозити в межі Російської

імперії такі книжки та брошури, надруковані за кордоном. Також заборонялися українські театральні вистави та концерти. Емський указ став кульмінацією бруталного наступу російського самодержавства на права українського народу, спрямованого на його повну асиміляцію та русифікацію.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. в Україні жевріли сподівання на повернення до часів Гетьманщини. Один із нащадків давнього українського роду В. Капніст навіть склав проект відродження козацького війська. Історія, звичаї, обряди, побут українського народу привертали увагу багатьох дослідників, зокрема Т. Калиновського, Г. Покаса, Ф. Туманського, Я. Марковича, А. Худорби.

Імператор Павло I, що вступив на престол після смерті Катерини II в 1796 р., почав повертатися до деяких старих форм організації суспільства. Так, в Україні було відновлено генеральний суд, зроблено ряд інших поступок у напрямку реформ. Хоча після вбивства Павла I його наступник Олександр I ліквідував усі ці зміни, спроби відновити давні козацькі порядки не припинялися. В. Капніст контактував із вищими урядовцями Пруссії з приводу підтримки ними українських домагань. Утім, міністр закордонних справ цієї країни Герцберг, попри напружені стосунки з Росією, не наважився пообіцяти сприяння українцям у разі збройного виступу їх проти царської влади.

Українську ідею й далі живили історико-етнографічні праці, публіцистичні та художні твори, що з'явилися в першій половині XIX ст., а також нові філософські, соціальні концепції, що поширювались із Західної Європи. Так, великої популярності набула в країні теорія німецького філософа Й. Гердера, який обстоював ідею існування людства не в універсальних формах, а в особливих національних виявах, головними з яких є мова й культура⁶. Теорія Й. Гердера стимулювала осмислення таких феноменів, як національна самобутність і свідомість.

Одним із визначальних чинників формування масової національної свідомості в Україні стало поширення історичних знань, що єднало людей усвідомленням спільності долі, викликало почуття любові до Батьківщини, славного та водночас складного минулого, відроджувало в пам'яті образи історичних діячів. Знайомство з минулим показувало, що український народ має давні традиції визвольної боротьби за національну незалежність і соціальну справедливість. Знання історії України черпалися з козацьких літописів XVII–XVIII ст. — Самовидця, Величка, Граб'янки, «Історії русів». Ці твори переписувалися й поширювалися серед освіченої громадськості. 1822 р. у світ вийшла перша узагальнююча чотиритомна праця з української історії Д. Бантиша-Каменського. Автор обстоював право України на автономне козацьке самоврядування. Ще більше оригіналів документів (у тому числі й недостовірних) вміщено в п'яти-томній історії України Миколи Маркевича, що побачила світ у 1842–1843 рр. У ній широко використано відомості козацьких літописців XVII–XVIII ст. На відміну від поміркованого монархіста Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевич належав до демократичних кіл українського дворянства, тож в його праці рішучіше й виразніше обстоювалася правомірність державної незалежності України.

Саме за це Маркевича розкритикував відомий російський літератор Віссаріон Белінський. У рецензії, опублікованій у часопису «Отечественные записки», він засудив автора за прагнення викладати історію України як самостійну, незалежну від історії Росії. Однак ані ця критика, ані те, що обидві праці — Д. Бантиша-Каменського й М. Маркевича — були надруковані поза межами України (в Москві) не завадило їм набути широкої популярності серед української інтелігенції. Вони сприяли утвердженню серед сучасників усвідомлення належності до окремого народу зі славною й героїчною історією⁷.

У зв'язку зі зростанням у широкого громадського загалу цікавості до української минувшини активну діяльність з видання рукописних пам'яток розгорнув Осип Бодяньський. Українець родом із Полтавщини він став слов'янознавцем за освітою та фахом, професором Московського університету. У 1846–1848 рр. учений очолював часопис «Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете». На його шпальтах завдяки О. Бодяньському вперше побачили світ такі пам'ятки української історіографії, як «Літопис Самовидця», праці О. Рігельмана, П. Симоновського, а серед них і анонімний історико-публіцистичний памфлет «Історія русів», що з демократичних позицій засуджував запровадження кріпацтва й ліквідацію автономного самоврядування на Лівобережжі та Слобожанщині як вияв колонізаторської політики російського царизму в Україні. Ці публікації були важливим внеском не тільки в історичну науку, а й у формування громадської думки, що сприяло утвердженню української національної самосвідомості⁸. Публікації О. Бодяньського, потрапляючи в Україну, розширювали сферу впливу на громадську думку історичних праць, до того відомих тут лише за рукописними списками. Проте ця плідна творча діяльність була перервана насильницьким звільненням О. Бодяньського з усіх посад у Москві за друкування в очолюваному ним часопису записок англійського мандрівника Джона Флетчера «Про Московську державу в XVI ст.». В умовах революційних потрясінь 1848 р. у країнах Західної Європи, селянських заворушень і пробудження антикріпосницької та національно-визвольної суспільно-політичної думки в Російській імперії царські власті визнали небезпечною для самодержавного ладу його критику навіть із глибин трьохсотлітньої давності. Більше того, вони подбали, щоб історичну науку в Україні підпорядкувати своїм політичним інтересам. Тому перед Одеським товариством історії старожитностей, створеним 1839 р., ставилося передусім політичне завдання: обґрунтувати історичні права російського царизму на Південну Україну, офіційно названу Новоросією. Однак на практиці це товариство зробило чимало корисного в історико-красназначному пізнанні регіону.

Створена 1843 р. при київському генерал-губернаторові Тимчасова археографічна комісія у своїй діяльності також вийшла далеко за межі головного завдання, поставленого російським урядом: довести, що Правобережна Україна й Волинь, приєднані до імперії наприкінці XVIII ст., — «край істинно російський». Величезна кількість історичних документів, знайдених у громадських і приватних архівах членами комісії під керівництвом таких авторитетних істориків, як Михайло Максимович, Микола Костомаров, Микола Іванишин та

інших, засвідчила, що насправді — це регіон споконвіку український. До широкого громадського загалу цю істину було доведено через видані багатотомні збірники історичних документів. Тож українська історична наука безпосередньо впливала на формування національної самосвідомості українців, набуваючи значення першорядного чинника цього об'єктивного процесу.

Українське національне відродження нерозривно пов'язане з діяльністю навчальних закладів, де виникали гуртки викладачів і студентів, члени яких ставили за мету вивчати історію, мову, народну творчість України, популяризувати ці знання серед широких верств населення. Одним із перших осередків національного відродження стала Слобожанщина, де 1805 р. відкрився перший у підросійській Україні університет. Він став не тільки науково-освітнім центром Слобідської й Лівобережної України, а й провідником національної культури в регіоні. При університеті було засновано друкарню та книгарню, започатковано видання газет, журналів, альманахів, де висвітлювалося не лише соціально-економічне та політичне життя регіону, а й історичне минуле українського народу, самотність його культури.

Перший в Україні масовий популярний часопис «Украинский вестник», що виходив у Харкові з 1816 по 1819 рр., проголосив своїм девізом: «Сприятися всебічному піднесенню науки та літератури». Часопис активно популяризував знання з історії, етнографії, географії України, висміював схиляння багатьох українських дворян і міщан перед усім іноземним, виховував шанобливе ставлення до національної культури, радив широко використовувати рідну мову на сторінках друкованих видань, публікувати нею праці вчених, які, «можливо, змагатимуться з найосвіченішими народами Європи». «Украинский вестник» першим серед журналів започаткував друкування матеріалів українською мовою. Зокрема, професор (згодом ректор) Харківського університету Петро Гулак-Артемівський друкував тут рідною мовою свої поетичні твори.

Григорій Квітка-Основ'яненко довів, що українською мовою можна писати й високохудожні прозові твори. Його «Малоросійські повісті», видані у Харкові 1832 р., мали величезний успіх у середовищі освіченої публіки, яка назвала їх автора «батьком» української прози. А прості селяни, які також були знайомі з творами Г. Квітки-Основ'яненка, шанобливо називали його народним письменником. Навколо Г. Квітки-Основ'яненка, який як народознавець мав дуже високий авторитет серед сучасників, гуртувалася передова молодь Харкова. Як директор і режисер він керував роботою стаціонарного професійного театру, репертуар якого поповнював своїми власними драматичними творами.

Під безпосереднім впливом Г. Квітки-Основ'яненка зайнявся літературною творчістю українською мовою випускник Харківського університету Микола Костомаров, який пізніше здобув славу видатного історика України. Та й усі написані ним у молоді роки драми та поеми — це художні твори історичної тематики. У 1843 р. він опублікував, а наступного року захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня магістра, спеціально присвячену вивченню народно-поетичної творчості як важливого джерела достовірних відомостей про історичне минуле України. Ще один талановитий вихованець Харківського універ-

ситету (згодом — його професор) Ізмаїл Срезневський започаткував записи з перших вуст та наукове вивчення українських народних пісень і дум на історичні теми. У 30-х рр. XIX ст. у Харкові побачила світ його фольклорна збірка «Запорозька старовина» (витримала три випуски). Він же перший виступив 1834 р. у пресі за якнайширше використання української мови, висловивши тверде переконання в тому, що на неї чекає літературна слава⁹.

До справи українського національно-культурного відродження долучився й Київський університет, відкритий 1834 р. Його перший ректор Михайло Максимович упорядкував та видав три збірки українських народних пісень. У такій самій збірці Платона Лукашевича, що побачила світ 1836 р., уперше разом було подано фольклорні записи, зроблені як у Східній, так і Західній Україні. Українська пісня, дума, казка так захопили молодь, що вона побажала самостійно з перших вуст записувати народну творчість та знайомити з нею широку громадськість, публікуючи у періодичних виданнях чи окремими книжками. Поступово вдосконалюється справа опрацювання та популяризації фольклорних творів. Від простого записування дослідники переходять до наукового аналізу кожного окремого твору. Національне відродження в Україні додавало наснаги справжнім подвижникам, які дбали про масове поширення національної свідомості. Як важливий чинник у цій справі їм добре прислужилася видана 1840 р. в Петербурзі збірка поезій «Кобзар» тоді ще невідомого широкому загалу читачів автора — Тараса Шевченка.

Пошук національної ідентичності представниками української інтелігенції на початку XIX ст. не мав політичного забарвлення. Його підживлювала лише любов до рідної мови, літератури, історії, фольклору, звичаїв. Однак уже в 30–40-х рр. XIX ст. культурно-просвітницька діяльність патріотичної інтелігенції набувала перших ознак політичного характеру.

У 20–40-х рр. XIX ст. у стінах Харківського університету діяло літературне об'єднання, започатковане студентами А. Метлинським, Л. Боровиковським, О. Корсуном. У своїх поетичних творах вони пропагували лицарські подвиги запорозьких козаків — цих найактивніших, самовідданих захисників Батьківщини, козацькі громадські порядки як загальнолюдський ідеал суспільно-політичного устрою й соціальної справедливості. «Харківські романтики» були впевнені, що своїми творами, написаними по-українськи, вони рятують «умираючу мову». З усім цим вони пов'язували сподівання якщо не на автономний суспільно-політичний устрій України, то принаймні на збереження звичного побуту та давніх традицій її духовної культури¹⁰.

На початку 40-х рр. XIX ст. одним із центрів національного руху став Київ. Студенти й молоді викладачі місцевого університету організували таємний гурток «Київська молода», поставивши за мету сприяти розвитку духовних сил української нації й звільненню селян із кріпацтва. Пропаганду своїх ідеалів гуртківці прагнули вести на основі євангельських заповідей. На своїх засіданнях вони, обговорюючи майбутнє України, знайомилися з працями французьких філософів-утопістів — Сен-Сімона, Фур'є, чеських і словацьких пропагандистів ідей панславізму Яна Колара, Павела Шафарика, Вацлава Ганки. Проте вийти за межі гуртка члени «Київської молоді» так і не змогли.

Найактивніші діячі київської молоді — учитель із Полтави Василь Білозерський, службовець канцелярії генерал-губернатора Микола Гулак та професор Київського університету Микола Костомаров, умовивши ще кількох гуртківців, а згодом залучивши й нових членів, створили навесні 1846 р. нелегальну політичну організацію — Кирило-Мефодіївське товариство (братство). Воно дістало назву на честь відомих слов'янських братів-просвітників, православних святих Кирила й Мефодія. У засіданнях товариства активну участь брали поет і художник Тарас Шевченко; письменник та педагог, автор «Української граматики» й української абетки, яка увійшла в історію під назвою кулішівка (нею й донині друкують книжки), Пантелеймон Куліш; полтавський поміщик, педагог та журналіст, який здобув вищу освіту в Парижі, Микола Савич; поет і перекладач Олександр Навроцький; етнограф і фольклорист Панас Маркевич; педагог Іван Посада; поет і публіцист, автор правознавчого трактату «Ідеали держави» Георгій Андрузький; педагоги Олександр Тулуб і Дмитро Пильчиков. За родом фахових занять це були переважно викладачі або студенти віком від 19 до 30 років, за походженням — діти дрібномаєткових дворян¹¹. Згодом імена доброї половини братчиків увійшли в історію української культури як зірки першої величини.

Головною метою своєї діяльності Кирило-Мефодіївське товариство вважало утвердження національно-державної незалежності України з демократичним ладом (на зразок Сполучених Штатів Америки або Французької Республіки) в конфедеративній спілці з іншими незалежними слов'янськими країнами. Кожна з цих держав мала б становити окремий штат або розподілятися на кілька їх. Київ мав стати центральним містом конфедеративної спілки, в якому раз на чотири роки збирався б найвищий консультативно-регулюючий міждержавний орган — собор (або сейм). Для загального захисту конфедерації від зовнішніх ворогів передбачалося створити невелике регулярне військо, а кожний штат мав би свої збройні сили та міліційні формування. Усі громадяни мали навчатися військовій справі, щоб бути готовими в разі війни стати на захист Батьківщини. Декларувалися також громадянські права Всеслов'янської конфедерації й України в ній, передбачалося скасування станів, смертної кари й тілесних покарань, обов'язкове початкове навчання, свобода віросповідання¹². Члени організації виступали за повалення царського самодержавства та ліквідацію кріпацтва в Російській імперії.

Програму товариства було викладено у «Книзі буття українського народу, або Законі Божому». Цей історико-публіцистичний твір братчики склали спільно, обґрунтувавши весь його зміст заповідями з Євангелія. Розробили вони й статут організації, де конкретизувалися ідеї рівноправності народів, держав і громадян майбутньої слов'янської республіканської конфедерації та викладалися статутні права й обов'язки членів даного товариства.

Громадська діяльність кириломефодіївців зосереджувалася навколо освіти народу та пошуку шляхів піднесення економіки України. Зокрема, вони збирали кошти для видання популярних книжок із практичними рекомендаціями сільським господарям, склали проект запровадження в Україні широкої мережі навчальних закладів.

Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало трохи більше року. Навесні 1847 р. влада заарештувала постійних учасників його засідань і під конвоєм відправила їх до Петербурга. Після ретельного слідства братчиків покарали засланням у віддалені райони імперії, а Т. Шевченка відправили в солдатчину. Особливе покарання для останнього зумовлювалося тим, що «охранка», усвідомлюючи справжню загрозу, яку становила його поезія для царизму, заборонила поету писати. У слідчій справі з цього приводу зазначалося: «Вірші Шевченка були тим небезпечнішими, що в Малоросії, де багато хто захоплювався його творами, могла поширитися думка про уявне блаженство минулих часів і про можливість України існувати у вигляді окремої держави»¹³.

Це був дуже відчутний удар по українському національному руху, який, утім, не був останнім. Оцінюючи вплив організації на інтелектуальну еліту, М. Грушевський відзначав, що «мислі кирило-мефодіївських братчиків залишили глибокий слід, вони жили й будили політичну і соціальну українську мисль. ...Від Кирило-Мефодіївського братства веде свою історію весь український політичний рух»¹⁴.

З ліквідацією Кирило-Мефодіївського товариства український рух у Російській імперії знову зосереджується здебільшого довкола культурно-освітніх питань. На початку 60-х рр. ХХ ст. ліберально-демократична еліта Києва, Одеси, Полтави й Чернігова почала гуртуватися у самодіяльні напівлегальні об'єднання — громади. Певних програм і статутів громади зазвичай не мали. Усіх їх єднала національна українська ідея на демократичному ґрунті, натхненна віра у можливість досягнення національного самовизначення, любов до рідної землі й народу, гордість за багаті духовні надбання. Громади займалися переважно проведенням культурно-освітніх заходів. Чимало їх учасників брали участь у роботі недільних шкіл, видавали підручники, збирали та публікували збірки усної народної творчості.

Проте навіть легальна культурно-просвітницька діяльність громад насторожувала російську владу. З України в Петербург ішли доноси про те, що громадівці прагнуть «здійснення виплеканої ними думки про свободу Малоросії» і, навчаючи простий народ грамоті, намагаються «поступово прищепити йому думки про колишню славу Малоросії та переваги свободи». Загальна атмосфера заборон та підозри, що утвердилася у ставленні до українського руху з виданням 18 липня 1863 р. Валуєвського циркуляру, призвела до тимчасового припинення діяльності громад.

Громадівський рух унаслідок переслідувань царського самодержавства не тільки не згорнувся, а навіть пожвавився. Він став організованішим і цілеспрямованішим. На з'їздах громадівців Києва, Полтави, Одеси було обрано раду — центральний керівний орган «федеративного об'єднання громад» усієї України. До її складу ввійшли видатні діячі науки та культури, зокрема В. Антонович, О. Русова, П. Чубинський. У лавах активних громадівців перебували М. Лисенко, М. Старицький, О. Кониський, В. Самійленко, П. Рудченко (Мирний), М. Драгоманов, С. Подолинський. Двоє останніх під загрозою репресій виїхали до Швейцарії, де заснували українську вільну пресу. У Женеві вони публікували

те, що не могло бути видане в Російській імперії. У «Передньому слові» до «Громади» 1878 р. М. Драгоманов виклав кредо «громадівського соціалізму»: насамперед у ньому підкреслювалося, що «український соціалізм не партія, а громада», висувалося першочергове завдання громадівців — працювати у масах над тим, щоб Україна «якнайскоріше покрилась цілою сіткою зчеплених один з другим товаришів і товариств».

Програмні засади М. Драгоманова базувалися, зокрема, на таких гаслах: «жити по своїй волі на своїй землі», «чиста справа потребує чистих рук» тощо. Політичний аспект його програми передбачав забезпечення Україні автономних прав. На українських землях пропонувалося створити три області (Київську, Одеську й Харківську), які утворювали б федеративну спілку. Частина повноважень делегувалася центру. У разі узурпації влади центральними органами обласні уряди повинні були перебрати на себе всі їх повноваження. Однак позиція М. Драгоманова не знайшла підтримки в київських громадівців, які вирішили зосередитися на культурно-освітній діяльності¹⁵.

Отже, майбутній соціально-економічний та політичний лад України уявлявся прихильникам «громадівського соціалізму» федерацією робітничих і землеробських громад, заснованих на асоційованій власності та колективній праці їхніх учасників. Царизм був серйозно стурбований громадівським рухом. Його представників звинувачували не лише в «українофільстві», а й у «малоросійському сепаратизмі» та пропаганді соціалістичних ідей. Поліція перешкождала розгортанню їхньої діяльності за межами культурно-освітньої сфери.

Найпоміркованіші старі громадівці 80–90-х рр. ХХ ст. згуртувалися навколо редакції часопису «Киевская старина», що з 1882 р. видавався у Києві. Тут і в інших містах України вони й далі займалися культурно-освітньою діяльністю, а коли на початку ХХ ст. почали організовуватися українські національні партії, то колишні громадівці почали вступати до них.

У цілому ж український національно-демократичний рух 80-х рр. ХІХ ст. був слабким. Причин такого становища було кілька. Розірване між двома імперіями тіло українського народу перешкождало об'єднанню зусиль наддніпрянських та галицьких громадсько-політичних діячів, зближенню їх поглядів і позицій. Крім того, значна частина молоді захопилася радикальними марксистськими ідеями й вступала до російських революційних організацій. Нарешті, самодержавство пильно контролювало дії української демократично налаштованої інтелігенції та небезуспішно намагалася нейтралізувати суспільний резонанс від її практичних заходів і пропаганди.

Активізація у легальних формах українофільського руху в Російській імперії на початку періоду ліберальних реформ разом із розгортанням у пресі доволі гострих публічних дискусій щодо українсько-російських, українсько-польських та українсько-єврейських взаємин підштовхнули центральну владу та місцеву адміністрацію до вироблення відповідної позиції. Особливе занепокоєння спочатку викликали не так самі по собі літературні україномовні експериментування українофільів, як їх намагання створити систему освіти для простого люду на народною мовою, що в умовах загострення ситуації під час звільнення

багатомільйонної маси селян від кріпацтва породжувало очікування соціальних катаклізмів та страху, що мережа недільних шкіл може бути використана як засіб пропаганди. Усе це накладалося на стрімке загострення «польського питання» напередодні повстання 1863–1864 рр.

Циркуляр Київському, Московському та Петербурзькому цензурним комітетам від 18 липня 1863 р., що ввійшов в історію за прізвиськом міністра внутрішніх справ П. Валуєва, який його підписав, відкрив собою цілу епоху репресивних заходів російської імперської влади щодо українського руху на етапі його модернізації, ставши певним виразним символом відповідної політики. Сумно відомі рядки документа («Самый вопрос о пользе и возможности употребления в школах этого [малороссийского] наречия не только не решен, но даже возбуждение этого вопроса принято большинством малороссиян с негодованием, часто высказывающимся в печати. Они весьма основательно доказывают, что никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может, и что наречие их, употребляемое их простонародьем, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши; что общерусский язык так же понятен для малороссов, как и для великороссиян, и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для них некоторыми малороссами, и в особенности поляками, так называемый украинский язык. Лиц того кружка, который усиливается доказывать противное, большинство самих малороссов упрекает в сепаратистских замыслах, враждебных к России и гибельных для Малороссии») майже дослівно було взято з листа, надісланого П. Валуєву 27 червня 1863 р. головою Київського цензурного комітету Новицьким, який підготував його на основі службової записки цензора Лазова¹⁶.

Поява Валуєвського циркуляру стала наслідком складної бюрократичної комбінації, що тривала від червня 1862 р., коли військовий міністр Д. Мілютін ознайомив імператора Олександра II, а згодом і шефа жандармів В. Долгорукова, із запискою, що містила «секретные сведения о происходящем в Киеве», написаною генерал-губернатором посту його величності графом Сіверсом на підставі дописів-доносів на діяльність членів Громади, що їх він отримав від місцевих київських опонентів українофільства із середовища малоросів або від польських землевласників. У січні–лютому 1863 р. до справи долучився новий київський генерал-губернатор Анненков, який уже 23 лютого в листі до шефа жандармів Долгорукова виклав йому свій план (пізніше, у червні, реалізований за участю М. Каткова, котрий у своїй статті у «Московских ведомостях» від 21 червня гостро виступив із закидами персонально проти М. Костомарова) як спровокувати українофілів на публічну полеміку в пресі. На початку березня 1863 р. Долгоруков отримав анонімного листа з Києва, в якому автори (вірогідно, духовні особи) — «благонамеренные малороссы» — рішуче протестували проти планів видання у перекладі Ф. Морачевського Євангелія, вимагали захистити від «наших хлопоманов-сепаратистов нашу святыню от поругания, а отечество — от распадаения и опасного раскола»¹⁷.

17 березня, невдовзі після отримання від Долгорукова київської анонімки, Анненков відправив шефові жандармів свого другого антиукраїнофільського

листа, в якому, акцентувавши увагу на перекладі Євангелія, виявив досить непогане розуміння логіки розвитку національних рухів від їх початкових форм до більш розвинених: «До сих пор в литературе идет спор о том, составляет ли малороссийское наречие только особенность русского языка или это язык самостоятельный. Добившись же перевода на малороссийское наречие Священного Писания, сторонники малороссийской партии достигнут, так сказать, признания самостоятельности малороссийского языка, и тогда, конечно, на этом не останутся и, опираясь на отдельность языка, станут заявлять притязания на автономию Малороссии»¹⁸.

27 березня 1863 р. Долгоруков ознайомив імператора з листом Анненкова та отримав від нього санкцію «войти с кем следует по этому делу в сношение». Лише на цьому етапі до справи було підключено обер-прокурора Святійшого Синоду генерал-майора Ахматова (довгий час помилково вважалося, що саме очолюваний ним орган виступив ініціатором цензурних утисків щодо українофілів, тоді як насправді Синод, наскільки це було можливо, займав у цьому питанні радше пасивну позицію) і, власне, самого автора циркуляру — міністр внутрішніх справ П. Валуєва, якого шеф жандармів Долгоруков 2 квітня вперше поінформував листом про справу українофілів. Гострий виступ М. Каткова 21 червня 1863 р. у «Московских ведомостях», в якому українофільський рух було представлено складовою «польської інтриги», а також уже згадуваний раніше лист голови Київського цензурного комітету Новицького від 27 червня, який потребував формальної відповіді з боку П. Валуєва (цензурні органи перебували в підпорядкуванні міністра внутрішніх справ), прискорили появу сумно відомого документа¹⁹.

У резолютивній частині Валуєвський циркуляр від 18 липня 1863 р. (імператор дав на нього згоду 12 липня), який розглядався самим автором як тимчасовий захід, проголошував, що «министр внутренних дел признал необходимым, впредь до соглашения с министром народного просвещения, обер-прокурором Святейшего Синода и шефом жандармов относительно печатания книг на малороссийском языке, сделать по цензурному ведомству распоряжение, чтобы к печати дозволялись только такие произведения на этом языке, которые принадлежат к области изящной литературы; пропуском же книг на малороссийском языке как духовного содержания, так учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения народа приостановить»²⁰.

Самозакриття «Основи», Валуєвський циркуляр, заслання одних українофілів і залучення на державну службу у Царстві Польському інших, припинення діяльності Київської Громади — усе це призвело до того, що в українському національному русі настав, за влучним визначенням М. Драгоманова, «антракт», промовистим свідченням якого став той факт, що за шість років після видання циркуляру вийшло друком стільки ж назв книг українською, як за один лише 1862 р.²¹

Валуєвським циркуляром, за словами політичного й церковного діяча, історика культури України Івана Огієнка, на національну літературу, науку, культуру накладалися важкі пута, а українську інтелігенцію одривали від народу, забороняли їй промовляти до нього рідною мовою²².

На початку 1870-х рр. на тлі загального поживлення суспільно-політичного життя непомітно закінчився й майже десятирічний «антракт» у розвитку українського руху. Заборонні положення Валуєвського циркуляру не втратили чинності, проте дух певної лібералізації не міг не позначитися на практиці їх застосування — на них звертали дедалі менше уваги.

Відродження громадівського руху й, особливо, ефективне використання українофілами у своїй діяльності легальних можливостей відкритого 13 лютого 1873 р. за сприяння київського генерал-губернатора Дондукова-Корсакова Київського відділу Російського імператорського географічного товариства (РГТ), а також опанованої ними редакції та напрямку газети «Киевский телеграф» — усе це швидко призвело до загострення на ґрунті світоглядно-національних розбіжностей у взаєминах між українофілами та їхніми опонентами з числа малоросів, що відстоювали офіційний концепт «триєдиної» національної ідентичності східнослов'янських народностей як «росіян». Додатковою гострото ситуації надавав особистісний конфлікт між провідними українофілами в Київському відділі РГТ — його секретарем П. Чубинським і фактичним редактором «Киевского телеграфа» М. Драгомановим з одного боку, та їхніми опонентами, теж співзасновниками відділу — головою Київської археографічної комісії М. Юзефовичем і редактором та видавцем «Киевлянина» В. Шульґіним — з іншого. Програвши боротьбу за вплив на генерал-губернатора Дондукова-Корсакова та не маючи за собою більшості в Київському відділі РГТ, останні, гучно вийшовши з його членів, розв'язали у пресі кампанію проти українофілів, до якої, зокрема, долучився ще один їхній однодумець — професор С. Гогоцький.

На відміну від обставин появи Валуєвського циркуляру, коли в підготовці репресивних заходів щодо українофілів найактивнішу участь брав київський генерал-губернатор Анненков, цього разу головний начальник Південно-Західного краю Дондуков-Корсаков, який в «українському питанні» дотримувався тактики обережних і зважених дій, «приручення» українофілів та контролю за ними, по-зможі захищав останніх. За таких обставин у місцевих противників української справи залишався лише шлях – напряму апелювати до центральної влади через голову генерал-губернатора, що й було зроблено на початку серпня 1875 р. М. Юзефовичем у записці, надісланій ним начальникові III відділення Потапову. Шеф жандармів ознайомив з її змістом імператора, і той, «ввиду проявлення украинофильской деятельности», 27 серпня повелів скликати спеціальну Раду у складі міністрів внутрішніх справ і народної освіти, а також начальника III відділення, обер-прокурора Святійшого Синоду та М. Юзефовича для обговорення цього питання. У жовтні 1875 р. останній подав на розгляд голови наради — міністра внутрішніх справ Тимашева — розгорнуту записку, в якій характеризував українофільський рух як «измышление австрийско-польской интриги». Він же підготував затверджений нарадою 24 квітня 1876 р. проект її рішення з 11-ти пунктів, а далі домігся спільно з Потаповим його підписання 18 травня 1876 р. в Емсі імператором Олександром II у більш жорстких формулюваннях, ніж це планувалося Тимашевим, зокрема наголосивши

на закритті Київського відділу РГТ і на висилці з краю П. Чубинського та М. Драгоманова²³.

Емським указом, котрий зі зрозумілих причин в українофільських колах дістав назву «закон Юзефовича», не дозволялося не тільки друкувати «на малорусском наречии» оригінальні та перекладні твори, окрім історичних пам'яток за умови їх друку загальноросійським правописом, а не кулішівкою, а й завозити до Російської імперії такі книжки, надруковані за кордоном. Також заборонялися будь-які українські сценічні вистави, тексти до нот і публічні читання («как имеющие в настоящее время характер украинофильских манифестаций»). Встановлювався ретельний нагляд за політичною благонадійністю вчителів і викладачів «по отношению к украинофильским тенденциям» (неблагонадійних пропонувалося переводити на службу у власне російські губернії, замінюючи їх викладачами звідти), а також за недопущенням викладання будь-яких предметів «на малорусском наречии» в початкових училищах. Із бібліотек усіх нижчих та середніх училищ підлягали вилученню раніше надруковані українською мовою книги, відтепер заборонені указом²⁴.

Зі впровадженням у життя жорстких приписів Емського указу українофільський рух у Російській імперії не згас, а тільки помітно зросло морально-психологічне відчуження його прибічників від російської дійсності, що вже в наступному поколінні матиме своїм результатом поворот від етнографічного культурництва до формування національно-політичних завдань і вироблення програм з їх досягнення. Окрім того, позбавлена відповідних можливостей у себе на Батьківщині значна частина української інтелігенції перенесла власну громадську, наукову та видавничу діяльність за кордон, переважно в австро-угорську Галичину, що значно збільшило роль зовнішньополітичного чинника в «українському питанні» в найменш прийнятному для офіційного Петербургу варіанті²⁵.

Очевидна для багатьох сучасників контрпродуктивність Емського указу змушувала найбільш далекоглядних сановників та адміністраторів, аж ніяк не помічених у симпатіях до українофільства, періодично порушувати перед центральною владою питання про перегляд якщо і не цілком, то принаймні найбільш одіозних його положень. У січні 1881 р. свої розгорнуті записки подали на розгляд у Петербург генерал-губернатори: київський — Чертков та харківський (колишній київський у час видання Емського указу) — Дондуков-Корсаков. Багатосторінкова «Записка о малороссийском языке» останнього взагалі вважається найбільш ґрунтовно підготовленим документом з «українського питання» зі всіх, будь-коли народжених у бюрократичних структурах часів правління імператора Олександра II. Визначивши «українське питання» як «дело величайшей государственной важности, неправильная постановка которого способна вызвать неисчислимые осложнения в будущем в отношении как к внутренней, так и к внешней политике», а також визнавши продиктовану, на його думку, державними інтересами слухність недопущення української мови в народну школу, Дондуков-Корсаков рішуче висловився за перегляд та скасування всіх цензурних заборон, накладених Емським указом на український рух²⁶.

Модератором підготовки перегляду Емського указу виступив сенатор Половцов, який 1880 р. отримав призначення в Київ для ревізування справ Київського генерал-губернаторства. Підготовлені ним пропозиції, що виходили з ідеї не повного скасування Емського указу, а поступового пом'якшення більшості його положень, розглядалися спеціальною нарадою з українського питання, скликаною у серпні 1881 р. вже за зовсім інших політичних умов новим імператором Олександром III. Нарада, серед членів якої не було нікого з ініціаторів (навіть самого Половцова) перегляду Емського указу, хоч і визнала, що «пятiletнее применение этих правил обнаружило некоторые их неудобства», проте визнала «необходимым оставить эти правила в силе и на будущее время, сделав в них, для устранения обнаружившихся на практике неудобств, лишь некоторые изменения и дополнения, не касающиеся однако начал, положенных в основание этих правил». Цими незначними «изменениями и дополнениями» стали дозвіл друкувати на «малорусском наречии» словники, але неодмінно «с соблюдением общерусского правописания» та тексти до нот — і то лише з дозволу Головного управління у справах друку; також були дозволені до постановки «драматические пьесы, сцены и куплеты на малорусском наречии», дозволені цензурою ще до видання Емського указу, але тільки з особистої санкції генерал-губернаторів та губернаторів, причому в рішенні наради особливо підкреслювалося, що «устройство специально малорусского театра и формирование трупп для исполнения пьес и сцен исключительно на малорусском наречии» — рішуче забороняється. Доповідь наради, затверджену імператором у Гатчині 8 жовтня 1881 р., циркулярно розіслали губернаторам для виконання 16 жовтня²⁷. Фактично пом'якшення Емського указу стало останньою суто символічною поступкою російського уряду українському рухові аж до трансформації системи державної влади, що мала місце в імперії під час революції 1905–1907 рр.

У цілому ж започаткована Валуєвським циркуляром як тимчасовий захід і продовжена Емським указом, що зберігав свою чинність аж до революції 1905–1907 рр., політика російської влади в «українському питанні» виразно страждала на відсутність скільки-небудь ґрунтовної діяльності, не репресивної за своїм характером. Владі ані тоді, ані пізніше так і не вдалося налагодити ефективної всеохоплюючої системи початкової освіти російською мовою (така система могла б стати в українських губерніях вагомим аргументом у боротьбі національних проєктів, схиливши шальки терезів на користь «загальноросійського»), так само вона не змогла достатньо ефективно використати й інші, соціально-економічні, чинники, що мали високий асиміляційний потенціал — бурхливий розвиток залізничного транспорту, промислову революцію, процес урбанізації, високу переселенську активність не зв'язаного путами общини українського селянства тощо²⁸.

Процес виникнення українських національних політичних партій та громадських організацій прискорило соціальне напруження початку ХХ ст., яке вилилось у масові революційні рухи селян і робітників, опозиційно-визвольні ідеї серед інтелігенції й, зрештою, завершилося 1905 р. вибухом демократичної революції. Новостворювані партії так чи інакше прагнули повернути на свій бік

ці рухи, спрямувати їх могутню нищівну силу на здійснення своїх партійно-програмних вимог. Так, створена 1900 р. з ініціативи керівників студентських громад Харкова — Дмитра Антоновича (син відомого історика-«старогородівця») та Михайла Русова — разом із представниками таких самих громад Києва, Полтави, Чернігова Революційна українська партія (РУП), ще не маючи ані статуту, ані програми, відразу ж проголосила себе виразником інтересів селянства, в якому вбачала основу української нації. Свої визвольні й перебудовні ідеї рупівці викладали на сторінках нелегальних періодичних видань — газети «Селянин» і журналу «Гасло».

Один із лідерів рупівців, харківський юрист Микола Міхновський, у програмній праці партії — «Самостійна Україна» — висунув гасло «Україна для українців». Через різні погляди на це питання серед рупівців стався розкол. М. Міхновського підтримала незначна група однодумців, яка, вийшовши 1902 р. з РУП, заснувала відверто радикальну Народну українську партію (НУП). 1903 р. з РУП вийшло ще одне угруповання, очолене Б. Ярошевським. Воно найменувало себе Українською соціалістичною партією (УСП). Як НУП, так і УСП були нечисельними й, не маючи скільки-небудь масової опори у суспільстві, швидко занепали.

Пліднішим виявилось рупівське угруповання, очолюване студентами Маркіяном Меленевським-Баском та Олександром Скоропис-Йолтуховським. Вийшовши з РУП, воно в 1904 р. проголосило себе Українською соціал-демократичною спілкою (скорочено — Спілка). Наступного року остання на правах автономної секції влилася до очолюваної Георгієм Плехановим і Юлієм Мартовим (Цедербаумом) фракції Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП).

1904 р. в Києві було створено ще дві національні партії: Українську демократичну (УДП) на чолі з поміркованими громадськими діячами Олександром Лотоцьким і Євгеном Чикаленком та Українську радикальну партію (УРП) на чолі з письменниками Борисом Грінченком і Сергієм Єфремовим. Обидві партії — нечисельні за складом — стояли на ліберальних позиціях, обстоювали встановлення в Російській імперії конституційної монархії, яка б надала Україні право на автономію. Уже наступного року вони злилися в Українську демократично-радикальну партію (УДРП).

1905 р. відбулася реорганізація залишків РУП, яка після цього прибрала іншу назву — Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП). Її провідниками були мистецтвознавець Дмитро Антонович, письменник Володимир Винниченко (його прозові й драматичні твори стали класикою української літератури XX ст.), журналіст Симон Петлюра і вчений-соціолог Микола Порш.

Чисельнішою (бл. 6 тис. членів) на той час була Українська соціал-демократична спілка. Вона закликала пролетарів міста й села розгортати страйковий рух. Збройного повстання як форми революційної боротьби УСДС не схвалювала, а земельне питання пропонувала розв'язати демократичним шляхом: постановою спеціально для цього скликаної Всенародної конституційної

ради. Найактивніше спілчани співпрацювали з бундівцями — членами Загального єврейського робітничого союзу в Литві, Польщі та Росії (скорочено — Бунд, що в перекладі з єврейської означає «спілка»). Спілчанська газета «Правда» друкувалася у Львові, а розповсюджувалася в Наддніпрянщині. Найбільшою популярністю преса й листівки Спілки користувалися серед залізничників і сільськогосподарських робітників.

В умовах неослабного переслідування російською владою українська соціал-демократія (УСДРП та Спілка) не змогла виробити чіткої тактики своєї діяльності й координації з іншими партіями та громадськими організаціями. 1909 р. Спілка розпалася, а свій друкований орган — «Правду» — передала Левові Троцькому, який зі своїми прибічниками вийшов із РСДРП і створив власну фракційну центристську соціал-демократичну політичну групу. Керівники УСДРП — Симон Петлюра і Валентин Садовський — почали шукати союзника в новоорганізованому 1907 р. міжпартійному політичному блоці українських ліберальних діячів (здебільшого з колишніх членів Української демократично-радикальної партії, яка самоліквідувалася) — Товаристві українських поступовців (ТУП), що обстоювало конституційно-парламентський шлях боротьби за «українську справу».

Провідники ТУП — Михайло Грушевський, Сергій Єфремов і Дмитро Дорошенко — на той час уже мали певний парламентський досвід. Вони не були депутатами перших трьох скликань Державної думи Російської імперії, проте керували діяльністю створеного за їх ініціативою припарламентського політичного клубу — Української думської громади. На його засіданнях, у яких добровільно брали участь депутати від українських губерній, обговорювалися питання парламентської тактики, зміст виголошених та майбутніх промов. Спілкування в Українській думській громаді національно свідомої освіченої української інтелігенції із селянськими депутатами з України було корисним для обох сторін. З думської трибуни почали виголошувати промови проти соціального й національного гноблення українського народу, зокрема обстоювалося його право на освіту рідною мовою²⁹.

На засіданнях Державної думи четвертого скликання, яка розпочала свою роботу 1912 р., про «українське питання» заговорили й депутати від робітництва України. А коли 1914 р. царський уряд заборонив повсюдно святкувати 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка, це викликало протест більшості депутатів думи: від крайніх лівих до крайніх правих. Зокрема, багатий землевласник граф Капніст — нащадок славнозвісної шляхетської династії українських патріотів — публічно заявив, що заборона Шевченкового ювілею є образою для всієї України.

Із початку ХХ ст. «українське питання» поступово та неухильно переходило у центр суспільного життя підросійської України, набуваючи статусу одного з найголовніших. Українська громадськість домагалася безоплатного загального навчання рідною мовою у школах, права користуватися нею у пресі, на сцені, у державних установах. У цьому вона знайшла підтримку з боку Російської академії наук, члени котрої — Федір Корш, Олексій Шахматов та інші — склали

1903 р. ґрунтовну записку та винесли її на розгляд загальних академічних зборів і після схвалення надіслали до уряду. Записка вчених категорично вимагала дозволити говорити публічно й друкувати книжки українською мовою.

У зв'язку з революційними подіями 1905–1907 рр. та даруванням височайшим маніфестом 17 жовтня 1905 р. основних політичних свобод (слова, зібрань, друку) український рух у Російській імперії отримав низку важливих легальних можливостей для свого розвитку. Невдовзі по тому почала виходити періодика українською мовою. 1906 р. в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі й інших містах України, а також у Петербурзі та Москві з'явилося 18 українських газет і журналів. Перейшов на українську мову найстаріший на той час в Україні журнал «Киевская старина». Він почав видаватися під назвою «Україна», але проіснував недовго — лише до кінця 1907 р. У міру спаду й відступу революції царизм під різними приводами закривав одне за одним україномовні періодичні видання.

Зазнавали переслідувань царських властей також засновані в період революції 1905–1907 рр. українські самодіяльні культурно-просвітницькі організації — просвіти. Ними керували демократичні та ліберальні діячі з середовища національно свідомої української інтелігенції. Активну участь у роботі просвіт брали найвидатніші діячі української культури, літератури, мистецтва, науки: у Києві — Борис Грінченко, Лариса Косач (Леся Українка), Микола Лисенко; у Чернігові — Михайло Коцюбинський; у Полтаві — Панас Рудченко (Панас Мирний); у Катеринославі — Дмитро Яворницький; в Одесі — Михайло Комаков; у Миколаєві — Микола Аркас. Просвіти влаштовували бібліотеки й читальні для населення, налагоджували випуск українською мовою науково-популярної літератури, організовували українознавчі лекції (здебільшого на теми з історії та культури України), вистави й концерти з участю самодіяльних акторів³⁰.

Влада всіляко перешкоджала діяльності просвіт. Вона побоювалася пропагованих ними ідей, що могли похитнути підвалини імперії. Просвіти проголосили, а деякі з них навіть записали у своїх статутах наміри розвивати національну самосвідомість народних мас. Водночас просвіти не обмежувалися вузько-національними питаннями. Вони встановлювали зв'язки з культурними діячами інших народів Російської імперії, а також з громадськістю на західноукраїнських землях, які перебували під владою Австро-Угорської монархії.

Активна культурно-просвітницька та ідеологічно-пропагандистська діяльність учасників національного руху готувала підґрунтя для розв'язання «українського питання» на політичному рівні. Поява українських політичних партій, декларація в їхніх програмах вимог демократичного розв'язання національного питання в Російській імперії виводили визвольний рух на якісно новий рівень. Революційні події 1905–1907 рр. створили можливості для легального волевиявлення тієї частини українського суспільства, яка вважала своїм громадянським обов'язком боротися за свободу власного народу, за його право на самобутній і вільний розвиток. Апогеєм цих зусиль стали визвольні змагання 1917–1921 рр., які увінчалися відродженням (хоча й тимчасовим) суверенної Української держави³¹.

Слід відзначити, що навіть під час революції 1905–1907 рр., а згодом і у період суспільно-політичного пожвавлення 1912–1914 рр. «українське питання» в українських губерніях Російської імперії, попри зростаючу його актуальність, усе ще не стало домінуючим і часто лише принагідно використовувалося учасниками політичного процесу. Так само і в очах влади — центральної та місцевої — воно посідало далеко не чільне місце в ієрархії загроз, поступаючись нагальним соціальним проблемам, а серед національних питань — єврейському.

Аби зрозуміти, який величезний стрибок у своєму розвитку (від приватної справи десятків і сотень подвижників до свідомої позиції значно ширших кіл) зробив у перші два десятиліття ХХ ст. український рух у Російській імперії, варто пригадати хоча й не позбавлений певного перебільшення, проте дуже влучний образ, використаний Євгеном Чикаленком при описі полтавських урочистостей 1903 р. з нагоди ювілею І. Котляревського. Згадуючи, що чи не всі свідомі українські діячі, котрі вирушали на торжества до Полтави з Києва або через Київ (включно з делегацією від українських товариств та організацій Австро-Угорщини) розмістилися у двох вагонах одного потяга, Є. Чикаленко писав у своїх «Спогадах»: «Жартуючи, казали ми, що коли, боронь Боже, наш поїзд розіб'ється, то надовго припиниться відродження української нації...». І поряд, для контрасту, враження від величезного україномовного, але ще не пробудженого до свідомої національної праці селянського «океану»: «Від Перемишля чи Львова їдеться майже добу до Києва, другої півдобы до Полтави і все територією, суцільно заселеною українським народом, і тільки в степах понад Чорним морем можна зрідка наїхати на колонії — волоські, німецькі та інші, а то все одна українська мова, майже без одмін, без діалектів від Карпат до Кавказу. І так можна їхати серед суцільного українського населення і третю добу аж до Дону...»³². Цей україномовний на кілька днів подорожі залізницею «океан» ще треба було зробити своїм союзником тим «двом вагонам» свідомих українських діячів початку ХХ ст., які намагалися говорити від його імені про його нагальні потреби у сфері національного життя.

Характерно, що саме відзначенням ювілеїв та річниць визначних постатей культурно-мистецького життя недалекого минулого (Івана Котляревського 1903 р. і Тараса Шевченка 1911 та 1914 рр.) — судилося стати в останні десятиріччя існування Російської імперії тим мобілізуючим як прихильників, так і ідейних супротивників українського руху «інформаційним приводом», що привертав до себе увагу широкого загалу, ставив «українське питання» на порядок денний суспільного дискурсу та слугував потужним поштовхом до різкого збільшення числа пробуджених до свідомого національного життя неофітів.

Свою вагому лепту в мобілізацію прибічників українства під час згаданих вище урочистостей недолугим заборонної спрямованості реагуванням вносила влада — центральна і місцева. Так, заборона виголошувати промови українською на святкуванні ювілею І. Котляревського 1903 р. у Полтаві та «рекомендаційні» циркуляри центральної влади щодо обмеження відзначення 50-х роковин з дня смерті Т. Шевченка 1911 р. та столітнього ювілею з дня його народження 1914 р., заповзятливо прийняті місцевою адміністрацією до вико-

нання, — викликали серед сучасників (навіть не лише з українського табору) бурю осуду та обурення, а також сприяли поверненню до «українського питання» всезагального інтересу у Російській імперії. З погляду позиції влади щодо відзначення ювілеїв і роковин знакових українських постатей її заходи виявилися неефективними і вже вкотре дали протилежний очікуваному результат.

Показовим прикладом того, наскільки далекими від розуміння сутності українського національного руху та його органічного зв'язку з малоруською етнічною базою, яка водночас відігравала роль одного з підмурків офіційної доктрини про «триєдиний російський народ», подекуди були навіть вищі представники державної влади Російської імперії, є історія появи циркуляру губернаторам про «іногородницькі товариства» за підписом П. Столипіна як міністра внутрішніх справ від 20 січня 1910 р. з вимогою припинити реєстрацію «іногородницьких», у тому числі й «українських», національних культурно-просвітницьких організацій як таких, що «мають на меті об'єднання іногородницьких елементів на ґрунті суто національних інтересів», а тому становлять, на думку міністра, загрозу «громадському спокою та безпеці». Водночас циркуляр закликав губернаторів, у разі наявності для того підстав, до закриття встановленим порядком уже існуючих (зареєстрованих) «іногородницьких товариств»³³.

Те, чого так довго й марно домагалися провідники українського національного руху в Російській імперії — офіційного визнання окремішності від народу російського українців (читай — малоросів) і їхньої національної самобутності, — було зроблене руками голови Ради міністрів і водночас міністра внутрішніх справ, «своєї людини» в імперському націоналістичному дискурсі початку XX ст., тісно пов'язаної з російськими (у сенсі доктрини про народ «триєдиний») націоналістичними осередками, зокрема й тими, що діяли на території українських губерній. Відомо, що П. Столипін неодноразово приймав депутації від таких організацій Південно-Західного краю (зокрема «Київського клубу російських націоналістів») і був добре обізнаний з їхніми поглядами щодо «українського питання». А проте саме він підписав циркуляр, який уперше у державній практиці Російської імперії фактично спростував офіційну доктрину про «триєдиний російський народ», «вилучивши» з його складу українців (малоросів), чим надав їм формальне право заявити про свої національні потреби як окремого етносу імперії.

В історіографії існує думка, що віднесення українців у циркулярі від 20 січня 1910 р. до «іногородців» стало «бюрократичною помилкою», яку згодом доволі швидко було виправлено рішучими заявами того ж таки П. Столипіна на користь доктрини про «триєдиний російський народ»³⁴. Якщо прийняти на віру коректність передачі професором Т. Локотем його розмови навесні 1910 р. зі П. Столипіним із приводу циркуляру, то й сам міністр внутрішніх справ визнавав наявність помилки, зокрема зазначивши: «Да, это была несомненная ошибка! Я не знаю, как этот термин попал в циркуляр! Во всяком случае, его употреблять по отношению к малороссам не следовало!»³⁵. Протестуючи навесні 1910 р. в рапорті Сенатові проти допущеної 1 березня того ж року реєстрації в

Москві товариства «Украинская хата», П. Столипін спеціально наголошував, що виходить у своїй аргументації з тієї засади, що три головні гілки східного слов'янства за походженням та мовою «не можуть не составлять одного целого»³⁶.

І все ж, як видається, не варто списувати тимчасове зарахування українців до «іногородців» лише на рахунок «бюрократичної помилки». Вочевидь, остання мала місце, але викликана вона була не так простим «недоглядом», як сепаруванням у свідомості багатьох представників бюрократії (до найвищої включно) «українців» від малоруського етнічного ґрунту. «Малороси» в уявленнях бюрократії не переставали бути багатомільйонною гілкою «триединого» російського народу, а от «українці», про яких раптом стали так багато говорити й писати з подачі їхніх ідейних супротивників із середовища малоросів, — переважно не ототожнювалися з цим самим багатомільйонним етнічним субстратом і сприймалися такими собі «прибульцями нізвідки», «диваками», котрі, проте, становили не до кінця усвідомлену загрозу для імперії. Тому бюрократичне середовище і могло «дозволити» собі зарахувати «українців» до «іногородців», не здаючи собі звіту, що тим самим, хай і опосередковано, ставить під підозру всіх малоросів незалежно від ідентичності (чи ієрархії ідентичностей), що її вони сповідували.

Не дивно, що саме малороси з подвійною ідентичністю, які не відкидали її загальноросійської («общерусской») складової, з табору ідейних опонентів українського руху першими відчували «дискомфорт» від ключового формулювання столипінського циркуляру і зробили все можливе, аби звернути увагу уряду на «подвійне дно» в можливому потрактуванні цього документа державної ваги. Оскільки циркуляр фактично виключав малоросів під назвою українців зі складу пануючого народу, це могло призвести в перспективі до погіршення не лише їхнього «статусу» в державі, але й до позбавлення багатьох практичних переваг і можливостей, що їх надавала належність до «народу-творця» Російської імперії. З цього погляду опоненти українського руху з середовища малоросів, для кого можливе визнання з боку влади за українцями статусу окремого народу було не цінністю, а злом, керуючись утилітарною логікою, виступали в ролі захисників соціального, культурного (в межах імперської російської культури) та правового повноправ'я не лише для себе, а й для всього сукупного загалу малоросів імперії незалежно від того, яку ідентичність чи ієрархію ідентичностей хто з них сповідував (зокрема й для тих, хто вже мав модерну українську національну свідомість).

У своїй обережній, проте наполегливій аргументації неприпустимості вжитих у циркулярі формулювань малороси з російського націоналістичного табору особливу увагу звертали на начебто суто політичний, позбавлений етнічного коріння характер українського руху: «К сожалению, циркуляр объединяет в понятия “иностранческих” и все украинские общества, т.е. организации украинской партии. Эти общества, несомненно, — антигосударственны; они стремятся развить центробежные явления в самом теле русского народа, ведут проповедь иностранческих тенденций в одной из его ветвей, а потому гораздо опаснее иностранческих ассоциаций, работающих только над придатками к русскому народ-

ному телу или даже над вкраплениями в это тело. Деятельность украинских обществ должна быть возможно ограничиваема, с нею нужно бороться, но нужно помнить, что эти общества состоят из русских людей, “распропагандированных «инородствующими» русскими же агитаторами”³⁷.

У XX ст., як і в попередньому, під час видання Валуєвського циркуляру та Емського указу, урядові антиукраїнські розпорядження з’являлися внаслідок тісної спільної, у тандемі, роботи центральної влади та ідейних опонентів українського руху з числа місцевих діячів-малоросів. Причому варто відзначити, що роль «ведучого» у цей зв’язок, справжнього інспіратору урядових рішень та охоронця «русскости» населених малоросами губерній імперії належала завжди останнім. Як свого часу анонімні «благонамеренные малороссы», а також М. Юзефович, професор С. Гогоцький та інші інспірували появу Валуєвського циркуляру та Емського указу, так на початку XX ст. у період між революціями 1905–1907 та 1917 рр. у цій ролі виступили А. Савенко, С. Щоголев, професор Т. Флоринський, А. Стороженко, В. Шульгін та інші малороси — учасники російського націоналістичного руху.

Так, безпосереднім приводом до видання Столипінського циркуляру послужила складена С. Щоголевим не без впливу діячів «Київського клубу російських націоналістів» наприкінці грудня 1909 р. і відвезена на початку січня 1910 р. у Петербург київським губернатором О. Гірсом доповідна записка «О польских и малорусских просветительных обществах»³⁸. Звертає на себе увагу порядок розташування у записці товариств — спочатку польські й лише потім — малоруські. Він міг бути даниною історичній пам’яті XIX ст., коли в Південно-Західному краї імперії «польське питання», поза сумнівом, було ключовим та найбільш гострим серед національних, а українське — перебувало десь на його периферії. Але також не менш очевидний і інший мотив такого розташування: спочатку зробити наголос на суто «інородницьких» товариствах — польських, а потім уже на українських («малорусских»), які потребують зовсім іншого до себе ставлення з боку влади як організації не «інородницькі» за своєю суттю, а такі, що «інородствують».

Зазначимо, що попри зростаючу з наближенням Першої світової війни актуальність «українського питання» в імперії (зокрема, у діях влади та суспільному дискурсі), столипінський циркуляр від 20 січня 1910 р. був чи не єдиним документом (такою собі «білою вороною») початку XX ст. фактично прямої репресивної щодо українського руху в його легальних формах дії. Він не тільки значно ускладнив реєстрацію нових українських товариств, майже нанівець звівши саму цю можливість, але й призвів, у порядку перегляду діяльності вже раніше зареєстрованих, до закриття частини з них. Одним із найбільш дошкульних для українського руху безпосереднім наслідком було закриття «назавжди» 8 квітня 1910 р. потужної та впливової київської «Просвіти»³⁹.

Переважає ж більшість не таких уже й численних циркулярних розпоряджень початку XX ст., виданих по лінії різних департаментів Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, спрямованих проти українського руху, не передбачала прямого застосування репресивного інструментарію, а скеровувала

відповідні служби політичного розшуку на системний збір, та аналіз первинного матеріалу, дотичного до різних проявів українського руху, діяльності його провідників та активних учасників. Характерно, що система ухвалення такого роду циркулярних рішень нагадувала своєрідну гру в пінг-понг між МВС та занепокоюною стрімким розвитком українського руху громадськістю з російських націоналістичних кіл із виразним малоруським обличчям, що і розпочинала, власне, «партію». МВС же мало реагувати, часто без великого на те бажання, на ті з публічних звернень, адресованих до уряду та міністра внутрішніх справ, котрі набували настільки широкого розголосу завдяки пресі, що їх уже не можна було ігнорувати. Майже завжди МВС наздоганяло події, не встигаючи за розвитком українського руху, а не діяло на випередження.

У період від 1911 р. і до початку Першої світової війни по лінії МВС було видано три циркуляри щодо «українсько-мазепинського руху» і всі вони стали відповіддю на «громадську ініціативу» російських націоналістичних кіл в українських губерніях і імперії⁴⁰. Зазначимо, що всі ці документи мали однакову структуру і значною мірою повторювали один одного. Розпочиналися вони з наведення повного тексту або витягу з резолюції зібрання стурбованої розвитком українського руху та невжиттям адекватних заходів із боку державної влади організації, а закінчувалися вимогою до начальників губернських жандармських управлінь подати відомості щодо того, «насколько соответствуют истине приведенные опасения национальных кругов о развитии мазепинского движения». Далі начальники ГЖУ спускали циркулярну вимогу подати звіт та налагодити постійне спостереження за українськими організаціями на нижчий рівень — своїм помічникам у містах та повітах.

Першим зі згаданих циркулярів було розпорядження департаменту поліції МВС від 8 грудня 1911 р., що стало реакцією на резолюцію загальних зборів «Київського клубу російських націоналістів» за результатами двох його засідань (17 і 24 листопада), на яких слухалися доповіді А. Стороженка «Сущность и значение украинофильства» та Ю. Яворського «Мазепинский кошмар и русская действительность». Резолюція ККРН, в якій йшлося про те, що «мазепинський рух» є «найгрізнішим і найнебезпечнішим» з усіх рухів, спрямованих проти «єдності та цілісності» Російської імперії, оскільки намагається зруйнувати саму основу і «величі Росії — єдність російського народу», надіслана 25 листопада телеграмою членам уряду та у провідні консервативні органи столичної (петербурзької та московської) преси спричинилася до виходу циркуляру від 8 грудня 1911 р.

Два наступних циркуляри було видано в найбільш насичений на «українські приводи» 1914 р. Спочатку, 18 січня, у відповідь на телеграму, надіслану 10 січня міністрові внутрішніх справ загальними зборами ККРН, в якій, серед іншого, прямо вказувалося на професора М. Грушевського як на керівника «мазепинців», а на навчальне відомство — як на один з їх «розсадників», департамент поліції видав циркуляр начальникам губернських жандармських управлінь з вимогою «перевірити наведені у телеграмі факти». Згодом, 26 березня 1914 р., департамент поліції МВС уже звичним чином в циркулярно

відреагував на надіслану 9 березня міністрові внутрішніх справ загальними зборами Київського відділення «Всеросійського національного союзу» резолюцію, ухвалену після присвяченої «мазепинській небезпеці» доповіді А. Стороженка. Заявники били на сполох, що загроза «мазепинського руху», політична мета якого — «відторгнути від Росії найбільш багату її область», «майже зовсім не усвідомлюється і не вживаються жодні заходи для припинення шкідливої діяльності мазепинських організацій».

Аналіз поданих начальниками губернських жандармських управлінь відповідей на сформульовані у циркулярах вимоги департаменту поліції МВС свідчить про відчутне підвищення за період 1911–1914 рр. ступеня розуміння керівниками ГЖУ сутності та логіки розвитку українського руху й тих явних і прихованих «загроз», які він міг становити для майбутнього імперії. Якщо у звітах начальників ГЖУ 1911 р. не бракувало відвертого дилетантизму у ставленні до українського руху (наприклад, начальник Полтавського ГЖУ в офіційному документі, переконував що «в пределах Полтавской губернии «украино-мазепинского» движения вовсе не существует, конечно, если не признать, что г. Савенко сепаративные стремления Украинской социал-демократической рабочей партии просто не называет новым именем»), то у звітах від 1914 р. загалом бачимо значно глибшу аналітику (так, начальник Київського ГЖУ полковник Шредель, подавши розгорнуту картину українського руху в його легальних та нелегальних формах, особливу увагу звернув на наявність уже сформованих на малоруському етнічному ґрунті двох суспільних антагоністичних таборів: «Продолжительное отсутствие нажима на украинское движение в пределах легальных возможностей со стороны администрации довело до того, что общество не только разделилось на два враждебных лагеря, но ныне вступило в открытую и опасную для государства борьбу»)⁴¹.

Постійна присутність «українського питання» в політичному та громадському дискурсі першої половини 1914 р. (резолюції російських націоналістичних організацій та здійнятий навколо них у пресі галас, фактично заборонений сторічний ювілей Т. Шевченка, запеклі дебати в Державній думі) не тільки піднесли його в розряд найактуальніших серед найгостріших питань порядку денного Російської імперії, але й змусили каральний апарат останньої поставитися до нього з усією серйозністю. Уже сам термін «український» напередодні початку Першої світової війни викликав підозри у «сепаратизмі», можливій «державній зраді» та слугував достатньою підставою для тотальної прискіпливої уваги з боку жандармських управлінь. Пильність останніх інколи набувала гротескних форм, що, утім, краще характеризує загальну наелектризовану атмосферу того часу. Яскравий приклад — ретельна перевірка, улаштована в липні–серпні 1914 р. Київським ГЖУ на підставі «приводу» — заводського преїскуранта, на якому було надруковано цілком, здавалося б, невинну назву — «Украинский машиностроительный и чугуно-литейный завод “Труд” в Умани». Очільник київських жандармів полковник Шредель, отримавши примірник преїскуранта, негайно особисто звернувся до свого помічника в Уманському повіті з вимогою невідкладно встановити особу власника

підприємства та перевірити його політичну благонадійність, а також «в'яснить, чем вызвано тенденциозное название завода «Украинский»». Із розгорнутої відповіді помічника від 18 серпня 1914 р. дізнаємося, що власником заводу був єврей М. Пінес, назву його свого часу дозволило Київське губернське правління та, що «с украинским движением завод ничего общего не имеет»⁴².

У роки Першої світової війни департамент поліції МВС організаційно спромігся забезпечити ретельний нагляд за проявами українського руху в усіх його формах, а також систематизувати зібраний матеріал на доволі високому аналітичному рівні у виданій в другій половині 1916 р. великій за обсягом та ґрунтовній «Записке об украинском движении за 1914–1916 годы»⁴³, яка і до сьогодні зберігає актуальність як важливе інформативне джерело з історії українського руху у зазначений період. Як засвідчує «Записка», у своїх підходах до оцінки українського руху департамент поліції МВС цілком став на ґрунт розуміння загальної логіки розвитку національних рухів, зосередивши увагу не тільки на вже фактично існуючих для імперії загрозах від нього, але також і на всіх можливих у майбутньому потенційних: «Украинское движение в России всех оттенков и направлений есть течение противогосударственное, и если за культурно-просветительным направлением украинства можно признать известную безопасность для государственного порядка, то эту безопасность при широком государственном взгляде на этот вопрос надлежит считать делом времени, так как и в исключительно культурном течении украинства посеяны зерна обособленности населения Малороссии, именуемого украинским народом, — той обособленности, на почве которой могут легко произрастать весьма заманчивые для украинцев политические тенденции, угрожающие государственному порядку. Сущность украинского движения сводится к отторжению Малороссии от Российской империи и образованию из нее самостоятельной политической единицы»⁴⁴.

Перша світова війна не лише призвела до поразки та розпаду Російської імперії як держави, але й засвідчила повне банкрутство її національної політики. Особливо очевидним останнє є на українському напрямі. Не секрет, що одним із найважливіших завдань Російської імперії у війні було захоплення населених українцями Східної Галичини, Північної Буковини та Угорської Русі (Закарпаття). Така мета публічно декларувалася під гаслом «Да не будет больше подъяремной Руси!» вже 5 серпня 1914 р. у відозві верховного головнокомандувача російської армії великого князя Миколи Миколайовича «К русскому народу в Австрии»⁴⁵.

Стратегічні плани Російської імперії у війні, спрямовані на захоплення названих земель Австро-Угорської монархії, не в останню чергу були продиктовані наміром знищити «закордонну базу українсько-мазепинського руху» з тим, щоб далі радикально покінути з ним уже у самій імперії. Але російська влада значно переоцінила власні сили та можливості. Водночас вона, за спортивною термінологією, здійснила фальстарт у спробі радикально та швидко вирішити «українське питання», цілком виявивши свої плани та продемонструвавши всю брутальну непривабність обраного для їх реалізації інструментарію.

Помилково відчувши можливість «близької смерті» українського руху і намагаючись пришвидшити її настання, російська влада, відкинувши обережність, виваженість і поступовість, заходила в репресивний спосіб ставити «фінальну крапку» в його історії. Досягнуті нею у цьому напрямі в перші місяці війни тактичні успіхи дуже скоро виявилися пірровими: паралізування легальних форм українського руху, у значній своїй частині лояльного на той момент до імперії, не призвела до його зникнення, натомість сприяючи активізації нелегальних форм; превентивні арешти та заслання найбільш авторитетних провідників-символів українського руху, таких, як професор М. Грушевський та митрополит Андрей Шептицький, так само, як і відверто репресивне ставлення до будь-яких організаційних форм українського життя в окупованих Східній Галичині та Буковині, сприяли радикалізації настроїв в українському середовищі, а також завдавали політиці російської влади відчутних «іміджевих» втрат в очах російської та світової громадської думки.

Саме Перша світова війна у сукупності всіх її внутрішніх та зовнішніх чинників стала потужним фактором модернізації українського суспільства та каталізатором формування модерної української нації, що швидко поставала на ґрунті донедавна ще «сонного» багатомільйонного, переважно селянського народу.

¹ Малоруссы // Большая энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / Под ред. С.Н. Южакова. — 4-е изд. — Т. 12. — Санкт-Петербург, [б.г.]. — С. 565.

² Див.: *Капеллер А.* Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. — Л., 2005. — 360 с.

³ См.: *Миллер А.И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — Санкт-Петербург, 2000. — 260 с.

⁴ Історія України: нове бачення. У 2 т. Т. 1. — К., 1995. — С. 267–269.

⁵ *Реєнт О.* Потенціал національного відродження України в імперську добу // *Реєнт О.* Україна XIX–XX століть. Роздуми та студії історика. — К.; Корсунь-Шевченківський, 2009. — С. 300–301.

⁶ *Субтельний О.* Україна. Історія. — Вид. 3-є. — К., 1993. — С. 28–283.

⁷ *Реєнт О.* Вказ. праця. — С. 305–306.

⁸ Історія України: Навчальний посібник / Під ред. В.А. Смолія. — Вид. 3-є. — К., 2002. — С. 163.

⁹ *Реєнт О.* Вказ. праця. — С. 307–308.

¹⁰ Історія України: Навчальний посібник. — С. 162.

¹¹ Там само. — С. 164.

¹² *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К., 1992. — С. 455–459.

¹³ Кирило-Мефодіївське товариство. У 3 т. Т. 2. — К., 1990. — С. 351.

¹⁴ *Грушевський М.* Вказ. праця. — С. 460.

¹⁵ *Реєнт О.* Вказ. праця. — С. 311–312.

¹⁶ Пор. за: *Миллер А.И.* Указ. соч. — С. 109, 240–241.

¹⁷ Там же. — С. 96–99.

- ¹⁸ Там же. — С. 100.
- ¹⁹ Там же. — С. 101–102, 108–109.
- ²⁰ Там же. — С. 241.
- ²¹ Западные окраины Российской империи. — М., 2006. — С. 227.
- ²² *Огієнко І.* Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. — К., 1992. — С. 114.
- ²³ *Миллер А.И.* Указ. соч. — С. 173–175, 178–181.
- ²⁴ Див.: *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. — Х.; К., 1930. — С. 381–383.
- ²⁵ *Михутина И.В.* Украинский вопрос в России (конец XIX — нач. XX века). — Москва, 2003. — С. 31.
- ²⁶ *Миллер А.И.* Указ. соч. — С. 207–211.
- ²⁷ Там же. — С. 223–225.
- ²⁸ Западные окраины Российской империи. — С. 284–287.
- ²⁹ *Реєнт О.* Вказ. праця. — С. 316–318.
- ³⁰ Історія України: Навчальний посібник. — С. 170.
- ³¹ *Реєнт О.* Вказ. праця. — С. 319–320.
- ³² *Чикаленко Є.Х.* Спогади (1861–1907): Док.-худ. вид. / Передм. В. Шевчука. — К.: Темпора, 2003. — С. 238.
- ³³ Повний текст циркуляру див.: *Столыпин П.А.* Переписка. — М., 2004. — С. 668.
- ³⁴ *Слокум Дж. У.* Кто и когда были «инородцами»? Эволюция категории «чужие» в Российской империи // Российская империя в зарубежной историографии: Работы последних лет: Антология. — М., 2005. — С. 522.
- ³⁵ Новое время. — 1911. — 8 дек. — № 12 839.
- ³⁶ *Чикаленко Є.Х.* Щоденник (1907–1917). — Л., 1931. — С. 218–219.
- ³⁷ *Щеголев С.Н.* Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма. — К., 1912. — С. 276–277.
- ³⁸ *Любченко В.Б.* Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.) // Український історичний журнал. — 1996. — № 2. — С. 58–59.
- ³⁹ Центральний державний історичний архів України, м Київ (ЦДАК України), ф. 442, оп. 639, спр. 797, арк. 28–28 зв., 29, 31, 33.
- ⁴⁰ Див.: Там само, ф. 1439, оп. 1, спр. 1319, арк. 40; ф. 274, оп. 5, спр. 27, арк. 4–4 зв.; ф. 354, оп. 1, спр. 26, арк. 37.
- ⁴¹ Див.: Там само, ф. 320, оп. 1, спр. 1147, арк. 81–81зв.; ф. 274, оп. 5, спр. 26, арк. 50–51 зв.
- ⁴² Див.: Там само, ф. 274, оп. 5, спр. 26, арк. 109–111 зв.
- ⁴³ Див.: Записка об украинском движении за 1914–1916 годы с кратким очерком истории этого движения как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии // «Украинская» болезнь русской нации. — М., 2004. — С. 105–174.
- ⁴⁴ Там же. — С. 175.
- ⁴⁵ Русский народный совет. VI // Прикарпатская Русь. — 1915. — 22 мая. — С. 1; *Петрович І.* Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 — червень 1915. — [Б.м.], 1915. — С. 12.

В.С. Шандра
(м. Київ)

ЕСЕ ПРО ЧИННИКИ ТРИВАЛОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІЄТВОРЕННЯ

У публікації здійснено спробу з'ясувати чинники, які уповільнювали формування української політичної ідентичності у складі Російської імперії. Зауважено, якими способами здобувалася лояльність місцевої еліти, зокрема допущення до влади та освіти, як використовувалися антипольські настрої та як мобілізувались її інтелектуальні можливості для розбудови держави. Побудовано кілька моделей поведінки діячів українського руху, які продемонстрували поєднання національних інтересів і можливостей імперії для збереження і формування українського простору.

Ключові слова: Російська імперія, українська ідентичність, еліта, національний рух.

В публикации предпринята попытка выяснить факторы, которые замедляли формирование украинской политической идентичности в составе Российской империи. Определено, какими способами добывалась лояльность местной элиты, в частности допущение к власти и образованию, как использовались антипольские настроения и как мобилизовались ее интеллектуальные возможности для развития государства. Выстроено несколько моделей поведения деятелей украинского движения, которые продемонстрировали сочетание национальных интересов и возможностей империи для сохранения и формирования украинского пространства.

Ключевые слова: Российская империя, украинская идентичность, элита, национальное движение.

The article attempts to clarify the factors that slow down the formation of the Ukrainian political identity in the Russian Empire. Identify the ways of finding the loyalty of the local elite, in particular the assumption of power and education, used as anti-Polish sentiment and how to mobilize its intellectual opportunities for the development of the state. Built several models of behavior of the Ukrainian movement leaders who have demonstrated a combination of national interests and abilities to save the Empire and the formation of Ukrainian space.

Keywords: Russian Empire, Ukrainian identity, the elite, the national movement.

Третього лютого 1764 р. російська імператриця Катерина II призначила генерал-прокурором Сенату князя Олександра В'язмітінова і вручила йому відповідну інструкцію, в якій містилися та завдання, чого цариця очікує від сановника, якому довіряє нагляд за законністю в державі. Перше з її зауважень

називало не просто помилкою, а великою дурістю політику попередників, які Малоросію, Ліфляндію* та Фінляндію вважали *окремими* територіями-провінціями в імперії та рахувалися з їхніми політичними й соціально-господарськими *особливостями*. Їх, як і Смоленську провінцію, вважала Катерина слід «обру-сеть», аби вони перестали «глядеть как волки к лесу». А для цього необхідно «разумных людей избрать начальниками тех провинций» і ліквідувати посаду гетьмана у Малоросії.

Виконання поставлених завдань імператриця почала з ліквідації посади гетьмана, яку на той час обіймав Кирило Розумовський. Він не влаштував її, оскільки прагнув (часом цілком успішно) набути права ведення дипломатичних зносин, розвивав місцеву торгівлю й промисловість, розпочав широку програму відновлення автономії, хотів перенести столицю з Глухова до Батурина, де планував відкрити університет. Він також займався реформуванням козацького війська, сприяв розвитку української науки, зокрема історії, літератури та мистецтва. Його широка програма модернізації Гетьманщини не відповідала цілям російського уряду, який почав щораз більше обмежувати політичні й економічні права України. Катерина скористалася з петиції лівобережної шляхти про спадкове гетьманство в роді Розумовських, і примусила Кирила відмовитися від гетьманства. А щоб позбавити його честолюбних прагнень повернути собі булаву, государиня підтвердила його «володільні» права на маєтки, які він отримав від Єлизавети Петрівни, зокрема й на Батурин, та призначила річне жалування в 50 тис. руб. і щорічну пенсію у розмірі 10 тис. руб. Замість гетьмана запроваджувалася Малоросійська колегія (1763 р.).

Що ж до «разумных людей», то ними стали ті, хто умів спрямувати імперську політику на порозуміння з місцевими елітами. Президентом Малоросійської колегії (так по-європейськи називалася ця посада) було призначено генерал-аншефа, графа П.О. Рум'янцева, який мав славу доблесного учасника Семилітньої війни та розумного урядовця — риси, що цінувалися малоросійською елітою. Завдяки батьку, який тут служив у 1738–1840 рр., та місцевому педагогові Тимофію Сенютовичу він ще замолоду знав Гетьманщину, що, безперечно, враховувалося імператрицею. О.П. Рум'янцеву ввірялася військова і цивільна влада в Україні, йому підпорядковувалася Запорозька Січ, через те за його посадою закріпилася ще й посада — генерал-губернатор. А щоб не виникло політичного протистояння, як у першій, ще петровській колегії, до її складу було введено чотирьох українців, урядовців зі старої адміністрації, та чотирьох росіян — усі вони мали однакові ранги. У такий спосіб імператриця не відштовхувала козацьку старшину від влади, а навпаки — залучала, здобувала її прихильність, яку підкріплювала практичними заходами, наприклад, заборонаю вільного переходу селян від одного поміщика до іншого.

Унаслідок добре продуманої політики відбувалося інтегрування місцевої еліти до імперського організму через різноманітні поступки, серед яких

* Шведська назва латвійських і естонських земель, які відійшли до Росії у ході третьої Великої північної війни 1700–1721 рр.

найзначнішою було невтручання верховної влади у відносини місцевої шляхти із селянством, до складу якого все частіше зараховувалося й обезземелене козацтво. Інакше кажучи, українське панство отримувало дармову працю, на якій базувалися кріпосницькі відносини між дворянством і селянином. На той час така форма суспільних відносин у країнах Європи переживала занепад, проте в Росії кріпацтво сягнуло піку. На противагу Петру I імператриця вважала, що не варто зосереджуватися лише на силових засобах, а слід вдаватися до лавірування та політики «волчьих зубов и лисьего хвоста».

У планах цариці було немало заходів, ідеї яких мали витоки в теоріях просвіченого абсолютизму, а мета — раціональне стимулювання державного механізму й модернізація управління. Спираючись на просвітницькі моделі розподілу влади Шарля Монтеск'є та Чезарія Беккарії, Катерина II створювала *станову монархію*, обґрунтовувала концепцію *правової регламентації самодержавства та громадянських прав*, коли кожен стан мав би власні місцеві органи влади. За Жалуваною грамотою 1785 р., яка поширювалася й на малоросійське панство, дворяни отримували від держави *найбільше* економічних і соціальних прав та можливостей: монопольне право на «душеволодіння», володіння заселеними маєтками в обмін на обов'язок військової та державної служби, позбавлення тілесних покарань, а також право формувати на виборному принципі місцеві судові та поліцейські органи влади й органи станового самоврядування.

Міський стан також отримував Жалувану грамоту, текст якої був скомпонований на основі запозичень міських законів остзейського краю, магдебурзького права, литовських статутів, а також статутів шведських гільдій, пруського ремісничого статуту. За її текстом міські обивателі поділялися на кілька категорій у залежності від соціального статусу та роду занять і формували на виборному принципі міські та станові органи влади. Хоча сільські жителі й не отримали окремої Жалуваної грамоти, але вони також брали участь у формуванні судів, поліції і самоврядних органів. Про права кріпосних селян не варто говорити, оскільки вони цілком залежали від поміщика. Діяльність виборних станових органів із самоврядними елементами контролювалася і спрямовувалася державними чиновниками, з яких найбільш значимими були *губернатори* та *генерал-губернатори*.

Можливо, не всі законодавчі акти, запропоновані Катериною II, були всюди втілені в життя, але вони закладали нову модель адміністративно-територіального управління з раціональною і ефективною системою влади, яка протрималася до середини XIX ст. Така система забезпечувала державі більшу стабільність, адже влада монарха опиралася на бюрократичний апарат та елементи станового самоврядування.

У Російській імперії привілейований стан створювався переважно двома шляхами: або традиційним — унаслідок походження, або через відбування державної військової чи «статської» служби. Щоб вийти зі складної ситуації щодо чисельності шляхетського стану в Малоросії, Катерина передала розв'язання цього питання місцевим дворянським зібранням, а П.О. Рум'янець запро-

понував поширити на українців «Табель про ранги». Інакше кажучи, привілейоване становище слід було вислужити.

Така пропозиція спричинила наростання конфронтації між центром і козацькою старшиною, одна частина якої вважала її несправедливою та принизливою, а інша — оцінила можливість здобути дворянство службою. Тож генерал-губернатор мав поєднати суворий контроль за дотриманням субординації при отриманні чинів із лояльним, а то й співчутливим ставленням до тієї старшини, котра отримала посади не внаслідок виборів, а за вислугу. Останнім за ретельну службу він надавав нові чини, титули та рангові мастки. Цю гнучку політику нескладно зрозуміти — вона роз'єднувала старшинську солідарність, бо зміна статусу супроводжувалася різким розмежуванням старшини і козацтва, з якого формувалися регулярні полки для російської армії та на яке поширювався російський військовий статут (1768 р.).

Представники української аристократичної еліти зайняли важливі посади в уряді Катерини II, формуючи і міжнародну, і внутрішню політику Російської імперії. Достатньо назвати Олександра Андрійовича Безбородька (1747–1799), колишнього козацького полковника, який обійняв посаду канцлера — найвищу в імперії. Чи Дмитра Прокоповича Трощинського (1754–1829), котрий службу в Малоросійській колегії змінив на статс-секретарську в Санкт-Петербурзі. Йому були підтверджені права на величезні земельні багатства*. Як вони, так і інші вихідці з України переймалися справами імперії, дбали про її стабільність, міжнародний авторитет, хоча й не забували «свою» Малоросію, виявляючи регіональний патріотизм, зокрема й у справі підтримки здібної молоді. Пригадаймо, що саме Д.П. Трощинський закріпив М.В. Гоголя і допоміг йому здобути освіту. Згодом в уряді Олександра I відзначився член Негласного комітету В.П. Кочубей, який долучився до реформи центрального управління державою, зокрема до створення міністерської системи за французьким зразком. Державна служба з її російськомовним діловодством, а особливо підготовка законодавчих актів, вимагала знання російської мови, яку здібним українцям не важко було освоїти й розвинути далі.

Крім цього, верхівка української еліти, доки могла, впливала на призначення на посаду малоросійських намісників державних діячів, які зважали на її інтереси, створювали сприятливі умови для малоросійського дворянства та козацтва. Серед них найкolorитнішою постаттю був Микола Григорович Рєпнін (1778–1845), який своєю поміркованою, розважливою регіональною політикою домігся того, що малоросійська шляхта практично вся була переведена до дворянського стану, а малоросійське козацтво отримало окремий статус.

Польські повстання 1830 і 1863 років примусили російський уряд вжити низку заходів, спрямованих на подолання відцентрових тенденцій в імперії, які

* Д.П. Трощинський був власником із 1795 р. Кагарлицького, Вербовецького і Хрептіївського староств, з 1797 р. — сіл Верхньої Тишанки та Іскорець (2 тис. душ) Воронізької губернії (Дмитрий Прокофьевич Трощинский (1754–1829) // Русская старина. — 1882. — Кн. 6. — С. 645, 647).

зачепили й Правобережну Україну. Її еліта, незважаючи на 35-річне перебування у складі імперії, продовжувала мріяти про шляхетські річпосполитські вольності. Найрадикальнішим заходом для подолання спротиву, на переконання Миколи I, було позбавлення правобережного дворянства його станових привілеїв. Для цього було проведено масову ревізію його «благородного» походження — звичайно, за російським зразком, та поставлено під сумнів право формувати органи місцевої влади. Уперше в історії імперії верховна влада відступала від звичної політики порозуміння з місцевою елітою, забираючи в неї право на державну та станову службу. На цих територіях місця в державних установах повинні були зайняти посадовці, призначені центром.

Для переміщення великоросійського чиновництва на службу до Правобережної України влада запропонувала йому досить вигідні умови. Однак запроваджені пільги мало сприяли збільшенню чисельності чиновників російського походження, тому актуалізувався один із недавніх законодавчих актів, згідно з яким обумовлювалося, що оскільки росіяни не виявляють особливого бажання служити в цьому краї, то службові пільги будуть поширюватися на всіх «руських», причому це поняття треба було розуміти не у вузькому значенні, а в широкому. До «руських» відносилися «природные русские», «иноверцы» та чиновники іноземного походження з досвідом служби у внутрішніх губерніях, серед яких, звичайно, найперше малися на увазі малоросійські дворяни.

Ішлося про додаткові заходи для приваблювання їх державною службою в Південно-Західному краї. До виплати прогонних, підйомних, добових та збереження пенсій при обійманні статських посад додавалися нові переваги. Чиновники відомства Міністерства внутрішніх справ отримували, починаючи з 1864 р., 50% надбавку до жалування. Таку щедрість нескладно пояснити, адже фінансування надходило не з державної казни, а зі зборів, які держава наклала на польських поміщиків. Правилами 1869 р. надбавка (щоправда дещо менша — 20%) поширювалася й на відомство державних маєтностей та юстиції для німецьких чиновників за умови бездоганної служби. Поліцейським чиновникам замість відсоткової надбавки вводилися грошові підмоги.

Саме ці приїжджі чиновники ставали власниками казенних земельних ділянок, адже до участі в торгах вони допускалися на пільгових умовах, отриманих від російської адміністрації. Як нагороду за службу при сплаті вартості землі їм дозволялося було користуватися розстрочкою на 20 і 22 роки, а деякі з них звільнялися навіть від сплати кріпосного мита. За підрахунками відомого статистика й економіста Тихона Осадчого, ця соціальна категорія впродовж десятиріччя (1877–1887) збільшила площі своїх землеволодінь у Київській губернії у 4 рази, Подільській — у 3, а у Волинській — в 2,5 рази. Натомість польські дворяни дев'яти західних губерній не мали права на позику в Державному дворянському земельному банку.

На тлі імперських проєктів чиновництво намагалося використати ситуацію з матеріальним стимулюванням служби у своїх власних інтересах. При запровадженні більших пільг у Царстві Польському, значна кількість чиновників зразу ж переїжджала з Південно-Західного краю до Польщі. Тому місцева вища

адміністрація змушена була просити верховну владу поширити хоча б частину тих привілеїв, що їх мали чиновники в Царстві Польському, на чиновників Правобережної України. «Положение об особых преимуществах гражданской службы в отдаленных местностях, а также губерниях западных и Царстве Польском» 1886 р. встановлювало систему стимулів для чиновників у західному регіоні імперії. Суттєво переглядалися принципи їхнього комплектування та матеріального забезпечення, внаслідок чого для чиновників із внутрішніх російських губерній, які переїжджали на службу до західних, надавалися різноманітні й досить суттєві пільги. На державну службу могли вступати особи, які в інших губерніях не мали на неї права (іноземці, купці, особисті почесні громадяни, міщани, вихідці з податних станів) та ті, хто не мав табельного чину до 8 класу. Скорочувався термін служби для отримання чинів та орденів, зберігалися прогонні, одноразові допомоги, повні оклади для отримання пенсії та відсоткові надбавки до жалування*.

У русифікаторській діяльності на Правобережжі малоросійське чиновництво підтримувало урядову політику. А щоб воно і проводило цю політику, то верховна влада мобілізувала *присягу на вірність службі імператорові*. І хоча кожна особа по-різному (в залежності від часу, обставин, політичного настрою, моральних переконань) оцінювала для себе значимість цієї присяги, проте більшість її дотримувалася. Текст присяги укладався таким чином, щоб відповідно впливати на того, хто присягав, вимагаючи відданості й ретельності. Адже марно служба імператорові та його дому пов'язувалася зі службою батьківщині і Богові. О.Ф. Кістяківський, *професор права* Київського університету, якого важко запідозрити в наївності, вважав, що він не має *морального права* порушувати присягу і зобов'язаний служити «не тільки за страх, но и за совесть». Тож присягу верховна влада використовувала як символічний, але вельми дієвий засіб, яким впливала на формування бюрократичного апарату, вимагаючи від нього ділових якостей, чіткої служби, збереження державної таємниці. **Сформована в такий спосіб бюрократія довше, ніж інші прошарки суспільства, залишалася вірною нормам традиційної політичної культури, для якої сутність служби зводилася до інтересів монарха, а не суспільства.**

* Класні чиновники духовних консисторій православного віросповідання, губернаторських канцелярій, міських і повітових поліцейських управлінь, міської і повітової поліції, а також учителі парафіяльних шкіл отримували 50% до жалування. Чиновникам 14–8 класів, які служили в губернських правліннях, приказах громадської опіки, комісіях народного продовольства, пошти, казенних палатах, повітовому казначействі, управлінні державних маєтностей, контрольних палатах, духовно-навчальних закладах та в канцелярії попечителя навчального округу, а також навчальних закладах Міністерства народної освіти і дирекціях народних училищ, а також наглядачам і вчителям повітових і міських училищ трьох правобережних губерній, повітовим лікарям, землеірам і чиновникам Міністерства сполучень (крім інженерів) держава встановлювала 20% надбавку. Оскільки вимоги цього положення поширювалися й на вихідців із малоросійських губерній, то вони найперше скористалися ним і суттєво потіснили правобережну шляхту на державних посадах. Тим більше, що їхні, хай і невеликі макети, знаходилися поруч, тож ними можна було управляти, отримуючи короткотривалі відпустки на службі.

* * *

Український простір у Російській імперії зайняв вагомий сегмент державного життя. Малоросійське дворянство отримало від російської влади підтвердження своїх привілеїв і лояльно сприймало інституції російської влади та користувалося ними у власних інтересах. Навіть більше: воно час від часу використовувало імперські амбіції Росії для задоволення своїх власних потреб.

Природно, що, коли малоросійська еліта усвідомила необхідність формування модерної нації, їй довелося долати доволі несприятливі обставини. Увібрані російською державною машиною, вони наче розчинилися і загубилися в ній. Бо, починаючи з Олександра I, українці широко користалися мережею університетів, створеною для формування освіченого бюрократичного апарату. А оскільки і навчання, і навчальні підручники, і державне життя проходило російською мовою, то вони через освіту й культуру асимілювалися, втрачаючи найпершу ознаку нації — її мову. А рідна українська не лише втрачала престижність, а й переставала розвиватися — вона функціонувала переважно у народній творчості та сільському побуті. Не стаючи мовою навчання, науки, виховання, культури, державного життя, мова занепадала. Саме з переходом козацької старшини на російську державну службу почалася мовна асиміляція.

Процес оновлення Росії після епохи Миколи I сприяв появі громадської течії, відомої як *українофільський рух*, учасники якого не захотіли розчинитися в імперському морі Росії. Західні інтелектуальні течії, зокрема ідеї німецького філософа Йогана Гердера з його переконаннями про непересічну цінність народної самобутньої культури спонукали звернутися до її джерел і по-новому подивитися на неї. Зберігаючи й оберігаючи народну традицію, українофіли клали її в основу нової концептуальної ідеї про українство. Їм довелося в надзвичайно несприятливих політичних умовах конструювати образ окремої української історії, проводити історичні дослідження, створювати українську мову й літературу, але при цьому одночасно... перебувати на державній службі в Російській імперії.

Аби виокремити з-поміж інших український етнос для нього ж самого, необхідно було окреслити його чіткими як зовнішніми, так і внутрішніми ознаками та властивостями. Найперше — укласти карти, щоб цілком зримо побачити територіальний простір його розселення, рід занять. А щоб стверджувати, що це один народ, слід було довести, що йому притаманна одна й та ж мова, виконання одних і тих самих пісень, приналежність до однієї й тієї ж обрядової культури. Зібрані в різних регіонах, зафіксовані на папері та видані тексти пісень, поговірок, загадок переконливо демонстрували спільний український простір. Щоб повернути мові здатність розвиватися, щоб вона стала інструментом написання різнопланових за жанром художніх літературних текстів, наукової діяльності, слід було укласти мовні правила, збагатити мову науковими термінами, словниками і т. п. Мова мала стати засобом єднання нації. А для цього слід було вирішити питання набуття освіти, хоча б початкової, українською мовою. Тож виникала гостра необхідність укласти букварі,

читанки, «граматики», «нотниці» та інші підручники і посібники для народної школи.

Потрібно було, врешті-решт, написати історію власного народу, причому такою, щоб українське минуле набрало героїчної звитяги, яка б служила консолідуючим чинником нації (а козацтво давало для цього силу-силенну прикладів). Ще треба було визначити коло «великих» українців, чий приклад надихав би молоде покоління на служіння спільній справі. Серед них найбільшої уваги потребував Т.Г. Шевченко, образ якого слід було наблизити до найширших суспільних кіл. Звідси спроби заснувати ремісниче училище його імені у с. Кирилівці, започаткування урочистих панахид у його пам'ять. Названі складові мали лягти в основу творення національної ідентичності на основі сформованих уявлень щодо спільної української території, мови, історії.

У відстоюванні свого права на культурницьку діяльність українофілам доводилося протистояти не тільки російській державі, а й польській спільноті. Ба більше: протистояння виникало зі, здавалося б, «своїми» українцями, які не розуміли їх, не підтримували і намагалися залучити механізми Російської держави, аби зупинити їхні зусилля, спрямовані на творення та поширення українського культурного простору.

На початках відновлення українського руху Російська держава не поспішала його переслідувати, більше того — вона навіть підтримувала за його антипольську спрямованість. Уряд не заперечував, а сприяв організації Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, під егідою якого П.П. Чубинський почав із 1869 р. організовувати етнографічно-статистичні дослідження трьох правобережних губерній: Київської, Подільської і Волинської. До них він додав ще й ті повіти Мінської, Гродненської, Люблінської, Седлецької та Бессарабської, де проживали українці. Протягом 1872–1879 рр. у Санкт-Петербурзі було надруковано сім томів «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край»^{*}. П.П. Чубинський навіть підготував окремих «Нарис ополячення Південно-Західного краю» і подав його генерал-губернаторові. У ньому він доводив на основі аналізу етнографо-демографічної ситуації переважання у Правобережній Україні «руського» населення над польським.

Російська місцева влада сприяла організації і проведенню в Києві Третього археологічного з'їзду (1874 р.), яким опікувалися діячі Київської старої громади. Спрямовуючи культурний процес в імперське річище, російська влада підтримала ідею спорудження в Києві пам'ятника Богдану Хмельницькому.

Однак українофілів дедалі менше влаштовувала відведена їм роль форпосту антипольської політики російського уряду — вони не бачили в тому практичної

^{*} Підтримуючи думку М.П. Драгоманова, що «Україна як національність не виступила у Росії й сама себе ще не знає, їй треба наукової та літературної праці, щоб все пізнати», П.Г. Житецький стверджував, що завдання діячів українського руху полягає в науковій доказовості існування українців як окремої нації.

користі для життя українців, бо ані відкриттю українських народних шкіл, ані появі нових лікарень для селян це не сприяло.

Проте їх цілком задовольняла проселянська політика російської влади. Ще з часів генерал-губернатора Д.Г. Бібікова, який, не домовившись із правобережною шляхтою, почав «дружити» проти неї з місцевим «руським» селянством, щоб використовувати його антипансько-антипольські настрої як додаткові важелі проти правобережного панства. Для цього була проведена інвентарна реформа 1847 р., де вперше в історії Російської імперії держава ставала на сторону селянина. З цією ж — антипольською — метою пізніше, вже після другого польського повстання, аграрна реформа 1861 р. на Правобережній Україні проводилася з врахуванням селянських інтересів.

Для реалізації своїх політичних цілей російська влада потребувала підтримки і допомоги місцевої інтелектуальної еліти, яка ініціювала створення Тимчасової комісії для розгляду давніх актів та увійшла до неї, співпрацюючи з владою*. Нагадаймо, що її членами свого часу були і Тарас Шевченко, і Пантелеймон Куліш, не кажучи вже про Володимира Антоновича, який упродовж кількох років спрямовував діяльність комісії. Більше того, під час польських маніфестацій київський генерал-губернатор І.І. Васильчиков дозволив відкриття недільних шкіл і використовував українофілів для послаблення польського впливу серед широкого загалу. Пізніше М.П. Драгоманов напише у своїй автобіографії, що вони обурювалися претензіями поляків на Правобережну Україну і готові були зійтися з царським урядом для боротьби з ними.

Російська влада пильно стежила, аби діяльність українофілів перебувала у відведеному їй «прокрустовому ложі». Тільки-но було придушено Січневе польське повстання 1863 р., влада заборонила П.С. Морачевському, інспектору Ніжинського ліцею кн. Безбородька здійснити переклад Євангелія українською мовою. Цікавим було пояснення заборони: *спираючись на окремішність мови, українські інтелектуали почнуть вимагати автономії Малоросії*. А тому Валуєвський циркуляр 1863 р. чітко вказав українофілам, що влада не настільки наївна, щоб дозволити комусь витворювати окрему мову, і розцінює їхню діяльність як прояв сепаратизму.

Довіра російської влади до українофілів могла існувати лише за умови, що закріплення їх на посадах у державних установах, особливо селянських, зміцнюватиме російську владу на Правобережжі. Треба сказати, що самі вони охоче йшли на службу мировими посередниками, серед них О. Русов, Н. Ковалевський, М. Зібер, П. Косач, які вважали, що своїм контролем за відчуженням землі у польського пана та наділенням селян землею після реформи 1861 р. вони сприятимуть зростанню селянського господарства та добробуту. Тож українофіли, орієнтуючись на селянство як носія традиційної етнічної української культури, виступали до пори до часу співниками з Російською державою.

* Імперська влада була зацікавлена в тому, щоб українофіли проводили пошук історичних матеріалів, зокрема актових книг, за допомогою яких доводили б, що Правобережний край належить полякам, а споконвіку перебував у складі Російської держави.

Саме цим можна пояснити довготривале перебування українофілів в імперській орбіті, яке тривало з кінця 1850-х рр. і практично до кінця XIX ст. Змусити російську владу рахуватися з собою шляхом легальної культурно-освітньої діяльності, не дозволити загнати ще слабкий український рух у підпілля — ось якими критеріями керувалися українофіли, проводячи гнучку політику між імперськими інтересами Російської держави і своїми власними потребами. Обставини вимагали від його учасників максимальної обережності, аби не дати владі приводу зарахувати їх до революційних народницьких партій, які, взявши на озброєння радикальні методи боротьби, прагнули залякати вищих державних сановників і самого Олександра II.

Безперечно, багатьом українофілам, які робили наукову кар'єру, йшлося і про благополуччя сімей, бо більшість із них не мали земельних маєтків й обіймання наукових чи державних посад було для них єдиним джерелом існування. Це питання надзвичайно турбувало, наприклад, батька багатодітної родини О.Ф. Кістяківського, професора права Київського університету.

Приваблював і приклад тих вихідців з України, які, перейшовши на службу в центральні установи імперії, зробили там блискучу кар'єру своєю діяльністю на ниві т. зв. Великих реформ. Серед таких діячів заслуговує на увагу Сергій Іванович Зарудний (1821–1887), який походив із збіднілої української шляхти і з великими труднощами через нестачу коштів зумів закінчити Харківський університет. Мрія служити в Пулковській обсерваторії привела його до Петербурга, де він, однак, зміг влаштуватися лише до Міністерства юстиції. На заклик уряду С.І. Зарудний включився в розробку судової реформи, вивчив західну літературу з права, познайомився під час поїздок до Європи з європейською судовою практикою. Отримані знання дозволили йому відстоювати необхідність широкої судової реформи на основі невідомих тоді в Росії принципів гласності, повного відокремлення судової влади від законодавчої та виконавчої, запровадження мирової юстиції та самостійності присяжної адвокатури.

Варто звернути також увагу на інших діячів українського національного руху. Передусім, на Володимира Боніфатійовича Антоновича, знакової постаті XIX ст., якому довелося захищати свої погляди й українські національні переконання як перед державою, якій він служив (став професором і деканом історико-філологічного факультету університету св. Володимира у Києві, дійсним статським радником), так і перед шляхетським станом, до якого він належав за походженням. Спочатку він був викликаний для пояснення своєї поведінки на суд шляхти. Йшлося про роз'яснення, чому він, молодий польський шляхтич, вдався до пізнавальних екскурсій у народ із невеликою групою студентів. Шляхта підозрювала, що він підбурює селян проти панів. Бердичівський повітовий предводитель дворянства, до зібрання якого належала згідно із записом у дворянській книзі родина Боніфатія Антоновича, влаштував йому своєрідний допит. Дворянське зібрання (загалом більше 60 осіб) звинувачувало його, члена шляхетської корпорації, у пропаганді атеїзму, антипатріотизму і ненависті до панів. Відкидаючи незаслужені обвинувачення, Володимир Антонович перебрав на себе ініціативу розмови і пояснив, що «край через більшість населення не є

корінно-польською провінцією», що в цьому краї більшість становлять українці, тому ця народність повинна визнаватися головною. Таке пояснення ще більше збурило товариство, яке було переконане, що хоча в теорії таке можливе, а насправді визнання українців головною народністю призведе до зникнення польської. Суперечку тоді вирішив глава проурядової групи Тадеуш Бобровський, найосвіченіший із присутніх (єдиний на все Правобережжя мав ступінь магістра та ще й службовець канцелярії київського генерал-губернатора). Він філософськи зауважив, що, мовляв, молоді люди займаються студіюванням теоретично-філософських праць і мають право на помилку.

Дещо пізніше Володимир Антонович у програмних статтях «Моя сповідь» (у якій він відрікався від польського руху) та «Про українофілів і українофільство» пояснював цього разу вже російській владі, що діяльність українофілів не шкодить державі. На слідчій комісії, створеній при генерал-губернаторській канцелярії, В.Б. Антонович вказував, що він та його гурток доводять окремішність малоруського племені від польської національності.

Після репресивних заходів проти українців В.Б. Антонович демонструє іншу модель поведінки: він максимально коректний і нічим не висловлює своїх переконань. У 1890-х рр. впливає на регіональну політику генерал-губернаторів, зокрема веде розмови про місцеву історію з київським генерал-губернатором М.І. Драгомировим, якого запрошував до себе «на галушки» і до якого влаштував начальником канцелярії історика, політично неблагонадійного Н.В. Молчановського.

У часи врядування М.І. Драгомирова (1898–1903) українофільство переживало піднесення своєї активності. Генерал-губернатор, виходець з України, українофіл за переконаннями, сановник із незалежними судженнями та беззаперечним військовим авторитетом, він зумів взяти український рух під персональну опіку. Український театр практично не обмежувався в репертуарі, відбулися урочисті панахиди в Софіївському соборі по вшануванню пам'яті Тараса Шевченка. Навіть більше: генерал-губернатор схилився до відновлення діяльності забороненого відділення Географічного товариства. Нікого в Києві не дивувало, що солдати марширували з українськими піснями.

До колоритних діячів українофільського спрямування слід зарахувати і Івана Яковича Рудченка, вихідця з дрібного лівобережного дворянства, який через брак коштів не закінчив гімназії і пішов служити в гадяцьке повітове казначейство, а згодом — до казенної палати. Вільний від служби час проводив, збираючи, записуючи та аналізуючи український фольклор. Підготував до видання «Народные южнорусские сказки» та «Чумацкие народные песни». Згодом служив у канцелярії київського генерал-губернатора М.І. Черткова (в 1881–1885 рр.) і намагався використати свою службу близькість до високого сановника, щоб довести, що Емський указ 1876 р. шкідливий не лише для українства, а найперше — для російської влади, оскільки через нього вона втрачає авторитет. Він підготував текст урядового звернення про можливість відміни обмежень Емського указу щодо української мови, відомого як меморандум Черткова–Рудченка. Згідно з доповідною запискою І.Я. Рудченка

«Виновато ли малорусское слово (по поводу 1876 г., воспрещавшего печатание по-малорусски книг)», генерал-губернатор М.І. Чертков переконав уряд дещо обмежити чинність Емського указу про заборону друкувати літературу українською мовою. Не в останню чергу така позиція генерал-губернатора посприяла тому, що він перебрав на себе право дозволяти постановку малоросійських п'єс і вистав.

Сам І.Я. Рудченко писав в автобіографії: «Время мое было поглощено служебною деятельностью, неразрывно связанною с судьбами того народа, которому я отдавал все свои полезные труды в юные годы в иной области — этнографии... Здесь оканчиваются мои неофициальные труды по этнографии и начинаются официальные». Йдеться про те, що перебуваючи на посаді чиновника з особливих доручень при генерал-губернаторові, І.Я. Рудченку довелося готувати для головного начальника краю записки-дослідження про особливості місцевого землеволодіння, основні положення яких, до речі, отримали згодом законодавче оформлення: «О земледелии в Юго-Западном крае», «О сельских и местечковых чиншевиках», «О вольных людях», «О размежевании в связи с упразднением сервитутов в Юго-Западном крае», «О праве пастбищного сервитута», «О коштном межевании в Юго-Западном крае», «Об иностранной колонизации» та інші. В одній із таких доповідних записок пропонувалося російській владі, врешті-решт, зрозуміти, що настав час звернути увагу на місцеve населення — спільника боротьби уряду з польськими впливами. І.Я. Рудченка підтримував чиновник у селянських справах Б.Ф. Григоренко, який захищав історичне право «вільних людей» на володіння землею.

Їхня громадська позиція, українофільські настрої щодо проведення аграрної реформи в інтересах селян — носіїв і хранителів національної традиційної культури, а також пропозиції переглянути антиукраїнський Емський указ суттєво вплинули на позицію генерал-губернаторської влади.

Службова кар'єра І.Я. Рудченка на цьому не закінчилася. Його праці з економічних проблем та законодавчі пропозиції, які базувалися на практичних рекомендаціях (зокрема щодо правової та економічної доцільності наділення через викуп землею особливої соціальної групи Правобережжя — чиншовиків*), привернули увагу М.Х. Бунге, киянина, якого уряд запросив як знавця західних економічних концепцій до столиці працювати над підготовкою фінансових реформ. Обіймаючи посаду міністра фінансів із 1882 р., а незабаром і голови комітету міністрів та Державної ради, М.Х. Бунге потребував таких фахівців як І.Я. Рудченко і призначив його членом ради Міністерства фінансів.

В особі І.Я. Рудченка маємо тип українофіла, який відбувся не лише як збирач фольклору та усної народної творчості, а й як державник, який прагнув використати свої можливості для поліпшення соціального становища сільських жителів Правобережної України.

* На Олександрівському цвинтарі у Санкт-Петербурзі на надгробному монументі І.Я. Рудченка висічено слова: «Освободителю чиншевиков».

Українофільська діяльність продемонструвала ще одну, можливо й нехарактерну, модель поведінки. Не бажаючи працювати під контролем влади, М.П. Драгоманов, підтриманий діячами Київської старої громади, виїхав за кордон, де в атмосфері більшої свободи розробляв власне бачення політичного розвитку України. Його приклад наслідував і Ф.К. Вовк, який, як і М.П. Драгоманов, був вихідцем зі старовинного козацького роду. Ф.К. Вовк вивчав хімію, ботаніку, зоологію, пізніше порівняльну анатомію, анатомічну антропологію. Після закінчення Київського університету став членом Київської громади. Разом з Драгомановим, Антоновичем, Тадеєм Рильським, Чубинським, Житецьким брав участь в організації недільних шкіл, виданні літератури українською мовою, збиранні етнографічних матеріалів. У 1874–1876 рр. служив помічником ревізора губернського секретаря й одночасно був засновником і дійсним членом Південно-Західного відділення Російського географічного товариства. Уникаючи висилки до В'ятської губернії, Федір Вовк емігрував за кордон, спочатку в Болгарію, де займався етнографією автохтонного українського населення, а з 1887 р. — до Парижа, столицю тогочасної антропологічної дослідницької школи. Здобутки вченого опубліковані більш ніж у 200 наукових працях. Серед них найвідоміша «Український народ у його минулому і сучасному» (1916), в якій учений дійшов висновку, що українці становлять окремий антропологічний тип з цілком оригінальними етнографічними особливостями. На той час в Європі його метод систематизації, класифікації та обробки етнографічних даних вважався найбільш продуктивним.

Серед місцевих діячів, які не підтримували українофілів, варто назвати М.В. Юзефовича. Як свідчив О.Ф. Кістяківський у «Щоденнику», київський генерал-губернатор О.М. Дондуков-Корсаков намагався не реагувати на його інформацію про зростання сепаратизму українства, представниками якого були, на переконання М.В. Юзефовича, перш за все, В.Б. Антонович, М.П. Драгоманов, П.Г. Житецький, П.П. Чубинський та інші. Це підштовхнуло М.В. Юзефовича, тодішнього голову Київської археографічної комісії, самому, в обхід О.М. Дондукова-Корсакова, звернутися до уряду з пропозиціями заборонити будь-які дослідження української регіональної історії та мови. Саме його доповідні записки Олександрові II, а не генерал-губернатора, як того вимагала ієрархія владних повноважень, лягли в основу Емського указу 1876 р. Тому цей указ серед киян отримав назву «указ Юзефовича».

Зміна характеру українського руху припала на кінець 1890-х рр. та на початок XX ст., коли на історичну арену вийшли нові покоління українців з вимогами широкої автономії та програмами перших українських партій. У брошурі «Самостійна Україна» М.І. Міхновський заговорив про потребу розриву з ідеями поміркованої інтелігенції.

* * *

Серед чинників більш тривалого (порівняно із західними сусідами — чехами, поляками тощо) націєтворення українців слід назвати, як один із головних, довге перебування українських земель у складі Російської імперії —

це суперечливо та двозначно вплинуло на становище і можливості українофілів. З одного боку, українській еліті були надані якнайширші права та владні можливості, а тому вона почала *ототожнювати свої власні інтереси з інтересами російської влади*. Перебування на державних посадах та задоволення у такий спосіб своїх матеріальних і духовних потреб також не сприяло швидкому усвідомленню концепцій модерної української нації. З іншого боку, російська влада і польська традиція чітко вказували на граничні межі діяльності українофілів. У разі виходу за дозволені межі, учасників українського руху жорстоко карали за ігнорування станових інтересів, підлив державної єдності, як сепаратистів, радикалів і революціонерів. *Українофіли втрималися у рамках легальної діяльності*, захистили свої ідеї та обґрунтували, що українство є окремою нацією з власною територією, мовою, спільною історією, незалежно від станового походження.

Історичні обставини уповільнювали шлях України до свого політичного відродження, проте нащадки українофілів отримали у спадок чіткі й зрозумілі світоглядні орієнтири. Як наслідок, на межі XIX і XX ст. нова генерація українських патріотів упевнено вийшла за рамки українофільства, вже не боючись конфлікту з імперською владою. Але без внеску попередників їхні здобутки 1917–1920 рр. були б неможливі.

Література

1. Драгоманов М. Вибране... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні. — К., 1991.
2. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885) / Упор. В.С. Шандра (ст. упор.), М.І. Бутич, І.І. Глизь, О.О. Франко. У 2 т. Т. 1: 1874–1879. — К., 1994.
3. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. — К., 1996.
4. Мадариага И. Россия в эпоху Екатерины Великой. — Москва, 2002.
5. Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. Т. 1. — Нежин, 1913.
6. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — Санкт-Петербург, 2000.
7. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае. — К.: Тип. Штаба Киевского военного округа, 1882.
8. Струкевич О.К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). — К., 1996.
9. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович // Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. — К., 1997.
10. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. — К., 2005.
11. Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство 1802–1856. — К., 2001.

РОЗДІЛ II ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ

УДК 94 (477) «18/19»

*О.В. Лисенко
(м. Київ)*

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МІЖ РЕЗУЛЬТАТАМИ ВЕЛИКИХ РЕФОРМ 1860–90-х рр. І ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ЇХ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті досліджені причини того, чому Великі реформи 1860–90 рр., призвівши до значної демократизації суспільно-політичного життя Російської імперії, одночасно послабили її обороноспроможність. Проаналізовано, чому стрімке зростання великої промисловості на території Наддніпряничини не забезпечило відповідного технічного переоснащення російської армії, крім того, воно навіть загострило соціально-економічне становище в Україні.

Ключові слова: реформи, війна, переоснащення армії, інтенсифікація сільського господарства, велика промисловість.

В статье исследованы причины того, почему Великие реформы 1860–90 гг. привели к значительной демократизации общественно-политической жизни Российской империи и одновременно ослабили ее обороноспособность. Проанализировано, почему стремительный рост крупной промышленности на территории Надднепрянины не обеспечил соответственного технического переоснащения российской армии, кроме того, он даже обострил социально-экономическое положение в Украине.

Ключевые слова: реформы, война, переоснащение армии, интенсификация сельского хозяйства, крупная промышленность.

The article explores the reasons why did the Great Reforms of 1860–90 years which led to the significant democratization of the social and political life in the Russian empire weaken in the same time its defense capacity. The article also analyses why did not the rapid growth of heavy industry on the territory of Naddnipryanshchyna provide corresponding rearmament of the Russian army, moreover, it even complicated the social and economic situation in Ukraine.

Keywords: reforms, war, rearmament, intensification of the agriculture, heavy industry.

Великі реформи 1860–90-х рр. були наслідком невдалої для Російської імперії Кримської війни 1854–1856 рр., коли після численних військових поразок і втрати Севастополя вона втратила статус великої держави. Ця поразка, своєю чергою, стала наслідком ще однієї «реформи», проведеної в 1762 р. тодішньою російською імператрицею Катериною II. Ця німкеня за походженням, узурпувавши російський престол, почала перетворювати російське суспільство у відповідності з узвичасними для неї нормами громадського життя тогочасної Німеччини. Вона видала указ «Про вольності дворянські», за яким дворяни, котрі становили кістяк російської армії і за свою службу у вигляді натуральної оплати отримували земельні наділи та кріпосних селян, тепер могли не служити у війську і користуватися своїми маєтками неначе якісь німецькі удільні князьки, з яких, до речі, походила й сама Катерина II.

Цей процес відбувався на всій території Російської імперії, але в Україні ситуація погіршувалася тим, що тут ще з XVIII ст. російський уряд усіляко гальмував розвиток сільського господарства. У своїй праці «Українська революція і робітництво» відомий український історик О. Рєєнт зазначає: «Слід зауважити, що Катерина II зовсім не сприймала можливість самостійного розвитку України й на практиці проводила жорсткий, послідовний курс на її закабалення. Наслідки такої політики одразу ж згубно позначилися на розвитку краю. Насамперед це стосується запровадження переважного права володіння землею некорінним населенням. Якраз росіянам і колоністам надавалися величезні пільги перед усіма іншими, хто хотів би цією землею володіти. Крім того, низька вартість українського земельного фонду не давала можливості корінному населенню бути конкурентноздатним у відстоюванні свого права на володіння землею. І останнє — кредити й позички росіянам та колоністам на пільгових умовах знову ж таки не давали корінному населенню можливостей для створення і зміцнення своїх господарств»¹. Тому значна кількість українських селян та козаків не лише не бажала захищати імперський престол, а й люто його ненавиділа. Як результат — українці почали переходити на територію Великої Порти й ставати підданими турецького султана. Отже, в Наддніпрянщині склалася така ситуація, коли «верхи» не хотіли захищати свою державу, бо навіщо ризикувати власним життям, якщо можна, не ризикуючи, пожинати дивіденди, а «низи» не бажали захищати Російську імперію, бо вважали її гіршим ворогом, ніж навіть Велика Порта, з якою в українців історично були ворожі взаємовідносини.

Водночас у Російській імперії існували й фактори, котрі сприяли підвищенню боєздатності російської армії. По-перше, у тогочасній країні існувало кріпосне право, а той селянин-кріпак, який ішов служити до війська, отримував волю і для себе, і для своїх дітей. Тобто, той ганебний феодально-кріпосницький устрій, що пригнічував суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток держави, разом з тим позитивно сприяв підтриманню високого морально-психологічного стану її солдат, які своїм героїзмом компенсували технічну відсталість Російської імперії. По-друге, царизм міг розраховувати на російську православну церкву, котра дуже вміло та професійно впливала на психіку

солдат, виховуючи їх у душі вірності престолу і запевняючи, що для росіянина немає більшої честі, ніж віддати життя за «веру, царя и отечество».

Тому росіянам після кількох ганебних поразок, зокрема під Цюріхом, Аустерліцем та Фрідландом, вдалося врешті-решт перемогти Наполеона. Ця перемога стала ніби індульгенцією для правлячого класу Російської імперії, і вся країна на 40 років занурилася у застій, який набрав особливо негативних форм під час царювання Миколи I. Останній, будучи нікчемним дипломатом, настроїв проти себе Англію, Францію, П'ємонт, Туреччину і навіть завжди союзну Австрію. Розпочалася Кримська війна, в результаті якої Росія, незважаючи на фанатичний героїзм російських солдат та матросів, зазнала ганебної поразки.

Це сприяло тому, що в Російській імперії почало у відкритій формі проявлятися невдоволення, викликане застоєм часів Миколи I. Так, очевидці тих подій згадували: «Це був дивовижний час — час, коли кожен захотів думати, читати й учитись, і коли кожний, у кого було що-небудь за душею, хотів висловити це вголос. Думка, яка до того часу спала, здригнулася і почала працювати. Порив її був сильний і завдання величезні. Не про сьогоднішній день ішлося, обмірковувалися і вирішувалися долі майбутніх поколінь, доля всієї Росії, які ставилися у залежність від того чи іншого вирішення реформ»².

Новий російський імператор Олександр II змушений був розпочати у країні реформи майже в усіх галузях громадського життя. Головною з них стало скасування кріпосного права, котре, однак, як зазначалося вище, при всій своїй потворності було одночасно й складовою частиною обороноздатності держави. У таких умовах росіянам потрібно було намагатися шляхом інтенсифікації сільського господарства та розвитку промисловості досягти збільшення податків, що дозволило б мати сучасну професійну армію. І здавалося, що в умовах оновлення суспільно-політичного, соціально-економічного та громадського життя виконання цього завдання було цілком реальним.

Однак інтенсифікація сільського господарства, особливо в Наддніпрянщині, була неможлива без поширення агрономічних знань серед селянства, зокрема популярної агрономічної літератури українською мовою, без створення як загальноосвітніх, так і спеціалізованих навчальних закладів із зрозумілою селянам українською мовою викладання. А це викликало панічний жах і привид «мазепинського сепаратизму» у тогочасних російських горе-реформаторів, котрі не лише не підтримали спроби українців у 1860–1870-ті рр. створити власні національні навчальні заклади та періодичні видання, але й почали жорстоко переслідувати їх творців та фундаторів. Так, у 1863 р. був виданий горезвісний Валуєвський циркуляр, а в 1876 р. зловісний імператорський Емський указ, котрими заборонялося будь-яке друковане українське слово, в результаті чого численні спроби українців інтенсифікувати сільське виробництво були фактично зірвані, загнані у глухий, безвихідний кут.

Отже, додаткових коштів на утримання сучасної боєздатної армії Росія не отримала. Натомість тогочасний військовий міністр Мілютін почав забирати до армії молодих священників: мовляв, як можна закликати інших проливати кров за государя, коли сам свою кров не проливав і не бажаєш цього робити. Формально

все було правильно, але на практиці ці «реформи» призвели до того, що недовчені семінаристи масово пішли в революцію, тобто замість того, щоб вчити своїх прихожан віддавати життя «за веру, царя и отечество», почали підбурювати останніх до непокори та повстання проти влади.

Результати мілютинських «реформ» проявилися вже під час Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Якщо під час Кримської війни російська армія без особливих зусиль витіснила турецькі війська з Балкан, і лише погроза Австрії завдати удару в спину росіянам змусила останніх відступити, то тепер царські війська з величезними втратами повільно просувалися вперед. У цій війні з порівняно слабким суперником особливо виразно проявилася тенденція до здобуття перемоги за рахунок численного безплатного гарматного м'яса. І тут немає нічого дивного, адже до відміни кріпосного права солдат був складовою частиною суспільства вільних людей і до нього ставилися з належною повагою. Після ж відміни кріпосного права російський солдат став представником найнижчої касты суспільства, якого можна нещадно обкрадати, годувати неякісними харчами, десятками тисяч посилати в безглузді атаки на укріплені позиції противника. Отже, реформи Олександра II, посприявши лібералізації життя в Російській імперії, лише послабили її військову спроможність порівняно з арміями країн-сусідів. Щось подібне, до речі, відбулося у Росії і в 1990-ті рр., коли демократичні свободи йшли поруч із ганебними військовими поразками і втратою статусу «великої» держави.

Разом із тим наприкінці XIX ст., на відміну від ельцинської доби, формально Російська імперія здобула перемогу у війні з Туреччиною, і це знову, як і після наполеонівських війн, викликало у вищому російському суспільстві ейфорію і бажання знову повернутися до застійних часів Миколи I, спочити «на лаврах». Мовляв, реформи виконали своє завдання, повернувши Росію до числа «великих» держав, і тепер можна вже нічого не змінювати і покінчити з набридливими витратними реформами. У 1881 р., після вбивства Олександра II народовольцями, до влади прийшов консервативно налаштований імператор Олександр III, і Росія почала заглиблюватися в новий застій. Почався наступ на ті свободи, які російське суспільство отримало в результаті реформ Олександра II.

Але на рубежі 1880–1890-х рр. на догоду своїй жінці-датчанці Олександр III несподівано змінив традиційний для Росії курс на союз із Німеччиною та Австро-Угорщиною на союз із недавніми ворогами по Кримській війні — Англією та Францією. І це при тому, що спалення Москви у 1812 р. продовжувало крвати серце кожному росіянину, а такі вірші, як «Бородіно» Ю. Лермонтова, і такі прозові твори, як «Війна та мир» Л. Толстого закладали фундамент російського світобачення, його погляди на власну історію та культуру. Тому акт політичної сваволі з боку Олександра III не був сприйнятий ні широким російським загалом, ні навіть найзапеклішими монархістами, котрих обурювало те, що російський імператор скидав капелюха, коли оркестр виконував французький гімн «Марсельезу», яка у кожного рояліста асоціювалася з революцією та царевбивством.

Разом із тим союз із тодішніми передовими європейськими демократичними державами посприяв тому, що Великі реформи продовжилися до 1890-х рр., адже росіянам потрібно було створити сприятливі умови для західноєвропейських інвестицій, і тому консервативний Олександр III, утискуючи у країні громадські свободи, разом з тим погоджувався на подальшу лібералізацію економічного укладу Російської імперії.

По великому рахунку цей новий військовий союз був потрібний насамперед Франції, що знаходилася під постійною загрозою з боку більш потужної у військовому сенсі Німеччини. Теоретично це давало можливість росіянам диктувати партнерам свої умови. Але практика виявилася прямо протилежною. З причини того, що російська верхівка тримала свої гроші здебільшого в англійських та французьких банках, вона почала перш за все піклуватися про західних інвесторів, ігноруючи при цьому інтереси вітчизняних підприємців.

Тому для Російської імперії новий військовий союз супроводжувався небажаними поступками англійському, французькому та бельгійському капіталу на шкоду розвитку вітчизняного. Якщо в Європі капіталізм розвивався в часи, коли ні англійські, ні французькі промисловці не відчували конкуренції з боку інонаціональних економічних інституцій і користувалися всілякою підтримкою з боку своєї держави, то в царській імперії українські та російські підприємці не лише не користувалися підтримкою свого уряду, але й постійно відчували, що із зовнішньополітичних причин він усіляко потурає європейському капіталу на шкоду як власним промисловцям, так і місцевим робітникам. Тому західні капіталісти, відчуваючи свою повну безкарність, намагалися заощадити на заробітній платі робітників, витратах на соціальну та культурно-освітню сфери, тим самим провокуючи соціальний вибух у майбутньому, аби лише негайно отримати якнайбільший прибуток.

У Наддніпрянщині ситуація погіршувалася ще й тим, що тут були створені великі промислові підприємства, на яких працювали сотні тисяч здебільшого приїждих російських робітників, і це в умовах відсталого сільського господарства, котре явно не могло прогодувати таку кількість людей. Все це створювало загрозу голоду у великих промислових центрах і, як наслідок, конфлікту між російськомовним містом та українським селом, коли голодні російськомовні робітники могли б просто піти грабувати довколишні українські села і, маючи чисельну та організаційну перевагу, могли завдати їм, а разом з ними й усьому українському селянству тяжкого, непоправного удару.

Здавалося, що для забезпечення продуктами харчування постійно зростаючого населення великих промислових центрів західні капіталісти повинні були вкладати хоча б незначну частку з отриманих високих доходів в інтенсифікацію сільського господарства. Дійсно, надання пільгових кредитів могло б суттєво посприяти тому, щоб процес викупу поміщицьких землеволодінь та насичення селянських господарств передовою на той час технікою пішов би значно швидше. Все це повинно було відчутно зменшити ризики соціального вибуху у Наддніпрянщині. Але підвищення культурного, освітнього й матеріального рівня українців неминуче повинно було привести до того, що вони почнуть

вимагати гідної оплати своєї праці, а цього західні капіталісти найбільше боялися та й не бажали. Тому вони не лише не підтримували українців у справі інтенсифікації сільського господарства шляхом підвищення культурно-освітнього рівня українських селян, але й всіляко цьому перешкоджали.

Крім того, інонаціональний бізнес абсолютно не цікавився підвищенням боездатності армії тієї країни, на якій він паразитував. Якщо збільшення виробництва чавуну й сталі в Англії, Франції чи Італії автоматично означало, що армії цих країн отримають більше крейсерів, лінкорів, броньовиків, гармат, кулеметів, снарядів та набоїв, то збільшення виробництва чавуну та сталі на території Російської імперії означало лише те, що західні підприємці збільшать свої рахунки у закордонних банках, а російський солдат, як і раніше, буде воювати застарілою зброєю, непридатною для ведення сучасної війни.

Все це особливо яскраво проявилось під час Російсько-японської війни 1904–1905 рр., коли вперше у новітній світовій історії азійська армія мала технічну перевагу над європейською. Відсутність нової зброї, зокрема кулеметів, що їх у достатній кількості мала японська армія, стала причиною того, що російська армія зазнала колосальних людських втрат, котрі поповнювалися за рахунок величезних мобілізацій серед населення, переважно селян, а це, своєю чергою, спричинило падіння валового урожаю в країні. Це призвело до різкого погіршення продовольчого забезпечення робітників, які вийшли на страйки і демонстрації. Зупинка роботи великих промислових підприємств призвела до того, що російська армія стала отримувати ще менше зброї та боєприпасів, почала нести ще більші людські втрати, котрі знову ж таки почали поповнюватися за рахунок мобілізації селян, що призвело до зменшення сільсько-господарського виробництва, а це потягнуло за собою нове погіршення життя робітників та їхні нові виступи, які врешті решт переросли у Першу російську революцію 1905–1907 рр.

Російсько-японська війна тим самим підвела ризик під Великими реформами 1860–90-х рр. Стало очевидним, що не можна лібералізувати економіку країни та бездумно відкривати її для чужоземних інвестицій, не дбаючи при цьому про її обороноздатність та соціальну стабільність. Російській імперії потрібен був новий курс, здатний гармонійно поєднувати лібералізацію суспільно-політичного життя країни з підвищенням її військової спроможності та збереженням соціального миру.

Все це змусило тогочасну російську владу розпочати у 1907 р. у країні нові так звані «столипінські реформи», проведенню котрих сприяв також виданий Миколою II Маніфест від 17 жовтня 1905 р. У ньому вперше в історії Росії дозволялася свобода слова, совісті, зібрань, влаштування самодіяльних товариств тощо. Цим негайно скористалися провідні українські діячі, які багато в чому саме задля інтенсифікації сільського господарства та недопущення в Наддніпрянщині соціального вибуху почали створювати національні українські самодіяльні товариства «Просвіти» та кооперативи, видавати загальноосвітню та спеціальну сільськогосподарську літературу й періодичні видання. Створення української кооперації викликало протидію з боку великого інонаціонального

капіталу, якому було вигідно, щоб українські робітники не мали альтернативних заробітків і згодні були працювати за копійки. У боротьбі з українством великий інонаціональний капітал, як і раніше, розраховував на підтримку російської влади, але ситуація в цей час докорінно змінилася.

Річ у тім, що поразка у Російсько-японській війні змусила певні російські кола переосмислити свою зовнішню політику. Адже саме «союзна» до Росії Великобританія забезпечувала Японію найсучаснішою зброєю. У результаті цього тогочасний російський прем'єр П. Столипін поступово почав розуміти, що всі «союзницькі» запевняння англійців є не чим іншим, як намаганням втягнути Російську імперію у війну з Німеччиною і тим самим унеможливити в ній проведення економічних реформ, які б вивели цю ще нещодавно відсталу аграрну країну в число промислово-фінансових лідерів. Адже по суті Британська імперія продовжувала лишатися смертельним ворогом Росії, прагнучи витіснити останню із Кавказу та Середньої Азії. Той факт, що формально Англія вважалася «союзницею» Санкт-Петербурга, робило її ще більш небезпечним ворогом для Російської імперії, ніж це було під час Кримської війни. Адже на практиці Лондон мав моральне право вимагати від Росії жертв заради ефемерного «союзницького обов'язку», штовхати на непотрібні воєнні авантюри, нічого не даючи їй взамін. І що найголовніше, якщо у середині XIX ст. Англія прагнула потіснити свого конкурента — російський абсолютизм імператора Миколи I і тим самим мимоволі сприяла оновленню життя Російської імперії в цілому та Наддніпрянської України зокрема, то на початку XX ст. Лондон свідомо прагнув втягнути Росію у світовий збройний конфлікт, аби знищити в ній ті реформи, що розпочалися після Кримської війни. Зрозумівши це, П. Столипін почав відходити від проантантівського зовнішньополітичного курсу, аби не допустити військового протистояння з Німеччиною та Австро-Угорщиною й мати можливість успішно завершити розпочаті ним реформи.

Об'єктивно це було вигідно і наддніпрянським українцям, перед якими відкривалася перспектива посилення культурних та економічних контактів із галичанами. Одним із перших проявів цього поживлення стосунків між західними і східними українцями став Перший український просвітньо-економічний конгрес, що відбувся на початку 1909 р. у Львові і на якому вперше були зроблені спроби до вироблення спільної загальноукраїнської культурної, економічної та політичної платформи. До речі, з боку російської влади не відбулося жодних утисків щодо тих українців, які брали участь у цьому конгресі, що проходив на території та при фактичному, хоча і не прямому, фінансуванні з боку формально ворожої Австро-Угорщини, і на якому вперше так голосно пролунали заклики до об'єднання між громадянами обох недружніх на той час держав.

Перед українцями відкривалася перспектива стати тією силою, котра спроможна була б спробувати відновити дружні стосунки росіян і німців, тим більше, що у той час, як антантівський великий капітал провадив в Україні відверту грабіжницьку колоніальну політику, безсоромно грабуючи український народ та спустошуючи його надра, німецькі підприємці, які протягом століть

жили і працювали серед місцевого населення, навчилися узгоджувати свої бізнес-інтереси з реальними життєвими потребами українців. Особливо плідно німецько-українське співробітництво відбувалося в Галичині, що входила до Австро-Угорської імперії. Там за суттєвої матеріальної підтримки Відня українці змогли широко розгорнути свою національно-культурну, освітню та економічну діяльність. А саме задоволення нагальних життєвих потреб народу, невпинне поліпшення його реальних прибутків і є найпершою ознакою справжньої, а не декларованої демократії.

Але, на жаль, взаємодопомога і співпраця між західними та східними українцями, задекларовані на Першому українському просвітньо-економічному конгресі, не були втілені у життя. Це пояснювалося тим, що переважна більшість наддніпрянських українських діячів, на словах не заперечуючи проти подальшого зближення із галичанами, на практиці не бажала відходити від звичного для неї проантантівського курсу, помилково вбачаючи в англійських, французьких і бельгійських ділках носіїв «передових демократичних ідей та європейських принципів». Адже той високий матеріальний рівень життя, який існував у західних країнах, був досягнутий на крові та сльозах підкорених колоніальних народів Азії та Африки. До речі, особливо у цій ганебній справі відзначалася маленька Бельгія, котра з особливою жорстокістю визискувала й грабувала свою велетенську колонію Конго, безжалісно знищуючи мільйони корінних жителів. Ці свої колоніальні звички бельгійські підприємці з успіхом переносили на Наддніпрянщину. Так, за словами члена «Товариства для сприяння російській промисловості і торгівлі» С. Шарапова, виголошеними на одному з його засідань у березні 1899 р., «тільки велика наївність наших фінансистів змушує їх думати, що у великих мільйонних підприємствах, заснованих на іноземні капітали, є що-небудь окрім звичайного збирання вершків та пересічного промислового обкрадання, в якому російський народ (а до нього тогочасна практика включала й українців — *О.Л.*) грає таку ж роль, як індуси, китайці, негри. Не випадково Катеринославська губернія досить відверто називається Білим Конго»³.

Попри все це українська інтелігенція продовжувала наполегливо провадити проантантівську політику, і це мало для неї фатальні наслідки. Адже цей курс починав розходитися із курсом П. Столипіна, і це відразу ж позначилося на ставленні російського уряду до українських інституцій. У січні 1910 р. П. Столипін видав циркуляр, за яким вітчизняний національний рух визнавався сепаратистським, а самі українці вперше в історії російсько-українських стосунків прирівнювалися до «іногородців». Фактично, щоб перешкодити українським інтелігентам провадити свій безглуздий проантантівський курс, прем'єр відійшов від усталених віками принципів взаємостосунків з українцями і тим самим завдав такого самого безглузлого удару по споконвічних ідеологічних принципах, на яких базувалася Російська імперія.

Разом із тим потрібно відзначити, що столипінські реформи все ж частково виконали своє головне завдання. Вони посприяли збільшенню військової спроможності російської армії та шляхом проведення аграрної реформи зменшили

соціальну напругу у суспільстві. Однак ці реформи не були доведені до логічного завершення, оскільки в 1911 р. П. Столипіна було вбито. Після його смерті початок погребельної для Російської імперії Великої війни став лише справою часу.

Після початку Першої світової війни влітку 1914 р. в українців були ілюзії, що царизм та його західноєвропейські кредитори з метою створення власного позитивного іміджу хоча б серед наддніпрянських українців перейдуть до більш лояльної щодо них політики. Тому переважна більшість наддніпрянських українців підтримала дії російського уряду, а українські кооператори, вчителі й культурні діячі як законслухняні громадяни пішли на фронт, і багато з них там загинуло. Але реальність виявилася прямо протилежною, бо репресії проти українців лише посилювалися. У той час російський уряд, не маючи юридичних підстав ліквідувати у зв'язку із воєнним станом українські економічні інституції, спромігся все ж суттєво обмежити їх діяльність, заборонивши такі українські періодичні видання як «Рілля» та «Наша кооперація». Цікаво, що цей свавільний акт царизму в Петроградському бюро при департаменті землеробства навіть «не помітили». Так, у «Справочнике по сельскохозяйственной периодической печати на 1915 год» і «Рілля», і «Наша кооперація» фігурували як такі, що виходили на 15 травня 1915 р.⁴ Цей підступний удар самодержавства по українській кооперації ще більше посилював негативні наслідки війни для українського населення.

Так, українські історики О. Реєнт та О. Сердюк з приводу цього питання зазначають: «Війна спричинила занепад сільського господарства України. Вона відірвала від землі мільйони робочих рук, порушила всі галузі сільськогосподарського виробництва. Чисельність мобілізованих в армію чоловіків перевищила всі критичні рівні. Село зубожіло: не вистачало сільськогосподарської техніки, коней, великої рогатої худоби, домашнього скарбу. З торговельної мережі зникли товари й предмети широкого вжитку. Порушення еквівалентного обміну між містом та селом спричинило перерозподіл національного прибутку на користь банків і торгового капіталу»⁵.

Тобто, почалася дестабілізація тилу, а саме тил у Першій світовій війні почав відігравати вирішальну роль. Так, сучасник тих подій письменник О. Толстой писав: «Усі уяви про війну, як про молодецькі кавалерійські атаки, незвичайні марші і героїчні подвиги солдат і офіцерів — виявилися застарілими. На чільне місце у війні була висунута техніка й організація тилу»⁶.

А саме ці два головних чинники особливо шкунтильгали в тогочасній російській імперії в цілому та в Україні зокрема. Адже в результаті злочинних дій західного капіталу тут не була створена національна економіка, котра, як приміром у тій же Франції чи Італії, базувалася б в основному на малому та середньому бізнесі; була вкрай загострена соціальна напруга, а царська армія, котра в результаті столипінських реформ хоча й отримала певну кількість сучасної зброї, в силу бездарності й невігластва своїх генералів продовжувала воювати чисельністю своїх солдатів та їх величезною кров'ю, що викликало постійні масові мобілізації, котрі, своєю чергою, сприяли зменшенню валового

урожаю, нестачі продовольства, а отже, і ще більшому посиленню соціального невдоволення.

На жаль, і після цього частина вітчизняної наддніпрянської інтелігенції чи то в силу свого службового становища, чи через те, що вона справді вірила, ніби англійці та французи принесуть в Україну західну демократію, продовжувала визнавати й підтримувати абсурдний проантантівський курс Росії. Як результат — між українськими «верхами», котрі підтримували дії самодержавства, і українськими «низами», які несли на собі весь тягар війни, пролягла велетенська прірва, і в цей розрив між ними стрімко почали вриватися більшовики, намагаючись виставити себе найбільшими захисниками українських національних інтересів, і багато українських робітників та селян знали, як полум'яно більшовики захищали у Думі та в своїй партійній пресі національно-культурні інтереси українців⁷.

Стрімкий розвиток більшовизму в 1910-ті рр. пояснювався тим, що безглуздий проантантівський курс самодержавства не сприймався не лише українськими соціалістами. Дуже сильна опозиція існувала також і у жандармсько-поліцейських структурах, серед співробітників яких традиційно було багато людей із німецькими прізвищами, і які рішуче не визнавали новий зовнішньополітичний курс Миколи II на розрив відносин з їхньою історичною батьківщиною на користь стосунків із країнами Антанти. Для цього з числа найбільш підступних і безпринципних провокаторів, бандитів та морально нечистоплотних людей, збіговиськом яких у той час була саме більшовицька партія, було створено агресивну силу для фізичного витіснення англійських, французьких і бельгійських капіталістів та захоплення їхнього майна шляхом збудження погромницьких настроїв серед робітників.

Але серед більшовиків були і цілком респектабельні представники тогочасної проантантівської буржуазії. Так, недавно в російських ЗМІ промайнуло повідомлення про те, що більшовицькі лідери й одночасно власники великих земельних латифундій у Таврії Л. Троцький та Г. Зінов'єв ще у дореволюційний період були тісно зв'язані з англо-американськими трейдерами українського зерна і здійснювали свої оборудки через Дарданелли до Європи. А більшовицький переворот вони здійснювали задля того, щоб начебто від імені Росії заявити про вихід із вже фактично виграної війни і тим самим дати можливість Лондону звинуватити Росію у зраді і не віддавати їй обіцяний контроль над протоками. Тобто, більшовиків не можна порівнювати з П. Столипіним, який рішуче виступав проти війни з Німеччиною. Вони, на відміну від нього, прагнули, щоб Росія втрутилася у війну, згорнувши при цьому столипінські реформи, а потім можна буде завдати їй удар у спину і самим захопити владу у країні. Велику надію ленінці покладали також на те, що стомлене від військових нестатків та прибите втратою на фронті рідних людей суспільство не зможе опиратися більшовицькому захопленню влади. Тобто, для більшовиків війна була шляхом до досягнення не зовнішніх, а внутрішніх політичних та економічних завдань.

Після початку Першої світової війни більшовики перенесли акцент на пропаганду серед солдатів царської армії, у тому числі й серед українців, пацифістських ідей. Більшовикам надзвичайно полегшувало завдання те, що ідея «вірності союзникам», котру в ті часи активно використовували і самодержавство, і російські демократи на чолі з О. Керенським, у той історичний період була точно такою ж розмитою і абстрактною, як і пацифістська ідея про засудження всіх без винятку війн. Бо якщо під час цієї війни англійські, французькі і німецькі солдати воювали не лише за ідею, але й за власний добробут, бо перемога їхньої країни означала покращення їхнього особистого життя, а поразка — погіршення, то пересічні росіяни й українці були абсолютно матеріально не зацікавлені у перемозі власної держави — їм від неї не діставалося нічого. Як результат, українські робітники та селяни все охочіше приймали більшовицькі гасла про припинення війни з німцями й австрійцями, які значно людяніше ставилися до українців, їхніх культурно-освітніх та соціально-економічних потреб, ніж російське самодержавство і великий англо-франко-бельгійський капітал.

Тому, коли у лютому 1917 р. у Росії відбулася антимонархічна революція, то, на жаль, у Наддніпрянщині, особливо в її південно-східному регіоні, більшовики підійшли до неї більш ідейно й організаційно згуртованими, ніж українці. Так, О. Реєнт зазначає відносно цього питання: «Довга російська неволя придушила сили українського робітництва, як і національну свідомість усього народу. Отже, не дивно, що політичне і національне згуртування його почалося значно пізніше, ніж російського. ... Наслідки такого становища посилювали русифікаторські тенденції в Україні. Вони зростали з посиленням впливу більшовиків на робітничі маси і ролі російських дрібнобуржуазних партій, що опиралися на середні верстви українського міста й робітництво. Зокрема, у Донбасі на початку березня 1917 р. налічувалося близько 500 більшовиків, у квітні — 5,5 тис., у серпні — 16 тис., а у жовтні — близько 28 тис.»⁸.

Дуже суттєво більшовикам допомогли українські соціалісти, котрі після повалення самодержавства захопили владу в Україні, створивши так звану Центральну Раду, котра почала розвалювати соціально-економічне життя Наддніпрянщини. Як потім згадували сучасники тих подій, слова «Центральна Рада» і «Генеральний Секретаріат» стали для українського загалу лайливими. Їх сварили за те, що розпустили армію, не зміцнили владу, не провели земельної реформи, довели все до руїни, анархії, голоду⁹.

Спровокований безглуздими діями Центральної Ради розвал економіки особливо боляче ударив по південно-східному регіону України, де масово закривалися великі промислові підприємства й багато робітників залишалися без засобів до існування. За великим рахунком, дії соціалістів не були першою причиною цього краху. Вони лише довели до повного абсурду ті злочинні дії західноєвропейських «інвесторів», які будували південно-східну економіку так, щоб швидше отримати з неї якнайбільший зиск, не даючи для цього зростати малому й середньому вітчизняному підприємництву. Однак у свідомості переважної частини українських і особливо російських робітників розвал економіки

південно-східного регіону асоціювався саме з Українською державою. Тому саме на неї трудящі поклали відповідальність за те, що вони та їхні сім'ї голодують.

Цими настроями відразу ж скористалися російські більшовики, і на початку 1918 р. Наддніпрянина зазнала військової агресії з боку комуністичної Росії. У війні з українцями вона активно використовувала невдоволення переважно російськомовних робітників своїм справді важким економічним становищем. Уже у січні більшовикам пощастило захопити Київ і влаштувати там криваву різанину, тисячами знищуючи військових, інтелігенцію, просто тих, хто розмовляв українською мовою чи носив сорочку-вишиванку. Тут вперше українська інтелігенція зіткнулася з такими проявами чекістської жорстокості, перед якими блідли найбрутальніші дії царських каральних органів.

Провина за здачу Києва більшовикам лежала насамперед на С. Петлюрі, який до самого захоплення міста муравйовцями підтримував ідею «вірності союзницькому обов'язку» і сподівався, що англійці та французи оцінять його відданість і підтримають у боротьбі з більшовиками. Але союзники лише заважали українським частинам придушувати більшовицьке повстання у Києві, звинувачуючи їх у начебто надмірній жорстокості, і нічим не допомогли українській державі зупинити агресію комуністичної Росії.

У виданій за часів радянської влади збірці «Розповідають борці революції» більшовик В. Стригін так згадує про події, що відбулися після придушення більшовицького заколоту на київському заводі «Арсенал», коли українські патріоти розстрілювали злочинців-більшовиків: «В цю хвилину на майдані зупинилася чорна блискуча легкова автомашина. В ній сиділо три офіцери-іноземці. Один з них, високий, у довгій шинелі, вийшов з машини і звернувся до полковника: як вам не соромно? Хіба можна розстрілювати полонених без суду? Я буду протестувати! Пізніше ми довідалися, що нашим захисником був офіцер французької місії, яка вела переговори з Центральною радою»¹⁰. Як результат, заколотники залишилися живими і взяли активну участь у більшовицьких звірствах у Києві. І от тут чогось ніяка французька місія не стала протестувати проти того, що більшовики без суду і слідства розстрілюють мирних і беззбройних українців лише за те, що вони розмовляють рідною мовою чи носять вишиту сорочку.

Цікаво, що сама французька влада безжалісно розстріляла свій кримінальний елемент ще в перші дні Першої світової війни. Так, російський військовий аташе в Парижі О. Ігнат'єв писав: «Ось і Венсенський ліс, колись саме популярне місце у відпочиваючих парижан, ось і зелені скати Венсенського форта, в глибоких ровах якого були розстріляні ще кілька днів тому сотні професійних взломщиків, злодіїв і хуліганів; поліція давно була з ними знайома і використала осадне становище для очищення столиці від подібних елементів, особливо небезпечних у воєнний час»¹¹. Як бачимо, в діях французів щодо України уже тоді, у 1918 р., проявлялися подвійні стандарти. Розстрілювати бандитів у військовий час для французів було демократично, а вчинити те ж саме українцям — недемократично, злочинно.

Захоплення Києва бандами Муравйова на початку 1918 р. змусило українську еліту переорієнтуватися на союз із Німеччиною. 9 лютого 1918 р. представники УНР підписали мирний договір з Австро-Угорщиною та Німеччиною, котрі визнали повну незалежність України. Зі свого боку, вона зобов'язалася продавати цим державам продовольство — близько мільйона тонн хліба, а також продукти тваринництва¹².

Дії українців знову викликали неабияке обурення французьких властей. Їхні газети не знаходили слів, щоб висловити своє незадоволення. «Зрада України» — таким був заголовок статті про брестський мир, розміщеній на першій сторінці газети «Evenement». В той же час німецька газета «Berlin Lokal-Anzeige», радісно вітаючи підписання Брестського миру, писала: «У тихій непомітній для світу праці довершено велике діло заключення цього миру, бо воно таким є для України ще більше, ніж для центральних держав»¹³.

Після підписання Брестського миру німці, на відміну від французів, не довго панькалися з більшовиками. Вже 1 березня українська й німецька армії звільнили Київ від їхнього жакливого панування. Наприкінці квітня українські соціал-демократи були усунені від влади, й на чолі держави став гетьман П. Скоропадський. Знаходячись фактично під патронатом Німеччини, Україна була забезпечена від агресії з боку Росії та могла зосередитися на відбудові власного економічного, культурного й освітнього життя, яке надзвичайно сильно постраждало під час Першої світової війни.

Точно так, як столипінські реформи, опираючись на здобутки Великих реформ, намагалися нівелювати їхні перекося та недоречності, так і П. Скоропадський намагався, опираючись на здобутки П. Столипіна, усунути все, що він зробив неправильно. Насамперед гетьман почав активно сприяти розвитку національної культури, освіти та кооперації, які нерозумно і несправедливо гнобилися під час столипінських реформ. Останні також не лишилися в боргу. У 1918 р. українські просвітяни та кооператори активно включилися у справу модернізації українсько-німецьких відносин, виводячи їх на цивілізований ринково-демократичний рівень. Вони на взаємовигідній основі забезпечували голодуюче мирне населення Німеччини та Австро-Угорщини продуктами харчування, отримуючи взамін найпередовішу на той час німецьку сільськогосподарську техніку. 1918 р. став найуспішнішим роком у діяльності українських просвітян і кооператорів.

У той час дуже плідно запрацювали українські економічні та культурні установи. Кредитні товариства, об'єднуючись у банки, такі, наприклад, як «Українбанк» і Київський «Союз банк», а також найбільш фінансово потужні установи — такі, як «Дніпровський союз споживчих товариств» («Дніпросоюз»), не лише забезпечували у 1918 та навіть частково у 1919 рр. порівняно високий рівень життя на Наддніпрянщині, але й проявляли постійну турботу про розвиток науки, культури й особливо освіти¹⁴. Адже українські кооператори не просто вкладали гроші в шкільництво, вони таким чином отримували кваліфікованих працівників, вітчизняних спеціалістів, які нічим не поступалися перед іноземними спеціалістами, а часто перевершували їх своїми знаннями, вмінням, бажанням всіляко сприяти розвитку української науки та культури.

Із перших днів свого правління гетьман запропонував розпочати проведення аграрної реформи, приступити до вироблення законів про міські й земські вибори, взятися до організації Державної варти. Отже, П. Скоропадський, який володів стратегічним мисленням, чітко визначив основні напрями діяльності, що вимагали негайного запровадження у життя для недопущення поширення більшовизму в Україні.

Добре розуміючи, що головною й необхідною передумовою перемоги більшовизму в Наддніпрянщині є розпалювання тут конфлікту між різними етносами, насамперед між українцями та росіянами, П. Скоропадський спробував примирити ці народи. Усіляко підтримуючи українську науку, культуру й освіту, гетьман також рішуче виступав проти будь-яких утисків росіян. Погляди гетьмана найбільш яскраво характеризує його оцінка подій, що відбулися після приходу до Києва військ Директорії, коли вийшов наказ про заміну в столиці України всіх російських вивісок на українські. На глибоке переконання П. Скоропадського це було повною дурістю, бо в Києві були українцями максимум 20% населення. І в результаті, замість прилучення до будівництва держави неукраїнців, соціалісти виховують у них до неї відразу, навіть у тих людей, які спочатку навіть потягнулися до українства, визнали справедливим домагання побудови незалежної України»¹⁵.

На жаль, у цьому своєму благородному прагненні П. Скоропадський допускав й трагічних помилок, найбільшою з яких було його поблажливе ставлення до представників колишньої російської імперської верхівки, яка в цей час масово тікала від більшовиків в Україну. На жаль, росіяни, які протягом століть звикли вважати українців за «іногородців», людей другого, а то й третього сорту, були майже неспроможними до компромісів навіть перед лицем спільного ворога.

Особливо підло поведив себе редактор газети «Киевлянин», запеклий російський монархіст В. Шульгін. Він заперечував саму можливість існування незалежної Української держави. Цей покидьок, створивши в Україні розвідувальну мережу «Азбука», всіляко сприяв розвідувальній і терористичній діяльності денікінців і у розмові з міністром внутрішніх справ І. Кістяківським навіть не намагався приховувати своїх антиукраїнських поглядів. «Яка там Україна, — нахабно заявляв В. Шульгін, — це південно-західний край, нема її, навіть Малоросії — це все галичани і німці придумали. Була і буде велика Росія. Та не збираємося ми нікого просити, чекати вашої згоди, і всяких безглузвих угод нам не треба. Ми заженемо всіх дурних овець батогом до кошари, від Варшави до Владивостока, і питати нікого не будемо. Нагайками і чобітьми, в сідницю, всім, всім, баранам і свиням!»¹⁶.

На жаль, нерозумні і шкідливі загравання П. Скоропадського з антиукраїнськими монархічними силами, котрі до того ж підтримували стосунки з А. Денікіним, який формально продовжував вважати себе у стані війни з Німеччиною, не сприймалися ні українськими інтелігентами, ні українськими робітниками та селянами, ні навіть німецько-австрійськими союзниками. Це врешті-решт і спричинило те, що у найкритичніший момент П. Скоропадському не було на кого опертися і протистояти натиску своїх противників.

Наприкінці 1918 р. В. Винниченко та С. Петлюра організували заколот проти влади П. Скоропадського, широко використовуючи для цього відверті погромницькі антисемітські заклики. Так, заколотникам було обіцяно віддати на пограбування єврейські квартали Києва¹⁷. 14 грудня 1918 р. зрадники із числа українських соціалістів вдерлися до столиці і почали розстрілювати тих національно свідомих патріотів, які чесно служили українській державі. Після цього почався повний розпад країни. Цим знову скористалися більшовики, котрі, використовуючи справедливе невдоволення населення діями петлюрівців та винниченківців, на початку 1919 р. знову захопили Київ. На жаль, своїми злочинними діями С. Петлюра та В. Винниченко не лише відкрили більшовикам шлях у Наддніпрянщину, але й підготували морально-психологічний клімат для утвердження тут комуністичної ідеології, як то — неповага до приватної власності, нехтування громадянськими правами, зневажливе ставлення до інтелігенції. Саме тому перемога більшовизму в Україні, змінивши лексичний апарат влади, не змінила економічної структури. Як і раніше, доходи від українських корисних копалин та великої промисловості не доходили до українського народу, а його національно-культурні права усіяко пригноблювалися і принижувалися.

Оцінюючи ці сумні події, гетьман П. Скоропадський зазначав: «Більшовизм знищить у країні всяку культуру, а наш чудовий край перетворить на пустелю. І тоді, аби вийти якимось із руїни, катастрофи і хаосу, до якого довів більшовизм, у нашому краї запанує дикий капіталізм. І не той, що жеврів у нас сяк-так, кволий і безсилий, а всесильний, під ногами якого плазуватиме наш обманутий народ»¹⁸. Як бачимо, ще у 1918 р. гетьман передбачав, що в російському більшовизмі за мішурою лівацьких гасел приховується потворне обличчя дикого капіталізму, якому для захоплення абсолютної влади в Україні потрібно спочатку знищити всі національно-культурні, освітні й економічні надбання її народу. Правоту гетьмана П. Скоропадського підтверджує відомий український письменник В. Коротич, котрий в одній зі своїх праць, зокрема, зазначає: «В Америці мені довелося читати книжку Троцького, у нього я знайшов цікаву думку: радянське чиновництво поступово захоче прибрати до рук те, що належало правлячому класу в царській Росії, а прибравши до рук, воно захоче отримати все це у спадкову власність»¹⁹. У правдивості цих слів українське суспільство змогло переконатися у 1990-ті роки, коли партноменклатура здійснила так звану приватизацію, захопивши фактично все народне майно. Цікаво, що для пограбування народу радянська партноменклатура використала ті ж методи, що й більшовики для пограбування правлячого класу царської Росії на початку XX ст. Для того, щоб унеможливити народний спротив, комуністична верхівка організувала злочинну війну в Афганістані, яка, не вирішуючи ніяких зовнішньополітичних цілей, разом з тим була використана партноменклатурою як засіб до згортання косигінських реформ та залякування широких народних мас перспективою відправки рідних людей на цю спровоковану ними злочинну бійню.

Роблячи короткий висновок, можна сказати, що Великі реформи 1860–90-х рр. поряд із значними здобутками в сфері громадського та суспільного життя разом з тим зруйнували старі принципи обороноздатності Російської імперії і не створили нових. Спроби П. Столипіна виправити це становище не були доведені до логічного завершення, що й стало причиною поразки Росії у Великій війні і приходу до влади більшовиків з їх колективізацією, індустріалізацією, голодоморами і масовими репресіями.

¹ *Реєнт О.* Українська революція і робітництво. — К., 1996. — С. 36.

² *Шелгунов Н., Шелгунова Л., Михайлов М.* Воспоминания. — Москва, 1967. — Т. 1. — С. 93–94.

³ *Лазанська Т.* Історія підприємництва в Україні. — К., 1999. — С. 164.

⁴ Сельскохозяйственная пресса на Украине // Украинская жизнь. — 1915. — № 11/12. — С. 164.

⁵ *Реєнт О., Сердюк О.* Перша світова війна і Україна. — К., 2004. — С. 183.

⁶ *Толстой А.* Хождение по мукам. Т. 1. — Москва, 1948. — С. 151.

⁷ *Сарбей В.* Історія України в дожовтневій більшовицькій пресі. — К., 1986. — С. 68.

⁸ *Реєнт О.* Вказ. праця. — С. 20.

⁹ *Осауленко Л., Засєкін В.* Гетьман України Павло Скоропадський. Кн. 1. — Луцьк, 2003. — С. 64.

¹⁰ *Стригін В.* Нескорений «Арсенал» // Розповідають борці революції. — К., 1967. — С. 12–13.

¹¹ *Игнатъев А.* 50 лет в строю. — Москва, 1959. — С. 27.

¹² *Осауленко Л., Засєкін В.* Вказ. праця. — С. 64.

¹³ Там само. — С. 55.

¹⁴ *Вітанович І.* Історія українського кооперативного руху. — Нью-Йорк, 1964. — С. 236.

¹⁵ *Осауленко Л., Засєкін В.* Вказ. праця. — С. 489.

¹⁶ Там само. — С. 231.

¹⁷ Там само. — С. 396.

¹⁸ Там само. — С. 475.

¹⁹ *Коротич В.* Шелест имел амплуа провинциального Хрущева // Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». — К., 2003. — С. 718.

В.І. Милько
(м. Київ)

ОБГОВОРЕННЯ В ІІІ ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ: ПОЗИЦІЯ ДЕПУТАТІВ ВІД УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ І МІСТ

Проаналізовано процес обговорення в ІІІ Державній думі Російської імперії (1907–1912) столипінської аграрної реформи. Визначено позицію у цьому питанні депутатів від українських губерній і міст.

Ключові слова: Державна дума Російської імперії, законопроект, аграрне питання, депутати від українських губерній і міст.

Проанализирован процесс обсуждения в ІІІ Государственной думе Российской империи (1907–1912) столыпинской аграрной реформы. Определена позиция в этом вопросе депутатов от украинских губерний и городов.

Ключевые слова: Государственная дума Российской империи, законопроект, аграрный вопрос, депутаты от украинских губерний и городов.

We analyze the process of discussion of Stolypin's agrarian reform in the ІІІ State Duma of the Russian Empire (1907–1912). Determined by the position of deputies of the Ukrainian provinces and cities.

Keywords: the State Duma of the Russian Empire, bill, agrarian issues, deputies of Ukrainian provinces and cities,

В умовах декларування сучасною владою необхідності запровадження ринку землі й формування прозорого механізму її обігу постає необхідність аналізу та оцінки ефективності здійснення подібного реформування у сфері поземельних відносин у Російській імперії на початку ХХ ст., особливо зважаючи на те, що його головними принципами було дотримання права приватної власності та законності. Відтак, вивчення питання участі депутатів від українських губерній і міст в обговоренні у ІІІ Державній думі Російської імперії столипінської аграрної реформи дозволяє більш детально з'ясувати бачення шляхів вирішення проблеми в минулому, порівняти його із сподіваннями й прагненнями різних соціальних груп українського населення і теоретично обґрунтувати подібні реформи у ХХІ ст.

Сучасна вітчизняна історична наука досить широко репрезентована ґрунтовними дослідженнями особливостей внутрішньої політики П. Столипіна та вивченням практичного досвіду реалізації аграрної реформи в окремих українських регіонах і губерніях на початку ХХ ст. (роботи В. Бочарова¹, І. Власюка², Л. Ігнатової³, В. Майстренка⁴, О. Машкіна⁵, О. Овдіна⁶, О. Приймака⁷,

О. Реєнта та О. Сердюка⁸, О. Стрілюк⁹, В. Шевченко¹⁰ та ін.). Водночас окремого аналізу потребує процес теоретичної розробки відповідних законопроектів і зміни їх деяких положень у ході обговорення в III Державній думі Російської імперії (1907–1912). Відтак, це є головним завданням нашого дослідження, виконання якого здійснювалося на основі опрацювання джерельних матеріалів (стенографічні звіти, періодична преса, мемуаристика), а також історіографічних робіт.

Головною особливістю законодавчої роботи III Державної думи в земельному питанні було обговорення урядових ініціатив, наприклад, столипінської аграрної реформи. Натомість продуктивність законотворчої діяльності самих депутатів знаходилася на значно нижчому рівні порівняно з Радою міністрів. Причини цього, на думку радянського історика А. Авреха, пояснюються намаганням уряду максимально завантажити парламент розглядом дрібних, несуттєвих справ («законодавча вермішель», «законодавча жуйка»)¹¹. За спогадами тогочасного міністра фінансів В. Коковцова, ще до закінчення виборів «у всіх міністерствах розгорнулася... воістину бурхлива робота з розробки величезної кількості законопроектів із найрізноманітніших питань...»¹². У результаті цього, зважаючи на необхідність опрацювання та детального розгляду відповідних документів, депутатам практично не залишалось а ні пленарного, а ні особистого часу (враховуючи також роботу в комісіях) для повноцінного використання права законодавчої ініціативи. Зокрема, у період роботи I сесії парламентарії подали на розгляд лише 52 законопроекти, тоді як кількість урядових за цей час становила 604¹³.

В умовах третьочервневої системи, внесення на розгляд III Державної думи комплексу взаємопов'язаних та взаємозумовлених аграрних законопроектів призвели до значного підвищення ефективності роботи. Вміло використовуючи статус голови Ради міністрів й особисті зв'язки з керівниками найбільш впливових думських фракцій, П. Столипін, на думку сучасних російських дослідників П. Пожигайла та В. Шелохаєва, вперше у думській історії Російської імперії застосував на практиці різні форми взаємовідносин та взаємодії між виконавчою і законодавчою гілками влади¹⁴.

Найбільшу увагу III Державна дума приділила обговоренню указу імператора Миколи II від 9 листопада 1906 р. «Про доповнення деяких постанов діючих законів, які стосуються селянського землеволодіння і землекористування». Основним положенням вказаного законодавчого акту було проголошення права селян на вихід із общини та закріплення землі в особисте володіння¹⁵. Варто вказати, що початок практичної реалізації ряду державних заходів в області сільського господарства (імператорські укази про дозвіл продажу через Селянський банк надільних і придатних для с/г використання державних земель, зрівняння процентних ставок по земельних кредитах Дворянського та Селянського банків, право селян на вихід з общини й закріплення надільної землі у приватну власність), які в комплексі визначили столипінську аграрну реформу, відноситься ще до 1906 р.¹⁶

Дослідження визначеного нами питання обумовлює необхідність детального аналізу позиції парламентаріїв від українських губерній і міст стосовно основоположних принципів земельного реформування, зокрема, перш за все, указу від 9 листопада 1906 р. Його обговорення було розпочато на засіданні III Державної думи 23 жовтня 1908 р., тобто майже через два роки після оприлюднення. Причинами такого зволікання, за словами А. Авреха, було очікування уряду, «щоб указ встиг пустити глибоке коріння, стати незворотним»¹⁷.

Варто зазначити, що депутати не виявили одностайності, критика реформи звучала не лише з боку представників лівих, а й правих фракцій¹⁸. Зважаючи на мету нашого дослідження, вважаємо за необхідне більш детально зупинитися на характеристиці позиції тих парламентаріїв, які представляли в III Державній думі українські губернії і міста.

Особливо активно обговорювалося питання доцільності ліквідації селянської общини. Серед тих, хто розглядав общинне землеволодіння як головну причину поступового погіршення матеріального становища селянства слід назвати октябриста О. Голіцина (депутат від Харківської губернії). Його бачення проблеми, озвучене 5 грудня 1908 р., у цілому відповідало урядовому проекту та стосувалося оцінки общини як примусового союзу людей¹⁹. При цьому елемент зрівнялівки, як вказував парламентарій, призводив до закріплення відсталих форм господарювання: «збереження цього духу зрівняльності дорівнює закріпленню у середовищі нашого селянства тієї відсталості, того невігластва, тієї грубості, яку ми зараз бачимо серед нашого багатомільйонного селянства, і лише шляхом звільнення особистості і шляхом введення вільної конкуренції ми дамо можливість і селянству стати на шлях культури та прогресу»²⁰. Наприкінці свого виступу О. Голіцин закликав опозиційні фракції припинити пропагувати «нездійсненні міфи з області теоретичних мрій» і «показати народу вірний і давно випробований шлях збагачення, щастя та достатку», тобто звільнити особистість від гніту общини²¹.

Подібно висловлювався і його колега по фракції, депутат від Полтавської губернії Є. Шейдеман, який виступив за чітке визначення площі землі, на яку повинен претендувати кожен селянин, та законодавче закріплення права у виділенні на відруби, створення яких забезпечить підвищення продуктивності аграрного виробництва²². Він також вказав, що такі традиційні атрибути сільської громади, як обов'язкова плодозміна та трипілля ведуть до того, що третина землі не обробляється, а решта «не приносить і половини того врожаю, який вона повинна приносити...»²³. Характерно, що Є. Шейдеман, як відмічав ще радянський дослідник 1930-х рр. О. Погребинський, розглядав столипінську реформу як комплексну соціально-економічну систему, а не окреме аграрне законодавство. За словами парламентарія, чисельне збільшення безземельного селянства буде компенсовано зростаючими потребами у робітниках для міської промисловості²⁴.

Варто підкреслити, що виступи депутатів-дворян/поміщиків, а також духовенства, які представляли праві та правоцентристські фракції характеризувалися високим рівнем ґрунтовності й ілюстрації окремих тез наочними прикладами.

Крім названих О. Голіцина та Є. Шейдемана, до цієї групи слід зарахувати й К. Волкова (Київська губ.), який доводив перевагу відрубного господарства над общинним²⁵.

Характерно, що українські депутати-селяни (наприклад, октябрист М. Тараненко, Катеринославська губ.), які представляли ті губернії, де не існувало общини або вона знаходилася в занепаді, виступивши за її ліквідацію, вимагали наділення землею малоземельних та безземельних дрібних аграріїв²⁶. Ілюстрацією цього може слугувати промова депутата-прогресиста від Полтавської губернії, селянина Г. Удовицького, який називав себе нащадком козака. Відстоюючи принцип запровадження особистого землеволодіння, він підкреслив особливу доцільність цього положення для Полтавщини, де громадське землеволодіння знаходилося на низькому рівні. Водночас, він вказав на необхідність покращення умов купівлі земель через Селянський банк²⁷.

Частина депутатів від Волинської губернії (М. Андрійчук, Є. Герасименко, Я. Данилюк) підкреслюючи важливість урядової програми, констатували неможливість вирішення багатогранного земельного питання лише одним законом. Більше того, доцільність проведення часткового примусового відчуження чиншової землі в південно-західному краї (т.б. Наддніпрянській Україні) обґрунтував помірковано правий депутат-українець М. Андрійчук, який підтримав радикальний аграрний проект 42-х²⁸. Так, основним положенням вказаного документа був пункт про необхідність передачі («справедливий викуп») у державний фонд приватновласницьких земель у тих районах, де їх не вистачить для усіх безземельних і малоземельних селян. Таким чином, фактично це був проект часткового відчуження земель, і що найголовніше — внесений на розгляд III Державної думи правими селянами-депутатами²⁹.

Крім М. Андрійчука, на підтримку проекту 42-х, у ході обговорення указу від 9 листопада 1906 р., виступив і представник фракції правих, селянин Я. Никитюк (Волинська губ.). Для об'єктивного розкриття позиції депутата вважаємо за потрібне процитувати частину його промови: «Цей закон я вітаю, однак я ще більше вітаю би його, якби у нас була правда, якщо разом із цим законом наділялися землею безземельні та малоземельні..., я не буду тут багато говорити, але скажу: нехай нам віддадуть землю, ту землю, якою ми користувалися ще у 40-х роках [1840-х рр.]. Нас обдурили у 1861 р. під час наділення землею... Кажуть: у вас є земельні банки, нехай вони вам допомагають. Так, вірно, є. Кому ж вони допомагають? Лише багатим, у кого вже є своя земля, а бідному навіть позики не видадуть»³⁰.

Досить рішуче висловлювався й Є. Герасименко, колега Я. Никитюка по фракції та губернії³¹. Зокрема, його обурення викликало звинувачення селянства в лінощах та невмінні вести «культурно» господарство, яке лунало у виступах депутатів-дворян/поміщиків. «...Подумайте: на чому ж це селяни повинні застосовувати культуру, якщо у них виявляється 1–2 дес.? Ніякої культури не буде...», — наголошував Є. Герасименко³².

Загалом, домінуючою тезою виступів більшості селян-депутатів від українських губерній і міст, які представляли фракцію правих, було твердження про

неможливість розв'язання земельного питання прийняттям лише одного указу від 9 листопада 1906 р. Відтак, на основі цього висувалися вимоги проведення викупної кампанії щодо окремих регіонів і категорій приватновласницьких земель.

Про демократичність позиції деяких парламентаріїв від українських губерній і міст, які представляли проурядові фракції, свідчить той факт, що саме за пропозицією націоналіста Г. Беляєва (Волинська губ.) було прийнято поправку про право селян на розподіл общинного міжсмузжя у випадку підтримки цього рішення простою більшістю голосів, а не їх 2/3³³.

Окремо варто виділити групу депутатів, головним чином, серед фракції правих, які виступали проти ліквідації общини. Прикладом демонстрації такої точки зору був виступ на засіданні III Державної думи 10 грудня 1908 р. І. Балаклеєва (Подільська губ.). Оцінивши указ як данину революційному часу, він наголосив на необхідності прийняття до нього ряду поправок, які забезпечили б, поряд із запровадженням права на вихід із общини, збереження її власності на землю³⁴.

Більш радикальну позицію в земельному питанні займали представники фракцій і груп, які за політичними поглядами знаходилися лівіше від октябристів (кадети, трудовики, соціал-демократи). Так, кадет І. Сторчак (Херсонська губ.), виступаючи 23 жовтня 1908 р., наголосив на передчасності указу 9 листопада 1906 р. та першочерговості проведення державного викупу землі в поміщиків для наділення безземельних і малоземельних селян. Також депутат виступив проти створення «хуторів», адже наявні інфраструктурні проблеми, на його думку, зумовлять утруднений доступ до них фельдшерів та священників. Загалом ця частина парламентаріїв наприкінці першого читання указу від 9 листопада 1906 р. намагалася забалотувати пропозицію про перехід до поста-тейного розгляду (друге читання), яка все ж таки цілком прогнозовано була підтримана більшістю голосів³⁵.

Під час другого читання, що розпочалося 24 грудня 1908 р., лівоцентристським та центристським фракціям вдалося внести окремі поправки до указу, які викликали невдоволення правого крила III Державної думи. Так, з ініціативи фракції Конституційно-демократичної партії було встановлено максимальну площу удільних земель, яку можна було викупити. Натомість прийняття найбільш спірних положень про можливість закріплення у подвірне володіння земель для тих громад, де протягом 24 років не проводився переділ та про заміну общинної власності особистою, а не родинною, стало можливим у результаті їх підтримки з боку Польського кола та Білорусько-литовсько-польської групи³⁶.

У своїх поглядах щодо внесення вищевказаних змін до законопроекту депутати від українських губерній і міст знову ж таки не виявили одностайності навіть у межах однієї фракції. Так, представники фракції правих розійшлися у поглядах про можливість закріплення у подвірне володіння земель для тих громад, де протягом 24 років не проводився переділ (ст. 1): наприклад, «за» висловився П. Березовський від Волинської губ., «проти» — Є. Шейдеман (Полтавська губ.) та П. Новицький (Херсонська губ.), який охарактеризував

відповідне положення як чинник можливої «смути, яку так бажає ліва сторона»³⁷.

Подібні дискусії під час постатейного читання розгорнулися й навколо інших важливих питань, зокрема переходу общинної власності у приватне, а не родинне землеволодіння (ст. 2). Аналізуючи доцільність прийняття цього положення, депутат від Катеринославської губернії В. Образцов (фракція правих) звернув увагу на такі можливі негативні наслідки: «у сімейні відносини буде внесено розбрат, суперечки, негаразди, повна смута правових відносин та правосвідомості..., селянська родина буде залишена в страшному становищі: з одного боку, загроза повного свавілля голови сім'ї, батька чи діда, а з іншого, – спокуса вбивства, адже що залишиться робити дорослим дітям?»³⁸.

Із такими аргументами не погодився колега В. Образцова, селянин С. Коваленко (Київська губ.), зазначивши, що приватна власність не зашкодить сімейним традиціям. Позицію фракції націоналістів із цього питання обгрунтував Г. Беляєв (Волинська губ.), відмітивши, що родина не може бути юридичною особою-власником землі, відтак, важливість прийняття обговорюваної статті є безсумнівною³⁹.

Проти норми про встановлення максимальної площі наділу, який можна придбати після запровадження приватної власності на общинну землю, виступили на засіданні 20 лютого 1909 р. депутати-октябристи М. Іскрицький (Чернігівська губ.) та І. Капніст (Полтавська губ.). На прикладі статистичних даних, що стосувалися українських губерній, вони довели відсутність тенденції масової купівлі земельної власності заможними верствами⁴⁰.

Серед депутатів, які виступили під час третього заключного читання указу 9 листопада 1906 р., варто виділити вже згадуваного І. Балаклеєва, який вкотре закликав парламентаріїв відхилити законопроект як надмірно радикальний. Проти указу (однак уже як консервативного) виступили депутати від українських губерній і міст, котрі входили до соціал-демократичної фракції (Г. Кузнецов та В. Шурканов)⁴¹.

Підсумком тривалого обговорення вказаного законодавчого акту в III Державній думі стало його прийняття та передача до Державної ради, яка також його схвалила і вже 14 липня 1910 р. (дата затвердження імператором Миколою II) він став законом «Про зміну та доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння». 29 травня 1911 р. було видано третій закон «Про землеустрій», який став заключним актом столипінської аграрної реформи і включав, головним чином, деталізовані положення попередніх законів 1906 та 1910 рр.⁴²

На розгляд парламенту третього скликання під час його п'ятирічної діяльності було подано низку інших аграрних законопроектів, однак, безумовно, прийняття змін до указу імператора Миколи II від 9 листопада 1906 р. «Про доповнення деяких постанов діючих законів, які стосуються селянського землеволодіння і землекористування», що мав основоположний характер у ході проведення столипінської аграрної реформи, стало головним досягненням роботи III Державної думи у сфері реформування поземельних відносин.

Аналізуючи питання участі депутатів від українських губерній і міст в обговоренні указу від 9 листопада 1906 р., радянський дослідник О. Погребинський зробив висновок про те, що «селянських послів у III Думі, щодо їхніх політичних настроїв, можна поділити на 2 категорії: перша, відбиваючи ідеологію селянської буржуазії, вітала закон 9 листопада, друга — представниця селянської маси, ставилася до знищення громади байдуже й намагалася висунути на порядок денний інші заходи щодо розв'язання земельної справи»⁴³.

Однак варто підкреслити, що такий підхід є дещо спрощеним та, перш за все, слугує підтвердженням теорії класової боротьби і, крім селян, не враховує інші категорії парламентаріїв. На наш погляд, депутати від українських губерній і міст у ставленні до окремих положень вищевказаного законодавчого акту зайняли далеко не однотайну позицію, диференціювавшись на окремі групи не лише відповідно до соціального походження, а й політичної ідентифікації. При цьому в жодному разі не можна говорити про їх байдужість, адже в даному випадку мова йшла про землю як основу матеріального добробуту та повсякденного життя найбільш чисельної категорії населення — селянства, що власне і визначило резонансність питання.

¹ Бочаров В.В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906–1916 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук. — Донецьк, 2001. — 19 с.

² Власюк І.М. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906–1914 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук. — К., 2000. — 20 с.

³ Ігнатова Л.Р. Аграрна реформа П.А. Столипіна та її здійснення в Україні (1906–1914 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук. — Одеса, 2002. — 19 с.

⁴ Майстренко В.С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: автореф. дис... канд. іст. наук. — Харків, 1997. — 17 с.

⁵ Машикін О.М. Столипін і Україна // Український історичний журнал. — 2012. — № 2. — С. 73–97.

⁶ Овдін О.В. Столипінська аграрна реформа на Катеринославщині (1906–1916 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2005. — 20 с.

⁷ Приймак О.М. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906–1917 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 2002. — 19 с.

⁸ Реєнт О.П., Сердюк О.В. Столипінська аграрна реформа // Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. Т. 1 / НАН України; Інститут історії України; В.А. Смолій (відп. ред.). — К.: Наукова думка, 2006. — С. 388–407.

⁹ Стрілюк О.Б. Національна політика П.А. Столипіна: автореф. дис... канд. іст. наук. — Чернігів, 2008. — 19 с.

¹⁰ Шевченко В. Реформа П.А. Столипіна та її вплив на еволюцію поземельних відносин в Україні (1906–1916) // Сіверянський літопис. — 2007. — № 2. — С. 91–101.

¹¹ Аврех А.Я. Столыпин и судьбы реформ в России. — Москва: Издательство политической литературы, 1991. — С. 35–36.

¹² Коковцов В.Н. Из моего прошлого. Воспоминания 1903–1919: В 2 т. Т. 1. — Париж: Издание журнала «Иллюстрированная Россия», 1933. — С. 281.

¹³ Государственная дума, третий созыв, 1907–1908, сессия первая / Указатель к стенографическим отчётам (Части I–III): Заседания 1–98 (1 ноября 1907 г. — 28 июня 1908 г.). — Санкт-Петербург: Государственная типография, 1908. — С. 357–397.

¹⁴ Государственная дума Российской империи (1906–1917): энциклопедия. — Москва: РОССПЭН, 2008. — С. 592.

¹⁵ Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. 26, отд. 1. — Санкт-Петербург: Государственная типография, 1909. — С. 270.

¹⁶ Милько В. Аграрне питання у діяльності депутатів від українських губерній і міст I–II Державних дум Російської імперії (1906–1907) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К.: Інститут історії України, 2011. — Вип. 19. — С. 47.

¹⁷ Аврех А.Я. Указ. соч. — С. 68.

¹⁸ Изгоев А. П.А. Столыпин. Очерк жизни и деятельности. — Москва: Кн-во К.Ф. Некрасова, 1912. — С. 74.

¹⁹ Государственная дума, третий созыв, 1908–1909, сессия вторая / Стенографические отчеты. Ч. 1: Заседания 1–35 (с 15 окт. по 20 дек. 1908 г.). — Санкт-Петербург: Государственная типография, 1908. — Стб. 805.

²⁰ Там же. — Стб. 808.

²¹ Там же. — Стб. 809.

²² Там же. — Стб. 895–896.

²³ Погребинський О. Столипінська реформа на Україні. — Б. м.: Пролетар, 1931. — С. 83.

²⁴ Там само. — С. 83.

²⁵ Там само. — С. 85.

²⁶ Аврех А.Я. Указ. соч. — С. 81.

²⁷ Государственная дума, третий созыв, 1907–1908, сессия первая / Стенографические отчеты. Ч. 1: Заседания 1–30 (с 1 ноября 1907 г. по 19 февраля 1908 г.). — Санкт-Петербург: Государственная типография, 1908. — Стб. 1306.

²⁸ Государственная дума... Заседания 1–35 (с 15 окт. по 20 дек. 1908 г.)... — Стб. 999, 1247, 1250.

²⁹ Аврех А.Я. Указ. соч. — С. 75–76.

³⁰ Государственная дума... Заседания 1–30 (с 1 ноября 1907 г. по 19 февраля 1908 г.)... — Стб. 1051.

³¹ Аврех А.Я. Указ. соч. — С. 79.

³² Государственная дума... Заседания 1–30 (с 1 ноября 1907 г. по 19 февраля 1908 г.)... — Стб. 1247.

³³ Государственная дума Российской империи (1906–1917): энциклопедия. — С. 400.

³⁴ Государственная дума... Заседания 1–35 (с 15 окт. по 20 дек. 1908 г.)... — Стб. 1008–1009.

³⁵ Там же. — Стб. 821–822, 1569–1570.

³⁶ Государственная дума Российской империи (1906–1917): энциклопедия. — С. 1905.

³⁷ Государственная дума... Заседания 1–35 (с 15 окт. по 20 дек. 1908 г.)... — Стб. 1636, 1665.

³⁸ Там же. — Стб. 2011.

³⁹ Там же. — Стб. 2019.

⁴⁰ Государственная дума, третий созыв, 1908–1909, сессия вторая / Стенографические отчеты. Ч. 2: Заседания 36–70 (с 20 янв. по 5 марта 1909 г.). — Санкт-Петербург: Государственная типография, 1909. — Стб. 2071, 2077.

⁴¹ Государственная дума, третий созыв, 1908–1909, сессия вторая / Стенографические отчеты. Ч. 3: Заседания 71–100 (с 6 марта по 24 апр. 1909 г.). — Санкт-Петербург: Государственная типография, 1909. — Стб. 2951.

⁴² Закон о землеустройстве, 29 мая 1911 года и изданный на основании сего закона Наказ Землеустроительным комиссиям от 19 июня 1911 года. — Санкт-Петербург: Типография «Сельского Вестника», 1911. — 163 с.

⁴³ *Погребинський О.* Вказ. праця. — С. 88.

РОЗДІЛ III

СТОРИНКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ

УДК:94(477)«18/19»

О.Л. Вільшанська
(м. Київ)

ВДАЛИЙ ШЛЮБ В УЯВЛЕННЯХ ГОРОДЯН у другій половині XIX — на початку XX ст. (НА ОСНОВІ ДЖЕРЕЛ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ТА ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ)

У запропонованій статті досліджуються уявлення та упередження городян щодо шлюбу, ставлення до усталеної шлюбної практики, зміни у загальноприйнятих нормах, мотивація для одруження та критерії вибору партнера.

Ключові слова: шлюб, родина, городяни, суспільна думка, уявлення.

В предлагаемой статье исследуются представления и предубеждения горожан, касающиеся брака, отношение их к сложившейся брачной практике, изменения в общепринятых нормах, мотивация для женитьбы и критерии при выборе партнера.

Ключевые слова: брак, семья, горожане, общественное мнение, представления.

The article examines perceptions and prejudices of citizens regarding marriage, their attitudes toward marriage established practices, and changes in generally accepted standards, the incentives for marriage and partner selection criteria.

Keywords: marriage, family, citizens, public opinion, perception.

Зміни, що розпочалися у житті суспільства у пореформений період, позначилися і на шлюбній практиці міського населення України. Насамперед, мова йде про городян середнього достатку, освічені верстви населення, а також про той прошарок, що називався тоді «представники інтелігентних професій». Здебільшого йдеться про людей християнського віросповідання, хоча релігійний аспект шлюбу спеціально не акцентовано.

У запропонованій статті досліджуються уявлення городян про шлюб, ставлення до усталеної шлюбної практики, зміни у загальноприйнятих нормах,

мотивація для одруження та вибору партнера, критерії, за якими визначалося наскільки вдалою є пропонована «партія», та ін.

Як відомо, суспільні уявлення разом з суспільними переконаннями, упередженнями та поглядами становлять елемент масової свідомості, виразником якої є специфічний духовний феномен — суспільна думка, що є суспільним індикатором та дієвим регулятором¹. Оскільки суспільна думка існує у формі групового судження, то і погляди городян на шлюб могли різнитися в залежності від суспільного становища, професійної приналежності, статків, освіти, виховання, традицій в родині, ідейних переконань, віку, тощо. Крім того уявлення про шлюб та родину змінювалися протягом життя й суттєво відрізнялися тоді, коли йшлося про власне одруження і подружнє щастя дітей — вічна суперечка батьків та дітей. Безумовно, мали значення особисті вподобання, тим паче, почуття любові, закоханість, які подекуди змушували діяти всупереч усталеним в суспільстві поглядам. Хоча суспільні уявлення — категорія дещо невизначена та розмита, однак для означеного періоду в міському середовищі суспільна думка важила дуже багато, а подекуди була визначальним фактором для тих чи інших вчинків. «Да, не лехко йти проти старих встанов громадянських в родинному укладі», — писав Є. Чикаленко у приватному листі до В. Винниченка (від 12 квітня 1909 р.) з приводу свого неофіційного другого шлюбу, — «самі собі люде повигадують муки і мучаться ними. Юлія Миколаївна часто згадує Анну Кареніну, і се мене турбує»².

Для вивчення досліджуваної теми якнайпридатнішими видаються джерела особового походження — як-то щоденники, спогади, приватні листи. Адже саме такі матеріали дають змогу відчутти й зрозуміти тонкі нюанси загальноприйнятих уявлень, притаманні конкретному середовищу, які важко відтворити за іншими джерелами. Скажімо, у різних професійних колах уявлення наскільки підходящою є кандидатура для одруження були відмінними. Так, наприклад, історик-медієвіст Д. Петрушевський у приватному листуванні писав своєму другові юності та колезі — В. Піскорському про їх спільного приятеля історика В. М'якотина: «Тепер він одружився і зовсім не так, як слід було очікувати: з молодою, життєрадісною дівчиною, ... захопленою театральним мистецтвом та безтурботним життям, не знаю чи вийде з цього наука, чи вийде з цього щонебудь добре»³. Здавалося б, нічого поганого у любові до театру та мистецтва немає, але, вочевидь, більш прийнятною претенденткою на роль дружини вченого мала б бути особа серйозна, освічена, з поважним ставленням до науки, яка могла б стати йому надійною помічницею.

Незаперечною є інформаційна цінність і творів художньої літератури, в яких відображалося повсякденне життя середнього городянина і де автор передавав через героя свої власні уявлення та погляди своїх сучасників на родину і шлюб. Письменники самі були представниками тієї частини суспільства, про яку йдеться у даній статті. Найчастіше саме в романах та оповіданнях зображуються типові ситуації повсякденного життя, притаманні часу й середовищу, часто знайомі автору з його особистого досвіду та з життя оточення. Герої творів висловлюють поширені в суспільстві думки щодо кохання, проблем родинного

життя, шлюбу та ін. і діють відповідно. Така практика була досить поширеною. Наприклад, Євген Чикаленко в листі до Володимира Винниченка, у відповідь на питання — чи можна використати як матеріал для літературного твору його родинне життя та роман з Ю.М., написав: «Тема, справді, хороша для п'єси, для повісті, романа... Не хотілось би мені, зо всім пережитим, фігурують перед широким загалом. ... Ви можете писати, як Вам видається кращим, але не слід мене виставлять в моїй матеріальній, соціальній, громадській обстановці, щоб не тикали на мене люде пальцями, а внутрішню мою істоту можете собі використовувати, як хочете...»^{4*}.

На певному етапі життя як жінкам, так і чоловікам належало вступити у шлюб і створити власну родину. Таким було цілком усталене суспільне уявлення, таким був традиційний порядок. «У більшості-то випадків чому люди одружуються? Візьмемо жінку. Соромно залишатися в дівках, особливо коли подружки вже повиходили заміж. Важко бути зайвим ротом в родині. Бажання бути господинею, головною в домі, самостійною дамою. ... До того ж потреба, просто фізична потреба материнства, і щоб почати зивати своє гніздо. А у чоловіка інші мотиви. По-перше, втома від холостяцького життя, від безладу у кімнатах, від трактирних обідів, від бруду, недопалків, подертої білизни, від боргів, від безцеремонних товаришів, і інше, і інше. По-друге, відчуваєш, що сім'єю жити вигідніше, здоровіше і економніше. По-третє, думаєш: ось підуть дітлахи, — я помру, а частина мене все-таки залишиться на світі ... щось на зразок ілюзії безсмертя. По-четверте, спокуса невинності, як у моєму випадку. Крім того, бувають іноді і думки про придане. А де ж любов-то?» — так О. Купрін від особи героя повісті «Гранатовий браслет» — генерала Аносова висловив поширену у суспільстві думку про шлюб⁵. Адже справді, найчастіше до одруження підштовхувала санкціонована суспільством необхідність створити сім'ю.

По досягненні дівчиною шлюбного віку, перед всією її родиною, а насамперед перед її батьками поставали питання: як вдало видати дочку заміж, як знайти відповідного шлюбного партнера, як влаштувати її шлюб, тим самим забезпечивши своїй дитині щасливе майбутнє. Часто дівчата свідомо йшли на шлюб із вигідним, заможним, здебільшого старшим чоловіком, нехтуючи приязню менш вдалих претендентів, а також і особистими почуттями. Леся Українка у ряді оповідань яскраво змалювала типові образи таких панночок. Наприклад, Софійка Турковська — дочка управителя, яка була гарненькою та «розумною дитиною», мило співала романси, зважила, що «він досить приємний, той князь. По всьому видно, що аристократ: і манери, і вирази, і поведіння — все те в нього так тонко, аристократично виходить. Тільки, що не дуже молодий, але які ті молоді, що я бачила: ні один з них не вмів так гречно розмови повести, так до ладу все сказати, як той князь... Що-то як чоловік багатий: якось зовсім інший вигляд має, навіть рухи немов якісь вільніші... от як у князя... Сьогодні

* Потрібно зауважити, що був і зворотній зв'язок, адже літературні твори також впливали на формування поглядів читачів, особливо молоді.

мама спитала мене: чи хотіла б я бути багатою? Я думаю!...». Чоловік поважного віку та високого роду — «блискуча партія»⁶. Панна Надія (з оповідання Лесі Українки «Чашка») заручилася з полковником Трубецьким, «огрядним вояком», надавши йому перевагу перед молодим не дуже заможним паничем Васильком, якому симпатизувала⁷.

Такому стану речей сприяло традиційне з покоління у покоління виховання дівчат, а також подекуди неможливість віднайти інший спосіб життя, окрім як знайти забезпеченого чоловіка, «увійти у зовсім опоряджений дім, де не буде бракувати ані одного цвяшка, ані найдрібнішої речі»⁸.

Відомий англійський філософ Джон Стюарт Міл у середині XIX ст. констатував: «Заміжжя — це та доля, що її суспільство призначає жінкам, те майбутнє, для якого вони виховуються...»⁹. «Всі жінки з дитинства виховуються в переконанні, що їх ідеальному характеру має бути притаманна покора та самозречення»¹⁰. Враховуючи повну матеріальну залежність дружини від чоловіка, а також, що увагу, пошану й задоволення всіх соціальних амбіцій жінка може отримувати лише через чоловіка, зрозуміло, що головним у всьому жіночому вихованні стало бажання зробитися привабливою для чоловіків¹¹.

Цікаво, що «палке, пристрасне» кохання взагалі не часто було мотивом для заміжжя. А подекуди сприймалося як щось непристойне, легковажне, що не належало до чеснот порядної особи. «Я не знаю що таке «любов». Я вийшла заміж, не хоруючи анітрохи на ту поетичну недугу. Я вела порядно своє господарство, виховувала як слід при божій допомозі діти, доглядала мужа, але о любові щось маячити... я мусила б того й соромитися... Коли б я не вийшла за твого вуйка, то була б вийшла за другого», — так задекларувала свої погляди тітка Павлина з твору О. Кобилянської «Царівна»¹².

Крім того, існуюча практика дошлюбного спілкування не передбачала достатньо близького знайомства. Образ майбутнього партнера складався з видимих чеснот, його суспільного статусу, походження, статків, освіченості, перспективності, зовнішності, деяких зовнішніх рис характеру, справжніх, чи удаваних, інше домальовувалося уявою. Одруження скоріше було зваженим, розрахованим, аніж імпульсивним кроком.

Марія Лучицька (уроджена Требінська) свого майбутнього чоловіка Івана Лучицького зустріла наприкінці 1874 р. у домі професора М. Ващенко-Захарченко, де вони з матір'ю бували з візитами. За три місяці вона стала його нареченою, у травні 1875 р. — вийшла заміж¹³.

Персонаж повісті Івана Франка «Перехресні стежки» Валеріан Стальський познайомився зі своєю майбутньою дружиною, відвідавши салон пані Зюзі. «Я танцював з нею мазура, панночка подобалася мені, ми балакали про байдужі речі і розійшлися. В часі другої візити ми розговорилися трохи докладніше... Ще того самого вечора я говорив з цьоцею, виявив їй, що бажав би старатися о руку панночки. Цьоця заявила, що панночка має посагу півтори тисячі і що вона не мала би проти мене нічого... Третя візита — то були рівночасно мої заручини, а місяць по тім я йшов уже до шлюбу»¹⁴. Панночка Регіна була сиротою, а далека родичка «цьоця Зюзя» була її опікункою, отже, влаштувала її заміжжя, не питаючись про уподобання панночки. І це була типова ситуація.

Героїні автобіографічної повісті Наталени Королевої «Без коріння» Ноель — освіченій дівчині із заможної і знатної київської родини батьки запропонували обрати чоловіка з кількох найбільш підходящих кандидатів. Ось які їхні чесноти було відзначено: «перший дуже знатного роду, другий — значний землевласник, князь, що до всього зробив і прегарну кар'єру. Освічений і гарний чоловік. Третій — блискучий гусар, щоправда, без титулів, але має в Петербурзі величезні зв'язки»¹⁵.

У знатних родинах шлюб міг укладатися для поріднення сімей, налагодження певних зв'язків, наближаючись за змістом до угоди, більш чи менш взаємовигідної та взаємоприйнятної, до того ж обставленої цілим рядом умовностей. Наречені не заперечували, в цьому виявлялося відповідне виховання, відданість сімейній традиції, підтримка честі роду. М. Лучицька у своїх мемуарах наводить історію одруження її дядька — старшого батькового брата. «Він посватався до дочки багатого поміщика Золотоніського повіту, заручився, було призначено день весілля, зшито придане і раптом наречений зник і більше не з'являвся. Тоді брат нареченої — офіцер, який щойно приїхав з Петербургу, відправився у дім нареченого, погрожуючи битися з ним на дуелі, примусив написати листа з вибаченнями та вдруге просити руки його сестри»¹⁶. Зрозуміло, що сім'я найменше зважала на особисте щастя дівчини, переважно піклуючись про честь родини, яка могла бути заплямована вчинком Требінського. І справді, становище молодой виявилось жахливим. Її після весілля оселили в окремому приміщенні у повній ізоляції від нової родини, свого чоловіка вона більше не бачила. Хоча врешті після трьох місяців ув'язнення їй вдалося дістатися батьківського дому. Згодом, отримавши розлучення, вона вдруге вийшла заміж.

Вдалим вважалося заміжжя дочки, якщо воно йшло на користь всій її родині, коли заможний, самостійний, незалежний зять міг взяти під свою опіку та на утримання родичів дружини, наприклад, незаміжніх сестер, малолітніх братів. Так, В. Катаєв згадує, що коли його катеринославська красуня-тітка Ніна вийшла заміж за інженера-путійця з високим службовим становищем і, за висловом бабусі, «міністерським окладом», життя всієї родини дуже змінилося. Овдовіла на цей час бабуся та її незаміжні дочки оселилися у великій, розкішній, багато обставленій семикімнатній квартирі Івана Максимовича. Цей шлюб в родині сприймався як надзвичайно вдалий¹⁷. А Олені Ляуфер — героїні твору О. Кобилянської «Людина» довелося вийти заміж, щоб забезпечити засоби існування своїм батькам та хворій сестрі¹⁸.

Коли заміжжя мало на меті порятунок всієї родини від злиднів, доводилося згоджуватися й на шлюб із чоловіком зі статками, але не з достатньо високим соціальним становищем, що сприймалося як мезальянс. Саме так, із середини ХІХ ст. розбагатілі підприємці та купці, одружуючись з дівчатами зі збіднілих дворянських родів, прокладали собі шлях до світського товариства. Так, наприклад, представник «аристократії грошей» Хомутовников з оповідання Олени Пчілки «Артишоки», який, щоправда не вмів «ані ввійти, ані сісти пристойно, ані слова сказати», дружину «обезпечив би на вік»¹⁹. Як висловився пан Свойський, «...се дух часу: дворянство не може більше держатися в

замкнених границях свого стану, воно мусить давати дедалі більше місця елементу прищлому»²⁰, часто це відбувалося саме через шлюби.

Втім, певні упередження, побудовані на відповідних нюансах суспільної стратиграфії, продовжували існувати й у більш пізній час. В. Катаєв згадував, що інша його тітка відмовила забезпеченому претенденту на її руку, оскільки його суспільний статус був недостатньо високим для освіченої та незалежної працюючої жінки. Серед тітчиних кавалерів, — зазначив письменник, — «був, як не дивно, прикажчик Мухін, шикарно вбраний красень, з шовковим галстуком та діамантовим перснем на мизинці. В ієрархії прикажчиків він займав вищий щабель, був правою рукою власника великої фірми. Їздив за товаром до Москви, яку називав — «первопрестольной», та до Санкт-Петербургу, який називав «Пітером» та навіть до Парижу. У нього були вишукано-скромні манери людини, що знає собі ціну, чиста вимова. Але не дивлячись на його безумовну перевагу перед нашою родиною щодо матеріального становища, він, все ж таки сприймався нами як людина нижчого сорту»²¹ *.

Для чоловіка одруження було певним щаблем необхідним для успішного життя. Вдалилий шлюб міг сприяти, більше того, забезпечити і кар'єрне зростання та достаток. Чоловік, одружившись, міг вважати свій дім і своє життя цілком впорядкованим, отримати більш солідне й забезпечене становище в суспільстві. Наприклад, коли персонаж повісті І. Франка «Перехресні стежки» пан Стальський отримав підвищення по службі, то пан президент суду, вручаючи йому номінаційний декрет, висунув вимогу: «Іще одно, пане Стальський, ви мусите змінити свій спосіб життя... Я би радив вам, в інтересах служби, і для вашого власного добра, оженитися»²².

Подекуди інтерес був і суто матеріальний. Сума приданого, яке отримував за дружиною чоловік, могла стати вирішальним фактором. В. Катаєв згадував: «Троюрідний татків брат, навчаючись на четвертому курсі медичного факультету Новоросійського університету, був бідним, і шукав наречену з приданим, щоби мати можливість закінчити навчання. І справді, коли вже за три роки, прозектором кафедри анатомії, пристойно вбраний, він з'явився у нас, то представив свою дружину — немолоду попівську дочку, провінційної зовнішності, з якою одружився із розрахунку, за придане у три тисячі рублів»²³. Подібна життєва ситуація змальована і в оповіданні Є. Ярошинської «Женячка на виплат»²⁴.

Студент Микола Семенюк з оповідання В. Винниченка «Заручини» отримав від свахи пропозицію знайти йому багату наречену, адже «вы, студенты, теперь все ищете, как бы побогаче...»²⁵.

Якщо дівчата до заміжжя, як правило, мешкали в родині, то чоловіки, жили окремо, це зокрема студенти, які виїхали до міста на навчання, чиновники, що отримали місце, вчителі, лікарі, котрі жили на казенних або найманих квартирах, часом потерпали від самотності та невпорядкованого побуту.

* Тітка В. Катаєва, як і його мати була генеральською дочкою.

Студент Семенюк («Заручини» В. Винниченка) мотивує власне бажання одружитися: «Встаєш уранці — самотою; їси — так само; лягаєш спати — знов. Сам раз у раз, як палець... Ет!... І ти подумай: приходжу собі додому! Мене хтось зустрічає... Ти подумай: я маю свій дім! Ти уяви собі: я найму дві, ну, може, три кімнатки... жінці, собі та їдальню...»²⁶.

Життя одруженого чоловіка передбачало зовсім інший стиль щоденного побуту. Етнограф та історик, у той час ще офіцер, Василь Кравченко писав у своєму щоденнику у 1892 р.: «Зайшов до товариша, який одружився, зразу ж тобі чай з млинчиками, з маслом, з варенням... на вечерю подають гарні гриби, котлети, я б ніколи не міг так на свої кошти пригощати, а тут в усьому вміння помітне». Далі він пише: «Андрюша одружився. Запросив на обід. Приходжу — обід смачно приготований, на столі великий самовар шумить, і сервіз тут же пречудовий... а що за чоловік до одруження був — весь в руках у жидів»²⁷.

Проте описана ситуація — це лише один бік медалі. Насправді, одруження та утримання родини вимагали набагато більше коштів ніж життя одинокого чоловіка. Про це йдеться у статті М. Глубоковського «Практическое наставление родителям для выдачи замуж дочерей, а невестам — для выхода замуж», опублікованій у журналі «Наука и жизнь» № 1 за 1890 р. і передрукованій у 2000 р., № 12. Ця стаття починається констатацією тогочасних реалій: «Всім відомо, що сьогодні видати свою дочку заміж є буквально подвигом для батьків, бо женихи бігають від наречених як від вогню, віддаючи перевагу холостому життю». Причиною цього є фінансова неспроможність чоловіків забезпечити сімейне життя. Порівнявши прибутки та витрати середньої родини, М. Глубоковський за допомогою детальних розрахунків показав, наскільки збільшуються видатки чоловіка, коли він починає утримувати дружину, а особливо, коли з'являються діти. Отже, вдалий шлюб, окрім усього іншого, передбачав принаймні стабільне матеріальне становище, оскільки постійні нестатки, пошуки засобів існування не сприяли добрим сімейним відносинам.

Герой повісті В. Винниченка «Заручини» студент Ганенко висловлюється ще гостріше: «Жінка — друг... Дурниця... вигадана слинявими хлопчиками! Жінка, черевик, горілка, пара, громовина, лампа, стіл — усе однаковий крам на потребу чоловікові. Тебе ще збиває з пантелику, що за черевик платиш ти, а за жінку ще тобі дають, як продають? Заспокойся: за черевик платиш раз, а за жінку ціле життя, годуючи її; а все-таки ти платиш... Гімназії, інститути — фабрики, де їх виробляють, родини — крамниці, де їх продають, а такі, як ти, — покупці... а покупців раз у раз обдурюють... мета в житті наших панночок — продатись, вийти заміж... Це для них все»²⁸.

Метаморфози, які відбуваються у житті одруженого чоловіка помітні в епістоляріях відомого історика-медієвіста Володимира Піскорського. Листи закоханого В. Піскорського до своєї нареченої, а потім молодій дружини, датовані 1889–1891 рр., сповнені натхненності і оптимізму²⁹. За чотири роки, він має на утриманні, крім дружини, двох дітей, важко працює, і все одно відчуває нестаток коштів. У листі до дружини від 08.10.1895 р. читаємо: «Що стосується мого душевного настрою, то мені, внаслідок безперервності моєї праці, що

залишає дуже мало часу для їжі і навіть сну, важко дати звіт в ньому. Словом, я до певної міри нагадую машину, що працює за даним шаблоном... Бідні і ви — нема у вас тих зручностей, яких ви потребуєте і яких ви заслуговуєте»³⁰.

У щоденнику Є. Чикаленка зустрічаються відомості щодо скрутного матеріального становища його знайомих письменників. Зокрема, у записі від 10 листопада 1909 р. згадується, що Сергій Єфремов заробляє літературною працею 50–75 руб. на місяць, але «він нежонатий, живе аскетом, а чоловікові з родиною на такі гроші прожити не можна»³¹; у записці від 14 грудня 1909 р. ідеться, що Олександр Олесь зміг «перевезти до Києва жінку й улаштуватися з родиною... лише коли «Українська Хата» стала сплачувати йому 100 рублів [на місяць]»³². Про Володимира Винниченка 15 березня 1909 р. зазначено: «треба ж з чогось жити, пишучи багато по журналах, заробляє не більше 50–60 руб. на місяць, на які ледве можна прожити самому, а коли вже чоловік захоче завести сім'ю, то хоч з голоду помирай»³³.

Суспільне становище чоловіка автоматично визначало і роль яку жінка відігравала в суспільстві — «пані докторова», «пані радникова», «пані професорова». Дружина була зацікавлена в кар'єрному зростанні чоловіка, від цього безпосередньо залежало матеріальне благополуччя родини. Отже, визначальним у вдалому шлюбі було матеріальне й суспільне становище чоловіка. Походження, врода та зв'язки дружини, гроші й майно, які давала їй сім'я, визначали вдалого шлюбного партнера для чоловіка. Важливою була бездоганна репутація, яка складалася з багатьох аспектів і мала постійно підтримуватися, що вимагало значних регулярних зусиль.

Через залежне майнове та правове становище жінки, вдале заміжжя становило чи не єдиний спосіб її самореалізації. Взагалі становище жінки було залежним — спершу від батьків, далі від чоловіка. Для молодшої людини, особливо для дівчини воля батьків, чи опікунів у виборі партії для одруження була беззаперечною і обумовлювалася законом. Хоча шлюб без батьківського благословення не анулювався, але батьки мали право позбавити за непослух спадку.

Наталена Королева, описавши випадок, коли знайома їй дівчина, яку примушували вийти заміж за нелюба, покінчила з життям, зазначила: «У ті часи дівчат — ба навіть і юнаків — не питалися, як би вони хотіли влаштувати своє життя. Батьки знаходили того чи ту, що їх уважали «доброю партією» призначали день весілля, й цим усе було вирішене»³⁴.

Коли Є. Чикаленко у 1883 р. вирішив взяти шлюб із дівчиною Марією Садик, курсисткою, з Лубенщини і повідомив про це дядька, той запротестував, маючи намір одружити його з їх далекою родичкою, що мала 1200 десятин землі*. Тим не менш, вони «повінчалися, разом з другою парою, його приятелем Вержбицьким, відгуляли весілля, накупивши горілки, пива, шинки та ковбаси. Товариш по гуртку Соколов грав на гітарі, і всі вечір провели в співах та

* Після смерті батька Є. Чикаленко виховувався в родині батькового брата, дядько був його опікуном і розпоряджався родинними статками.

танцях». Далі Є. Чикаленко пише: «Не діставши від дядька допомоги, наша родина прожила на невеличкий запас жінчиних грошей, а тоді поїхали до її родичів на Лубенщину, де дружина мала сім десятин землі, які дістала у спадок»³⁵ *. Лише згодом, коли дядько побачив, що небіж обходиться без його допомоги, він примирився з цим шлюбом, «прислав своє благословення та гроші»³⁶.

Звичайно для студента, чи дрібного чиновника з маленькою платнею, городянина, який не мав жодних інших додаткових прибутків, відмова батьків у грошах була дієвим чинником для послуху у справах одруження.

Але у середовищі радикально налаштованої молоді посилювалося прагнення до незалежності, самостійності. Лікар — один з персонажів п'єси Лесі Українки «Блакитна Троянда» зауважив реалії часу (п'єса написана 1896 р.): «Врешті, тепер, по-модному, ніяких роз'яснень родичам не полагається, тільки в один прекрасний день прийде панночка і скаже: «Подивіться, тіточко, чи гарно на мені шлюбна сукня лежить? Мені се треба знати, бо завтра моє вінчання». У своїх спогадах Антоніна Трегубова — заміжня сестра Ольги Хоружинської зазначала: «Франко, листуючись з моїм чоловіком, попросив засватати йому Ольгу, але у нас не було звичаю втручатися в таку інтимну справу дорослої вже людини, і чоловік запропонував йому звернутися до самої Ольги»³⁷. Ольга на той час уже мала 22 роки.

Особи жіночої статі, молодші 21 року могли отримувати окремий вид на проживання лише за згодою батьків чи опікунів, заміжні жінки, незалежно від їх віку — лише за згодою чоловіка. За законом від 2 червня 1897 р. вид на проживання міг бути виданий жінці, якщо місцезнаходження її чоловіка було невідомим або він страждав божевіллям і лише за розпорядженням місцевого губернатора, градоначальника чи обер-поліцеймейстера. Існування дружини, яка не мала окремого паспорта, цілком залежало від доброї волі чоловіка. Наприклад, В. Кравченко у своїх щоденниках описує ситуацію, коли жінка з гарної родини, котра вийшла заміж за п'яницю, мусила тікати від чоловічої сваволі до батьківського дому, а він щоразу з поліцією повертав її. Врешті вона мала переховуватися з дитиною, маючи на руках із документів лише атестат про закінчення гімназії. Недарма А. Чехов у своєму іронічному нарисі «Руководство для желающих жениться», кепкуючи з таких сімейних порядків і подібного ставлення до дружини, написав: «Женившись, будь с женою строг и справедлив, не давай ей забываться и при каждом недоразумении говори ей: “Не забывай, что я тебя осчастливил!”»³⁸.

Залежному становищу жінки багато в чому також сприяло визнання церковного шлюбу єдиною формою шлюбу, згідно з якою дружина була зобов'язана всюди слідувати за своїм чоловіком, і, згідно із судовим рішенням, примушена зробити це. Для того, щоб отримати паспорт, дружині був потрібен дозвіл чоловіка. Авторитарність підтримувалася максимальним ускладненням

* Є. Чикаленко зазначив: «літом я працював у полі так, що сусіди певні були, що я селянський син».

розлучень, навіть при повній неможливості спільного життя подружжя. Персонаж повісті І. Франка «Перехресні стежки» Стальський мав можливість безкарно тиранити свою дружину, усвідомлюючи її цілковиту залежність: «Ти говориш, що покинеш мене... Ну, і куди ти дінешся? Тітка не прийме тебе... Знаєш добре, коли б ти покинула мене, се був би скандал і для мене... і я вжив би всіх правних способів, щоб привести тебе назад додому, а надто був би змушений розголосити, що ти покинула мене на те, щоб віддатися неморальному життю, — і тобі була б загороджена дорога до всякого заняття, тебе не прийняли би в жаден чесний дім. Адже ти в моїх руках, тим більше, що й посаг твій тітка віддала в мої руки, і я як твій муж разом також і твій опікун, щонайменше доти, доки ти неповнолітня»³⁹.

Є. Чикаленко у своїх «Спогадах» наводить досить кумедний випадок. Якось його було запрошено на весілля. Віддавалася за «богослова» Клеоповського його похресниця, небога Перешорського панка Полтарескула. Батько молоді помер, лишивши їй 50 десятин землі. Під час весілля зчинився галас. «Богослов», випивши, почав гостро вимагати від молоді, щоб вона переписала на нього свою землю. Молода з обуренням і страхом розповіла про це матері й дядькові. Водночас виявилось, що Клеоповський не мав священницького сану, а був усього лише дяком. Обурена рідня вигнала молодого з весілля, що продовжувалося з тиждень і яке бідоласі довелося спостерігати здалеку. Справа дійшла до губернатора, який написав справнику, той — до пристава, а пристав послав урядника робити слідство, чому родичі не пускають жінку до чоловіка. Молода заявила, що чоловік погрожував їй вбити, коли вона не переписе свою землю на нього і вона боїться з ним жити. Втім, і за таких обставин духовне начальство не хотіло давати їм розводу. Тільки після смерті Клеоповського, аж через десять років, жінка дістала право знову взяти шлюб⁴⁰.

Порушення жінкою подружньої вірності могло призвести до тюремного ув'язнення⁴¹. Такий порядок охоронявся церквою ідеологічно і державою законодавчо.

Проте у другій половині XIX ст. у суспільстві, власне в суспільній свідомості, спостерігаються помітні зміни, пов'язані з новим становищем жінки та руйнуванням старих сімейно-побутових відносин. Наприкінці століття патріархальний ідеал пасивної, покірної жінки, «замкненої у вузькому колі інтимних і родинних інтересів», поступово втрачає свою привабливість. Працююча жінка з інтелігентної родини стає явищем поширеним. Цьому також сприяє можливість отримати освіту і здобути певний фах. Збільшилася кількість жіночих гімназій, в тому числі приватних, відкриваються численні курси, де готують стенографісток, друкарок, акушерок, фельдшерів, виховательок фребелівських дитячих садків, що у той час набули популярності.

На початку XX ст. освіченість жінки вже належала до чеснот нареченої. Освічена жінка могла активно допомагати чоловікові у його праці, а також дати належне виховання та початкову освіту дітям. Пані Марко «вдовиця по лікарю» («Царівна» О. Кобилянської), про свого чоловіка казала: «Він женився зі мною з поважання і тому що в мене було образование. ...його прикувало моє обра-

зовання і пересвідчення, що я одна гідна виховувати його сина...»⁴². Навіть купецька донька з оповідання В. Винниченка «Заручини» — «й богатая, й красивая... свой дом й двадцать тысяч» і навіть «образованная, сдала экзамент», висловлюючи свої вимоги до майбутнього нареченого, свою «освіченість» вважала за додатковий «бонус»⁴³.

Відомий економіст С. Гулішамбаров зазначив: «...В останнє півстоліття (тобто друга пол. XIX ст. — *О.В.*) вступила на всесвітній ринок ще нова жива сила — жінка. Раніше вона діяла лише у вузькій сфері родинного вогнища. Новий світ подарував людству дві маленькі машинки — швейну та друкарську, якими особливо легко скористалися жінки. Відтоді жінка починає успішно і повсякчасно конкурувати з чоловіками, що послужило до здешевлення виробництва»⁴⁴.

Можливість жінки забезпечувати себе матеріально, існувати незалежно і самостійно, не виходячи заміж, або роз'їхавшись із чоловіком (офіційне розлучення, як зазначалося вище, залишалося складним), збільшення участі жінок у професійній діяльності, підвищення рівня їх освіти, розвиток культури в містах — все це порушувало старий патріархальний порядок матримоніальної поведінки⁴⁵.

«...Зустріли пані Соколовську, жінку директора одеського пансіону, — читаємо у спогадах Є. Чикаленка від 1881 р., — вона розійшлася з своїм чоловіком, вступила на Київські акушерські курси при університеті, щоб придбати собі професію, з якої можна було б самостійно жити»⁴⁶.

Київський журналіст С. Ярон згадував, що у 80-х рр. у міську управу була прийнята на службу жінка, на неї дивилися як на диво. Але дуже скоро в управу почали надходити прошення про прийом на службу від інтелігентних жінок та дівчат, які потребували засобів для існування. Їм було відмовлено, а разом звільнено і першу. Пізніше, в 90-ті рр., жінок стали повсюдно приймати на службу, хоча, як зауважив журналіст, «керувалися зовнішністю»⁴⁷.

У своїх щоденниках (за 1896 р.) В. Кравченко теж згадує «дочку генерала, колишнього коменданта П'ятигорська, двадцяти семи років, у пенсне, із шляхетною поставою, що залишила родину та влаштувалася працювати до монополії»⁴⁸. Вона жила у важких умовах, у сирому помешканні при лавці, власноруч прала свою білизну⁴⁹.

На початку XX ст. влаштуватися на роботу для жінки було вже цілком природним. У щоденниковому записі В. Кравченка за 1903 р. читаємо: «Був ревізор Четет, і просив мене як завідувача складу дати одній пані місце писаря на складі. Вона нещодавно віддалася за якогось урядовця з казенної палати. Він іде на службу, а їй скушно сидить самій». І коментує далі: «А де я пороблю тих місць!». Адже тут уже працювали конторська писарка та бухгалтерка⁵⁰.

Потрібно зазначити, що багато хто із сучасників у другій половині XIX ст. зі схваленням відносилися до залучення жінок до професійної діяльності: «У наш час жінка міських станів сама прагне придбати собі більш самостійне становище не тільки в родині, а й у суспільстві. І треба визнати, що вона в цьому своєму прагненні вступила на правильний шлях: вона бореться за труд, намагається полегшити турботи про неї батька, брата, чоловіка, і тим завоювати собі незалежність»⁵¹.

Традиційне виховання та освіта дівчини з гарної родини передбачали знання мов, уміння танцювати, співати, грати на музичних інструментах, вишивати, малювати. Втім, у пореформений період все більше жінок намагалося опанувати іншу науку. Дівчата почали цікавитися природничими та математичними науками, читати філософську літературу, займатися самоосвітою, прагнули отримати роботу і знайти своє місце в житті не лише за рахунок шлюбу. Проте у 60-ті рр. XIX ст., та й пізніше, у Російській імперії жінки не мали можливості отримувати вищу освіту вдома. Українські панночки з повісті Олени Пчілки «Товаришки», дії якої відбувалися у 60-х рр., відправилися студіювати медицину за кордон, до Цюріхського університету. Героїня повісті Люба Калиновська, отримавши диплом у Цюріху, закінчила ще акушерські курси у Відні, повернулася до України і отримала місце фельдшериці у селі, недалеко від її помістя⁵².

Дуже часто бажання дівчини здобути вищу освіту зустрічало опір з боку батьків, яких відлякувала мода на жіночу емансипованість, що асоціювалася у них, насамперед, із зухвалою поведінкою, і недоречним зовнішнім виглядом їхніх дочок. І. Франко зазначав, що формальні атрибути не вичерпують справжньої емансипованості загалом: «Женщина, котра думає, працює над своєю просвітою, трудиться для других, інтересується всім, що високе і красне, всіми тими освободжуючими ідеями, які порушують сучасних людей, і старається по своїй змозі приноровлювати своє життя до них, т.є. жити власним трудом, не стаючись нікому тягарем, і думати власною головою, — така жінка єсть у мене емансипована, т.є. свобідна, хоч вона цигар не курить, кіс не обстригає, з мужчинами не п'є і попід боки не водиться. Котра ж всю свою емансипацію покладає тільки в таких і подібних формальностях, тота не єсть нічим більше, як малпою, т.є. так само не свобідною, як і тисячі тих гусочок, що весь вік не зробили і не подумали нічого на власну руку»⁵³.

Ніна Василенко про свою матір, уроджену Сторожевську (1879 р.н.), згадувала, що «вона отримала не традиційне жіноче виховання того часу, а виросла людиною з яскравою індивідуальністю, принциповою і наділеною високими моральними якостями». Її батько мав «прогресивні ліберальні погляди і намагався прищепити дочці любов до науки, природи та самостійності». Закінчивши в Петербурзі Бестужевські курси, наприкінці 90-х рр. вона повернулася до Києва і стала заробляти приватними уроками⁵⁴.

Сторожевська, захоплена ідеями рівноправ'я, як і інші жінки, котрі займалися революційною діяльністю, одягалася майже у чоловічий одяг, коротко підстригала своє чудове волосся, будь-який вияв кокетства вважала міщанством. Стосунки визнавала лише товариські. За Костянтина Василенка вона вийшла заміж, захоплюючись його романтичним образом ідейного борця та революційного ватажка. Обидва перебували у Лук'янівській тюрмі, коли вона згодилася на його пропозицію і відправилася за ним у висилку до Сибіру, де вони обвінчалися⁵⁵. Але така лояльність батьків була радше винятком. Тітка Наталки

* У подальшому цей шлюб не виявився міцним, К. Василенко покохав О. Трєбінську, з якою проживав у фактичному шлюбі до самої смерті.

Верковичівни («Царівна» О. Кобилянської) всіляко намагалася завадити племінниці відійти від усталеного стилю виховання дівчат і була переконана, що навіть читання книжок є шкідливим для дівчини заняттям, вважаючи більш доречним шиття та вишивання. Крім того, плата за освіту дівчині вважалася зайвою і непередбачуваною витратою для родини. Панночка Софія з «Меланхолійного вальсу» О. Кобилянської мусила покинути студіювання музики, оскільки вуйко, який утримував їх із матір'ю, вирішив сам одружитися і не міг далі оплачувати їй навчання, бо мав тепер забезпечувати і власну дружину⁵⁶.

Мачуха на прохання Ноель дозволити продовжувати навчання після випуску з Інституту шляхетних дівчат (Наталена Королева в образі Ноель змалювала саму себе) відповіла: «Як вийдеш заміж, зміниш прізвище, то можеш собі студіювати рішуче все, що хочеш, — хоч камарсацію, хоч фортифікацію»⁵⁷.

Щоб вивільнитися з-під влади родини й отримати можливість виїхати за кордон на навчання дівчата інколи вдавалися до фіктивного шлюбу. Загальновідома історія видатного математика Софії Корвин-Круковської (Ковалевської), якій довелося фіктивно вийти заміж щоб мати змогу отримати освіту за кордоном. Марія Лучицька (уроджена Требінська) згадувала, що також в юності мала намір відправитися за кордон здобувати освіту. Вона підготувалася самостійно до екзамену в Цюрихський університет, але мати не дозволила їй самій їхати закордон, а також відмовилася її супроводжувати. Сказала: «Вийдеш заміж, роби що хочеш». Підгаєцький, вчитель гімназії, котрий винаймав у родини Требінських флігель, запропонував фіктивний шлюб. Завадила лише випадковість — мама дізналася про наміри, прочитавши записку і пояснила всю легковажність її дій. Адже вони з цим Підгаєцьким були ледве знайомі. І не відомо як саме він би вчинив, отримавши на правах чоловіка повну владу над молодістю дівчиною⁵⁸ *.

Є. Чикаленко у «Спогадах» розповідає, що коли він навчався у Харківському університеті, то отримав разом з кількома приятелями пропозицію від Юлія Буніна (брата письменника Івана Буніна) одружитися фіктивно з однією панною — генеральською дочкою, яка хотіла навчатися на курсах та батьки її не пускали, а тому «вона рішилася взяти шлюб з ким-небудь, щоб увільнитися від гніту батьків і, діставши від чоловіка окремий паспорт, бути вільною людиною». Є. Чикаленко відмовився, бо якраз знайшов собі наречену по серцю. Далі він зазначив, «пропозиція ця нас не здивувала, бо в ті часи такі фіктивні одруження практикувалися часто»⁵⁹ **.

Ситуація змінюється наприкінці XIX — на початку XX ст., із відкриттям вищих навчальних закладів для жінок. В Україні Вищі жіночі курси були відкриті у Києві, Харкові та Одесі. Професорсько-викладацький склад універ-

* У подальшому вона реалізувала свій інтелектуальний потенціал в якості дружини-помічниці І. Лучицького.

** Студент, що врешті фіктивно одружився з цією дівчиною, видав їй окремий паспорт. Але тим часом молоді люди закохалися одне в одного і стали жити родиною. Наскільки щасливим чи вдалим виявився цей шлюб важко сказати. Подальша їх доля Є. Чикаленкові була невідома.

ситетів і курсів був однаковим. Як правило, на Вищих жіночих курсах працювали найпрогресивніші викладачі, нерідко — на громадських засадах.

Нарешті, закон від 12 березня 1914 р., відмінюючи ряд обмежень для заміжньої жінки, затверджує вже фактично існуючу практику. За новим законом жінка має право отримати окремих від чоловіка вид на проживання, поступати на державну службу без згоди чоловіка, вступати до навчальних закладів і, навіть, може зобов'язуватися векселями.

У кожному окремому випадку ставлення суспільства, зокрема чоловіків до жіночого рівноправ'я, визначалося певним культурним рівнем, освітою, вихованням, тощо. Історик В. Піскорський перебуваючи у Лісабоні у 1910 р. безперечно, схвально відзначив у листі до дружини особливості тамтешнього життя: «Жінки тут користуються рівноправністю з чоловіками у багатьох організаціях: вони мають доступ у всі вищі навчальні заклади — в університет, Лісабонський політехнікум, медичну школу. ... Серед жінок чимало докторів медицини практикуючих. Вони беруть активну участь у політичному житті»⁶⁰.

Персонаж оповідання С. Черкасенка пан Сохальський сам прищепив своїй дружині сучасні погляди про рівні права жінки і чоловіка, «поважав її право на волю, навчив любити волю». Врешті його дружина у несподіваний спосіб скористалася своєю свободою, покинула його з маленькою дочкою і поїхала з інженером, бо «тут її життя було надто вже нудне та буденне»⁶¹.

У суспільстві, власне в середовищі різночинної інтелігенції, стверджується уявлення про шлюб як про союз двох людей, пов'язаний не лише почуттями, але й товариськими відносинами однодумців, соратників і співробітників. Так, поруч із Борисом Грінченком завжди знаходилася його дружина Марія Миколаївна, що допомагало їм вистояти в непростій життєвій ситуації. Вони взяли шлюб на початку 1884 р. Згодом Борис Дмитрович писав: «...Жінка моя з того часу стала мені вірним товаришем у всіх моїх заходах і в багатьох важких і важких працях»⁶². Про це читаємо і спогадах Є. Чикаленка: «Дружина його [Б. Грінченка] родом московка теж була щирою українкою і писала під псевдонімом М. Загірня дуже добрі книжечки для народу»⁶³. Науковими інтересами чоловіка переймалася Марія Лучицька, працюючи разом з ним і знайшовши у цьому своє призначення. Своє захоплення медициною та природознавчими науками М. Лучицька, вийшовши заміж, змінила на зацікавлення історією. Вона займалася перекладами наукових праць, які могли знадобитися І. Лучицькому для його наукової діяльності, і навіть самотужки опанувала для цього шведську мову; редагувала його статті. Протягом життя Марія Лучицька була вірною незмінною помічницею свого чоловіка⁶⁴. Загальновідомий і той факт, що вибираючи дружину, Іван Франко шукав освічену дівчину, яка могла би стати йому помічницею. О. Хоружинська була випускницею Інституту шляхетних дівчат, слухачкою Вищих жіночих курсів. У своїх спогадах А. Трегубова — сестра Ольги Хоружинської згадувала щодо одруження Ольги з І. Франком: «Ми питали, чи в силі вона поєднувати піклування про сім'ю з допомогою Франкові в його громадській та літературній справі»⁶⁵. В іншому місці вона зазначала:

«Заслуга сестри, що вона виховала помічників та розмовників своєму чоловікові. Франко був задоволений своєю сім'єю і дітьми»⁶⁶.

Нові погляди на шлюб у молодшого покоління задекларовані в листі В. Винниченка, адресованому Є. Чикаленко, датованому 30.10.1911 р. «Женився я, себто зійшовся з женщиною, від котрої хочу мати дітей, вже більш як півроку, але до цього часу не міг нічого певного сказати, бо цей час був часом пробного шлюбу. Ми ще не знали одне одного і не могли сказати чи зможемо заснувати сім'ю. Жінка моя — жидівка, але ми погодилися, що сім'я буде українською і ми будемо мати дітей тільки тоді, коли мати їх підготується остільки, щоб вони були виховані українцями... Я хочу збудувати таку сім'ю, щоб вона відповідала своєму природному призначенню, а не приписам моралі й законів... Моя свобода нічим не зав'язана, і тому я чую себе зрідненим з своєю дружиною. Коли в мене будуть діти, то я зможу свідомо і щиро сказати: ми зробили все, що могли, щоб дати громадянству корисних членів. Це є завдання сім'ї...»⁶⁷.

Ставлення до жінки, насамперед, як до товаришки, з якою їх об'єднують спільні інтереси, проголошував і М. Коцюбинський. У листі від 1 березня 1898 р., адресованому дружині він писав: «Того то, придивляючись до других, я ще більше ціню наші дружні відносини, нашу духовну єдність, яка з'являється для мене джерелом сили, виносливості і надії на краще»⁶⁸. Однак життя внесло свої поправки. Дружина письменника — слухачка вищих жіночих Бестужівських курсів — Віра Дейша протягом перших шести років шлюбу народила чотирьох дітей. Мешкала разом із осліпленою матір'ю письменника та його незаміжною сестрою. Вочевидь, часу для романтичних та й дружніх стосунків у неї бракувало. М. Коцюбинський зав'язав любовні відносини з іншою жінкою, молодшою за нього на 16 років — Олександрою Аплаксіною.

В. Винниченко, представник нового українського письменництва, щоразу у своїх творах звертається, за словами Є. Чикаленка, до «обридливого полового питання»⁶⁹. Розмірковує він про подружнє життя і в «Щоденнику» (запис від 2 січня 1915 р.): «Хіба не в силі людини утворити союз з другою людиною і прожити з нею в злагоді, в обопільній допомозі й співробітництві? Ми з Кохою [Розалією Яківною, дружиною В. Винниченка] рахували сьогодні шлюби, які знаємо. І з них 60 знаємо нещасливих, 4–5 щасливих і 5–6 під сумнівом. Та хіба ми можемо поручатись за тих 4–5, що вони дійсно щасливі? Через що ж це так? Невже справді закон співжиття чоловіка й жінки є боротьба і ворожнеча?»⁷⁰. Майже те ж саме читаємо у листі М. Коцюбинського: «Коли поглянеш на чуже життя родинне — аж сумно стане. Брак кохання, нема задоволення один одним, брак гармонії та духовних інтересів, взагалі самі “браки”. Тільки одна звичка та матеріальна сторона вигодно зв'язують людей до купи. Коли б не це — здається, розійшлись в різні сторони. Живуть разом тільки по інерції»⁷¹.

Криза старого інституту шлюбу широко обговорювалася у суспільстві. «Всі тепер пишуть... сучасна форма шлюбу оджила свій вік» — казав Штифтик — персонаж оповідання Спиридона Черкасенка «Шлюбна проблема» — «Правдивий шлюб се поки ти кохаш, а кохання — момент. Утворили собі люди

тюрму, назвали її законний шлюб та й нидіють у ній до самої смерті. Се ж пошлість, гидке міщанство... інтелігентна людина має це розуміти»⁷² *.

У суспільній свідомості відбулися поступові зміни. Оскільки офіційне розлучення залишалося дорогим і складним, почастишали роз'їзди подружжя. Окреме проживання, як і раніше, офіційно не вважалося законним, але у суспільній практиці зустрічається дедалі частіше.

У своїх спогадах Яків Жданович вдається до подробиць родинного життя свого друга відомого українського археографа В. Модзалевського, який, розійшовшись зі своєю дружиною, залишив її в Києві та переїхав до Петербурга з її сестрою Наталією Лаврентіївною. Зауважимо, що друга незаконна дружини цілком була прийнята у колі друзів і колег. Проте офіційне розлучення було неможливе, оскільки чоловік мусив взяти провину на себе та відбутися епітимію. Наслідком цього став би скандал у кадетському корпусі, де на той час В. Модзалевський робив кар'єру. Крім того чоловік мав давати гроші на утримання покинутої дружини. В даному випадку Орест Левицький, який став на захист залишеної Шури, вимагав сплатити їй п'ять тисяч рублів. Більше того, коли б при розлученні в консисторії стало відомо, що він живе у позашлюбному зв'язку із сестрою своєї дружини, це б загрожувало йому позбавленням деяких прав та навіть і тюремним ув'язненням⁷³.

Ніна Василенко згадувала: «У 1912 р. батьки розійшлися. Тато не жив з нами, хоча продовжував піклуватися про мене. Мама і тато зберегли зовнішньо дружні стосунки. Офіційно шлюб вони не розірвали». Костянтин Василенко фактично став чоловіком Олени Требінської і залишався з нею до кінця життя. З іншою жінкою, не в офіційному шлюбі, прожив решту життя Є. Чикаленко. У суспільстві спостерігається більш лояльне ставлення до «незаконних» дружин, становище їх не є безвихідним. Вони прийняті в своєму середовищі. Так само жінки, які зважилися піти з сім'ї, працювати і жити незалежно від чоловіка не засуджувалися суспільством. Таким чином завдяки демократизації моралі суспільна думка усталила суспільну практику.

Протягом буквально кількох десятиліть на рубежі XIX–XX ст. під впливом загальних змін, що відбувалися в середовищі прогресивно налаштованої частини суспільства, уявлення про шлюб зазнали певної трансформації. Переважно це було пов'язано з поступовими змінами у становищі жінки і ставленні до неї у суспільстві, посиленням середнього класу, що становив основу міського населення. Отже, нові суспільні уявлення передбачали свідомий підхід до створення родини та народження дітей, шлюб між ровесниками, працюючу жінку, яка

* Інститут шлюбу, зокрема юридичні та релігійні аспекти, шлюбне право на початку XX ст. були предметом вивчення фахівців. Авторами юристами детально розглядалося сімейне законодавство Російської імперії, зміни у ньому, існуюча практика, робилися порівняння із законами інших європейських країн. [Загоровский А.И. Курс семейного права. — Одесса, 1902; Тютрюмов И.М. Законы гражданские с разъяснениями Правительствующего Сената и комментариями русских юристов. Книга первая. О правах и обязанностях семейственных. — СПб., 1910].

здатна забезпечувати себе; шлюб, позбавлений національних упереджень, більш вільні розлучення.

¹ Новиков В.В. Социальная психология. — Москва: Изд. Ин-та Психотерапии, 2003. — С. 264.

² Євген Чикаленко. Володимир Винниченко. Листування. 1902–1929 роки. — К.: Темпора, 2010. — С. 156.

³ Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор. О.О. Новікова, І.С. Пічугіна. — К.: фонд «Відродження», 1997. — С. 324.

⁴ Євген Чикаленко. Володимир Винниченко. Листування. 1902–1929 роки. — С. 151.

⁵ Куприн А.И. Гранатовый браслет // Повести и рассказы. — Москва: Художественная литература, 1986. — С. 332.

⁶ Українка Леся. Жаль // Зібрання творів у 12 тт. Т. 7. — К.: Наукова думка, 1976. — С. 39–101.

⁷ Українка Леся. Чашка // Там само. — С. 26–28.

⁸ Кобилянська О. Царівна // Твори в двох томах. Т. 1. — К.: Дніпро, 1983. — С. 101.

⁹ Міл Дж. Поневолення жінок // Про свободу: Есе / Пер. з англ. — К.: Основи, 2001. — С. 394.

¹⁰ Там само. — С. 380.

¹¹ Там само. — С. 380–381.

¹² Кобилянська О. Царівна. — С. 33.

¹³ Лучицкая М.В. Мемуары. — Москва, 2003. — С. 63.

¹⁴ Франко І. Перехресні стежки // Міські повісті: Вибране / Упоряд. В. Агеєва. — К.: Факт, 2008. — С. 196.

¹⁵ Королева Н. Без коріння // Без коріння. Во дні они. Quid est Veritas? — Дрогобич: Відродження, 2007. — С. 200.

¹⁶ Лучицкая М.В. Указ. соч. — С. 40.

¹⁷ Катаев В. Разбитая жизнь, или волшебный рог Оберона. — Москва: Советский писатель, 1983. — С. 364–365.

¹⁸ Кобилянська О. Людина // Повісті. — К.: Радянський письменник, 1955. — С. 39.

¹⁹ Пчілка Олена. Артишоки // Твори. — К.: Дніпро, 1971. — С. 167–168.

²⁰ Там само. — С. 166.

²¹ Катаев В. Указ. соч. — С. 351.

²² Франко І. Перехресні стежки. — С. 194.

²³ Катаев В. Указ. соч. — С. 353.

²⁴ Ярошинська Є.І. Женьчяка на виплат // Українська новелістика кінця ХІХ — початку ХХ ст. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 345–348.

²⁵ Винниченко В.К. Заручини / Краса і сила. Повісті та оповідання. — К.: Дніпро, 1989. — С. 191.

²⁶ Там само. — С. 178–180.

²⁷ Кравченко В. Щоденники. — Відділ рукописів ІМФЕ, ф. 15–1/7, арк. 4.

²⁸ Винниченко В.К. Заручини. — С. 182.

²⁹ Піскорський В.К. Вказ. праця. — С. 237–246.

³⁰ Там само. — С. 249–250.

³¹ Чикаленко Є.Х. Щоденник. Т. 1. — К.: Темпора, 2004. — С. 73.

- ³² Там само. — С. 80.
- ³³ Там само. — С. 91.
- ³⁴ Королева Н. Київська Мотря // Без коріння. Во дні они. Quid est Veritas? — С. 610.
- ³⁵ Чикаленко Є. Спогади. 1861–1907. — Нью-Йорк, 1955. — С. 139.
- ³⁶ Там само. — С. 140.
- ³⁷ Трегубова А. Дещо з життя Ольги Франкової // Хроніка 2000. — № 51/52. — С. 638.
- ³⁸ Чехов А.П. Руководство для желающих жениться. — Санкт-Петербург: Азбука, 2012. — С. 9.
- ³⁹ Франко І. Перехресні стежки. — С. 200–201.
- ⁴⁰ Чикаленко Є. Спогади. 1861–1907. — С. 161–163.
- ⁴¹ Гончаров Ю.М. Семейное право Российской империи XIX — начала XX вв. // Вестник Барнаульского юридического института МВД РФ. — Барнаул, 2003. — С. 3–13.
- ⁴² Кобилянська О. Царівна. — С. 159.
- ⁴³ Винниченко В. Заручини. — С. 191.
- ⁴⁴ Гулишамбаров С.И. Всемирная торговля в XIX веке. — Санкт-Петербург, 1898. — С. 186.
- ⁴⁵ Гончаров Ю.М., Чутчев В.С. Мещанское сословие Западной Сибири второй половины XIX — начала XX в. — Барнаул, 2004. — С. 133.
- ⁴⁶ Чикаленко Є. Спогади. 1861–1907. — С. 109.
- ⁴⁷ Ярон С. Киев в восьмидесятых. Воспоминания старожила. — К., 1910. — С. 204.
- ⁴⁸ Кравченко В. Щоденники, ф. 15–1/7, арк. 139.
- ⁴⁹ Там само, арк. 142.
- ⁵⁰ Там само, арк. 45.
- ⁵¹ Желобовский А.И. Семья по воззрениям русского народа в пословицах и других произведениях народного творчества. — Воронеж: Тип. В.И. Исаева, 1892. — С. 63. — Цитовано за: Гончаров Ю.М., Чутчев В.С. Мещанское сословие Западной Сибири второй половины XIX — начала XX в. — С. 133.
- ⁵² Пчілка Олена. Товаришки // Твори. — С. 29–124.
- ⁵³ Франко І. Листи 1874–1886 // Збірка творів у 50 т. Т. 48. — К., 1986. — С. 431.
- ⁵⁴ Василенко Н.К. Спогади // Василенко К.П. Статті. Спогади. Листування. В 2 ч. Ч. 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2002. — С. 167.
- ⁵⁵ Там само. — С. 168.
- ⁵⁶ Кобилянська О. Меланхолійний вальс // Твори у 2 т. Т. 1. — С. 458.
- ⁵⁷ Королева Н. Без коріння. — С. 200.
- ⁵⁸ Лучицкая М.В. Указ. соч. — С. 62.
- ⁵⁹ Чикаленко Є. Спогади. 1861–1907. — С. 136.
- ⁶⁰ Піскорський В.К. Вказ. праця. — С. 276.
- ⁶¹ Черкасенко С. Нескінченна поема // Твори в 2 т. Т. 2. — К.: Дніпро, 1991. — С. 157.
- ⁶² Грінченко Б. Автобіографія // Твори в 2 т. Т. 1. — К.: Вид-во АН Української РСР, 1963. — С. 568–571.
- ⁶³ Чикаленко Є. Спогади. 1861–1907. — С. 308.
- ⁶⁴ Лучицкая М.В. Указ. соч. — С. 64.
- ⁶⁵ Трегубова А. Дещо з життя Ольги Франкової. — С. 637.
- ⁶⁶ Там само. — С. 643.
- ⁶⁷ Чикаленко Є.Х. Щоденник. — С. 177–178.

⁶⁸ Я так поріднився з тобою / Упоряд.: О. Єрмоленко та ін. — К.: Ярославів вал, 2007. — С. 160.

⁶⁹ Чикаленко Є.Х. Щоденник. — С. 69.

⁷⁰ Винниченко В. Щоденник. Т. 1: 1911–1920 / Редакція, вступна стаття і примітки Григорія Костюка. — Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. — С. 277.

⁷¹ Я так поріднився з тобою. — С. 160.

⁷² Черкасенко С.Ф. Шлюбна проблема // Твори в 2 т. Т. 2. — С. 282.

⁷³ Жданович Я. Воспоминания о Вадиме Модзалевском // Киевский альбом: Исторический альманах. — Вып. 5. — С. 89.

О.М. Донік
(м. Київ)

ЕТНІЧНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ І ПРОЦЕСИ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ АДАПТАЦІЇ ПІДПРИЄМЦІВ УКРАЇНИ В ПОРЕФОРМЕНУ ДОБУ

У статті проаналізовано домінуючі групи в поліетнічному підприємницькому загалі підросійської України останньої третини ХІХ — початку ХХ ст. та процеси їх соціально-культурної адаптації. З'ясовано, що не зважаючи на спільність групових і професійних інтересів, суттєва етнічна диференціація й обмежена готовність до інтеграції значної частини великої і середньої буржуазії України ставали на заваді процесу консолідації її в міцний і дієздатний прошарок підприємців-господарників.

Ключові слова: *підприємець, етнічна диференціація, соціально-культурна адаптація, громадське життя, реформи 1860–1870-х рр.*

В статье проанализированы доминирующие группы в полиэтнической предпринимательской среде Украины последней трети ХІХ — начала ХХ в., а также процессы их социально-культурной адаптации. Установлено, что несмотря на общность групповых и профессиональных интересов, существенная этническая дифференциация и ограниченная готовность к интеграции значительной части крупной и средней буржуазии Украины препятствовали процессу консолидации её в сильную и дееспособную прослойку предпринимателей-хозяйственников.

Ключевые слова: *предприниматель, этническая дифференциация, социально-культурная адаптация, общественная жизнь, реформы 1860–1870-х гг.*

The article analyzes the dominant group in the polyethnic environment of entrepreneurs' in Ukraine at the last third of the ХІХ — at the begging of the ХХ centuries and also the processes of their socio-cultural adaptation in social life. Author found out that despite the commonality and professional interests of the group, colorful ethnic differentiation and limited commitment prevented the process of consolidating into a strong and workable stratum of entrepreneurs-business executives.

Keywords: *entrepreneur, ethnic differentiation, socio-cultural adaptation, social life, reforms of 1860–1870's.*

Проблема формування підприємницького прошарку в Україні, його ролі та місця в економічному й суспільному житті, етнічного складу, інтеграції у соціально-культурні процеси, і насамперед у пореформений період, коли впроваджені російським урядом ліберальні реформи 1860–1870-х рр. сприяли посиленню торгово-промислової активності, залишається актуальною для сучасної

історичної науки. У вітчизняній історіографії на сьогодні існує література, в якій розглядаються різні аспекти цієї проблеми. Зокрема, з'ясуванню питання етнічного складу підприємців України в XIX ст. приділялася увага у працях 1920-х — середини 1930-х рр., присвячених дослідженню проблем, пов'язаних із місцем господарства українських етнічних територій в економіці Російської імперії та характером українсько-російських торговельних взаємин¹.

Із другої половини 1930-х рр. пріоритетними в радянській історіографії вважалися дослідження суто економічних проблем та процесів, пов'язаних із ними. Лише в останнє двадцятиріччя відбувається повноцінне вивчення історії підприємництва пореформеної доби, участі його представників у багатьох сферах суспільного життя. Так, окремі аспекти формування підприємницького прошарку України, його ролі в розвитку промисловості, торгівлі, банківської справи у XIX ст. розглядалися у працях Т. І. Лазанської, В. В. Крутікова, В. В. Шевченко та ін.² Значна увага приділяється різним аспектам вивчення діяльності купецтва як однієї зі складових підприємницького прошарку³. З'явилися наукові студії про окремих найбільш відомих підприємців — Терещенків, Харитоненків, Г. Г. Маразлі, О. М. Поля та інших⁴, в яких зроблено наголос на їх соціокультурній діяльності.

У цілому, історія підприємницького прошарку України в XIX — на початку XX ст., коли більша частина її етнічних територій входила до складу Російської імперії з чітким пріоритетом великодержавної й уніфікаційної політики, залишається недостатньо вивченою, особливо гостро відчувається брак аналітичних досліджень. Постає, серед іншого, завдання розглянути етнічну диференціацію підприємців України та умови їх соціально-культурної адаптації в останній третині XIX — на початку XX ст. — у час, коли вони утворювали конгломерат представників різних етносів зі своїми культурою, традиціями, релігією, що становило проблему співіснування і співпраці в тогочасних умовах, їх залученість у суспільні процеси після реформ 1860–1870-х рр.

Протягом першої половини XIX ст. українські території у складі імперії Романових залишалися переважно сільськогосподарським регіоном, який постачав сировину для російського та іноземних ринків. Утім, розклад кріпосницько-поміщицької системи господарювання у цей час нерозривно був пов'язаний із розвитком капіталістичних ринкових відносин, структурними змінами у складі міського населення, зростанням торговельно-промислових осередків, серед яких найбільшими на середину XIX ст. стають Одеса, Київ, Бердичів, Харків, Миколаїв, Херсон, Житомир, Сімферополь та ін. Період реформ 1860–1870-х рр., стрижнем якого стало скасування кріпацтва, супроводжувався лібералізацією податкового законодавства, відкриттям доступу до торгово-промислової діяльності всім категоріям населення, що завдало остаточного удару по станових принципах організації підприємництва, закріплених реформами катерининської доби⁵. Відбувалися активізація ділової активності, подальше зростання підприємницького прошарку, який формувався з купців, дворян, міщан, селян та інших станів і соціальних груп.

Так історично склалося, що територію підросійської України вже в XIX ст. населяли представники багатьох етносів. Відповідно поряд з українцями тут підприємницькою діяльністю займалося багато євреїв, росіян, поляків, греків, татар, вірмен та інших, до яких у пореформений час додалися іноземні піддані. Маючи різне соціальне походження, освіту, виховання, релігійну належність, культурні традиції, світогляд, вони змушені були рухатися шляхом соціалізації в умовах модернізації мультиетнічної імперії Романових. Різні підприємницькі об'єднання, купецькі зібрання, міські думи, добротинні й культурно-освітні товариства, а після 1905 р. — партії та Державна дума були тим середовищем, в якому за допомогою ділових стосунків, комунікації на вертикальному та горизонтальному рівнях суспільних відносин, міжетнічних культурних взаємин відбувалося вирівнювання етнічних розбіжностей у підприємницькому середовищі.

Урбанізації та індустріалізації, відмова від станових принципів організації підприємництва, зростання потреби в активізації громадської діяльності, посилення ролі самоврядування, освіти, необхідність ділових і соціальних контактів в поліетнічному суспільстві посилили культурну адаптацію або акультурацію, тобто процеси запозичення, засвоєння чи набуття елементів чужої культури підприємцями іншого культурного середовища, часткового уподібнення взаємодіючих культурних спільнот, «коли групи індивідів, що представляють різні культури, перебувають у постійному прямому контакті, наслідком якого є поступові зміни в певній поведінці однієї або ж обох груп»⁶.

До цього додавалася соціальна акультурація насамперед єврейських підприємців як специфічна форма поведінки в умовах російської дійсності XIX — початку XX ст. Соціально-правові обмеження проживання юдейського населення (саме в українських, за винятком Харківської, губерніях пролягала т.зв. смуга єврейської осілості, запроваджена Катериною II у 1791 р.) змушували їх зближуватися з суспільними схемами поведінки та арсеналом цінностей домінуючого російського соціуму, запозичуючи відповідні норми та культурно-духовні символи. Водночас завдяки іноземним підприємцям, які прибували в Росію, і, зокрема, в її українські губернії в пореформену добу з метою ведення ділових справ, відбувалися процеси інтернаціоналізації культурних стереотипів місцевого суспільного оточення. Відтоді іноземці віддалялися від системи своєї культури, засвоюючи нові норми, цінності та типи поведінки.

Найбільш повні відомості про підприємницьку діяльність представників різних етносів в 9-ти українських губерніях, що входили до складу Російської імперії, дає всеросійський перепис 1897 р., який зафіксував 111 626 осіб, що жили за рахунок прибутків із капіталу й нерухомого майна, 306 644 — займалися торгівлею та 3612 — кредитно-торговими операціями. Зокрема, історик Т. І. Лазанська з'ясувала, що українські підприємці серед самодіяльного населення, що жило з прибутків від капіталів, становили 29,12%, російські — 38,64%, польські — 8,97%, а єврейські — 15,68%. Торгівлею та торговельно-кредитними операціями займалися 13,43% українців, 16,24% росіян, 1,03% поляків та 63,72% євреїв⁷.

Чисельна перевага євреїв була особливо відчутною серед купецтва. Це чітко проглядається за тим же переписом 1897 р. (на основі даних про рідну мову). Так, етнічний склад представників купецького стану (разом із членами родин) у межах усіх 9 українських губерній, за нашими підрахунками, був наступним: 37 863 єврея (55,9% від загальної кількості — 67 709 осіб), 19 626 росіян, до яких також належала частина зросійщених українців (30%), 4672 українця (6,9%), 1971 німець, 1457 татар, 663 вірменина, 494 поляка, 424 грека⁸. У межах усієї країни в 1897 р. російськомовними було 60,5% купців (сюди входили також українці й білоруси), 25,5% припадало на євреїв⁹. Загалом за переписом 1897 р. частка купецтва у складі міського населення України (3 085 000 осіб) становила 2,19% і перевищувала загальноросійський показник — 1,3% (всього купців у межах країни налічувалося 225 600 осіб), що свідчило про значний розвиток торгівлі в українських містах та прилеглих до них районах¹⁰.

Як видно з наведених вище даних, за національним складом підприємницький прошарок підросійської України був досить неоднорідним. Чисельно українців переважали представники єврейського і російського етносів. Задіяні головним чином у сільському господарстві, українці у порівнянні з останніми мали слабші позиції в торгово-промисловій діяльності. Натомість лідерство єврейського гільдійського купецтва і дрібніших підприємців не тільки в містах Правобережної України, яка тоді офіційно йменувалася Південно-Західним краєм, а й у багатьох міських центрах Південної та навіть Лівобережної України було викликане як входженням значної частини українських територій до смуги єврейської осілості, так і сильними позиціями єврейства у традиційних для представників цього етносу формах господарської активності — торгівлі, оренді, відкупках, лихварстві тощо. Можна частково погодитися з М. П. Драгомановим, який наказ Катерини II євреям постійно проживати саме на українських територіях уважав засобом економічної експлуатації українців російським урядом¹¹.

За переписом 1897 р., в українських губерніях Російської імперії проживало 1 908 465 євреїв, що становило більше 8% від загальної кількості населення. За чисельністю вони посідали третє місце після українців (17 005 688 осіб обох статей) та росіян (2 767 951). Особливо високий відсоток представників цього етносу був серед міських мешканців — наприкінці XIX ст. вони становили третину населення (з 1863 по 1897 рр. число містян зросло з 1 460 000 до 2 988 000 осіб)¹².

І. О. Житецький у своєму історико-етнографічному нарисі «Євреї в Південній Росії» зазначав: «У період, що розглядається, уся торгівля малоросійських областей, крім Харківської губернії, частини Курської і Воронезької та землі Війська Донського, а також Кубанської області за невеликим винятком перебуває у владі євреїв, до того ж посилення єврейської торгівлі відбувається пропорційно густонаселеності євреїв, давності їх перебування на відомих пунктах і центральності самих пунктів: на Лівобережній Україні і Новоросії частина торгівлі належить великоросам, грекам і навіть туземцям, на Буковині — німцям і угорцям, у Галичині — німцям, але у центрі єврейського поселення — Південно-Західному краї — торгівля майже цілковито залежить від євреїв»¹³.

За наявності в найбільших містах Правобережжя, попри високу питому вагу українського і польського населення, єврейського торгово-промислового прошарку помітне становище на межі XIX–XX ст. посідали також російські та зросійщені підприємці. Російський культурний стрижень цього великого регіону, який ще півстоліття тому розглядався як «вотчина» польського шляхетства, був до того ж представлений адміністративною елітою губернських центрів. Саме на окраїнних неросійських територіях імперії, де збереглася історична пам'ять, а строкатість етнічного складу становила потенційну або й реальну загрозу, міцність державної влади залежала від підтримки не тільки чиновництва, а також і торгово-промислового прошарку панівного російського етносу. Так, у правобережних губернських містах — Києві, Кам'янці-Подільському, Житомирі потреба в російській «колонії» була більш нагальною, ніж у південних і східних українських регіонах, де частка росіян у загальній чисельності населення постійно зростала.

У Правобережній Україні після польських повстань 1831 і особливо 1863 рр., незважаючи на активізацію політики російщення краю, перешкоджання у справі консолідації національних прагнень підприємницької польської еліти, роль великих дворян-землевласників цієї національності в економічному житті продовжувала залишатися важливою, особливо це стосувалося цукроваріння, гуральництва, інших галузей переробки сільськогосподарської продукції. Зокрема, зі 148 цукрових заводів, що діяли на Правобережжі на початку XX ст., найбільше належало полякам — 63, а тоді вже росіянам — 44 і євреям — 33¹⁴. Напередодні Першої світової війни польським власникам належало майже 50% усіх підприємств Правобережжя¹⁵.

Недарма своєрідним символом економічної потужності великих землевласників Правобережної України був цукор. Сучасний французький дослідник Д. Бовуа констатує: «Хто б міг уявити в 1914 р., що гігантський промисловий потенціал Браницьких у Кожанці, Вільшаній, Саливонках, Шамраївці, Озерній, Синяві (Київщина), Соснівці (Поділля), Міхала Собанського в Кирнасівці, Ободівці (Поділля), Яворівцях (Київщина), Потоцьких у Клембівці, Корці, Кременчуках, Шепетівці (Волинь), Сатанові, Сутківцях (Поділля), Бужанці, Вільховці (Київщина) і т.д., і т.п. — усе це буде покинуте й невдовзі перетвориться на радянські цукрові заводи»¹⁶.

Отже, якщо в господарському житті Правобережної України росіян переважали більш численні єврейські й економічно потужні, але малочисленні, польські підприємці, то визначальну роль на інших територіях, особливо Сходу і Півдня України, відігравали росіяни, до яких належала значна частина зросійщених українців. За словами І. С. Аксакова, такі міста на Слобожанщині, як Харків і Суми, уже в першій половині XIX ст. були витвором саме російського купецтва¹⁷. Так, у Харкові 1897 р. проживали 2451 купець-росіянин, 678 купців-євреїв і всього 199 купців-українців¹⁸.

Якщо брати до уваги найбільші українські торгово-промислові міста, то за переписом 1897 р. у Києві росіян та євреїв із гільдійськими свідоцтвами було майже порівну — відповідно 2307 і 2238 осіб (і тільки 152 українця). В Одесі

переважали купці-росіяни — 2756 осіб (55,5% від загальної кількості), євреїв налічувалося 1550 осіб (31,2%). У Катеринославі переважали вже останні — 1376 проти 816 росіян¹⁹.

Тенденції щодо національного складу купецтва та його розподілу по регіонах, згідно з нашими підрахунками, деякою мірою співзвучні з висновками О. П. Оглоблина, зробленими ним у 1920-х рр. на основі дослідження етнічного складу лише тих представників купецтва та міщанства, які володіли промисловими закладами в Наддніпрянській Україні у першій половині XIX ст. (автор уважав, що ці висновки придатні для висвітлення складу і тих підприємців, які займалися комерційною діяльністю). Так, за його даними, серед усього загалу промисловців росіяни становили 52,6%, українці — 22,2%, євреї — 20,9% та іноземці — 1,9%. Згідно з О.П. Оглоблиним, підприємці-українці переважали лише на Слобожанщині, у решті регіонів їх частка була неістотною, натомість, найбільший вплив росіян у промисловості та торгівлі спостерігався в Новоросії. Історик писав: «Російські купці зосереджують свої справи переважно в Південній Україні. Багато з них за діяльної підтримки імперського уряду міцно облаштовуються у прибережних торгових центрах. Якщо старі колонії російського купецтва в українських містах утверджуються шляхом тривалої й упертої боротьби з місцевим українським купецтвом, то на Півдні України російський купець прибував на порожнє місце або зустрічав суперників тільки в особі іноземного і грецького (вірменського) купецтва»²⁰.

Інтенсивний приплив в Україну російських купців розпочався ще на межі XVIII–XIX ст. Підтримувана владою, ця «експансія» найбільш повно проглядалася у великих містах. Заможні купці-переселенці з власне російських губерній, отримавши значні преференції та пільги, відразу посіли панівне становище серед місцевого купецтва. Поглинання українських земель після скасування гетьманського правління й поділів Речі Посполитої відчутно посилювало консолідацію Росії як імперської держави. Від початку XIX ст. російські купці, що приїжджали в українські землі з центральних губерній (на перших порах тимчасово, на ярмарки), почали тут селитися, не відчуваючи особливої конкуренції з боку місцевого населення. До них у ще більшому числі приєднувалися міщани та підприємливі селяни-росіяни, відпущені на відробітки. Із часом вони, розбагатівши, склали основний контингент купецького населення міст Слобожанщини, Півдня України, Києва та, деякою мірою, Лівобережжя. До першого покоління російських підприємців, що розгорнули свою діяльність в українських губерніях, поряд із купцями офіційного православного віросповідання належали й старообрядці. Активна експансія заповзятих росіян підкріплювалася русифікаторською й деполонізаційною політикою уряду на українських територіях. До того ж від середини 1830-х рр., у час правління Миколи I, купцям-переселенцям із власне Росії гарантувалися значні привілеї та пільги²¹.

Найбільше старообрядців на українських територіях налічувалося у Чернігівській губернії, у посадах Новозибківського, Стародубського, Суражського і Городнянського повітів (на 1860 р. — 53 114 осіб). Зокрема, у посаді Клинци Суражського повіту, де значного розвитку досягли промисловість і ремесла, із

7386 мешканців обох статей (365 з них належало до купецького стану) 5301 були старообрядцями²². У Києві пік активної діяльності старообрядців припав на середину XIX ст., коли вони посіли тут провідні місця (наприкінці століття до їхньої громади належало всього понад 1,5 тис. осіб)²³.

Урядова експансіоністська політика до початку XX ст. перетворила це місто на російськомовне поселення в українському оточенні. Водночас економічний підйом спричинив розміщення у самому Києві й навколишніх територіях багатьох комерційних закладів, промислових підприємств, фінансових та інших установ. У процесі конкурентної боротьби в місті протягом сторіччя сформувалося поліетнічне підприємництво, що піднялося до рівня соціальної еліти, в якій домінували саме представники єврейського та російського купецтва. Схожа картина поліетнічності складу підприємців спостерігалася в усіх великих містах українських губерній. Зокрема, у Харкові, що не входив до смуги єврейської осілості, на початку XX ст. серед власників 57 підприємств 23 були росіянами, 10 — євреями, 17 — іноземцями, 4 — українцями, 1 — поляком і 2 — відсутні дані²⁴.

Як указують статистичні дані, протягом XIX ст. найбільша питома вага торгової буржуазії, яка значно переважала промислову, на українських територіях спостерігалася у причорноморських губерніях (Новоросійський край) — Херсонській, Катеринославській і Таврійській, тобто в регіоні, який інтенсивно колонізувався протягом цього сторіччя²⁵. Саме у таких великих портових містах Півдня, як Одеса, Миколаїв, Херсон, Бердянськ, Маріуполь, Євпаторія, Керч та Феодосія, що стали важливими торговими центрами, — концентрувалася переважна більшість т. зв. купецької аристократії іноземного походження — оптовики, задіяні найбільше у чорноморській та азовській торгівлі. Зокрема, в Одесі група великих іноземних купців, які зосередили у своїх руках усю зовнішню торгівлю місцевого порту, склалась уже в першій половині XIX ст.²⁶ Як писав у спогадах К. О. Скальковський, до кола найзаможніших одеських купців-негоціантів у цей час належали, насамперед, греки Родоканакі, Маразлі, Раллі, Маврокордато, Папудов, Заріфі, італійці Рокко, Порро, Россі, німець Масс та інші, які становили місцеву торговельну аристократію²⁷.

У звіті градоначальника за 1882 р. вказувалося, що розвиток одеського порту з кожним роком дедалі тісніше пов'язується з успіхами приватного підприємництва, яке, своєю чергою, багато у чому залежить від діяльності місцевих і грецьких купців²⁸. Схожою була ситуація із засиллям іноземців у зовнішній торгівлі, насамперед греків, у таких портових містах Півдня, як Маріуполь і Таганрог (останній входив до складу Катеринославської губернії)²⁹.

Від 1860-х рр. свій погляд на Росію у зв'язку з ініційованою «згори» політикою економічної модернізації країни звертають й іноземні промисловці — французи, бельгійці, німці, англійці, американці та інші, які розгортали тут свою господарську активність. Досить ліберальне щодо діяльності іноземних компаній законодавство, високе охоронне мито на імпортовані товари змушували закордонних підприємців ввозити сюди не товари, а вкладати кошти. Програма прискореного розвитку фабрично-заводської промисловості на фоні відсутності

достатніх внутрішніх резервів передбачала активну участь у ній іноземців-господарників не тільки їхніми капіталами, а й знаннями, досвідом та передовими технологіями. В умовах сприятливого правового поля в економічній сфері території зі значним господарським потенціалом, наявністю величезних природних ресурсів, дешевою робочою силою, інтенсивним залізничним будівництвом, чималим ринком збуту готової продукції, а саме такими були українські губернії, насамперед Катеринославська і Харківська, привертали неабияку увагу закордонних підприємців для отримання надвисоких прибутків. Активно іноземні капітали як акціонерні спрямовувались у провідні галузі промисловості — гірничодобувну (вугілля і залізна руда), металургійну, машинобудівну та ін.³⁰

Особливо в Катеринославській губернії з останньої третини XIX ст. відбувався потужний міграційний процес, коли швидкими темпами почали зростати нові центри промисловості (насамперед у Донбасі і в Криворіжжі), пов'язані з видобутком вугілля і залізної руди та розвитком металургії. У самому Катеринославі істотні зрушення відбулися наприкінці 1870-х — протягом 1880-х рр., коли через місто пролягла Катерининська залізниця, було споруджено міст через Дніпро, який зв'язав Донбас із Криворіжжям. До кінця XIX ст. Катеринослав, що динамічно розвивався, перетворився на важливий індустріальний центр Півдня Російської імперії, куди щедрим потоком вливалися капітали насамперед іноземних промисловців і банкірів³¹.

За короткий час чимало з них, заснувавши в українських губерніях підприємства, отримали надприбутки. Зокрема, британець Джон Юз і бельгієць Сольве за якихось десятиліття-півтора стали мільйонерами, і майже не поступалися найбагатшим на Півдні зовнішньоторговим фірмам Анатра, Скамаранчі, Маразлі, Масс і Раллі (статки останньої оцінювалися в майже 30 млн руб.), які знаходилися в Одесі³².

Провідні позиції як у загальноімперській промисловості, так і українських губерніях наприкінці XIX — на початку XX ст. утримували французькі і бельгійські капіталісти. У підсумку, 1913 р. вони контролювали 46,9% всіх іноземних капіталовкладень у російську економіку. У Донбасі тільки з 1872 до 1901 рр. було створено 19 акціонерних товариств за участі саме французького і бельгійського капіталів. На їхніх підприємствах працювали 13 тис. осіб, тобто близько 30% усіх гірників цього району. Напередодні Першої світової війни у вугільній промисловості Донбасу було зареєстровано 25 іноземних акціонерних товариств, з яких 16 виникли завдяки французько-бельгійському капіталу. 90% металургії та 63% видобутку вугілля (обидві галузі були переважно сконцентровані в Катеринославській губернії) опинилися в руках іноземних підприємців³³. Найсучасніший на той час міський транспорт — трамвай — на межі XIX–XX ст. був введений в експлуатацію у Києві, Катеринославі, Єлизаветграді, Житомирі, Харкові та Одесі завдяки іноземним підприємцям³⁴.

Міцні позиції утримував іноземний капітал у машинобудівній галузі, в якій більш-менш значні заводи перебували в руках західноєвропейців. Так, із 170 осіб, котрі стали засновниками підприємств із виготовлення сільськогосподарської техніки, 35% були іноземцями, 22,3% — росіянами, 20,5% —

євреями, 10% — поляками і лише 4% — українцями. Наприкінці XIX — на початку XX ст. провідні заводи в підросійській Україні — паровозобудівні в Луганську і Харкові — були засновані на німецькі капітали, вагонобудівний у Катеринославі — на бельгійські, а суднобудівний та механічний у Миколаєві — на французькі³⁵.

Як впливає із наведених вище даних, чисельно українські підприємці на своїй етнічній території були лише третьою групою після євреїв та росіян. А за розмірами капіталів і підприємств, набутих у результаті економічної діяльності, показниками обігу, кількістю працюючих вони поступалися не тільки останнім, а й іноземним ділкам. Загальні особливості буття українського суспільства, специфіка історичного розвитку краю не сприяли активізації серед його представників підприємницького хисту. Українському купецтву, як у випадку з російським, не вдалося перетворитися за своїм побутом, звичаями, характером, освітою на окрему «касту». Утім, у жорсткій конкурентній боротьбі окремі українці спромоглися піднятися до рівня найбільш визначних підприємців Російської імперії насамперед у цукровій галузі, як, наприклад, купецькі підприємницькі родини Смирєнків, Терещенків, Харитоненків, а також деякою мірою в гірничопромисловому виробництві — О.К. Алчевський, Іловайські, Рутченки та ін.

Соціально-культурна адаптація переважної більшості українських підприємців відбувалася у системі норм і символів самодержавної Росії. Своє майбутнє вони тісно пов'язували з імперським простором, будучи твердо «вмонтованими» в його устрій. А тому, беручи участь у роботі земств, міського самоврядування як гласні, а інколи і як міські голови, у професійних об'єднаннях, культурно-освітніх товариствах, здійснюючи широку благодійність та меценатство, вони демонстрували не національну, а регіональну, місцеву ідентичність — матеріально підтримували ті проекти, які «благословляла» або була не проти «благословити» влада, — розвиток соціальної сфери, освіти, культури у загальноросійському вимірі. Таким яскравим прикладом може бути діяльність родини підприємців-цукрозаводчиків Терещенків, які були гласними міських дум і земств, членами різних підприємницьких об'єднань, жертвували мільйони рублів на притулки, лікарні, навчальні заклади, до бюджетів багатьох добродійних товариств і установ, створювали музеї, будували православні храми переважно в місцях своєї господарської діяльності³⁶.

Звичайно, індустріалізація, модернізація та формування з останньої третини XIX ст. конкурентоспроможного сучасного підприємництва в підросійській Україні мали й український вимір. Національна буржуазія, пройшовши етапи засвоєння норм і символів підприємництва, як соціальна група сприяла розвиткові інфраструктури міст, інших населених пунктів, її представники належали до найбільших меценатів імперії. Серед небагатьох із них спостерігалася спорадична небайдужість до українства, культивування «українського» образу, проте переважно як данина національним звичаям та традиціям. У процесі як культурної, так і соціальної акультурації їхня ментальність, власні переконання, світогляд завадили їм стати для України чимось більшим, аніж просто філан-

тропами чи громадськими діячами, досягнути політичного виміру національного відродження. Лише незначна частка української буржуазії, серед якої виділялися насамперед родина Симиренків та Є.Х. Чикаленко, брала участь в українському житті, підтримували національну культуру.

Розглядаючи життєвий шлях таких відомих доброчинців і меценатів, регіональних громадських діячів і водночас характерних представників підприємницького прошарку, як Терещенки і Харитоненки, ми можемо констатувати, що життя кожного з них відобразило долю невиробленої, безпозиційної «української» буржуазії, яка напередодні 1917 р. була не у змозі гідно відповісти на виклики того буремного часу.

Межі між українськими та російськими підприємцями часто були доволі розмитими, оскільки українська мова як засіб комунікації не вживалася в діловому та навіть і в повсякденному спілкуванні. Суттєва відмінність українських підприємців від російських полягала в тому, що перші були автотонним населенням, тоді як росіяни-господарники — переважно мігрантами.

Підприємцям-старообрядцям, як і євреям, на відміну від українців і росіян, котрі сповідували офіційне православ'я, було притаманне більш чітке вираження релігійності. Якщо форми повсякденного життя старовірів суттєво не відрізнялися від життєвого укладу решти підприємців православного віросповідання, то у сфері духовних цінностей вони створили свій особливий світ символів. На прикладі київських підприємців-старообрядців, серед яких виділялися насамперед вихідці з Калузької губернії купці Парфентій та його син Михайло Дегтереви, ми можемо спостерігати, що вони як представники «колонії російських підприємців», будучи важливим елементом російської присутності ще у зовсім недавно колонізованому регіоні, успішно здійснювали в Києві господарську діяльність, входили до складу міської думи, обіймали керівні посади в доброчинних та економічних об'єднаннях. Утім, форми їх соціальної інтеграції мало поширювалися на культурно-релігійний вимір. Так, в особистому і родинному житті М.П. Дегтерева, у його помешканні було збережено норми поведінки та духовного життя старообрядців. Його розпорядження-заповіт, згідно з яким для потреб київської громади жертвувався найбільший капітал в історії цього міста на заснування цілого благодійного містечка, також було витримано в дусі старообрядництва. Провідною вимогою заповіту стало православ'я як неодмінна основа виховання й підготовки молоді в майбутніх доброчинних закладах до практичної діяльності³⁷.

Можна констатувати, що підприємці-старообрядці ігнорували обставини, спрямовані на релігійну інтеграцію. Водночас демонстрували готовність до співпраці на міжетнічному рівні, до соціальної взаємодії в тому випадку, коли господарські інтереси ставилися вище, ніж етнічні перестороги. Так, рішення Київського купецького зібрання без будь-якої урядової постанови чи пропозиції з боку міської думи про заснування місцевого комерційного училища у зв'язку з формальним приводом — порятунком імператорської родини під час залізничної катастрофи 17 жовтня 1888 р. — стало яскравим прикладом соціальної співпраці у діяльності київських підприємців. Повне фінансування спорудження

та утримання цього навчального закладу за рахунок місцевих купців і промисловців, діяльність наглядової ради з їхніх представників (росіяни М.І. Чоколов, С.С. Могилевцев, М.П. Дегтерєв, євреї Лев Бродський, Д.С. Марголін, Я.М. Бернер), де соціально-релігійна диференціація залишалася непомітною, вказували не тільки на високий ступінь розуміння київських підприємців — представників різних етносів і віросповідань — значення освіти і професіоналізації в умовах посилення конкурентної боротьби та розвитку ринкової економіки, а й готовність до соціальної інтеграції³⁸.

Якщо росіяни-старообрядці все ж мали чітко окреслені межі у відносинах із зовнішнім оточенням, то єврейські підприємці виявляли більшу схильність до акультурації. Правове обмеження підприємницької діяльності євреїв юдейського віросповідання поза межами смуги осілості суттєво стримувало розвиток їхньої економічної активності. На середину XIX ст. багато великих єврейських комерсантів і промисловців виступали проти регламентації місць свого поселення. З початком ліберального курсу Олександра II дедалі помітніше серед окремих прошарків єврейського етносу посилювалася тенденція до акультурації, яка виявлялася в усвідомленні себе як «громадян Росії», готовності до співпраці з іншими соціально-релігійними групами, що передбачало сподівання ними отримати від влади більше прав, і особливо тим євреям, які були «варті» такої уваги — великим підприємцям³⁹. Натомість уряд у час проведення ліберальних реформ з модернізації суспільства не міг ігнорувати того економічного впливу, якого набули єврейські господарники, а тому намагався інтегрувати «корисних євреїв» до загальноімперського економічного й соціального простору, незважаючи на значні розбіжності між нормами єврейської і російської ідентичності. Зі зростанням числа заможних підприємців юдейського віросповідання проглядалася стратегія адаптації їхньої поведінки до вимог держави, готовності до соціальної інтеграції у простір міського життя, яке постійно оновлювалося⁴⁰.

Після того, як 1856 р. відомий зерноторговець Євзель Гінзбург разом із 18 купцями-юдеями подав петицію Олександрові II, в якій містилося прохання надати євреям-купцям 1-ї і 2-ї гільдій право на проживання поза смугою осілості, у грудні 1859 р. вийшло відповідне «височайше повеління». Такого права набували євреї-купці 1-ї гільдії, які після п'яти років проживання у смузі осілості отримували можливість записатися до відповідної гільдії переважної більшості міст країни, у тому числі й Києва⁴¹. Перебування його протягом 10 років у цій гільдії поза смугою осілості надавало право проживання на загальних підставах

Усе ж прагнення підприємців-євреїв до акультурації було процесом, зумовленим як соціальними причинами, що передбачало відокремлення багатих від менш заможних, так і економічними та суто життєвими. Відчуваючи тиск нестримної асиміляції, юдеї не стільки прагнули уподібнитися до росіян, скільки до міських жителів і, особливо, підприємців. За такої мотивації «російське» сприймалося не як національна ознака, а як прикмета часу. У пореформений час процес акультурації великих підприємців єврейського походження набув нового виміру — вони прагнули стати не «росіянами», а «громадянами», що досить

яскраво демонструє історія єврейських гільдійських купців насамперед таких міст, як Одеса і Катеринослав, де гласні-євреї, утримуючи важливі позиції в міських думках, сповідували послідовну політику відстоювання власних інтересів. Стосовно ж менш заможного єврейського підприємництва, то тут проглядалися здебільшого епізодичні культурні контакти та ослаблена етнічна інтеграція⁴².

Саме в українських губерніях Російської імперії торгівля і ділова активність мали яскраво виражений єврейський профіль. Влада змушена була не тільки терпимо ставитися до євреїв-підприємців, а й сприяти деяким формам їх інтеграції до суспільного життя, і насамперед завдяки участі у благодійності (за це вони нерідко отримували звання почесного громадянина чи комерції радника та державні нагороди і відзнаки). Відомо багато фактів, коли підприємці юдейського віросповідання, як, наприклад, київські промисловці й фінансисти Бродські, жертвували значні кошти на культурно-освітні, інші соціальні та суто благодійні заклади не тільки для одновірців, а й для людей незалежно від конфесійної належності, як у випадку з Єврейською лікарнею чи лікарнею для хронічно хворих дітей, не говорячи вже про бактеріологічний інститут або Бессарабський ринок, що було демонстрацією акультурованого єврейства перед владою і громадянством того чи іншого міста⁴³. Своєрідним індикатором інтеграції на початку ХХ ст. єврейських підприємців до громадського життя центру Правобережжя — Кисва, знаком виваженого балансу між традиційним єврейством та готовністю до сприйняття системи норм і символів Російської імперії стала «Га-нотен-тешна» — «Молитва за монарха», яка проголошувалася наприкінці офіційних урочистостей єврейської громади, насамперед пов'язаних із відкриттям благодійних закладів⁴⁴.

Іноземні підприємці, як правило, з економічних міркувань добровільно вирішували розпочати свою діяльність в імперії Романових, яка передбачала не експансіоністські устремління, а входження у систему європейських ринкових і виробничих відносин. Тут вони змушені були встановлювати контакти з представниками органів державного управління, поліетнічним середовищем та місцевими підприємцями, які залежно від їх тривалості чи інтенсивності зумовлювали культурні впливи внаслідок процесу культурної адаптації. Іноземні господарники, перебуваючи на межі різних соціальних та культурно-етнічних світів, однак не підлягали цілеспрямованій політиці російщення, оскільки влада, на відміну від підлеглих їй етносів імперії, не ставила перед собою завдання інтеграції в російське суспільство підданих інших держав.

Переселившись до Росії, більшість іноземних підприємців, будучи не тільки власниками капіталів, а й носіями нових знань, передових технологій, сучасної підприємницької культури, у час прискорення економічних змін намагалися зберегти свою внутрішню, а то й зовнішню відданість національним кореням та культурним традиціям. Водночас відбувався процес освоєння нового простору, в якому необхідно було сприймати нову соціальну ієрархію, долати етнічні лінії розподілу, географічні, соціальні й культурні відмінності. Іноземець тривалий час залишався чужинцем у середовищі міського життя. Промінявши стабільність

західноєвропейського чи американського міста на необлаштовані поселення Донбасу й Придніпров'я, підприємець опинявся в новому для себе середовищі, в якому доволі часто відчував свою культурну й мовну обмеженість, що ускладнювало його економічну діяльність⁴⁵.

Перші епізодичні або поодинокі контакти підприємців, носіїв різних культур, переростали в регулярні соціальні відносини та процеси культурної адаптації, що завершувалися взаємодією і зрощуванням культур, які представляло поліетнічне підприємницьке середовище. Чимало іноземних підприємців виявляли досить високу готовність до акультурації, що знаходило свій вияв у вивченні російської мови, зближенні на побутовому рівні, міжетнічних шлюбах, спорудженні благодійних, культурно-освітніх і лікувальних закладів. З іншого боку, чужоземні назви підприємств або крамниць входили в тогочасне міське життя та символіку.

Зокрема, Джон Юз, що з 1869 р. на території сучасного м. Донецьк (до 1919 р. — Юзівка) заснував підприємства Новоросійського товариства, дедалі більше ідентифікуючи себе з місцевим населенням (завдяки приватним урокам оволодів російською мовою)⁴⁶ та будучи зацікавленим у стабільній роботі своїх заводів і копалень, брав участь у різних соціальних проектах — побудував в Юзівці школу, лікарню, церкву та інші громадські заклади.

Ще одним яскравим прикладом культурної адаптації був підприємець-машинобудівник із Баден-Вюртемберга Максиміліан Гельферіх, який 1851 р. переїхав до Харкова. Протягом наступних 50-ти років тут він розвивав виробництво парових і кінних молотарок, сівалок і снопов'язальних машин для сільського господарства, швидко набувши статусу провідного харківського машинобудівника. У 1880-х рр. компаньйоном його підприємств став бельгійський промисловець М. Саде (заснували акціонерне «Товариство Гельферіх–Саде»). Як і багато інших іноземних підданих, М. Гельферіх мав статус «тимчасового купця», брав участь у роботі Харківського купецького зібрання, ухвалював важливі для міста рішення у складі багатьох комісій, належав до найбільших місцевих благодійників. Навіть у заповіті (1901 р.) він переказав чималі кошти для близько двох десятків різних громадських, культурно-освітніх і благодійних закладів Харкова⁴⁷.

Отже, роль іноземних підприємців, особливо в епоху індустріалізації українського Півдня і Сходу наприкінці XIX — на початку XX ст. була суттєвою. Більшість тих економічних зрушень, які відбувалися в Донбасі, Придніпров'ї, окремих міських центрах Катеринославської, Харківської, Херсонської губерній не відбулися б без участі західноєвропейських підприємців. Їх масова присутність насамперед у цьому регіоні України, що почалася з активного освоєння покладів корисних копалин, виявилася можливою завдяки збалансованості інтересів уряду, місцевих органів влади та самих підприємців, яким удавалося знайти спільну мову, а то й співпрацю щодо реалізації власних проектів, що нерідко мали й соціально-культурну спрямованість. Водночас в історичній частині українських територій — у Лівобережжі і Правобережжі — найбільшу як ділову, так і соціальну активність виявляли підприємці російського, єврейського, українського та польського походження.

Чисельно поступаючись євреям та росіянам велика й середня українська буржуазія на своїй етнічній території у час кардинальних соціально-економічних змін останньої третини XIX — початку XX ст. не виявилася готовою до ролі передвісників становлення власної нації. В українських підприємців національне коріння у більшості випадків не було домінантою арсеналу духовно-культурних цінностей. Будучи лояльними підданими російського імператора, вони робили суттєвий внесок в індустріалізацію свого краю та розвиток соціально-культурної інфраструктури.

Маючи найбільші можливості для розгортання підприємницької діяльності в пореформену добу, російські підприємці, що були важливою складовою імперської експансії на українських територіях, виявилися домінуючою групою в поліетнічному підприємницькому загалі України. Деяко остеронь перебували росіяни-старообрядці, які мали чітко окреслені межі у відносинах із соціальним середовищем. Натомість підприємці юдейського віросповідання виявляли більшу схильність до акультурації, наполягаючи на розумному балансі інтересів у стосунках з неєвреями. Такі зусилля були спрямовані не стільки на запозичення російських норм і культурно-духовних символів, як на зближення з суспільними схемами поведінки та арсеналом цінностей.

Зрештою, попри активну участь у громадському житті своїх міст і поселень пореформеної доби та спільність групових і професійних інтересів, підприємцям підросійської України не вдалося консолідуватися в міцну і дієздатну спільноту підприємців-господарників. Перепоною на цьому шляху стали як етнічна диференціація й обмежена готовність до інтеграції, так і самодержавний устрій Росії з лобюванням її урядом інтересів дворянської верстви та неоднозначним його ставленням до розвитку промисловості.

¹ Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. У 2-х т. Т. 1. — Одеса, 1925. — 318 с.; *Оглоблін О.* Нариси з історії капіталізму на Україні. — Харків; К., 1931 — 174 с.; *Оглоблін А.П.* Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. — К., 1925. — 232 с.

² *Крутиков В.В.* Основные этапы формирования горнопромышленной буржуазии Юга России // Из истории буржуазии в России. — Томск, 1982. — С. 47–63; *Його ж.* Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. — Дніпропетровськ, 1992. — 171 с.; *Лазанська Т.І.* Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // Укр. іст. журн. — 1996. — № 2. — С. 65–73; *Її ж.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). — К., 1999. — 281 с.; *Її ж.* Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2001. — Вип. 2. — С. 24–41; *Філінюк А.Г., Ігнатієва Т.В.* Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України. — Кам'янець-Подільський, 2006. — 316 с.; *Лінднер Р.* Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії). — К., Донецьк, 2008. — 496 с.; *Шевченко В.В.* Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX — початок XX ст.). — К., 2010. — 266 с. та ін.

³ *Бєліков Ю.А.* Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX — початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. — Харків, 2003. — 280 с.; *Донік О.М.* Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). — К., 2008. — 271 с. та ін.

⁴ *Ковалинський В.В.* Меценаты Киева. 2-е изд., доп. — К., 1998. — 528 с.; *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії доброчинності. — К., 2004. — 314 с.; *Шудрик І.О., Даниленко Л. А.* Династія Харитоненків. — Суми, 2003. — 192 с.; Григорий Григорьевич Маразли: меценат и коллекционер: Сб. ст. — Одесса, 1995. — 288 с.; *Кочергін І.О.* Олександр Польш: мрії, справи, спадщина. — Дніпропетровськ, 2002. — 222 с. та ін.

⁵ *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні... — С. 7–8.

⁶ *Лінднер Р.* Вказ. праця. — С. 121.

⁷ Див.: *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні... — С. 169.

⁸ Відповідні дані автор опрацював за джерелами: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. — С.-Петербург, 1897–1905. — Т. 8, 13, 16, 32, 33, 41, 46–48.

⁹ Россия в начале XX столетия. — Москва, 2002. — С. 88, 97.

¹⁰ *Рашин А. Г.* Население России за 100 лет (1811–1913 гг.): Статистические очерки. — Москва, 1956. — С. 122.

¹¹ *Драгоманов М.* Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Киевская старина. — 1900. — Кн. 2. — С. 141.

¹² *Погребінська І.М.* Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX — початок XX ст.) // Укр. іст. журн. — 1996. — № 4. — С. 124.

¹³ *Житецкий И.* Евреи в Южной России // Киевская старина. — 1901. — Кн. 7/9. — С. 17.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України), ф. 442, оп. 637, спр. 545, арк. 49.

¹⁵ *Темірова Н. Р.* Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. — Донецьк, 2003. — С. 206.

¹⁶ *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні, 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. — К., 1998. — С. 252.

¹⁷ *Аксаков И.* Исследования о торговле на украинских ярмарках. — С.-Петербург, 1858. — С. 6.

¹⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. — Т. 46. — С. 52.

¹⁹ *Донік О.М.* Купецтво України в імперському просторі... — С. 59, 77.

²⁰ *Оглоблин А.П.* Указ. соч. — С. 45–48.

²¹ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ РИ). — Собр. 2-е. — Т. 10. — № 7931; Т. 16. — № 15 145.

²² *Домонтович М.* Материалы для географии и статистики России: Черниговская губерния. — С.-Петербург, 1865. — С. 120, 633, 634.

²³ *Донік О. М.* Купецтво України в імперському просторі... — С. 63.

²⁴ ЦДІАК України, ф. 304, оп. 1, спр. 61, арк. 37–40.

²⁵ *Скальковский А.А.* Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. I. — Одесса, 1853. — С. 348–349.

²⁶ *Скальковский А.* Записки о торговых и промышленных силах Одессы: Сост. в 1859 г. — С.-Петербург, 1865. — С. 107.

²⁷ *Скальковский К.* Воспоминания молодости: 1843–1869. — С.-Петербург, 1906. — С. 19.

²⁸ Державний архів Одеської області, ф. 5, оп. 1, спр. 388. арк. 17.

²⁹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба: Екатеринославская губерния / Сост. В. Павлович. — С.-Петербург, 1862. — С. 260.

³⁰ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні... — С. 155.

³¹ Болсуновський С. Катеринослав–Дніпропетровськ — 225: Видатні особистості та обличчя міста. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 7.

³² Гиндин И.Ф. Русская буржуазия в период капитализма: её развитие и особенности // История СССР. — 1963. — № 2. — С. 71.

³³ Щербініна О.В. Іноземні капітали в металургійній та вугільній промисловості Донбасу і Придніпров'я (1861–1914): Дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2000. — С. 80.

³⁴ Електротранспорт України: Енциклопедичний путівник / С. Тарханов, К. Козлов, А. Оландер. — К., 2010. — С. 9–10.

³⁵ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні... — С. 161.

³⁶ Див.: Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. — К., 2004. — 314 с.

³⁷ Благотворительные учреждения Михаила Парфентьевича Дегтерева и приют Елизаветы Ивановны Дегтеревой за десятилетие 1902–1912 гг. — К., 1913. — С. 155–157; Державний архів м. Києва (далі — ДАК), ф. 163, оп. 35, спр. 12, арк. 27.

³⁸ Див.: Киевское Первое коммерческое училище, основанное Киевским купеческим обществом: Краткий обзор основания училища и деятельности Попечительного совета. 1888–1913 гг. — К.; Димеевка, 1913. — 35 с.; ДАК, ф. 94, оп. 4, спр. 1, арк. 1, 25, 42, 47; Оп. 1, спр. 2512, арк. 3.

³⁹ Оршанский И.Г. Очерки экономического и общественного быта русских евреев. — С.-Петербург, 1877. — С. 180.

⁴⁰ Меир Н. Многоликость еврейской благотворительности в Киеве, 1859–1914 // Ab Imperio. — 2003. — № 4. — С. 186.

⁴¹ ПСЗ РИ. — Собр. 2-е. — Т. 34. — № 34 248; Вольтке Г. Купцы-евреи по русскому законодательству // Еврейская энциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Т. 9. — С.-Петербург, б.г. — Стб. 919–920.

⁴² Донік О.М. Зміни у соціально-культурному становищі купецького стану в Україні після реформ 1860–1870-х рр. // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. — К., 2011. — Вип. 19. — С. 200–201.

⁴³ Ковалинский В. Меценаты Киева. — 2-е изд. — К., 1998. — С. 212, 218, 227, 233.

⁴⁴ Меир Н. Указ. соч. — С. 190–191.

⁴⁵ Лінднер Р. Вказ. праця. — С. 122, 150–151.

⁴⁶ Див.: Юз і Юзівка / В.А. Гайдук, В.Г. Ляшенко., В.І. Мозговий, І.П. Навка. — Донецьк, 2000. — 320 с.

⁴⁷ Державний архів Харківської області, ф. 45, оп. 1, спр. 2768, арк. 2–2 зв.

*І.М. Жиленкова
(м. Київ)*

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ПОРЕФОРМЕНУ ДОБУ

Статтю присвячено дослідженню економіки українських земель у складі Російської імперії у пореформений період. Висвітлено загальні тенденції розвитку основних галузей сільськогосподарського та промислового виробництва, з'ясовано його особливості, спільні та відмінні риси.

Ключові слова: економічний розвиток, Російська імперія, промисловість, сільське господарство, ринок.

Статья посвящена исследованию экономики украинских земель в составе Российской империи в пореформенный период. Рассмотрены общие тенденции развития основных отраслей сельскохозяйственного и промышленного производства, определены его особенности, общие и отличительные черты.

Ключевые слова: экономическое развитие, Российская империя, промышленность, сельское хозяйство, рынок.

The article investigates economic Ukrainian lands in the Russian Empire in the post-reform period. Deals with general trends in the main sectors of agricultural and industrial production are analyzed, its features, differences and similarities.

Keywords: economic development, the Russian Empire, industry, agriculture, market.

Економічний розвиток українських земель Російської імперії визначався історичними традиціями, характерними для національної території, та загальними тенденціями розвитку капіталізму наприкінці XIX — на початку XX ст. і його суто російськими особливостями.

Перш за все, слід відзначити, що Україна ще в перші десятиліття пореформеної доби мала доволі розвинену легку та харчову промисловість й обширні продовольчі ресурси. Останні забезпечували щоденні потреби населення, а їх надлишок вивозився на ринки Російської імперії, Західної Європи і Близького Сходу. У всіх регіонах України було поширено таке виробництво, як борошномельне, цукрорафінадне, олійницьке, тютюнове, пивоварне, шкіряне, кондитерське, винокурне, цегляне, деревообробне, сукняне, скляне, фарфорове, фаянсове тощо. Проте паливна, металургійна, машинобудівна, електротехнічна, хімічна та деякі інші промислові галузі були в Україні, як і загалом у Російській імперії, слаборозвиненими, а то й зовсім відсутні.

Загальновідомо, що Росія на середину XIX ст. надто відстала у своєму історичному розвитку від країн Західної Європи як у політичному, так і економічному відношенні. На мануфактурних підприємствах аж до селянської реформи 1861 р. використовувалася праця кріпаків. Згідно з маніфестом Катерини II, навіть іноземні переселенці, найперше німці, колонії яких з кінця XVIII ст. виникали в південному степовому краї України, мали право засновувати фабрики й мануфактури з використанням підневільної праці¹. Це суттєво гальмувало формування буржуазії.

Зрушення в напрямку поступової ліквідації феодально-кріпосницької системи стали можливими після Кримської війни 1853–1856 рр., поразка Росії в якій через технічну і господарську відсталість була настільки дошкульною та ганебною, що поставила під сумнів її статус як великої європейської держави. Це прискорило скасування кріпосного права в 1861 р. — головного гальма суспільного прогресу. За спротиву значної частини поміщиків-кріпосників уряд змушений був стати на шлях форсованого капіталістичного розвитку країни методами державного втручання. Проте цей процес виявився дуже непростим і суперечливим.

За оцінкою деяких зарубіжних істориків, російський капіталізм у пореформену добу характеризувався притаманними тільки йому рисами, що були наслідком таких історичних особливостей існування централізованої держави, як засилля військово-аристократичної верхівки, довгочасність феодального права і обмеженість реформи 1861 р. За цієї вкрай несприятливої спадщини «капіталізм у Росії тільки малою мірою проявив себе у класичній формі — формі вільної конкуренції»². В основному його розвиток спрямовувався «згори» шляхом владного втручання держави і за широкої участі іноземного капіталу. Залишки попередньої феодальної системи не були ним знищені, більше того, він із ними тісно переплівся. Російський капіталізм зберіг свої специфічні особливості й після революції 1905–1907 рр.³

Заслугують на увагу й оцінки російського капіталізму представниками радянської історичної науки. На думку І.Ф. Гіндіна, характерною особливістю його розвитку після скасування кріпосного права було те, що він активно насаджувався державою і, отже, значною мірою був державним. Від феодально-кріпосницької епохи було успадковано величезні земельні володіння, гірничо-заводські підприємства, військові заводи, суднобудівні верфи тощо. У нових соціально-економічних умовах після реформи 1861 р. все це стало державно-капіталістичною власністю. У 1860-х рр. остання почала колосально розширюватися за рахунок залізничного будівництва. За таких обставин держава використала належне їй казенне майно для насадження приватних підприємств, свідомо допускаючи фінансові втрати для розвитку останніх. Значну роль у цьому процесі відігравав Державний банк⁴. Економічна політика Російської держави протягом другої половини XIX ст. «була наскрізь держкапіталістичною»⁵. Визначальну роль держави у насадженні промисловості відзначав і видатний російський науковець Д.І. Менделєєв, прихильник протекціонізму. За його словами, більшість промислових галузей — металургійна, нафтова, цук-

рова, винокурна тощо — започатковувалося під впливом урядових заходів, а інколи й великих урядових субсидій⁶. Важливою причиною цього аспекту економічної політики царизму був недостатній розвиток російського капіталізму і слабкість буржуазії.

Слід відзначити й інші особливості російського капіталізму, що відрізняли його від відповідних аналогів у країнах Західної Європи. У 1870-х рр. у Росії завершився, на століття пізніше, ніж у Великобританії, промисловий переворот. На більшості фабрик і заводів в основних галузях легкої промисловості машини витісняли ручну працю. Але характерна для розвинених країн Західної Європи послідовність розвитку капіталістичного виробництва — від легкої промисловості до галузей, що випускали засоби виробництва, була різко зміщена⁷.

Як правило, у країнах Західної Європи залізничне будівництво розгорнулося після промислового перевороту. У Російській імперії воно почалося ще до його завершення й стало стимулом для створення підприємств важкої промисловості й транспортного машинобудування. Причому спорудження й введення в експлуатацію таких підприємств відбувалося за участю іноземного, в основному франко-бельгійського, капіталу. За даними В.С. Зіва, на підприємствах з переважанням іноземних капіталів видобувалося 88% залізної руди, 70% кам'яного вугілля, випалювалося 93,4% коксу, виплавлялося 97% чавуну⁸.

За сприяння іноземного капіталу в регіоні Південно-Східної України (Донбас і Придніпров'я) в останній третині XIX ст. склався паливно-металургійний комплекс, який став головною базою важкої промисловості Російської імперії. Він розвивався під впливом світового капіталізму, і це чудово усвідомлювали власники й адміністрація металургійних, вугільних та інших підприємств гірничої промисловості, об'єднаних під егідою Ради з'їзду представників гірничопромисловців Півдня Росії. Під час наукового диспуту в Харківському університеті, що відбувся 13 березня 1916 р., представник цієї організації наголошував на тому, що гірничо-металургійна промисловість Донбасу та Придніпров'я цікава не тільки своїм переважанням за обсягами виробництва випереджає решту промислових регіонів імперії. Вона відрізняється найперше своєю структурою. Ця промисловість «розвинулася за переважної участі іноземного капіталу, пройшла інтенсивний процес картелювання під егідою банківського капіталу і являє собою приклад промислової галузі високого європейського зразка, який розвинувся на фоні примітивного російського народного господарства»⁹. Отже, правлячі кола імперії в нових соціально-економічних умовах змушені були стати на шлях форсованого капіталістичного розвитку з опорою на казенний сектор економіки та залученням іноземного капіталу.

Відсутність залізниць стала незаперечним гальмом у розвитку країни. Відтак уряд, наслідуючи західноєвропейську практику, почав залучати приватний капітал. З цією метою на найбільш важливих напрямках майбутньої залізничної мережі створювалися акціонерні товариства, яким гарантувалося отримання 5% прибутку на вкладений капітал. Цим негайно скористалися різноманітні ділки, які наживали на залізничних підрядах мільйонні статки.

Найбільш успішні з них мали у суспільстві репутацію «залізничних королів». «У середньому концесії видавалися підрядникам за такою ціною, — відзначав дослідник цієї проблеми П. Берлін, — що в кишеню потрапляло близько 50 тис. з версти. А 500–600 верст складало капітали у 25–30 млн рублів. За концесіями ганялися, як за манною небесною»¹⁰.

Першою залізницею, що з'явилася на теренах України в 1865 р., стала магістраль Одеса–Балта. Декілька років по тому її було з'єднано залізничною лінією з Києвом. Після війни з Туреччиною Одеська залізниця з'єдналася з Києво-Брестською і Брест-Граєвською. Від прикордонного з Пруссією Граєва сталева колія пролягала до Кенігсберга. Доволі розгалужена залізнична мережа на землях Правобережної України отримала назву Південно-Західної залізниці¹¹.

Потреби товарного землеробства та гірничої й металургійної промисловості Донбасу і Придніпров'я прискорили залізничне будівництво в губерніях Лівобережної та Південної України. 23 грудня 1869 р. було відкрито рух по Курсько-Харківсько-Азовській магістралі, а на початку 1870-х рр. — по лінії Курськ — Київ. 1872 р. розпочалася експлуатація Донецької залізниці¹². Величезну роль у розвитку продуктивних сил Донецького басейну відіграла Катерининська залізниця, що у 1884 р. з'єднала вугільні копальні з покладами залізної руди Криворіжжя¹³. Для вивозу збіжжя й інших продовольчих товарів на зовнішні ринки будувалися залізничні лінії, спрямовані до портів Чорного, Азовського і Балтійського морів. Окрім цього, територією України проходили частково ще й Північно-Донецька, Києво-Воронезько-Московська та Південно-Східна залізниці. У 1893 р. протяжність залізниць у губерніях Лівобережної України досягла 1942 верст, а в губерніях Південної України — 2852. За двадцять років (1874–1894 рр.) протяжність залізничної мережі на теренах Правобережної України подвоїлася¹⁴. На 1 січня 1910 р. експлуатаційна протяжність трьох найбільших в Україні залізниць — Південно-Західної, Південної і Єкатерининської — становила 9 777 верст,¹⁵ а разом з іншими залізничними лініями — 11 714 верст¹⁶. Щоправда, О.О. Нестеренко навів інші цифри протяжності залізниць, що проходили землями Наддніпрянської України на 1 січня 1910 р. — 18 881,4 версти, у тому числі Південно-Західної залізниці — 7 184,9 верст, Катерининської — 5 791, Південної — 5 905,5 верст¹⁷. Проте це є надто великим перебільшенням*. Для порівняння протяжності залізниць на українських теренах наводимо дані, які відображають розвиненість залізничної мережі в усій Російській імперії. На 1 січня 1910 р. її експлуатаційна протяжність становила 61 455 верст, у тому числі казенних залізниць — 41 359, приватних — 17 895, під'їзних залізничних колій 2 095 верст¹⁸. З наведених цифр видно, що експлуатаційна протяжність українських залізниць щодо загальноімперської мережі становила лише 19,06%. З урахуванням величезних обсягів продовольчих, гірничозаводських та інших вантажів, що перевозилися територією України, а також нестачі паровозів і

* Нестеренко О.О., навівши ці цифри, послався на працю: Ашик В. «Финансовые результаты эксплуатации железнодорожной сети за последнее трехлетие (1907, 1908, 1909 гг.). — Санкт-Петербург, 1911. — С. 8–18.

товарних вагонів, провізна і пропускна здатність залізниць була тут обмеженою, про що йтиметься нижче.

Загалом залізничний транспорт у пореформену добу став надзвичайно важливою галуззю господарства, яка відігравала визначальну роль у розвитку продуктивних сил як України, так і всієї Російської імперії. За даними С.Ю. Вітте, спорудження всієї залізничної мережі Російської імперії з 1860-х рр. і до 1910 р. обійшлося у величезну, як на ті часи, суму — 6,2 млрд руб., з яких 4,5 млрд руб. припало на казенні залізниці. Цікаво, що витрати на війну з Японією протягом 1904–1905 рр. становили 3 млрд руб.¹⁹

Розквіт залізничного будівництва припав на десятиліття 1866–1875 рр., коли в урядових колах домінували погляди на переваги приватного будівництва й експлуатації залізниць²⁰. Проте цей «розквіт» значною мірою базувався на виснаженні державного бюджету. Товариш міністра фінансів М.Х. Бунге у записці імператорові у вересні 1880 р. охарактеризував залізниці країни як «найбільш безрадісне явище, нездатне до самостійного існування»²¹. У 1867 р. постановою Комітету фінансів було створено і затверджено Олександром II спеціальний залізничний фонд. До вересня 1880 р. виплати з нього акціонерним товариствам досягли 884 млн руб., що прискорило будівництво магістралей. Проте ряд залізниць надто заборгував уряду. Зокрема, прокладання Тамбовсько-Саратовської лінії обійшлося у 79 586 металевих руб. за одну версту. Одна тільки виплата гарантій урядом по облігаціях становила третину цієї суми, не рахуючи виплат по акціях — 6 621 кредитний руб. на версту. Через ці та деякі інші причини борг залізничного фонду державній скарбниці досяг 146 млн руб.²²

У 1880-х рр. уряд реалізовував реакційно-націоналістичний курс у внутрішній політиці. У сфері економіки поширювалася ідея «створення незалежного від капіталістичного Заходу національного народного господарства, що розвивається під керівною роллю держави». Ставилось навіть завдання економічної ізоляції Російської імперії від західного впливу. Головним ідеологом цього напрямку виступив видавець «Московских ведомостей» Катков, який користувався великим впливом в урядових колах і навіть був у фаворі в імператора Олександра III²³. Його часопис активно пропагував тезу про одержавлення залізниць, безпосереднє втручання держави в економічне життя та форсований розвиток промисловості. Проте факти, що національна промисловість доводилося створюватися переважно на іноземні капітали, як правило, замовчувалися²⁴.

На зміну розквіту у залізничному будівництві прийшов спад. Проте в 1890-х рр. воно знову набрало обертів, сягнувши найвищого рівня в період економічного піднесення 1896–1900 рр. Протягом цього часу казенне будівництво й викуп державою приватних залізниць стали програмою урядової політики. Однак залізничне будівництво в імперії майже повністю припинилося під час економічної кризи 1900–1903 рр. Удар, завданий кризою, був настільки руйнівним, що через нестачу фінансових засобів 13 серпня 1903 р. з'явилось імператорське повеління про скорочення витрат на будівництво²⁵. Це мало негативні наслідки не тільки для залізниць, але й для всієї економіки.

Найбільш рельєфно це простежується на прикладі роботи українських магістралей. У 1898 р. залізницями імперії було перевезено 3 277 196 тис. пудів, а через 10 років, у 1907 р., — 5 200 219 тис. пудів вантажів, або на 58,67% більше. Тим часом протяжність залізничної мережі збільшилася з 38 892 до 59 321 км, або на 52,52%. Її ріст відставав від загального вантажообігу на 6,15%²⁶. Але в Україні, де протяжність залізниць становила, як згадувалося вище, лише 19,06% від загальноімперської мережі, зазначена диспропорція була неприпустимо критичною. У 1910 р. на казенних залізницях Російської імперії вантажилося близько 4 350 680 тис. пудів продуктів народного господарства, а тільки на трьох залізницях України — Південно-Західній, Південній і Катерининській — понад 2 273 409 тис. пудів, або 52% від річного навантаження на всіх казенних залізницях Російської імперії²⁷. За цього колосального вантажообігу залізнична мережа в Україні не мала запасу для збільшення пропускної спроможності.

Порівняно з іншими регіонами європейської частини Російської імперії Україна була найгірше забезпечена залізницями, що негативно впливало на розвиток продуктивних сил. На 1 січня 1912 р. на 100 кв. верст території припадало залізничної колії в середній смузі власне Росії та Прибалтики 2,4 версти, у Московському промисловому районі — 2,3, у Литовсько-Білоруському — 2,2, а в Україні і прилеглий до неї Донській області, де також розміщувалися гірничозаводські підприємства, тільки 1,9 версти. На 10 тис. мешканців у Фінському регіоні припадало 10,2 версти, у Прибалтійському — 7,4, у Петроградському — 5,1, у Литовсько-Білоруському — 4,7, на Нижньому Поволжі — 4, в Україні з Донською областю — 3,7 версти²⁸. За свідченнями часопису Всеросійського об'єднання промисловості й торгівлі, ігнорування економічних інтересів «Південної Росії», тобто українських і суміжних територій Донської області та Північного Кавказу, велося Міністерством шляхів сполучення постійно. За підрахунками секретаря Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії, за п'ятиліття 1908–1912 рр. мережа казенних залізниць збільшилася тут лише на 1,05%, а на всій території європейської частини Російської імперії — на 3,46%²⁹. І це при тому, що у цьому величезному регіоні, окрім колосального виробництва промислової продукції, вирощувалося близько 90% озимої пшениці й 60% ярої, 80% ячменю, понад 90% цукрового буряку³⁰. Значна частка цих та інших продуктів сільського господарства відправлялася на світовий ринок.

У наступні роки вантажообіг на залізничній мережі зростав. Для задоволення потреб споживачів почали використовувати кружні залізничні колії, що тільки посилювало напругу на залізницях. Транспортна криза ще більше посилювалася через нестачу рухомого складу — паровозів і товарних вагонів. За підрахунками статистиків Ради з'їздів представників біржової торгівлі й сільського господарства, напередодні Першої світової війни на залізничній мережі імперії не вистачало 124 тис. товарних вагонів³¹. Під час зустрічі з міністром шляхів сполучення С.В. Рухловим 16 червня 1911 р. лідер гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я М.Ф. Дітмар наполягав на необхідності завчасного

посилення пропускну́ї спроможності залізни́ць³². До того ж гірничопромисловці клопоталися, щоб уряд розпочав будівництво залізничних магістралей Штеровка–Москва, Маріуполь–Мілерове, Рутченкове–Гришине–Рівне та ін.³³ Проте всі клопотання залишилися без наслідків. Через нестачу товарних вагонів на копальнях Донецького басейну накопичувалися поклади мінерального палива. Призначене для збуту на внутрішньому та зовнішньому ринках збіжжя на залізничних станціях нерідко зберігалось просто неба. Отже, пропускну́ї й провізні можливості залізни́ць України були обмеженими.

Паралельно з будівництвом залізни́ць уряд докладав зусиль до розвитку на теренах України, де були величезні поклади кам'яного вугілля, залізної й марганцевої руди, важкої промисловості, але вони були спочатку невдалими. За свідченням М.Ф. Дітмара, причиною цього став «тодішній життєвий устрій, що базувався на кріпосному праві й примусовій праці»³⁴.

Ліквідація кріпацтва й інші ліберальні реформи 1860–1970-х рр. створили передумови для зростання промисловості й торгівлі. У 1867 р. англійський підприємець Дж. Юз заснував «Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного і рейкового виробництва». Царський уряд надав йому великі пільги. Безплатно Юз отримав казенні землі на березі річки Кальміус у Бахмутському повіті Катеринославської губернії з кам'яновугільними і залізорудними родовищами та декілька позик на вигідних умовах. За виготовлення рейок протягом перших десяти років товариству мала виплачуватися премія на загальну суму 1,5 млн руб.³⁵ У 1876 р. на двох доменних печах підприємства виплавили 1,5 млн пудів чавуну.³⁶ У 1872 р. було збудовано завод Пастухова на території Облaсті Війська Донського, в 1887 р. — Олександрівський, а в 1889 р. — Дніпровський металургійний заводи. Решта металургійних підприємств виникла в 1890-х рр.³⁷ У 1913 р. в Донбасі й Придніпров'ї налічувалося 18 відповідних заводів, збудованих переважно на іноземні капітали. Виробництво чавуну на цих підприємствах становило 189 724 тис. пудів, або 73,7% від загальноімперської виплавки³⁸.

Насадження урядом підприємств важкої промисловості велося за сприяння державного бюджету, тобто платників податків, що гальмувало розвиток інших секторів економіки, особливо сільського господарства. Про це відверто висловився вищезгаданий М.Х. Бунге у записці імператорові Олександрові II. «Поява в Росії заводів металургійних, чавуноливарних, рейкопрокатних, паровозбудівних, нафтових родовищ, кам'яновугільних копалень тощо має, безперечно, величезне значення, — писав він, але багато з цих підприємств не мають жодного прибутку й існують завдяки штучній підтримці»³⁹. І це стосувалося як акціонерних компаній, так і підприємств «багатих приватних осіб, що підтримувалися мільйонними державними позиками. Загальна сума таких допомог за посередництвом Державного банку становила близько 70 млн руб.»⁴⁰, з них тільки незначна частка була погашена⁴¹.

Слова Бунге знаходять численні підтвердження в документах і матеріалах, що досліджувалися істориками. Без казенних замовлень металургійний завод Новоросійського товариства, за свідченням інженера Зимова, що був відряд-

жений на це підприємство для випробування рейок у 1870-х рр., «існувати поки що не міг»⁴². В «епоху врядування Вишнеградського і Вітте» більшість металургійних заводів Донбасу та Придніпров'я було збудовано за підтримки держави, причому переважна частина замовлень надавалася ще до введення підприємства в експлуатацію, а в деяких випадках і раніше, ніж починалося їх будівництво. Так, перша доменна піч Донецького товариства залізоробного і сталеплавильного виробництва запрацювала у травні 1894 р., тоді як договір на поставку великої партії рейок Управління казенних залізниць уклало з правлінням товариства ще 11 грудня 1893 р.⁴³ Нікополь-Маріупольське товариство, одержавши ще під час будівництва металургійного заводу замовлення від міністерства фінансів на велику партію труб, перевезло з США обладнання для трубопрокатного відділення⁴⁴.

Водночас у Донецькому басейні набирала обертів промислова розробка кам'яного вугілля й антрациту, без яких не могли функціонувати ані залізниці, ані металургійні та інші підприємства. У 1864 р. у Донбасі було видобуто понад 7 млн пудів кам'яного вугілля та антрациту. Трьома роками потому почалося спорудження доволі потужної для того часу Горлівської шахти, а за нею й інших вугільних копалень. До 1870 р. видобуток мінерального палива піднявся до 15,6 млн пудів⁴⁵.

У 1870-х рр. вуглевидобуток у басейні все більше зосереджувався на великих підприємствах, організованих акціонерними компаніями. Такими були вугільні копальні юзівського Новоросійського товариства, розташовані в Юзівсько-Макіївському районі шахти французького гірничого й промислового товариства місцевих поміщиків Рутченків, Карпова, Іловайського, підрядника Прохорова, козацького полковника Риковського тощо. У 1878 р. на долю великих вугільних підприємств з видобутком понад 1 млн пудів мінерального палива на рік припадало 58,6% від усього вуглевидобутку в Донецькому басейні⁴⁶.

Уведення в експлуатацію нових залізничних магістралей, металургійних та інших підприємств прискорило спорудження вугільних копалень, а отже й видобуток палива. Донецький кам'яновугільний басейн із кожним роком обганяв за своєю продуктивністю інші вугільні родовища імперії. Про це незаперечно свідчать дані таблиці 1.

Таблиця 1

Видобуток мінерального палива в Російській імперії в 1893–1912 рр. та імпорт кам'яного вугілля й коксу для потреб різних споживачів (млн пуд.)⁴⁷

Рік	Донецький басейн	Домбровський басейн (Царство Польське)	Уральські родовища	Підмосковний басейн	Імпорт вугілля й коксу
1	2	3	4	5	6
1893	240	193	16	11	105
1894	296	205	17	12	120
1895	298	225	18	10	118

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4	5	6
1896	312	224	22	10	121
1897	415	230	22	12	129
1898	462	249	23	10	154
1899	563	242	22	14	238
1900	672	252	23	18	240
1901	675	257	32	16	192
1902	655	259	33	13	179
1903	707	292	30	13	183
1904	799	288	31	13	202
1905	785	218	30	13	226
1906	869	282	43	19	237
1907	1061	330	33	21	221
1908	1115	338	46	20	244
1909	1089	347	41	15	241
1910	1019	341	43	14	259
1911	1218	360	42	11	275
1912	1300	394	—	13	306

Дані таблиці демонструють динаміку виробництва мінерального палива в усіх вугільних басейнах імперії протягом 20 років. Так, на Донеччині видобуток вугілля й антрациту зріс на 441,66%, в Домбровському басейні — на 104,14%, Уральському — на 161,50%, Підмосковному — на 18,18%. В абсолютних цифрах, видобуток мінерального палива в Донецькому басейні в 1912 р. становив 1300 млн пудів, або 74,33% від загальноімперського. Попри ці досягнення мінерального палива у країні не вистачало, його доводилося завозити з Великобританії та Німеччини. Якщо в 1893 р. з цих країн на ринки Російської імперії було експортовано 105 млн пудів, то в 1912 р. — 306 млн пудів, або на 191,43 більше. Заслуговує на увагу й динаміка видобутку мінерального палива в Донецькому басейні під час економічного піднесення 1896–1900 рр. й економічної кризи та депресії 1901–1910 рр. Протягом п'ятиліття 1896–1900 рр. він зріс з 312 до 672 млн пудів, або на 115%, а за десятиліття 1901–1910 з 675 до 1019 млн пудів, або на 51%. Уповільнений приріст виробництва кам'яного вугілля й антрациту в Донбасі в роки економічної кризи та депресії став наслідком різних причин, у тому числі нестачі робочої сили й капіталу для введення в експлуатацію нових копалень, а найперше через вузькість внутрішнього ринку. З інших вугільних районів найбільш важливим постачальником палива для споживачів Західного й Прибалтійського регіонів імперії, як видно з таблиці, був Домбровський кам'яновугільний басейн. Видобуток мінерального палива сягнув тут у 1912 р. 394 млн пудів.

Період нового економічного піднесення 1911–1914 рр. вніс серйозні зрушення в динаміку видобутку мінерального палива в Донецькому басейні. У 1914 р.

виробництво антрациту становило 312,19 млн пудів⁴⁸, а кам'яного вугілля — 1371,59 млн пудів. Загальний видобуток мінерального палива склав 1683,78 млн пудів⁴⁹, що було більше порівняно з 1910 р на 65,23%. На кам'яновугільній сировині басейну працювала коксоплавильна галузь. У 1913 р. було отримано 270,88 млн пудів коксу, а в 1914 р. — 278,41 млн пудів⁵⁰. Попит на паливо у роки економічного піднесення безперервно зростає і вугільна промисловість виявилася неспроможною задовольнити його повною мірою.

Справа полягала, зокрема, у тому, що протягом тривалого часу головним ринком для кам'яного вугілля й антрациту були приватні й казенні залізниці українських та суміжних з ними губерній, металургійні заводи Донбасу й Придніпров'я та інші підприємства, розташовані у цих самих регіонах. За словами представників гірничої промисловості Донбасу й Придніпров'я, це був їх «природний ринок». Але з кожним роком попит на мінеральне паливо зростає. Його дедалі більше споживали цукрові заводи України, бойові кораблі й торговельні судна на Чорному й Азовському морях, міста. Донецьке паливо з'явилося на віддалених ринках Московського промислового району й почасти у Прибалтиці. Загалом про обсяги його реалізації на внутрішньому ринку імперії на початку ХХ ст. свідчать дані таблиці 2.

Таблиця 2

Розподіл донецького мінерального палива між споживачами в 1911–1912 рр.⁵¹

Споживачі	1911 р.		1912 р.	
	млн пудів	%	млн пудів	%
Казенні залізниці	196,6	20,91	194	18,84
Приватні залізниці	63,5	6,75	86	8,35
Металургійні заводи	202,9	21,58	225	21,85
Цукрові заводи	66,1	7,02	65	6,31
Газові заводи	5,6	0,60	5	0,47
Соляні заводи	6,1	0,64	6	0,58
Пароплавство	40	4,25	40,2	3,90
Інші споживачі	356	37,85	400	38,84
Експорт	1,8	0,19	7	0,68
Загалом	940,4	100	1030	100

Найбільшими споживачами мінерального палива завжди були залізниці. Як свідчать дані таблиці, у в 1912 р. на них припало 280 млн пудів кам'яного вугілля та антрациту, або 27,19% від усього вивозу мінерального палива з Донбасу. При чому казенні залізниці спожили 194 млн пудів, або 18,84% від усього вивозу. За залізницями йшли металургійні заводи, з 225 млн пудів кам'яного вугілля та антрациту, або 21,85% від усього вивозу. Зросли обсяги споживання мінерального палива цукровими заводами (6,31%), пароплавством (3,90%),

газовими (0,47%) й соляними (0,58%) підприємствами. Решті споживачів надійшло в 1912 р. близько 400 млн пудів мінерального палива, або 38,84% від усього вивозу з Донецького басейну. Безперечно, потреба в кам'яному вугіллі й антрациті була значно вищою. Тільки низька купівельна спроможність населення Російської імперії дещо маскувала замалу продуктивність вугільної промисловості.

Через нестачу мінерального палива про настання «паливного голоду», винуватцем якого було оголошено синдикат «Продвугілля». Різкої критики через зростання цін на ринку зазнали всі синдикатські об'єднання, що виникли у промисловості Російської імперії наприкінці XIX ст. й особливо після економічної кризи 1900–1903 рр.

До цих звинувачень приєдналася частина вищих урядовців і більшість членів Державної думи. Зокрема, чиновники міністерства шляхів сполучення наголошували, що палива на ринку не вистачає через те, що синдикат «Продвугілля» штучно знижує видобуток сировини для підняття ціни до 0,10 руб. за пуд. У підвищенні цін звинувачувалися й такі синдикатські об'єднання, як «Продамет», «Продвагон», Товариство з продажу землеробських машин, цукровий синдикат та багато інших.

Однак найбільш гострими були «філіппіки» членів Державної думи. За їх словами, синдикати скорочували виробництво, піднімали ціни на свою продукцію й стали жадливим злом, що руйнує економіку країни. Водночас гостро критикувалася економічна політика, спрямована на підтримку синдикатів коштами Державного банку та урядовими замовленнями. Такі заяви, як правило, супроводжувалися оплесками представників всіх політичних сил Державної думи⁵².

Проте ставлення урядових чиновників до синдикатських об'єднань не було однозначним. З одного боку, їх діяльність обмежувалася чинними та вкрай застарілими законодавчими нормами. З іншого, вищі урядовці не могли не враховувати те, що синдикати стали новою формою організації виробництва, яка набула поширення у країнах передового капіталізму й почала активно впливати на результати конкурентної боротьби на світовому ринку. Для прикладу, Міжнародний залізничний синдикат настільки був упевнений у неможливості конкуренції з ним з боку окремих заводів у тих чи інших країнах, що мав угоди тільки з об'єднаними союзами, а не з окремими підприємствами⁵³. Окрім того, ураховувалося негативне, а то й вороже ставлення громадськості до синдикатів. Унаслідок цих і деяких інших причин оцінки вищих урядовців щодо існування та діяльності синдикатів були суперечливими.

Із цього погляду заслуговують на увагу висловлювання міністра торгівлі й промисловості С.І. Тимашева. З'ясовуючи процеси ціноутворення, він уважав, що синдикатські «угоди необхідні й корисні за слабкої кон'юнктури ринку, коли виробник шукає покупця». За його словами, розпорошеність завжди призводить до слабкості, а об'єднання дає силу, чим не слід зловживати. Виходячи з цього, наголошував міністр, усі дії держави мають бути спрямовані не проти синдикатських об'єднань, а «проти їхніх зловживань на шкоду життєвим інтересам

країни»⁵⁴. Проте питання щодо правового оформлення виробничої діяльності синдикатів так і не було вирішене до повалення династії Романових.

Звичайно, представники синдикатських об'єднань наполегливо відкидали всі звинувачення преси та широкої громадськості як такі, що не відповідають дійсності. Зокрема, висловлювання керівництва вуглепромисловців Донбасу й Придніпров'я зводилися найчастіше до таких аргументів: учасниками об'єднання «Продвугілля» стали далеко не всі вуглевидобувні підприємства, тому не може бути й мови щодо монопольного встановлення цін на мінеральне паливо; ціни на кам'яне вугілля й антрацит визначаються співвідношенням попиту та пропозиції, а також кон'юнктурою світового ринку. З теоретичного погляду, ця аргументація була начебто цілковито правильною та багато чого в ній було від лукавого. Тогочасний фінансовий аналітик капіталу Р. Гільфердінг відзначав, що різниця між звичайними і монопольними об'єднаннями визначається тим, чи контролюють вони ціни. «Для контролю над цінами, — наголошував він, — немає необхідності в об'єднанні всіх однорідних підприємств. Для цього достатньо контролю над тією частиною продукції, котра при всіх фазах кон'юнктури забезпечує постачання ринку, причому витрати виробництва мають бути меншими від аутсайдерів. За таких умов скорочення виробництва, необхідне під час кризи, усім своїм тягарем лягає на аутсайдерів і не буде необхідності знижувати ціни до рівня продуктивності картеля». Висвітлення цієї проблеми в радянській історіографії звелось переважно до звинувачування синдикатських об'єднань у скороченні виробництва й піднятті цін на продукцію своїх підприємств, що до сьогоденного часу впливає на науковців і суспільну свідомість. Ураховуючи цей та деякі інші аспекти проблеми, подаємо таблицю 3, в якій відображено динаміку цін на донецьке мінеральне паливо різним категоріям споживачів протягом 1909–1912 рр.

Таблиця 3

Середні ціни на донецьке мінеральне паливо різним категоріям споживачів у 1909–1912 рр. (коп. за пуд)⁵⁵

Категорія споживачів	1909 р.	1910 р.	1911 р.	1912 р.
Казенні залізниці	8,62	8,40	7,77	8,17
Металургійні заводи	8,11	7,87	7,91	8,67
Цукрові заводи	9,11	8,59	8,69	9,17
Перепродувачі	9	8,57	8,47	8,76
Різні споживачі	8,58	8,10	7,90	8,33
Середня ціна	8,57	8,20	7,99	8,40

Зіставлення наведених у таблиці цін засвідчує, що казенні залізниці, користуючись своїми перевагами монопольного державного споживача мінерального палива, змогли помітно знизити оплату для себе протягом 1909–1912 рр. з 8,62 до 8,17 коп. за пуд вугілля, або на 5,22%. Навпаки, для металургійних заводів

ціна зросла з 8,11 до 8,67 коп. за пуд, або на 6,9%. Найбільшу ціну за мінеральне паливо змушені були платити цукрові підприємства — від 9,11 до 9,17 коп. за пуд.

Прес цінової політики міністерства шляхів сполучення ставав усе відчутнішим, що викликало гостре незадоволення власників вугільних копалень. У зв'язку з цим часопис гірничопромисловців звинувачував уряд у монополізмі й застосуванні методів, які притаманні саме синдикатам. «Криза донецької кам'яновугільної промисловості у 1910 р., — писало видання, — значною мірою пояснюється тією політикою, яку практикують державні залізниці щодо постачання їм палива. Споживаючи майже третину усього вивожуваного на донецький ринок палива, залізниці тримають у повній залежності від себе кам'яновугільну промисловість. Вони давно вже об'єдналися для закупівлі вугілля і стали своєрідним споживацьким синдикатом. Він відрізнявся від інших синдикатів тільки тим, що його очолює казна і тому він володіє величезною силою внаслідок економічних і політичних переваг. Тому постачальники палива змушені погоджуватися на важкі умови залізниць»⁵⁶. Наскільки ці ремствування гірничопромисловців відповідали дійсності, можна судити з даних наведеної вище таблиці.

Попри всі відзначені негаразди, на території України було створено потужний промислово-металургійний комплекс. Річне виробництво продукції вугільних копалень і металургійних заводів оцінювалося в 379 млн руб., а її питома вага становила третину вартості промислової продукції України⁵⁷.

Масштабне зростання гірничозаводської індустрії сприяло розвитку металообробного виробництва в Донбасі, Придніпров'ї та інших регіонах України. У 1892 р. німецька фірма «В. Віцнер і К. Гампер» розпочала будівництво машинобудівного заводу в Краматорську, а в 1896 р. підприємство розпочало випуск обладнання для залізниць і вугільних копалень⁵⁸. 1886 р. у Маріуполі збудовано чавуноливарний механічний завод. Особливо велике значення для розвитку промисловості й сільського господарства України мало облаштування в 1886–1889 рр. глибоководного торгового порту в Маріуполі, через який на світовий ринок покраплена як продукція гірничозаводської промисловості, так і сільського господарства⁵⁹. У 1897 р. бельгійська компанія завершила спорудження машинобудівного заводу в Горлівці, який виготовляв обладнання для шахт і металургійних підприємств⁶⁰. Ливарно-механічні заводи з'явилися в Юзівці, Дебальцевому, а сталепрокатні й машинобудівні — в Костянтинівці⁶¹.

У Катеринославському промисловому районі напередодні Першої світової війни було зосереджено близько 130 великих чавуноливарних механічних, машинобудівних і трубних підприємств, серед них такі гіганти, як «Шод Цар і Гантке»⁶². Зокрема, місцеві підприємства давали близько 90% труб Російської імперії⁶³. У 1895 р. на Катеринославщині налічувалося 693 гірничих заводів і рудників та 175 кам'яновугільних шахт. А всього тут діяло 1242 промислових підприємства із загальною кількістю робітників 47 971. На одне підприємство припадало у середньому 38 осіб⁶⁴.

Слабкою ланкою як імперської, так і, зокрема, української промисловості, було машинобудування. Для характеристики цього аспекту проблеми стали у пригоді дослідження В.І. Бовикіна, який проаналізував структуру металообробної промисловості в роки економічної кризи й наступної депресії (1900–1908 рр.). Про це свідчать дані таблиці 4.

Таблиця 4

Структура металообробної промисловості Російської імперії в 1900–1908 рр.⁶⁵

Підгалузі металообробної промисловості	1900 р.			1908 р.			Ріст суми виробництва (%)
	К-сть заводів	Сума виробництва (тис. руб.)	Питома вага (%)	К-сть заводів	Сума виробництва (тис. руб.)	Питома вага (%)	
Переробка металів	287	114 473	30,6	380	142 229	33,3	24,2
Виробництво різних металевих виробів	690	50 064,2	13,4	673	59 772,3	14	19,4
Ремонт	288	7 140,6	1,9	315	14 038,2	3,3	96,6
Машинобудування	539	20 1916	54,1	552	211 481,8	49,4	4,7
Загалом	1804	373 593,8	100	1 920	427 521,3	100	14,4

Із таблиці видно, що сума виробленої одним машинобудівним підприємством продукції у середньому в 1900 р. становила 374 612 руб., а в 1908 р. — 383 119 руб. Загальна сума машинобудівного виробництва становила в 1900 р. 201 916 тис. руб., а в 1908 р. — 211 481,8 тис. руб. До річного виробництва продукції паливно-металургійного комплексу Донбасу й Придніпров'я (379 млн руб.) це було майже вдвічі менше. За 8 років кількість машинобудівних підприємств збільшилася лише на 13 — з 539 до 552. Питома вага машинобудування у структурі металообробної промисловості зменшилася за ці роки з 54,1% до 49,4%, а сума виробництва зросла тільки на 4,7%. Порівняно з машинобудуванням сума переробки металів зросла, як свідчать дані таблиці, на 24,2%, а випуску різних металевих виробів — на 19,4%. Отже, машинобудування й на початку ХХ ст. залишалося надзвичайно слабкою складовою імперської промисловості.

Заслуговує на увагу й структура імперського машинобудування. Питома вага паровозо- і вагонобудування зменшилася у 1908 р. порівняно з 1900 р. з 45,5 до 40,7%, суднобудування — з 3 до 2,2%, а випуск котлів — з 12,2 до 5,4%. Навпаки, виробництво сільськогосподарських машин і знарядь зросло за ці роки з 6 до 12,6%, а інших машин і механізмів — з 33,3 до 39,1%⁶⁶. Найбільш вразливою стороною машинобудівної промисловості було те, що галузі, які випускали засоби виробництва були недостатньо розвиненими. Повсюдно не

вистачало вітчизняних верстатів. Звідси неминуче впливала величезна залежність від зарубіжних експортерів передових технологій.

Важливе значення має дослідження розвитку машинобудівної галузі промисловості на українських землях. За даними радянських істориків, продукція цієї галузі оцінювалася на початку XX ст. у 140 млн руб. У середньому на рік⁶⁷, порівняння цих показників з даними табл. 4 показує, що частка українського машинобудування становила у ціновому вираженні більше половини від загальноімперського. На жаль, у вітчизняній історіографії закріпилася традиція, коли висвітлення цього аспекту досліджуваної проблеми обмежується найчастіше підприємствами Донбасу й Придніпров'я та почасти Харкова чи Миколаєва. Тим часом документальні джерела засвідчують, що підприємства металообробної промисловості, у тому числі й машинобудівні, були й в інших регіонах України.

У цьому розумінні досить солідно виглядала Київська губернія. На 25 вересня 1899 р. тут функціонувала ціла низка машинобудівних, механічних та інших металообробних підприємств. Серед них вигідно вирізнялося своєю продуктивністю акціонерне товариство Південно-Російського машинобудівного заводу в м. Києві, на якому працювало 800 чол.⁶⁸ Досконаліми для того часу технологіями володіло підприємство машинобудівного товариства А. Гретера й О. Криванека у м. Києві, чисельність виробничого персоналу якого досягала майже 1000 осіб⁶⁹. На машинобудівному заводі Ольшанського в м. Києві в 1899 р. працювало 288 чол.⁷⁰ Важливе значення для подальшого розвитку продуктивних сил мала виробнича діяльність машинобудівного заводу «Прогрес» у м. Бердичеві, де працювало 360 осіб, механічного заводу у м. Фастові, київського заводу ковного чавуну⁷¹ та ряду інших підприємств.

Херсонська губернія також мала низку механічних, сталеливарних, суднобудівних, машинобудівних підприємств. За даними канцелярії київського окружного інспектора, їх було тут щонайменше 11, не рахуючи заводів землеробських машин, зокрема, на заводі «Товариства суднобудівних і механічних заводів» у Миколаєві в 1899 р. працювало 2693 чол. На підприємстві «Товариства механічного виробництва у Південній Росії» в Миколаєві працювало 1295 осіб⁷². На казенних суднобудівних верфях будували у Херсоні та Севастополі. Механічні, слюсарно-ковальські, чавуноливарні та інші металообробні підприємства функціонували в містах Волинської, Чернігівської, Полтавської, Подільської, Харківської губерній⁷³.

У структурі машинобудівної промисловості України провідну роль відігравало транспортне й сільськогосподарське машинобудування. Їх розвиток стимулювався найперше потребами паливно-металургійного комплексу й торгового землеробства. Найважливішими центрами транспортного машинобудування стали Харків і Луганськ, де наприкінці 1890-х рр. було введено в експлуатацію паровозобудівні заводи. На початку XX ст. вони давали від 23 до 31% загальноімперського виробництва паровозів. З 1895 до липня 1912 рр. у Харкові було вироблено 1846 паровозів, а в Луганську з 1900 по 1911 рр. — 145⁷⁴. Напередодні Першої світової війни питома вага цих підприємств в імперському

паровозобудуванні досягла 40%⁷⁵. Товарні вагони випускали підприємствах Києва, Харкова, навіть майстерні деяких металургійних заводів. У 1913 р. в Україні було збудовано близько восьмої частини залізничних вагонів загальноімперського виробництва. Проте основні урядові замовлення на вагони віддавалися, попри відсутність там мінерального палива, підприємствам, розташованим у власне Росії — Коломні, С.-Петербурзі, Сормовому тощо.

Поступовий перехід сільського господарства України на шлях інтенсивного господарювання, який розпочався наприкінці XIX ст., прискорив виробництво і впровадження машинної техніки та знарядь праці в поміщицьких і заможних селянських господарствах. Протягом цього періоду підприємства, що виробляли землеробську техніку, з'явилися в усіх регіонах підросійської України.

За даними міністерства фінансів, у Харківській губернії в 1894 р. було 6 заводів землеробських машин, на яких працювало 568 робітників. Вироблена ними продукція оцінювалася у 550 780 руб. Розвиток сільськогосподарського машинобудування на Харківщині прискорився на початку XX ст. Чисельність робітників збільшилася з 564 у 1900 р. до 1882 у 1910 р., або на 234%. Продуктивність підприємств зросла з 700 тис. руб. до 3040 тис. руб., або на 334%. Ріст продуктивності заводів землеробських машин у губернії помітно уповільнився в роки економічної депресії, особливо в 1905–1907 рр., і значно прискорився в 1909–1910 рр. Останнє стало наслідком зростання врожайності зернових і купівельної спроможності сільських господарств, а отже й попиту на сільськогосподарські машини та знаряддя. Проте поденна заробітна плата робітників на цих підприємствах зросла тільки на 10% — з 1,31 до 1,44 руб⁷⁶. Про збільшення обсягів випуску землеробської техніки у Харківській губернії на початку XX ст. в абсолютних цифрах свідчать дані таблиці 5.

Таблиця 5

Виробництво землеробської техніки на заводах Харківщини у 1910 р.⁷⁷

Сільськогосподарська техніка	Чисельність с/г машин і знарядь
Плуги та інші пристосування з обробітку ґрунтів	18 100
Сівалки	13 650
Жатки	5 300
Молотарки	2 075
Віялки і сортувалки	1 000

Із таблиці видно, що на Харківщині вироблялася як землеробська техніка з обробітку ґрунтів, так і збиральна. Найпотужніші підприємства сільськогосподарських машин розташовувалися в місті Харкові. Це, перш за все, заводи Мельгозе і Гельферіх-Саде, чия продукція використовувалася переважно в поміщицьких господарствах.

За даними бюро сільськогосподарської механізації, у Російській імперії діяли сотні підприємств з випуску землеробської техніки. Більшість їх функціонувало на території Таврійської, Херсонської, Катеринославської та Київської губерній. Серед них виділялися своєю продуктивністю завод з виробництва жаток у Бердянську Д. Грієвза, фірма «Франц і Шредер» у селищі Ней-Гальбштадт Бердянського повіту Таврійської губернії, завод А.А. Классена у колонії Сергіївка Мелітопольського повіту, фабрика сільськогосподарських машин у Білій Церкві Київської губернії, завод із виробництва землеробських машин в Єлисаветграді (Ельворті), завод І.І. Гена в Одесі та ряд ін. На кожному з них працювало від 100 до 600 робітників⁷⁸.

На початку XX ст. Україна стала головним центром сільськогосподарського машинобудування в Росії. За даними сучасних дослідників, усіма підприємствами імперії в 1911 р. було вироблено різних землеробських машин і знарядь на 50 317 тис. руб., у тому числі у Царстві Польському на 4 134 тис. руб., Таврійській губернії — 8 768, Херсонській — 8 571, Катеринославській — 7 255, Харківській — 4 064, Київській — 1 322, Ліфляндській — 1 969, Орловській — 1 865, Московській — 1 850, Саратовській — на 1 093 тис. руб.⁷⁹ З цих цифр видно, що тільки на теренах п'яти українських губерній у 1911 р. було випущено землеробської техніки на 29 980 тис. руб., або 59,58% від усього імперського виробництва.

Рекордні врожаї 1909–1910 рр. посприяли розвитку сільськогосподарського машинобудування. За даними Ради з'їздів фабрикантів землеробських машин і знарядь, на всіх заводах і в майстернях імперії цього профілю працювало у 1908 р. 25 529 чол., а продуктивність цих підприємств становила 36 176 тис. руб. Три роки по тому в цій промисловій галузі було зайнято вже 36 тис. робітників, а вартість виробленої продукції перевищувала 51 млн руб.⁸⁰ Проте вразливою стороною сільськогосподарського машинобудування було те, що вітчизняні заводи неспроможні були повною мірою задовольнити попит сільських господарств на землеробську техніку. Протягом 1906–1912 рр. ввіз сільськогосподарської техніки з Німеччини, Великої Британії, США, Австрії, Швеції та інших країн становив близько половини від її загального споживання в імперії⁸¹. Найбільш гострим був дефіцит складних збиральних машин, сепараторів для молочного господарства тощо⁸². Попри все сільськогосподарське машинобудування України посіло провідне місце в імперії.

Наприкінці XIX ст. українські землі Росії стали ще й важливим центром суднобудування. Щоправда, протягом тривалого часу кораблі Чорноморського флоту споруджувалися переважно на казенній верфі в Миколаєві або замовлялися за кордоном. Лише незначна частина замовлень на судна невеликої водотоннажності віддавалися приватним підприємствам Херсона, Одеси й Севастополя. Проте загострення міжнародних відносин в Європі змусило уряд звернутися до послуг великих приватних підприємств. Унаслідок цього бельгійське «Анонімне товариство суднобудівних, механічних і ливарних заводів» розпочало будівництво великої судноверфі в Миколаєві. В офіційних документах завод почали йменувати французьким словом «Наваль» («Морський»). У жовтні

1897 р. відбулося офіційне відкриття цього підприємства⁸³. Завод «Наваль» будував міноносці, парові машини для військових кораблів, а пізніше й панцерники та підводні човни⁸⁴. Зростання на початку XX ст. випуску озброєнь спричинило значні витрати. З огляду на сприятливу фінансову кон'юнктуру керівництво Міжнародного комерційного банку взялося за створення в Миколаєві ще одного приватного підприємства — Російського суднобудівного товариства «Россуд». Восени 1911 р. заводи «Наваль» і «Россуд» розпочали виконання головного замовлення морського міністерства — трьох лінійних кораблів. Усе це вимагало великої кількості якісного металу. Основна частина сталі постачалася Донецько-Юр'ївським і Нікополь-Маріупольським товариствами. Майже всі надходження металу контролювалися монопольним об'єднанням «Продамет»⁸⁵.

Незрівнянно менше уваги уряд Російської імперії приділяв створенню комерційного флоту. У 1900 р. чисельність парових суден на всіх морях становила 709 одиниць, з них 42% було приписано до портів Чорного й Азовського морів. Наприкінці XIX ст. парові судна тоннажем понад 2000 були тільки на Чорному та Азовському морях і належали Російському товариству пароплавства й торгівлі та Добровільному флоту. На початку 1914 р. паровий флот Азово-Чорноморського басейну досяг 438 одиниць, а тоннаж вимірювався 417 006⁸⁶.

Однак значення наведених цифр не слід перебільшувати. Комплексний підхід до аналізу різних аспектів цієї проблеми свідчить, що участь торгового флоту в експортно-імпортній торгівлі під російським прапором була мізерною. У 1897 р. ці судна вивезли на зовнішні ринки 26 млн пудів різних вантажів, а під іноземним — 686 млн пудів, або 96,21% від усього експорту⁸⁷.

Головним перевізником промислової і сільськогосподарської продукції на морських шляхах була Великобританія. Наприкінці XIX — на початку XX ст., близько 57% експортно-імпортних операцій здійснювалися морським торговельним флотом саме цієї країни. «Майже весь наш експорт перебуває в іноземних руках», — відзначалося у пресі⁸⁸. Але найголовнішим було те, що можливості російського торгового флоту були вкрай обмеженими з погляду перспектив його подальшого розвитку. У доповіді четвертому з'їзду судновласників відзначалося, що парк суден поповнюється в основному шляхом придбання старих іноземних кораблів, а при замовленні нових пароплавів російські фірми звертаються майже винятково до іноземних суднобудівних заводів. За даними щорічного статистичного видання Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі за 1913 р., на долю суднобудування Російської імперії припадало лише 11,7% вітчизняних торгових суден⁸⁹.

Торгове мореплавство Російської імперії через свою слабкість було неспроможним конкурувати з такими країнами, як Великобританія, Німеччина, Франція і навіть Австро-Угорщина, які володіли чималою кількістю морських суден і колосальною фінансовою підтримкою приватних капіталів. «Хто не знає, — писав дослідник цього аспекту проблеми Шавров, — що наша зовнішня торгівля тільки за назвою російська, а купівлею всередині країни і експортом наших виробів за кордоном займаються агенти великих іноземних фірм, які часто

мають свої власні пароплави для відправки вантажів з наших приморських міст⁹⁰». Таке становище призвело майже до повної залежності торгового землеробства України й Росії від зовнішніх ринків. До того ж місцеві виробники й експортери сплачували щорічно іноземному торговому мореплавству близько 60–70 млн руб.⁹¹

Ще більш слабкою була російська хімічна промисловість. В Україні її представляли содові заводи поблизу Слов'янська й у Лисичанську. У 1900 р. тут вироблялося 63% соди Російської імперії. На території України знаходилися й основні центри видобутку солі. У Донецькому басейні це були Бахмутський повіт Катеринославської й Ізюмський повіт Харківської губерній (поблизу м. Слов'янська). У 1913 р. тут видобули загалом 39,02 млн пудів кухонної і виварної солі. Ще близько 23,6 млн пудів видобувалося у середньому за десятиліття 1904–1913 рр. у Чорноморсько-Азовському регіоні. За майже повної відсутності у країні холодильних систем наявність солі у належних обсягах забезпечувала зберігання швидкопсувних продуктів.

Для повнішого відображення промислового розвитку українських земель російської імперії наприкінці XIX — на початку XX ст. слід відзначити, що майже в усіх регіонах була велика кількість підприємств, що відносилися до різних промислових галузей, окрім важкої промисловості й машинобудування. Серед них можемо назвати суконні, фарфорові, фаянсові й кришталеві фабрики, складувні підприємства. Значного поширення набули цегляні й лісопильні заводи, гончарні, вапняні, паперові, ткацькі й сірникові фабрики тощо. На кожному з таких підприємств працювали десятки, сотні, а то й тисячі робітників.

Дуже цінними для висвітлення цього аспекту проблеми є дані канцелярії київського окружного інспектора. Згідно з ними, у Волинській губернії наприкінці XIX ст. було 30 великих заводів і фабрик. На кожному з цих підприємств працювало від ста до тисячі робітників⁹². Зокрема, на суконній фабриці налічувалося 198 працівників, паркетній — 168, фаянсовому заводі — 393, фарфоровому — 247, цементному — 166, цукровому в м. Андрушівка Житомирського повіту — 946 робітників⁹³. У Чернігівській губернії в 1899 р. налічувалося 33 підприємства з кількістю робітників від ста до тисячі й більше⁹⁴. На восьми суконних фабриках працювало 2934 робітника, на ткацькій — 845, на Софіївській сірниковій фабриці в Новозибківському повіті — 1050, на коноплепрядильній — 660⁹⁵. Продукція сірникових і суконних підприємств губернії збувалася не тільки на внутрішньому, але й на зовнішніх ринках, зокрема в Ірані та країнах Близького Сходу⁹⁶. У Таврійській губернії в тому році було 16 підприємств в кількості робітників понад сто чоловік на кожному. На них працювало загалом 2836 осіб. Окрім підприємств землеробських машин, тут були тютюнові, консервні, крохмальні та ін. фабрики⁹⁷. У Подільській губернії налічувалося 52 промислових заклади з чисельністю понад сто робітників. На них працювало, за нашими підрахунками, у 1899 р. 28 440 осіб, або у середньому 547 робітників на одне підприємство⁹⁸. Тут переважала цукрова галузь. На Гніванському пісочно-рафінадному заводі було зайнято 2742 робітника⁹⁹. Одним із найбільших в Україні й у всій Європі був Тростянецький

цукрово-пісочний завод. Він належав французькому товариству, його акціонери перебували у столиці Франції — Парижі. Виробництво цукрового піску тут перевищувало 600 тис. пудів щорічно¹⁰⁰. На теренах київської губернії налічувалося 121 велике підприємство. За нашими підрахунками, на них працювало 40 954 робітника, або у середньому на одне підприємство 338 осіб чоловічої і жіночої статі¹⁰¹. Ряд підприємств на вересень 1899 р. були новозбудованими й тому не мали ще необхідного персоналу. Окрім цукрових, машинобудівних і механічних, тут були ще й консервні та цегляні заводи, великі лісопильні підприємства, меблеві фабрики тощо. На паперовій фабриці в Радомишльському повіті налічувалося 777 робітників¹⁰². Значно менше було великих підприємств, із чисельністю понад 100 робітників, на Полтавщині — 15. В основному це цигаркові й тютюнові фабрики, винокурний завод у Карлівці Костянтинівського повіту, льонотіпалкове підприємство тощо. На них на 12 жовтня 1899 р. працювало 2409 робітників, 65 підприємств із чисельністю робітників понад сто чоловік налічувалося у Херсонській губернії. Окрім заводів суднобудівних, механічних, землеробської техніки, тут було чимало лісопильних, цегляних, тютюнових, кондитерських та ін. підприємств. На всіх великих промислових закладах губернії працювало близько 18 тис. робітників¹⁰³. Отже, на теренах семи українських губерній наприкінці XIX ст. було, за нашими підрахунками, 332 підприємства з чисельністю робітників у кожному від ста до тисячі й більше. На них працювало щонайменше 117 600 робітників.

Слід визначити, що в усіх регіонах України було набагато більше підприємств чисельністю в декілька десятків робітників. Підтвердженням цьому можуть служити дані канцелярії волинського губернатора. У 1903 р. в губернії налічувалося 1656 фабрик і заводів, на яких працювало 20 394 робітника¹⁰⁴. Загальна продуктивність цих підприємств перевищувала 33 515 тис. руб.¹⁰⁵

У Харківській губернії ще в 1895 р. налічувалося 893 промислових підприємства, серед них 360 фабрично-заводського типу. На них працювало 25 219 робітників, або у середньому на одне підприємство 70 осіб. На Поділлі в 1895 р. діяло 5367 промислових підприємств, на яких працювало 25,4 тис. чол. У Херсонській губернії у 1895 р. налічувалося 14 798 промислових підприємств, але більшість із них була дрібною. На них було вироблено продукції на 23,4 млн руб.¹⁰⁶

Аналіз розвитку промисловості по губерніях під російською Україною показує, що наприкінці XIX ст., провідне місце за виробництвом промислової продукції посідали Київщина, Катеринославщина і Харківщина. Якщо взяти всю промислову продукцію, вироблену на той час в Україні за 100%, то на Київщину припадало 19,9%, на Катеринославщину — 19,4, на Харківщину — 15,6, на Поділля — 10,2, на Херсонщину — 9,4, на Волинь — 8,9, на Чернігівщину — 8,6, на Полтавщину — 5,5, на Таврію — 2,5%¹⁰⁷.

Значну роль у задоволенні потреб місцевого населення відігравали кустарі. Найбільш поширеними продуктами кустарної промисловості були гончарні вироби, вози, килими, полотно, сукно, скатертини, меблі, сільськогосподарські знаряддя праці, одяг, взуття, оброблені шкіри та багато іншого. Загалом на

кустарних промислах традиційно зосереджувалося місцеве текстильне виробництво. У Волинській губернії чисельність кустарів у 1905 р. становила 109 668 осіб, у тому числі у сільській місцевості — 74 096 осіб¹⁰⁸. У подільській губернії кількість кустарів перевищувала напередодні Першої світової війни 77 тис. осіб¹⁰⁹. На Полтавщині налічувалося понад 130 тис. сімей, які виготовляли різні кустарні вироби¹¹⁰. У харківській губернії кількість ткачів на той час становила 9 тис., чоботарів — 6 тис., кравців — близько 5 тис., ковалів — 3 тис., столярів — майже 3 тис., колісників — 1635¹¹¹. В усіх повітових містах України налічувалося по декілька сотень, а подекуди й тисяч ремісників, які спеціалізувалися на виробництві тієї чи іншої продукції¹¹².

Загалом кількість працюючих у кустарних промислах перевищувала в декілька разів чисельність робітників фабрично-заводської промисловості. Це пояснюється замалою продуктивністю землеробської праці та уповільненим ростом фабрично-заводського виробництва в Російській імперії, котре було ще неспроможне повною мірою забезпечити населення предметами повсякденного вжитку за помірними цінами.

Слід також відзначити, що на початку XX ст., в підросійській Україні виникли нові кустарні промисли, що було викликане потребами сільського господарства, яке вже стало на шлях інтенсивного розвитку. У зв'язку з цим у пресі зазначалося про зростання споживання сільськими господарями машин і знарядь праці в поміщицьких і селянських господарствах, що виготовлялися саме кустарями, особливо у Харківській, Полтавській, Подільській та інших губерніях України. «Кустарі виробляють майже всі землеробські машини, — констатував часопис всеросійського об'єднання промисловості й торгівлі, — за винятком найбільш складних, що мають те чи інше спеціальне призначення. Головним чином виготовляються плуги, борони, віялки, а також молотарки, приводи, сортування і зерносушарки¹¹³». Ці слова підтверджуються на матеріалах України. Так, винахідник Гордієнко з м. Прилуки Полтавської губернії демонстрував на Всеросійській кустарній виставці виготовлені ним різноманітні сільськогосподарські знаряддя праці, у тому числі продуктивний плуг «типу Шварца»¹¹⁴. Талановитий винахідник Ф. Савчук, що вів хутірське господарство в с. Романів Липовецького повіту Київської губернії, на сільськогосподарській виставці в м. Умані отримав у 1910 р. премію за сконструйовану ним віялку, що відзначалася зручністю і продуктивністю¹¹⁵.

Отже, в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. поряд із підприємствами важкої, металообробної, машинобудівної та інших, галузей промисловості збереглися різноманітні кустарні промисли, що давали товари масового вжитку.

Володіючи широким спектром землеробських культур і тваринницькими ресурсам, Україна з давніх пір відзначалася промисловою переробкою сільськогосподарської сировини. У XVIII ст., міста, розташовані в лісостеповій зоні, стали центрами виробництва крупчатного борошна, яким забезпечувалися обширні навколишні території¹¹⁶. У пореформену добу важливого господарського значення набули тут тваринництво і птахівництво, садівництво, тютюнництво,

хмелярство. Не менше значення у харчовій промисловості мало виробництво спирту, горілки, виноградного вина, рослинної олії. У першій половині XIX ст. в Україні поширили посіви буряку й виникло цукроваріння. Через конкуренцію іноземного тростинного цукру ця галузь промисловості розвивалася спочатку дуже повільно. Але сприятливі природно-кліматичні умови для вирощування буряків, надлишок робочих рук, удосконалення виробництва на цукрових заводах і, зрештою, будівництво залізничної мережі надзвичайно прискорили її розвиток.

Безперечно, найбільше значення в усьому обсязі харчової промисловості наприкінці XIX ст., мали цукробурякова і борошномельна промисловість. Про це повідомляв, зокрема, імператора Миколу II генерал-губернатор Південно-Західного краю М.І. Драгомиров наприкінці березня 1903 р. Ці промислові галузі, відзначав він, переробляють місцеві продукти — зерно та буряк — і забезпечують цукром і борошном внутрішній ринок. Їх становище не залежить від будь-яких прикростей, що можуть виникати через політичну нестабільність у міжнародних відносинах, чи падіння або підвищення курсу рубля тощо. «Усі вигоди від цієї промисловості дістаються Росії і вона не ділиться ними з іноземцями»¹¹⁷, — констатував М.І. Драгомиров.

Про зростаючі темпи цукрового виробництва свідчать такі дані. За 1871–1880 рр. в Російській імперії було одержано 120,9 млн пудів, 1881–1890 рр. — 220,8, 1891–1900 рр. — 362,2 млн пудів цукру¹¹⁸. За 13 років із 1898–1899 до 1911–1912 рр., виробництво солодкого продукту зросло з 41,4 до 117,2 млн пудів¹¹⁹. Але в наступні роки наступив певний збій. У сезоні 1911–1912 рр. фіксувався спад до 112,4, а в 1912–1913 рр. — навіть до 76,7 млн пудів¹²⁰. І тільки в 1913–1914 рр. було вироблено 94 630 тис. пудів цукру¹²¹.

Протягом усіх років лєвова частка цукру вироблялася на заводах, розташованих на території України. У сезоні цукроваріння 1894–1895 рр. налічувалося 154 цукрових заводи, які виробили 26,3 млн пудів цукру, або близько 87% від загальноімперських обсягів. У подальшому площі посівів буряків розширювалися і відповідно зростало виробництво цукру. У 1911–1913 рр. під буряковими плантаціями в Україні було зайнято максимальні майже 560 тис. дес., що дозволило зрівнятися за цим показником із Німеччиною, яка була рекордсменом у зазначеній галузі виробництва¹²². Водночас зросла й кількість цукрових заводів, виробнича діяльність яких приносила їх власникам великі прибутки. У сезоні цукроваріння 1908–1909 рр. в імперії діяло 275 цукробурякових підприємств, із них на українських землях — 187, на території Царства польського — 49, власне російських губерній — 38, Бессарабії — 1¹²³. За даними часопису Всеросійського товариства цукрозаводчиків, напередодні Першої світової війни в імперії налічувалося 314 працюючих заводів. На теренах тільки трьох губерній Правобережної України — Київської, Подільської і Волинської — було 133 піскових, 13 пісково-рафінадних і 9 рафінадних, а всього — 155 підприємств. Усього у лівобережній Україні діяло 52 заводи, у тому числі на Харківщині — 27, Полтавщині — 13, Чернігівщині — 12. Два цукрових заводи було у Херсонській губернії. Загалом в Україні на 1913 р.

налічувалося 209 цукрових підприємств, які виробляли понад 80% цукру від загальноросійського обсягу. Решта відповідних промислових закладів розташовувалася на території власне російських губерній у Царстві Польському¹²⁴.

У цукровій промисловості працювала чимала частина працездатного населення, а реалізація її продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках гарантувала величезні грошові надходження до державного бюджету, зміцнювала позиції російського рубля на європейському ринку. У 1913 р. валова продукція цукрових підприємств підросійської України, на яких було зайнято близько 125 тис. робітників, оцінювалася в 220 млн руб., а її питома вага у загальному обсязі промисловості українських губерній становила 16%¹²⁵.

Поряд із цукровою Україна мала потужну борошномельну промисловість. За узагальненими даними, на початку XX ст., тут було 700 великих промислових млинів, близько 10 тис. середніх і понад 120 тис. дрібних, переважно вітряків. Вони перемелювали протягом року у середньому 500 тис. пудів продовольчого зерна, у тому числі близько 170 млн пудів виробляло велике товарне млинарство¹²⁶. Докладну інформацію щодо українського млинарства знаходимо в документальних джерелах та працях дослідників цієї проблеми. Так, у губерніях Правобережної України в 1893 р. було 397 товарних млинів¹²⁷. У 1905 р. на одній тільки Волині налічувалося 507 промислових млинів, у тому числі 130 парових і 377 водяних¹²⁸. На 708 товарних млинах цього регіону в 1903 р. було перероблено 68 млн пудів продовольчого зерна¹²⁹. На початку XX ст. у Лівобережній Україні на великих промислових млинах вироблялося близько 49 млн пудів борошна щорічно, а у трьох південних губерніях у середньому близько 73 млн пудів¹³⁰.

Серед джерел цієї проблеми слід найперше виділити статистичні дані Полтавського губернського земства за 1901–1908 рр. Згідно з ними, річна продуктивність великого товарного млинарства в усіх разом узятих українських губерніях за цей період становила у середньому 376,4 млн пудів¹³¹. Причому у Правобережній Україні розмелювалося 148,8 млн пудів продовольчого зерна, Південній — 117,9 і Лівобережній — 109,7 млн пудів. Найбільшою продуктивністю відзначалася млинарство Полтавщини, де на великих товарних млинах перероблялося у середньому 67,6 млн пудів продовольчого зерна щорічно¹³².

У наступні роки млинарство України стало ще більш потужним. Промислові млини оснащувалися вдосконаленими нафтовими двигунами, газогенераторами, вальцювальними верстатами тощо, помітно зросла їх продуктивність. У роки Першої світової війни, за даними статистиків особливої наради з продовольства, «нормальний» річний розмол продовольчого зерна на теренах українських губерній становив на одних тільки товарних млинах I–V розрядів 284 616 тис. пудів¹³³. Слабкою стороною борошномельної промисловості була зависока собівартість переробки зерна внаслідок нестачі вітчизняних машин і агрегатів до них та високих митних тарифів на імпортоване обладнання.

Важливе місце у структурі харчової промисловості України займало винокурне виробництво. У 1862–1863 рр. тут працювало 1485 заводів, на яких було одержано 7359 тис. відер спирту, або близько 31% від виробництва в

європейській частині Російської імперії. У 1883–1884 рр. кількість працюючих винокурних підприємств скоротилася до 550, але об'єми вигнаного спирту зросли до 8972 тис. відер¹³⁴, що свідчило про концентрацію виробництва у цій промисловій галузі. У Російській імперії та частина спирту, що використовувалася для технічних потреб, не перевищувала 7%, а на виготовлення різноманітних горілчаних напоїв ішло 77%¹³⁵. Решта спирту вивозилася переважно на ринки країн Західної Європи і Близького Сходу. Зокрема, населення українських губерній спожило в 1913 р. 21 520,8 тис. відер горілки міцністю 40°¹³⁶. Дохід державної скарбниці від усього надзвичайно зріс на початку XX ст. — з 394,6 млн руб. у 1902 до 749,7 млн руб. у 1913 рр.¹³⁷ Відтак бюджет Російської імперії почали називати «п'яним».

Слід зазначити, що помітну роль у харчовій промисловості під російської України відігравало й виробництво виноградного вина, медо- та пивоваріння. Медоварне виробництво було розвинуте в Лівобережній Україні. У 1909 р. на 43 підприємствах цього регіону одержали 565 тис. відер меду¹³⁸. Виноградним славилися Таврійська, Херсонська й частини Катеринославська та Подільська губернії. У 1910 р. тут було вироблено 4 млн відер виноградного вина на суму близько 20 млн руб., а це становило четверту частину в усій Російській імперії¹³⁹. Що стосується пивоваріння, то, за статистичними даними, у 1912 р. населення Російської імперії спожило 87 млн відер пива¹⁴⁰. В українських містах і навіть містечках майже повсюдно були пивоварні. З виробництвом цього напою безпосередньо пов'язаний розвиток хмелярства. Адже без високоякісного хмелю годі й думати про продуктивне пивоваріння. Виробництво хмелю в Україні, особливо на Волині, набуло поширення наприкінці XIX — на початку XX ст. У 1912 р. Волинська губернія дала 250–300 тис. пудів кращих культурних сортів цієї культури, що задовольняло потреби вітчизняних пивоварних заводів, а надлишок вивозив на ринки європейських країн¹⁴¹. Хміль розводили також у Подільській, Київській, Харківській і Чернігівській губерніях¹⁴².

Підприємства харчової промисловості набули поширення в усіх містах і регіонах під російської України. Наприклад, промисловість Подільської губернії базувалася переважно на харчовій галузі. Про це незаперечно свідчать статистичні дані. У 1909 р. чисельність фабрично-заводських робітників у цьому регіоні досягла 37 970 осіб. А на підприємствах, що обробляли продукти рослинного походження, трудилося 32 894 робітника, або 86,63% від зайнятих у промисловому виробництві. З них на цукрових заводах — 22 981 робітник, на борошномельних — 6438, на винокурних підприємствах — 1216 робітників¹⁴³. У приморській Одесі напередодні Першої світової війни діяло 420 промислових закладів. Найпоширенішими серед них були борошномельні, тютюнові, пивоварні, олійницькі, ковбасні, цукрорафінадні, кондитерські та інші виробництва. Питома вага підприємств з обробки харчових продуктів становила не менше 70% від усього фабрично-заводського виробництва¹⁴⁴. У повітовому місті Полтавської губернії Кременчуці перероблялася величезна кількість сільськогосподарської продукції. У 1912 р. олійні підприємства міста виробили 249 тис. пудів олії, пивоварні — 205 тис. пудів пива, макаронні фабрики і крупорушки —

995 тис. пудів, кондитерська фабрика — 250 тис. пудів цукерок. У Кременчуці функціонувала хлібна біржа й місто, маючи потужне млинарство, відправляло щорічно на світовий ринок та в російські губернії сотні тисяч пудів високоякісного пшеничного борошна¹⁴⁵. У невеличкому містечку Вовчанську Харківської губернії на 1912 р. діяли пивоварні заводи, промисловий млин, товарні олійниці, холодильний і салотопний заводи та інші підприємства з переробки сільськогосподарської сировини¹⁴⁶. В Юзівці, Горлівці, Краматорську та інших містах у регіоні паливно-металургійної промисловості з'явилася безліч підприємств, що переробляли сільськогосподарську сировину для прохарчування робітників і службовців та членів їхніх сімей. Ці міста й робітничі селища стали пунктами збуту свійської птиці, курячих яєць тощо. Продаж овочів і фруктів, решти продовольчих товарів, що завозилися з Харківщини й інших українських губерній, виражалася тут у мільйонних сумах.

Досить цікаві узагальнюючі дані, що відносяться переважно до цукрової, борошномельної й тютюнової промисловості українських губерній на початку XX ст., навів у часопису Всеросійського об'єднання промисловості й торгівлі К. Комаровський. Отже, у цих галузях харчового виробництва налічувалося в Київській, Харківській, Чернігівській і Полтавській губерніях 1904 промислових і торгових підприємств. Сума їхнього обороту в 1911 р. становила 329 405 тис. руб. Найчастіше це були досить великі підприємства. На кожне з них припадало у середньому на рік понад 173 тис. руб. обороту¹⁴⁷. Лідером у цих галузях промисловості й була Київщина. Тут налічувалося 1223 підприємства з річним оборотом 131 544 тис. руб.¹⁴⁸ Для порівняння важливості харчової промисловості в перелічених тут губерніях наведемо такі факти. У 1810 підприємств з обробки тваринних продуктів, і виробів із корисних копалин, волокнистих речовин, хімічних продуктів товарів ремісничих майстерень і кустарних артілей річний оборот виражався цифрою 71 747 тис. руб.¹⁴⁹, або 4,6 рази менше, ніж у підприємствах харчової промисловості зазначених тут губерній. На одне підприємство припадало у середньому 39,6 тис. руб. річного обороту¹⁵⁰.

Наведені дані є ключовими для узагальненого з'ясування ролі та значення харчової промисловості на теренах усіх українських земель Російської імперії. У 1913 р. з 655,3 тис. промислових робітників під російської України в галузях харчової промисловості працювало 27,9% їх загальної кількості. Валова продукція становила 36,2% від усього промислового виробництва, а в абсолютних цифрах — 568 млн руб., що перевищувало вартість продукції надпотужного паливно-металургійного комплексу Донбасу й Придніпров'я на 189 млн руб.¹⁵¹ Таким чином, економічний розвиток на українських землях Російської імперії в останній третині XIX — на початку XX ст. відзначався особливостями, які стали своєрідним відображенням тенденції формування як світового, так і російського капіталізму, що базувався на історичних традиціях бюрократичної державності. Останні ж тісно переплелися з феодално-кріпосницькими пережитками. Водночас Україна мала певні відмінності, пов'язані з її історичним минулим та господарськими традиціями. Це сприяло становленню й розвитку не тільки

важкої та машинобудівної промисловості, але й різноманітних галузей переробки сільськогосподарської продукції.

-
- ¹ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1915. — 17 сентября.
- ² *Боффа Д.* История Советского Союза. В 2 т. — Т. 1. — Москва, 1990. — С. 16.
- ³ Там же.
- ⁴ *Гиндин И.Ф.* Государственный капитализм в России домонополистического периода // Вопросы истории. — 1964. — № 9. — С. 76–77.
- ⁵ Там же. — С. 85.
- ⁶ *Менделеев Д.* К познанию России: С приложением карты России. — Санкт-Петербург, 1906. — С. 84.
- ⁷ История СССР с древнейших времен до наших дней: В 2 сериях. В 12 томах. — Т. 6. — Москва, 1968. — С. 18.
- ⁸ *Зив В.С.* Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности. — Петроград, 1917. — С. 10, 59, 61, 64, 77.
- ⁹ Горно-заводское дело. — 1916. — № 12. — С. 13173.
- ¹⁰ *Берлин П.* Русская буржуазия в старое и новое время. — Москва, 1922. — С. 199.
- ¹¹ *Витте С.Ю.* Воспоминания. — Т. 1: 1849–1894 гг. — Москва, 1960. — С. 112.
- ¹² Горно-заводское дело. — 1911. — № 7/8. — С. 1772; Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Донецька область. — К., 1970. — С. 80.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ *Радциг А.* Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю. — Санкт-Петербург, 1896. — С. 130, 138, 140.
- ¹⁵ Горно-заводское дело. — 1913. — № 31. — Табл. 1 (між стор. 7582–7583).
- ¹⁶ *Королевский С.М., Рубач М.А., Супруненко Н.И.* Победа Советской власти на Украине. — Москва, 1967. — С. 19.
- ¹⁷ *Нестеренко О.О.* Розвиток промисловості на Україні. — Ч. 2. — К., 1962. — С. 15–16.
- ¹⁸ Горно-заводское дело. — 1911. — № 43. — С. 3007.
- ¹⁹ Доклад графа С.Ю. Витте о дефицитности нашей железнодорожной сети (7 апреля 1910 г. в актовом зале Министерства путей сообщения) // Горно-заводское дело. — 1910. — № 15. — С. 536.
- ²⁰ Там же. — 1911. — № 26. — С. 2331.
- ²¹ *Погребинский А.П.* Финансовая политика царизма в 70–80-х гг. Записка Н.Х. Бунге Александру II «О финансовом положении России» 20 сентября 1880 г. // Исторический архив. — 1960. — № 2. — С. 134.
- ²² Там же. — С. 135, 140.
- ²³ *Шевелев Л.Е.* Царизм и буржуазия во второй половине XIX в. — Ленинград, 1981. — С. 143.
- ²⁴ Там же. — С. 144–145.
- ²⁵ Кризис самодержавия в России. 1895–1917. — Ленинград, 1984. — С. 45.
- ²⁶ Горно-заводское дело. — 1910. — № 35/36. — С. 1046.
- ²⁷ *Реснит О., Сердюк О.* Перша світова війна і Україна. — К., 2004. — С. 298.
- ²⁸ *Шатан Е.* К задачам железнодорожного строительства на Юге России // Промышленность и торговля. — 1916. — № 10. — С. 293.

- ²⁹ Там же.
- ³⁰ Там же. — С. 294.
- ³¹ К вопросу о вагонном голоде // Бюллетень Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи. — 1914. — № 9. — С. 107.
- ³² Горно-заводское дело. — 1911. — № 25. — С. 2279–2280.
- ³³ Промышленность и торговля. — 1914. — № 7. — С. 361–362.
- ³⁴ Горно-заводское дело. — 1911. — № 7/8. — С. 1772.
- ³⁵ История рабочих Донбасса. В 2 т. Т. 1. — К., 1981. — С. 28.
- ³⁶ Южнорусский горный листок. — 1880. — № 4. — С. 49–54.
- ³⁷ Горно-заводское дело. — 1911. — № 7/8. — С. 1771–1773.
- ³⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (Далі — ЦДІАК України), ф. 2161, оп. 1, спр. 208, арк. 110.
- ³⁹ *Погребинский А.П.* Указ. соч. — С. 134.
- ⁴⁰ Там же.
- ⁴¹ Там же.
- ⁴² Южнорусский горный листок. — 1890. — № 4. — С. 52.
- ⁴³ *Крутіков В.В.* Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. — Дніпропетровськ, 1992. — С. 93.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. — С. 19–20.
- ⁴⁶ История рабочих Донбасса. — Т. 1. — С. 30.
- ⁴⁷ Горно-заводское дело. — 1913. — № 27/28. — С. 7446.
- ⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 200, арк. 110.
- ⁴⁹ Там само, спр. 147, арк. 43.
- ⁵⁰ Там само, спр. 198, арк. 28.
- ⁵¹ Горно-заводское дело. — 1912. — № 47/48. — С. 6310–6311.
- ⁵² Государственная дума: Четвертый созыв: Сессия 1. — Стб. 1345.
- ⁵³ Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России... — С. 92.
- ⁵⁴ Горно-заводское дело. — 1913. — № 13/14. — С. 7062–7063.
- ⁵⁵ Там же. — 1914. — № 5. — С. 8455.
- ⁵⁶ Там же. — 1910. — № 51/52. — С. 1493–1496.
- ⁵⁷ *Королевский С.М., Рубач М.А., Супруненко Н.И.* Указ. соч. — С. 14.
- ⁵⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. — С. 440.
- ⁵⁹ Там само. — С. 392.
- ⁶⁰ Горный журнал. — 1906. — № 12. — С. 321.
- ⁶¹ Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. — С. 440.
- ⁶² Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции: Документы и материалы. Март–октябрь 1917 г. — Ч. 2. — Москва–Ленинград, 1957. — С. 21.
- ⁶³ ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 140, арк. 2.
- ⁶⁴ *Нестеренко О.О.* Вказ. праця. — С. 9.
- ⁶⁵ *Бовыкин В.И.* Динамика промышленного производства в России (1896–1910 гг.) // История СССР. — 1983. — № 3. — С. 48.
- ⁶⁶ Там же.
- ⁶⁷ *Королевский С.М., Рубач М.А., Супруненко Н.И.* Указ. соч. — С. 14.
- ⁶⁸ ЦДІАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 73, арк. 51.
- ⁶⁹ Там само, арк. 61.

- ⁷⁰ Там само, арк. 61–62.
- ⁷¹ Там само, арк. 51, 133, 326.
- ⁷² Там само.
- ⁷³ Там само, ф. 575, оп. 1, спр. 73, арк. 5, 14, 133, 326; ф. 422, оп. 635, спр. 20, арк. 63, 74; оп. 642, спр. 199, арк. 22 зв.
- ⁷⁴ Державний архів Луганської області, ф. 2, оп. 1, спр. 6, арк. 229–233.
- ⁷⁵ Харьков торговый / Авт. сост. Н.Л. Зотова, М.В. Чехунов. — Х., 1999. — С. 41.
- ⁷⁶ О сельскохозяйственном машиностроении в Харьковской губернии // Горно-заводское дело. — 1911. — № 16. — С. 270.
- ⁷⁷ Там же.
- ⁷⁸ ЦДІАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 73, арк. 18, 61–62, 103.
- ⁷⁹ *Реснт О.П., Сердюк О.В.* Вказ. праця. — С. 76.
- ⁸⁰ Горно-заводское дело. — 1912. — № 16. — С. 4897.
- ⁸¹ *Полферов Я.Я.* Сельскохозяйственные машины и орудия, их производство и ввоз в Россию в связи с пересмотром торговых договоров. — Пг., 1914. — С. 1.
- ⁸² Бюллетень ... — 1915. — № 14. — С. 167.
- ⁸³ *Рижева Н.* Історія суднобудування на теренах України (від давніх до новітніх часів). — К., 2008. — С. 347–348.
- ⁸⁴ Там само. — С. 352–354, 369, 377, 382.
- ⁸⁵ Там само. — С. 367, 385–386.
- ⁸⁶ *Шляхов О.Б.* Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну (90-ті рр. XIX ст. — 1914 р.). — Дніпропетровськ, 2003. — С. 19–21.
- ⁸⁷ Государственная дума: Стенографический отчет: Сессия первая. — Санкт-Петербург. — Ч. 2. — Стб. 263.
- ⁸⁸ Русское судоходство. — 1900. — № 214. — С. 75.
- ⁸⁹ *Барац Л.Г.* О введении свободных гаваней в России. Доклад областному съезду Юго-Западного края по вопросам экспорта в Киеве 17–21 февраля 1914 г. — К., 1914. — С. 24.
- ⁹⁰ *Шавров Н.А.* О мерах для развития русского торгового мореходства в связи с развитием отечественного судостроения при современном экономическом положении России. — Москва, 1895. — С. 5.
- ⁹¹ Там же.
- ⁹² ЦДІАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 73, арк. 2–10.
- ⁹³ Там само, арк. 5–6.
- ⁹⁴ Там само, арк. 13–15.
- ⁹⁵ Там само.
- ⁹⁶ *Остапенко С.С.* Персидский рынок и его значение для России. — К., 1913. — С. 122–123.
- ⁹⁷ ЦДІАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 73, арк. 18–19.
- ⁹⁸ Там само, арк. 25–44.
- ⁹⁹ Там само, арк. 27.
- ¹⁰⁰ Там само, арк. 40.
- ¹⁰¹ Там само, арк. 50–90.
- ¹⁰² Там само, арк. 51–89.
- ¹⁰³ Там само, арк. 103–105.
- ¹⁰⁴ Там само, ф. 442, оп. 634, спр. 641, арк. 3.
- ¹⁰⁵ Там само.
- ¹⁰⁶ *Нестеренко О.О.* Вказ. праця. — С. 9–10.

- ¹⁰⁷ Там само. — С. 9.
- ¹⁰⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 636, спр. 391, арк. 16 зв.
- ¹⁰⁹ Подольский хозяин. — 1915. — № 1. — С. 6.
- ¹¹⁰ Ежегодник Департамента земледелия. 1914. — Петроград, 1915. — С. 190.
- ¹¹¹ Там же.
- ¹¹² История городов и сел Украинской ССР. Харьковская область. — К., 1976. — С. 282, 548.
- ¹¹³ Промышленность и торговля. — 1911. — № 2. — С. 73.
- ¹¹⁴ Еженедельник Департамента земледелия. 1914. — С. 185.
- ¹¹⁵ Киевская земская газета. — 1914. — 6 июня.
- ¹¹⁶ Промышленность и торговля. — 1912. — № 14. — С. 47.
- ¹¹⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 636, спр. 510, арк. 3.
- ¹¹⁸ Очерки и материалы по истории рабочего вопроса в сахарной промышленности. — К., 1922. — Вып. 1. — С. 13.
- ¹¹⁹ Там же. — С. 15.
- ¹²⁰ Там же.
- ¹²¹ Горно-заводское дело. — 1915. — № 4. — С. 10343.
- ¹²² Ландо В.М. Крестьянские плантации в свекловичном хозяйстве Украины. — К., 1920. — С. 6.
- ¹²³ ЦДІАК України, ф. 730, оп. 1, спр. 417, арк. 70–83.
- ¹²⁴ Известия особого совещания по продовольственному делу. — 1917. — № 1. — С. 76; Вестник сахарной промышленности. — 1915. — № 34. — С. 179–181.
- ¹²⁵ Реєнт О., Сердюк О. Вказ. праця. — С. 73.
- ¹²⁶ Гордієнко Г. Хліб наш насущний. — Філадельфія, 1979. — С. 26.
- ¹²⁷ Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 22. — С. 50.
- ¹²⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 636, спр. 391, арк. 17.
- ¹²⁹ Лященко П.И. Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением. — Петроград, 1915. — С. 230.
- ¹³⁰ Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. — Санкт-Петербург, 1912. — С. 96, 108, 121.
- ¹³¹ Земщина. — 1910. — 30 августа (12 сентября).
- ¹³² Там же.
- ¹³³ Известия Особого совещания по продовольственному делу. — 1917. — № 2. — С. 41.
- ¹³⁴ Вестник финансов, промышленности и торговли. — 1885. — № 8. — С. 474–478.
- ¹³⁵ Известия по внешней торговле. — 1917. — № 2. — С. 46, 306; Промышленность и торговля. — 1914. — № 19. — С. 306.
- ¹³⁶ Ежегодник Министерства финансов. — Петроград, Вып. 1915 г. — С. 152–153, 566–567.
- ¹³⁷ Кун.Е. Развитие нашего таможенного обложения в последние десятилетия. — Петроград, 1917. — С. 3.
- ¹³⁸ Первый съезд областного комитета: Журналы и доклады под ред. М.Н. Соболева. — Х., 1913. — С. 32.
- ¹³⁹ Там же.
- ¹⁴⁰ Киевская земская газета. — 1914. — 29 августа.
- ¹⁴¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 634, спр. 641, арк. 4.
- ¹⁴² Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. — 1913. — № 10. — С. 150.
- ¹⁴³ Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 1. — С. 8.

- ¹⁴⁴ Русский мельник. — 1916. — № 4/5. — С. 177.
- ¹⁴⁵ Там же. — 1913. — № 5. — С. 367–368; № 7. — С. 540; *Лященко П.И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. — С. 188.
- ¹⁴⁶ История городов и сел Украинской ССР. Харьковская область. — К., 1976. — С. 282.
- ¹⁴⁷ Промышленность и торговля. — 1912. — № 14. — С. 49.
- ¹⁴⁸ Там же.
- ¹⁴⁹ Там же.
- ¹⁵⁰ Там же.
- ¹⁵¹ *Решет О., Сердюк О.* Вказ. праця. — С. 64.

О.М. Кривонішин
(м. Переяслав-Хмельницький)

РОЗВИТОК ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ І ПІДГОТОВКА КАДРІВ СЕРЕДНЬОЇ ЛАНКИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У статті розглядається політика міністерства шляхів сполучення та російського уряду відносно відомчої залізничної освіти в післяреформений період, дається загальна характеристика системі професійної освіти в другій половині ХІХ ст.

Ключові слова: кадрова політика, відомчий навчальний заклад, школа, технічне залізничне училище.

В статье рассматривается политика министерства путей сообщения и российского правительства относительно ведомственного железнодорожного образования в послереформенный период, дается общая характеристика системе профессионального образования во второй половине ХІХ в.

Ключевые слова: кадровая политика, ведомственное учебное заведение, школа, железнодорожное училище.

In the article there is examined the policy of ministry of ways of reports and Russian government in relation to department railway education in the period after reforms. Besides, the common characteristics of the system of professional education in the second part of ХІХ century, is given here.

Keywords: human resource policies, departmental education institution, school, railway school.

Останнім часом помітно зростає увага підприємств залізничного транспорту, інших суб'єктів господарської діяльності та органів державної влади до питань професійної кадрової політики. У цьому зв'язку як державні, так і приватні промислові підприємства намагаються сформулювати виразну кадрову стратегію для задоволення потреб виробництва.

Осмыслити цей процес на залізничному транспорті без вивчення його історичних витоків, соціально-економічних умов, а також перетворень, які проводилися державою, неможливо¹.

Перший транспортний вищий навчальний заклад — Інститут Корпусу водних і сухопутних сполучень (з 1810 р. — Інститут Корпусу інженерів шляхів сполучення) був відкритий у 1809 р. у Петербурзі. Саме цей навчальний заклад поклав початок вищої залізничної освіти в царській Росії².

У 1896 р. було відкрито другий вищий навчальний заклад по підготовці інженерів залізничного транспорту — Московське імператорське інженерне

училище. На відміну від Петербурзького інституту, в училищі був не 5-річний, а 3-х річний термін навчання. Для одержання диплома студентам необхідно було пройти 2-х річну практику на будівництві або експлуатації шляхів сполучення, представити та захистити звіт по ній. У 1913 р. училище було перетворено в Інститут шляхів сполучення з 4-х річним терміном навчання³.

Упродовж усього XIX ст. Петербурзький інститут інженерів шляхів сполучення імені імператора Олександра I був єдиним транспортним вищим навчальним закладом Росії. Випускниками інституту були знамениті вчені і видатні керівники транспортної галузі (П. Мельников, М. Крафт, С. Кербедз, Д. Журавський)⁴. С. Вітте свого часу шкодував, що був єдиним управляючим залізницею (Південно-Західною) не маючи диплома інженера шляхів сполучення.

Необхідність підготовки кваліфікованих робітників і спеціалістів середньої ланки виникла на залізничному транспорті у першій половині XIX ст. у зв'язку з уведенням в експлуатацію Царськосільської та Петербурзько-Московської залізниць. Їх обслуговування, а згодом інших магістралей, поряд із інженерними кадрами вимагало чисельних працівників середнього технічного рівня, вкрай необхідних для обслуговування нового типу транспорту.

Із середини XIX ст., довжина залізничних колій почала стрімко збільшуватись, усе гостріше відчувалася нестача обслуговуючого персоналу. Це змусило міністерство шляхів сполучення подбати про підготовку кваліфікованих кадрів, відкрити школи та залізничні технічні училища. Крім технічних училищ існували кондукторські школи, що випускали кондукторів, писарів та інших нижчих службовців. Школи на залізницях були двох типів: однокласні з трирічним терміном навчання та двохкласні — з п'ятирічним терміном навчання⁵.

Акціонерні залізничні товариства в процесі своєї виробничої діяльності зіштовхнулися з необхідністю створення опікунських рад для відкриття технічних залізничних училищ. Опікунські ради систематично проводили засідання, на яких розглядалися актуальні питання навчання: зміни в особовому складі вчительського персоналу в училищах, збільшення або зменшення утримування тих чи інших учителів, кошториси видатків по утриманню училищ на 1 рік, умови прийняття дітей службовців і їхніх родичів у залізничні училища і норми плати за навчання. Наприклад, опікунською радою при Московсько-Києво-Воронезькій залізниці було відкрито вісім залізничних училищ: Полтавське, Київське, Ніжинське, Конотопське (чоловіче та жіноче), Коренівське, Курське, Брянське, а також кілька шкіл для дітей залізничних службовців⁶.

У Конотопське технічне залізничне училище приймали дітей службовців залізниці після закінчення будь-якого двохкласного залізничного училища, які знаходилися на станціях Полтава-Сортирувальна, Київ II, Ніжин, Конотоп, Ворожба, Коренево, Курськ II, Брянськ. Справедливо вважаючи, що потрібно всіляко заохочувати дітей службовців до професійної освіти, зараховували з одного училища до іншого за результатами витриманих випускних іспитів. Звичайно, у залізничне технічне училище могли вступати не лише діти службовців, а й інших соціальних груп. В училищі працювали вчителі, яким призначалася зарплата в розмірі 35–40 російських рублів на місяць. Завідуючий

училищем одержував 50 руб. на місяць та 12 руб. квартирних, із яких відраховувалося 10 руб. на житло⁷.

Отже, підготовка фахівців-транспортників середньої ланки здійснювалася з початку XIX ст. Навчальні заклади водного транспорту випускали кондукторів, станційних працівників, креслярів. Військово-будівельна школа, яка відкрилася в 1820 р. при Петербурзькому інституті корпусу інженерів шляхів сполучення, навчала середній технічний персонал будівельного профілю і незабаром почала готувати техніків-залізничників. Багато вихованців цього навчального закладу продовжили освіту в Інституті Корпуса інженерів шляхів сполучення. Серед випускників останнього можна назвати першого міністра шляхів сполучення П. Мельникова та А. Дельвіга — головного інспектора залізниць. Пізніше з ремісничих училищ стали випускатись паровозні машиністи та кочегари, робочі з ремонту рухомого складу.

У другій половині XIX ст. активне будівництво рейкових шляхів загостило потребу в техніках залізничного транспорту. Військово-кондукторські школи, відкриті у 1826 р., випускали лише нижчий технічний персонал. Спеціальні дисципліни, які стосувалися парової тяги, будівельної справи, викладалися на невисокому рівні. Була недостатньою і практична підготовка вихованців цих шкіл. Тому в 1860-х рр., у період «залізничної лихоманки», коли залізниці будувалися коштом казни і приватних компаній, відчувалася гостра потреба в кваліфікованих машиністах, їхніх помічниках, начальниках станцій, телеграфістах. Для підготовки цієї категорії спеціалістів потрібні були особливі технічні заклади середньої ланки. На порядок денний постало питання про створення залізничних училищ. Одним із перших ентузіастів і засновників подібних навчальних закладів став генерал-майор шляхів сполучення, барон Андрій Іванович Дельвіг (1813–1887 рр.). Він ініціював створення технічних залізничних училищ і шкіл на благодійні кошти та внески приватних осіб. Першим 17 квітня 1869 р. відкрилося технічне залізничне училище на станції Єлець Орловсько-Брянської залізниці. Училище отримало назву Олександрівського. Основним спонсором його створення став відомий залізничний підприємець С. Поляков, який отримав замовлення на спорудження залізниці. У цей навчальний заклад приймалися юнаки всіх суспільних груп віком від 14 до 17 років, котрі закінчили повітову школу. Спочатку 160 вихованців навчалися в ньому безкоштовно, але згодом була введена плата — 140 руб. на рік.

Друге подібне училище було відкрито за особистої участі А. Дельвіга в Москві у 1870 р. Воно одержало назву Дельвігівського. На його утримання Андрій Іванович виділив зі своїх коштів значну суму, а під гуртожиток для учнів — один зі своїх будинків. Відкриваючи ці та інші навчальні заклади, він керувався девізом «Залізниці приводять у рух не лише економічні сили держави, а й несуть із собою народу освіту і цивілізацію. Щоб прискорити цю важливу справу, потрібно всіляко вчити та просвіщати самих залізничників».

У зв'язку зі збільшенням кількості побудованих залізниць та введенням їх в експлуатацію слідом за А. Дельвігом, технічні школи та училища почали відкривати керівники інших магістралей і транспортних підприємств. Перелік

спеціальностей у цих навчальних закладах був однотипним: відділення з підготовки паровозних машиністів, їхніх помічників, шляхових майстрів, кондукторів поїздів тощо.

Починання по відкриттю подібних закладів активно підтримував міністр шляхів сполучення П. Мельников. Він поставив перед Комітетом міністрів питання про передачу всіх кондукторських шкіл, що дісталися у спадок від минулих десятиліть і технічних училищ, своєму відомству. У 1869 р. уряд підтримав пропозиції міністра і ухвалив рішення про відкриття технічних залізничних училищ на кошти міст, громадських організацій і приватних осіб. Усі казенні і приватні училища передавалися міністерству шляхів сполучення. Для керівництва ними в структурі міністерства створили навчальний відділ і затвердили нове Положення про подібні курси, школи та училища. Для їхнього утримання створили особливий фонд із щорічних відрахувань із валових доходів залізниць у розмірі 15 руб. із кожної верстви, а також надходжень від плати за навчання вихованців і різних благодійних фондів. При вступі до училища кандидати на навчання пред'являли свідоцтва про закінчення повітових, міських, церковнопарафіяльних шкіл, складали іспити з російської мови та математики⁸.

У серпні 1879 р. міністерство шляхів сполучення затвердило структуру та програму залізничних училищ середнього типу, що була розглянута та рекомендована з'їздом представників залізниць у 1878 р. Відповідно до цих документів останні мали складатися з підготовчого й трьох технічних класів, з яких випускний — ділився по спеціалізаціях вихованців. Також визначились із обов'язковими фаховими дисциплінами. Серед гуманітарних були закон Божий, російська мова і російська словесність, географія, малювання, спів, гімнастика. До числа природничих і спеціальних предметів відносилися математика, фізика, механіка, технологія металів і деревини, телеграфія та креслення⁹.

У 1884 р. відділенням з технічної і професійної освіти Вченого комітету міністерства народної освіти був запропонований законопроект під назвою «Основні положення про промислові училища», підготовлений на основі «Загального нормального плану промислової освіти в Росії», автором якого був один із керівників Російського технічного товариства, майбутній міністр фінансів І. Вишнеградський. Цей проект після розгляду у Державній раді і доопрацювання був затверджений царем у березні 1888 р. У цьому документі вперше були сформульовані принципи організації системи спеціальної освіти, визначені головні шляхи підготовки кваліфікованих кадрів робітників, майстрів і техніків. Професійно-технічні заклади були введені до загальної системи народної освіти. Розробка та затвердження в 1888 р. «Основних положень про промислові училища» стала першою спробою закласти фундамент чіткої системи початкової профосвіти, що встановлювала три типи промислових навчальних закладів: 1) середні технічні училища; 2) нижчі технічні училища; 3) ремісничі училища. Були розроблені типові програми, затверджені статuti.

Отже, на початок ХХ ст. в Російській імперії сформувалася система спеціальних навчальних закладів, які самостійно встановлювали терміни навчання, затверджували плани і програми. У 1893 р. уряд прийняв «Положення про

школи ремісничих учнів», а в 1895 р. — «Положення про нижчі ремісничі школи»¹⁰.

29 липня 1882 р. за розпорядженням К. Посьета при міністерстві шляхів сполучення заснували навчальний відділ для керівництва відомчими учбовими закладами: Московським інститутом інженерів шляхів сполучення, училищем кондукторів міністерства шляхів сполучення у місті Вишній Волочок, залізничними технічними училищами (Петербурзький інститут інженерів шляхів сполучення підпорядковувався безпосередньо міністру). Зауважимо, що училище кондукторів міністерства шляхів сполучення у місті Вишній Волочок — один із перших спеціальних навчальних закладів на теренах Російської імперії. Його було відкрито в 1840 р. як школу кантоністів 3-го округу шляхів сполучення, у 1874–1875 рр. перетворено в кондукторську школу, перейменовано в 1883 р. в училище кондукторів міністерства шляхів сполучення. 8 липня 1883 р. міністерство шляхів сполучення затвердило статут училища та учбові плани. Навчальний заклад випускав помічників інженерів по контролю за проведенням будівельних робіт. Термін навчання становив п'ять років¹¹.

Учбовий відділ міністерства шляхів сполучення очолив відомий діяч у галузі освіти, уродженець Одеси Віктор Карлович Делла-Вос, який тривалий час працював директором Імператорського технічного училища в Москві, а з 1881 р. був членом Навчального комітету Відомства установ імператриці Марії та керуючим канцелярією міністерства шляхів сполучення по навчальних закладах. Новому керівнику новоствореного відділу необхідно було змінити існуючі стандарти технічних училищ згідно з новими вимогами часу. Але ця складна робота могла бути виконана лише за умови глибокого вивчення стану цих навчальних закладів. В. Делла-Вос, із властивою йому увагою, всебічно проаналізував зміст і методи навчання й активно приступив до перетворень. Ним був розроблений проект створення кондукторських шкіл із зовсім новою програмою. Водночас, перетворень зазнали всі існуючі залізничні училища. Упродовж своєї багаторічної діяльності на ниві залізничної професійної освіти В. Делла-Вос неодноразово був представником різних російських установ на всесвітніх виставках: у Лондоні (1862 р.), Парижі (1867, 1878 рр.), Відні (1873 р.), а також на художньо-промисловій виставці в Лондоні (1885 р.), де підтримував становлення «російського методу» навчання ремеслу, який поєднував викладання теорії (у класах) і практичного курсу ремесел (у майстернях)¹². Завдяки В. Делла-Восу російська система підготовки технічних кадрів набула всесвітнього визнання¹³.

Покращувалося фінансове забезпечення училищ. Проводилося воно у такий спосіб: 27 лютого 1884 р. було затверджено Положення про особливий фонд училищ, який відносився до спеціальних коштів міністерства шляхів сполучення і призначався для розвитку училищ та вдосконалення професійної підготовки учнів. 7 квітня 1886 р. було затверджено «Положение о технических железнодорожных училищах министерства путей сообщения». Згідно з ним в училищах велася професійна підготовка «второстепенных техников железнодорожной службы» — машиністів, помічників машиністів, колійних майстрів та

інших спеціалістів середньої ланки. Відповідно до вимог цього положення офіційно регламентувався вік вступників до училища й рівень їхньої освітньої підготовки на час вступу. Новим у положенні було те, що в училища допускались лише російські піддані виключно чоловічої статі, переважно діти залізничників, а також заможних міщан віком від 14 до 17 років. Для вступу до училища необхідно було надати свідоцтво про закінчення повного курсу двохкласного сільського, повітового чи міського (за положенням 1872 р.) училища міністерства народної освіти або двохкласних церковнопарафіяльних училищ і витримати вступний екзамен з російської мови та математики. Контроль за господарським станом в училищі покладался на опікунів, кандидатури яких для кожного училища вибиралися правлінням залізниці і затверджувалися міністром шляхів сполучення. Випускники одержували звання техника і направлялися для роботи машиністами й помічниками машиністів паровозів, майстрами, техніками по будівництву залізничних споруджень, помічниками начальника станції. Дев'ятим пунктом положення передбачалося, що учні в училищах носять формений одяг¹⁴.

За положенням зберігся трирічний термін навчання з обов'язковим проходженням дворічної практики після його закінчення. Теоретичні дисципліни були зведені до мінімуму і носили прикладний характер. Спеціальні предмети вивчалися під час екскурсій на заводи або в депо. Такий начальний план не дозволяв випускникам продовжувати навчання у вищій технічній школі. Проте бажаючих навчатись у залізничних училищах було багато, що дозволяло проводити ретельний відбір учнів і сприяло високій успішності та доброму засвоєнню навчального матеріалу¹⁵.

Усі технічні залізничні училища були розділені на два округи — Північно-Східний і Південно-Західний, із яких кожний перебував під контролем окремого окружного інспектора, а загальне керівництво всіма училищами було покладено на навчальний відділ міністерства шляхів сполучення. При навчальному відділі створювався вчений комітет для обговорення питань, які стосувалися технічних училищ відомства шляхів сполучення. Підручники зі спеціальних предметів видавалися на конкурсній основі, з наданням авторам права друкувати їх за казенний рахунок. Міністерством були видані навчальні посібники з механіки, будівельного мистецтва і залізничної справи, столярного, слюсарно-ковальського ремесел і телеграфії.

При училищах обов'язково розміщувалися навчальні майстерні. Викладачі призначалися з числа інженерів або осіб, що одержали вищу технічну або математичну освіту. При деяких училищах існували підготовчі класи, винятково для дітей і родичів залізничних службовців. Нормальний штат технічного залізничного училища був затверджений 28 лютого 1884 р. Відповідно до нього утримання одного училища обходилося в 13 220 руб. на рік. Із загальної кількості випускників технічних залізничних училищ (7747 осіб), що закінчили навчання до 1898 р., на службі при залізницях станом на 1 січня 1899 р. знаходилось 4671 особа. Найбільше число вихованців училища займали посади паровозних машиністів — 1190 осіб, помічників машиністів — 851 і шляхових майстрів — 307 випускників.

Загальноосвітніх шкіл при станціях залізниць значилося в 1897 р. 177, де навчалось 19 321 учнів. На їхнє утримання, окрім плати за навчання, внесків залізничних службовців і приватних пожертвувань, витрачалося із коштів залізниць близько 285 000 руб. Більша частина цих шкіл перебувала у підпорядкуванні міністерства народної освіти і була влаштована по типу двокласних і однокласних сільських училищ. Серед них було кілька міських училищ за положенням 1872 р. Інші загальноосвітні залізничні школи були підвідомчі Святішому Синоду і представляли собою двокласні та однокласні церковно-парафіяльні школи¹⁶.

Міські училища — навчальні заклади підвищеного типу для дітей дрібної міської буржуазії та службовців — уперше з'явилися в Західній Європі у XVII ст. У царській Росії чоловічі міські училища були створені за положенням 31 травня 1872 р. на базі повітових училищ із 6-літнім терміном навчання. У цих навчальних закладах могли навчатися і діти заможних селян. У міському училищі навчали закону Божому, читанню та письму, російській мові та церковнослов'янському читанню, арифметиці, практичній геометрії, географії, вітчизняній і загальній історії, природничій історії й фізиці, кресленню, малюванню, гімнастиці, а також деяким прикладним знанням і ремеслам (роботи по дереву і металу). Міські училища розподілялися на однокласні, двокласні, трьохкласні і чотирьохкласні. За клопотанням земств, міських товариств або приватних осіб, утримувані на їхні кошти міські училища могли бути засновані у складі п'яти або шести класів.

Навчання в міських училищах було платним, розмір плати встановлювався інспектором народних училищ відповідно до місцевих умов і затверджувався в навчальному окрузі. Права випускників міських училищ на продовження освіти були обмежені. Вони могли її здобути лише в нижчих професійних школах або на 1- і 2-х річних педагогічних курсах, що існували при деяких міських училищах. Курси надавали право викладати в початкових училищах і можливість вступу до вчительського інституту.

Положенням від 31 травня 1872 р. була встановлена класна система викладання, тобто кожному штатному вчителю доручалось викладання в довіреному йому класі всіх предметів (крім закону Божого, співу та гімнастики). Така система, що представляла собою особливість міських училищ, була встановлена, за поясненням міністерства освіти, не лише через нестачу викладачів і коштів, а й тому, що «этою мерою достигается большая сосредоточенность в преподавании и нравственном влиянии на детей»¹⁷.

У 1885 р. було затверджене Положення про техніків шляхів сполучення. У такому званні випускались молоді люди, які закінчили 1-й та 2-й курси інституту і подальших надій на закінчення повного курсу через неуспішність по математиці у них не було. Вони повинні були працювати помічниками інженерів. Пізніше при інституті шляхів сполучення відкрили спеціальні курси по підготовці техніків. У 1887 р. для вихованців була затверджена єдина форма одягу.

У лютому 1888 р. за поданням ради Петербурзького інституту інженерів шляхів сполучення Олександр III затвердив нове положення про техніків шляхів сполучення. У ньому визначався суворіший порядок видачі дипломів і надання їхнім власникам прав за посадою. Для одержання звання техника потрібно було мати закінчену середню освіту і витримати особливий іспит у спеціально призначених комісіях при Інституті та правліннях округів шляхів сполучення. Здобувачі екзаменувались по інженерному й архітектурному кресленню, нижчій геодезії, архітектурі та будівельній справі, основам практичної і будівельної механіки, складанню кошторисів і технічної звітності. Через нестачу технічної літератури для підготовки до цих іспитів Інститут ініціював випуск необхідних методичних посібників і керівництв¹⁸.

Форма одягу вихованців технічних залізничних училищ зразка 1887 р.

На фото — учень першого класу залізничного училища

Щорічно звання першорядного техника шляхів сполучення в Петербурзі одержували всього від 10 до 45 осіб. Багато хто не витримав іспитів. Наприклад, у 1900 р. із 58 претендентів, що екзамінувались в столичному окрузі, звання техника отримали 43 особи. Одним із перших таке свідоцтво одержав В. Шишков, співробітник Сибірського округу залізниць, згодом талановитий прозаїк, автор широко відомих романів «Угрюм-река», «Емельян Пугачёв».

Число технічних залізничних училищ збільшувалося з кожним десятиліттям. За період із 1869 по 1890 рр. їх було відкрито 35. Але загалом кількість випускників була незначною порівняно з величезним розмахом залізничного будівництва. В 1890 р. випускників залізничних училищ налічувалось не більше 6 тис.

Хоча училища і призначалися, насамперед, для дітей залізничників, але їхня кількість в навчальних закладах такого типу не перевищувала і половини від загального складу учнів. Це пояснювалося низкою причин, а саме: багато навчальних закладів розташовувалося у великих містах, а рядові залізничники

не могли утримувати своїх дітей за межами родини, на приватних квартирах, оренда і проживання в яких коштували досить дорого. Водночас не всі випускники сільських, церковнопарафіяльних, повітових шкіл могли витримати вступні іспити. З огляду на це, міністерство шляхів сполучення вживало заходи по розширенню контингенту учнів із залізничників. При училищах створювали підготовчі курси, відкривалися гуртожитки і пансіони. За невисоку плату в 10–12 руб. на рік діти залізничників користувалися в них приміщеннями, мали казенне утримання, формений одяг і перебували під постійним наглядом вихователів. Для вкрай малозабезпечених уводився інститут піклувальництва. Діяльність піклувальника полягала, головним чином, у тому, щоб вносити плату за навчання і забезпечувати учнів безкоштовно навчальними посібниками.

У навчальних майстернях вивчалися слюсарна, ковальська, токарська справи, прищеплювались навички ремонту паровозів і вагонів. Водночас пізнавалися основи теорії парових машин, освоювалось водіння локомотивом, уміння працювати на телеграфних апаратах Сименса, Морзе. Всьому цьому вчили ґрунтовно. До випускного класу кожний, хто навчався, був кваліфікованим майстром по своїй спеціальності, перевершував практика, якого він повинен був замістити на виробництві знанням теорії професії¹⁹.

Отже, експлуатація дуже складної, сучасної і передової залізничної техніки у другій половині XIX ст. значною мірою залежала від наявності фахівців середньої ланки і робітників високої кваліфікації, що могли ефективно, а головне технічно грамотно, управляти нею, здатних поліпшувати й удосконалювати виробництво, забезпечувати безпеку руху поїздів. Тому планомірна підготовка таких фахівців була важливим державним і галузевим завданням, що успішно вирішувалося розгалуженою мережею транспортних навчальних закладів. Їхнє становлення і розвиток відрізнялись своєрідністю і специфікою, що відображали загальні закономірності розвитку економіки держави і залізничного транспорту. Таким чином, школа технічної залізничної освіти успішно пройшла період становлення й стала органічною частиною культурного життя Південно-Західного краю Російської імперії.

¹ Бурлюк П.Г. Кадровая политика на железнодорожном транспорте // Образование и общество: научный информационно-аналитический журнал. — Орел, 2005. — № 5. — С. 10–15.

² Ларионов А.М. История Института инженеров путей сообщения императора Александра I за первое столетие его существования (1810–1910). — Санкт-Петербург, 1910. — 397 с.

³ Московское Императорское инженерное училище / Энциклопедический Словарь. Т. 39. — Издательство Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. — Санкт-Петербург, 1897. — С. 6.

⁴ Павлов В.Е. Колыбель инженеров путей сообщения // История Петербурга. — 2009. — № 6(52). — С. 28.

⁵ РГИА, ф. 238, оп. 2, д. 110, л. 5 об.

⁶ Лашина Л.С. Деятельность акционерного общества по строительству и эксплуатации Московско-Киевско-Воронежской железной дороги в пореформенный период 1866–1917 годы (на материалах Центрального Черноземья): монография. — Белгород: БГТУ, 2009. — 129 с.

⁷ Лашина Л.С. Повышение образовательного уровня молодых рабочих при строительстве Московско-Киевско-Воронежской железной дороги // Оригинальные исследования: научно-практический рецензируемый электронный журнал. — 2011. — Вып. 4. — С. 35–39.

⁸ Краткий исторический очерк учебных заведений ведомства путей сообщения. — Санкт-Петербург: Типография МПС, 1900. — С. 2–17.

⁹ Труды организационного комитета съезда русских деятелей по техническому и профессиональному образованию в России. — 5 секция: Средние и низшие технические училища министерства путей сообщения. — Санкт-Петербург, 1890. — С. 9–10.

¹⁰ Прокопенко Л.Л. Політика російського уряду щодо розвитку професійної освіти в Україні в другій половині ХХ — на початку ХХ століть // Публічне адміністрування: теорія та практика. Електронне наукове фахове видання. — Дніпропетровськ, 2011. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Patp/20111/index.html>.

¹¹ Климов Н.С. Вопросы технического образования // Вестник Европы (Внутреннее обозрение). — 1900. — № 8. — С. 805–818.

¹² Памяти В.К. Делла-Воса. Некролог // Новое Время. — 1890. — 21 июля.

¹³ Делла-Вос Виктор Карлович (1829–1890) // Педагогический энциклопедический словарь / [Б.М. Бим-Бад]. — Москва: Большая российская энциклопедия, 2002. — С. 353.

¹⁴ Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Третье. — Санкт-Петербург. — 1886. — Т. 6. — С. 143–147.

¹⁵ Кружкова Т.П., Колобков И.А. Подготовка кадров для малого бизнеса в ремесленных учебных заведениях Урала (вторая половина XIX — начало XX в.). — Екатеринбург. — 2001. — С. 32–33.

¹⁶ Училища технические железнодорожные // Энциклопедический Словарь. — Т. 69. — Санкт-Петербург: Издательство Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона, 1902. — С. 118–119.

¹⁷ Городские училища // Там же. — Т. 17. — 1893. — С. 318–319.

¹⁸ Балтрашевич М.А. Железнодорожный форменный костюм. — Москва: Триада ЛТД, 2005. — С. 115–116.

¹⁹ Королев С.Б. Форменная одежда для воспитанников технических железнодорожных училищ министерства Путей Сообщения (обр. 1887 г.) [Электронный ресурс] // Мундир. — 2001. — № 2. — Режим доступу: <http://vedomstva-uniforma.ru/mundir4/index.html>.

О.М. Машикін
(м. Київ)

**ПРАВОВИЙ СТАТУС ІНОЗЕМНИХ ЗЕМЛЕВЛАСНИКІВ
ТА КОЛОНІСТІВ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(кінець XVIII — перша половина XIX ст.)**

В статті розглядаються питання юридичного статусу тих іноземців, які, опинившись упродовж 1796–1856 рр. на території Східної України, займалися тут землеробством і пов'язаними з ним галузями сільськогосподарського виробництва. Висвітлюється вплив основних положень як загальноімперського, так і місцевого законодавства самодержавної Росії на різні сторони економічного життя іноземних колоністів. Значну увагу приділено аналізу тих нормативних актів, що визначали положення представників різних європейських національностей в аграрному секторі краю.

Ключові слова: іноземці, колоністи, сільське господарство, аграрне законодавство, розпорядження, маніфест, юридичний акт.

В статье рассматриваются вопросы юридического статуса тех иностранцев, которые, оказавшись в период с 1796 по 1856 годы на территории Восточной Украины, занимались здесь земледелием и связанными с ним отраслями сельскохозяйственного производства. Освещается влияние основных положений как общеимперского, так и местного законодательства самодержавной России. Значительное внимание уделено также анализу тех нормативных актов, которые определяли положение представителей разных европейских национальностей в аграрном секторе края.

Ключевые слова: иностранцы, колонисты, сельское хозяйство, аграрное законодательство, распоряжение, манифест, юридический акт.

The article deals with the legal status of foreigners, once during the years 1796–1856 in eastern Ukraine, is engaged in agriculture and related industries in agricultural production. Highlights the impact of the main provisions as imperial and local laws autocratic on various aspects of economic life of foreign colonists. Special attention is paid to the analysis of regulations that determine the position of representatives of various European nationalities in agriculture land.

Keywords: aliens, colonists, agriculture, agrarian legislation, decree, manifesto, legal act.

Із перших же днів появи на теренах Росії вихідців з-за кордону самодержавний уряд намагався на законодавчому рівні врегулювати питання, пов'язані з їх нагальними потребами. Зокрема, з одного боку він прагнув урівняти

положення іноземних колоністів з іншими верствами населення країни, а з іншого, — виходячи, звісна річ, із власних меркантильних інтересів, зберегти в їх середовищі відчуття певної національно-релігійної окремішності, аж до закріплення таких норм, відповідно до яких, наприклад, одруження чи заміжжя адепта католицької, лютеранської, реформатської чи іудейської колоній з православними майже автоматично приводили до остракізму винних із території цих останніх¹. Під цим кутом зору і слід, на нашу думку, розглядати всі законодавчі акти центральної та місцевих адміністрацій, що стосувалися як перебування іноземців в тому числі — й у межах Східної Наддніпрянщини, так і їх діяльності у тамтешньому сільському господарстві.

Якщо говорити стосовно чужинців взагалі, котрі, перетнувши в досліджуваний період російський кордон й осівши у межах українських Лівобережжя й Півдня до Криму включно, почали займатися тут землеробством, то тут, перш за все, слід мати на увазі урядову постанову від 30 січня 1802 р., всеохоплюючий характер положень якої призвів до того, що зараз без посилань на неї не обходиться жодна праця, де є навіть лише згадки про розселення в краї іноземних переселенців².

Слід згадати у даному зв'язку й указ імператора Олександра I від 9 травня 1802 р., в якому підтверджувалася видана раніше заборона робити закордонних «гостей» кріпаками³. Із цього погляду мала рацію радянська дослідниця О.І. Дружиніна, коли, спираючись на архівні матеріали, писала, «що переваги та пільги, надані колоністам у Росії, а також успішний розвиток їх господарств протягом XIX ст. сприяли появі у деяких дослідників помилкового уявлення про те, нібито ці люди із самого початку перебували у виключно сприятливих умовах. У дійсності, однак, це було не так. Як бігли кріпаки та еретико-розкольники, переселенці з-за кордону також належали до категорії переслідуваних, знедолених, пригноблених. Лише виняткові обставини могли змусити їх розлучитися з Батьківщиною, з обжитим кутком і вирушити у пустинну місцевість, де доводилося наново будувати собі оселі, підіймати цілину, боротися з природними лихами»⁴. Протистоячи разом із тим і спробам перетворити їх, незалежних громадян вільного світу, на звичайнісіньких собі поміщицьких «підданих».

У подальшому, однак, прослідковуються чисельні спроби юридичного оформлення та вдосконалення системи управління іноземними колоністами. Зокрема, всі вони поступово були поставлені під нагляд спеціального опікунства в межах імперського Міністерства державного майна. «Для управління ж всіма поселеннями південного краю, — читаємо в одному з тогочасних джерел, — працює в Одесі «Попечительный комитет об иностранных поселенцах в России». Для місцевого ж керівництва колоніями є особливі наглядачі, в кожній окрузі — окружний приказ, а в кожній колонії — приказ сільський»⁵.

Паралельно з цим ішло законодавче врегулювання питань, пов'язаних із нагальними потребами самих поселенців. Так, «уряд, намагаючись надати вітчизняному сільському господарству зразки в усіх його галузях, дозволив іноземним переселенцям осідати в спеціально відведених для цього місцях»⁶. При

освоєнні нових територій на Україні колоністи отримували від казни «ділянки землі в кількостях, що відповідала укладеним з ними в попередні часи угодам»⁷. Крім того, не слід забувати, що ті вихідці з Європи, які приїздили в Південно-Західний край, Мало- та Новоросію, відповідно до державних програм Російської імперії й чинного законодавства, отримували право на десятилітню пільгу «з моменту прибуття їх на місце, від сплати будь-якого типу податків»⁸.

Утім, не варто думати, що правлячі кола імперії завжди виявляли до іноземних переселенців лише турботу. Дійсно, в часи, коли країна відчувала серйозну потребу в додаткових робочих руках, їм усіляко йшли назустріч. Однак у періоди, в які, на думку центральної адміністрації, вихідці з-за кордону самі перетворювалися на, образно кажучи, «зайві роти» російського економічного життя, наплив їх сюди різко обмежувався, в тому числі й на рівні юридичних норм⁹. А розглядаючи цю проблему з точки зору окремих регіонів, слід відзначити, що для Подільської, Волинської, Київської, Чернігівської, Харківської, Полтавської, Катеринославської, Херсонської й Таврійської губерній зазначений «мораторій на іноземців», через цілу низку об'єктивних обставин, розпочався якраз після 1818 р.

Початковим етапом на цьому шляху став, певно, іменний указ від 5 серпня 1819 р., відповідно до якого припинялася еміграція до Росії іноземців, за висловом одного з пунктів даного документа — «у великих розмірах»¹⁰. 25 жовтня того ж року російським дипломатичним місіям за кордоном заборонялося видавати паспорти для переїзду до країни взагалі усім хто «мав намір прибути до Росії та Царства Польського»¹¹. Із 1820 р. для тих закордонних ділових людей, які б забажали оселитися у сільській місцевості на просторах від Ченстохова до Владивостока, взагалі залишився тільки один шлях: збираючись у себе на історичній Батьківщині невеличкими групами, місяцями чекати від найближчих консульських установ імперії адресних, майже персональних, дозволів на перетин кордону в напрямку на схід від річки Німан¹². Звісна річ, що подібного типу кроки зовнішньополітичного відомства країни, якими б благими намірами вони не обумовлювалися, досить негативно впливали на ту ж демографічну ситуацію в іноземних колоніях, що існували вже в різних місцях тієї ж Східної Наддніпрянщини.

Аналізуючи ситуацію, що склалася навколо іноземних колоністів краю в наступні півтора десятиліття, важко позбутися думки, що обмеження кількості їх тут мало своєю головною метою в першу чергу законодавче впорядкування *modus vivendi* вже існуючих іноземних поселень, яке спочатку вилилося в загальноімперський «Свод постановлений об иностранных колониях» 1832 р., потім — у другу, значно розширену й доповнену (з урахуванням реалій епохи) редакцію цього закону 1842–1843 рр., і, нарешті, — в «Устав о колониях иностранцев в империи», який став надбанням вітчизняної юридичної науки 1857 р.¹³ Оскільки ж ці документи мають неабияке значення для розкриття досліджуваної проблеми, то спробуємо розглянути їх детальніше.

Перш за все впадає в очі та ретельність, з якою як «Своди» 1832 і 1842–1843 рр., так і «Устав» передреформеної доби вирішують питання щодо надання

прибулим до Росії колоністам різного виду економічних прав — від дозволу збагачуватися в аграрному плані за межами їх поселень до турботи про розвиток у їх колоніях товарно-грошових відносин. «Колоністам, — пише з цього приводу радянський дослідник І.Ф. Грек, — дозволялося купувати землю у приватну власність на стороні. Вони мали право безмитно продавати горілку та вино особистого виробництва як у власних колоніях, так і в казенних селищах і поміщицьких мастках, вступати до гільдій та цехів, безперешкодно продавати свої товари на території країни й за кордоном, влаштовувати торги та ярмарки»¹⁴. Навіть приймаючи до уваги лише цей коментар вченого-комуніста, який, за цензурних умов свого часу, не міг вихвалити самодержавну владу, слід зазначити, що констатоване ним ставлення цієї влади до іноземців було не просто поблажливим, але таким, яке на юридичному рівні дозволяло вихідцям з-за кордону проявити себе якомога повніше не тільки в галузі сільськогосподарського виробництва, а й в інших сферах народного господарства країни.

Разом із тим «Устав о колониях» чітко визначає основні принципи землекористування законодавчо підлеглої йому частини населення імперії. «Усі відведені під розселення колоністів землі, — читаємо, наприклад, у його відповідному пункті, — надані їм у беззастережне й одвічне спадкове володіння, однак, не у приватно якої-небудь окремої особи, але у суспільну кожної колонії власність»¹⁵. Колоністи не мали права продавати, дарувати, здавати в оренду, закладати під заставу й передавати третім особам отримані від держави наділи¹⁶. Стимулюючи індивідуальну трудову активність переселенців, центральна адміністрація всіляко обмежувала використання в їх господарствах найманої робочої сили¹⁷.

Велика увага у згадуваних нами вище документах приділялася також внутрішньому устрою окремих іноземних поселень. Так, навично закріплювалося положення про те, що «колоністи кожного, окремо взятого села, являють собою окреме “мирське товариство”»¹⁸. А консервуючи це останнє як непорушна норма, «Устав» погоджувався з тією практикою конкретного життя переселенців, згідно з якою на чолі общин стояли відповідного типу зібрання місцевих жителів іноземного походження (так звані «мирські збори»), делегатів до складу яких обирали спочатку за принципом: «один двір — один колоніст» (головним чином, батько-утримувач сім'ї), а із середини 40-х років XIX ст., після схвалення царем відповідної ініціативи Міністерства державного майна імперії, з розрахунку «один чоловік — від 10 дворів»¹⁹. Формально підпорядковуючись такому органу місцевого самоуправління, як «сільський приказ», сільські збори («сельський сход») а) визначали персональний склад цього приказу; б) виключали колоністів з общини за їх проханням у зв'язку з переходом до іншого про шарку населення; в) карали вигнанням із поселень тих своїх співвітчизників, хто завинив перед «миром»; г) розглядали прохання та скарги, що виникали між колоністами; д) займалися розверсткою податків і повинностей; е) затверджували звіти про діяльність виборних у справах общини; ж) обирали відповідальних за збереження в недоторканності суспільної каси і запасів збіжжя; з) перевіряли кожен їх крок²⁰.

Таким чином, на рівні усієї підросійської України тогочасне законодавство Династії Романових, оперуючи поняттям «іноземці взагалі», вельми детально регламентувало не тільки їх притік сюди, але й положення та внутрішню еволюцію кожної створеної тут іноземної колонії.

Однак було б величезною помилкою вважати, що вітчизняна юриспруденція кінця XVIII — першої половини XIX ст. існувала лише за рахунок вживання абстрактних термінів. Навпаки, у більшості випадків вона була на диво конкретною! Втім, аби уникнути звинувачень у голослівності, наведемо лише окремі, найбільш, так би мовити, типові приклади.

Говорячи про Східну Наддніпрянщину як територію, що простяглася від Поділля аж до Криму, законодавство Російської імперії 1796–1856 рр. чітко розподіляє місцевих іноземних колоністів на декілька окремих категорій. Чи не найпершим на це звернув увагу видатний радянський учений, член-кореспондент АН УРСР І.О. Гуржій, який, спираючись на тогочасні юридичні норми, виділяв серед розселених самодержавним урядом по Україні 1) колоністів, поселених на казенних землях та прирівняних до казенних селян; 2) колоністів, котрі, будучи розселені на власних або ж приватновласницьких землях, також мали статус державних селян; 3) колоністів, які перебували на особливому становищі²¹.

На Півдні Бессарабії найпершим законодавчим актом, який регулював масовий притік сюди колоністів, без вирізнення їх по окремим народам, був, певно, виданий у зв'язку з перемогою Росії над Наполеоном Маніфест від 14 серпня 1814 р., де, окрім усього іншого, оголошувалася амністія усім утікачам і дезертирам, які залишили межі імперії впродовж 1812–1813 рр.²² Як зазначав свого часу кандидат історичних наук В.І. Жуков, за деякими свідченнями, після оголошення цього документу «в Бессарабію перейшло на проживання понад 2 тисячі чоловік, котрі оселились у містах»²³.

Ще один крок в юридичному регулюванні становища бессарабських колоністів було зроблено 1817 р., себто — в час, коли всіх їх, без жодної градації за національною ознакою, почали приводити до присяги на вірність правлячому імператорові. Ця процедура пройшла в цілому спокійно, якщо не рахувати окремих заяв колоністів відносно того, що, в разі встановлення над ними державою кріпосницької залежності, «вони можуть відшукати собі іншого государя»²⁴.

І, звичайно, з точки зору нашої теми не можемо обійти увагою іменний указ від 29 грудня 1819 р., який надавав «права та переваги, пожалувані раніше іноземцям, під назвою колоністів, у Новоросійських губерніях та в Бессарабії розташованих», тим, хто приїхав до краю в останнє десятиліття²⁵. Розписуючи при цьому до дрібниць сам, так би мовити, «механізм внутрішнього життя» прибульців з-за кордону на територіях Південної Бессарабії, компактно заселених ними впродовж найближчого часу.

Наприклад, згідно зі статтею першою цього документа, кожен іноземний переселенець отримував по 60 дес. казенної землі. Колоністи мали також право купувати у приватну власність наділи сусідніх поміщиків, заводити на них

мануфактури та фабрики, вступати в цехи й гільдії, переходити до інших суспільних верств тощо. На них поширювалися й загальні для всіх емігрантів у межі Росії а) система безстрокового звільнення від цивільної та військової служб, б) практика, відповідно до якої іноземці, що прибували до Буджака, отримували можливість протягом наступних 3–7 років (дана «вилка» визначалася конкретними термінами загального перебування у краї кожного з них) працювати виключно на себе, не сплачуючи жодних податків на користь держави²⁶. Чужинцям-поселянам, які спочатку розташувалися в межах приватних володінь, надавався шанс вільного переходу «на державну ріллю!», разом з продажем або ж перенесенням із собою майна («постройки, орудия, скот, посаженые растения»), набутого, «как собственность, по всей справедливости им принадлежащей», без жодної участі й допомоги з боку тих хазяїв, чиї угіддя колоністи побажали облишити²⁷. Окремий параграф указу забороняв існування на території буджацьких іноземних колоній (загальна площа яких, до речі, визначалася ним же у 557 тис. дес., а кордони окреслювалися від нижньої течії Дунаю, земель Ізмаїлу та Рені до Пруту й верхів'їв рік, що впадали в озеро Ялтух) відкупної системи²⁸.

Заслуговує на увагу і стаття 13 вказаного розпорядження, у відповідності до якої «корінним російським жителям», котрі за примхою долі опинилися на території колоністських округ, у випадку, якщо вони проживають тут здавна й на час виходу указу займалися розведенням виноградників та фруктових садів, у повному обсязі надавалися привілеї іноземних колоністів²⁹. Заохочувальний характер мала також і постанова Державної ради Російської імперії «Об иностранных, владеющих землями и домами в Новороссийских губерниях и Бессарабской области», що побачила світ 20 липня 1848 р. і була, очевидно, останньою у низці юридичних актів відповідного типу дореформеної доби³⁰.

Не менш багатогранним було і становище іноземців у Малоросії. Ось що пише стосовно юридичного становища «иноземных земледельцев» автор «Записок о Полтавской губернии»: «Колонисты-хлебопашцы вышли из окрестностей Франкфурга-на-Майне в 1765–1766 годах, и поселены в одном селении Роменского уезда, называемом Хрещатик. Они наделены от казны землею и платят поземельную подать».

Колонисты-фабриканты вышли из Богемии и Моравии в 1809 году и поселены в городах Полтаве и Константинограде. Занимаются сукноделием; также делают и фланель.

Переход этих колонистов в Россию совершился на следующих условиях: Высочайше утвержденный доклад министра внутренних дел в 20 день февраля 1804 года «О правилах для принятия и водворения иностранных колонистов», по которому им предоставлены следующие права:

- 1) свобода веры;
- 2) свобода от платежа податей и всяких повинностей на 10 лет;
- 3) по прошествии этих 10 лет они будут платить поземельную подать,

в первые 10 лет за каждую десятину от 15 до 20 копеек в год; по истечении же сего срока подать она будет уравнена с тою, какую вообще в том месте платят

казенные поселяне с души. Что принадлежит до прочих повинностей земских, оные тотчас по истечении льготы повинны нести наравне с теми российскими подданными, между которыми водворены будут, исключая постоев, кроме тех, однако же, случаев, когда воинские команды проходить будут;

4) свобода от воинской и гражданской службы. По собственному желанию записаться в оную всякому дозволяется, однако через то не избавляются они от платежа своего долга казне;

5) уплата ссудных от казны денег, по прошествии льготных лет располагается на следующие десять;

6) всем колонистам дается безденежно земля;

7) со дня прибытия на границу начинается выдача колонистам кормовых денег по 10 копеек взрослой и по 6 копеек — малолетней душе в сутки, до самого того времени, пока придут на поселение, и сии деньги употребляются на счет безвозвратных издержек. Однако когда кто из них пожелает выехать из России, то и оные возвратит должен;

8) по прибытии на место поселения, до первой собственной жатвы, производится выплата от 5 до 10 копеек каждой душе, судя по цене жизненных припасов, и сия сумма ими должна быть возвращена вместе с общей ссудой;

9) ссуда на построение домов, покупку скота и вообще на все обзаведение хозяйством простирается до 300 рублей, людям же, которые придут с хорошим достатком, может быть и увеличена, если для какого-нибудь полезного заведения они того потребуют;

10) позволяется ввозить им при поселении имение свое, в чем бы оно не состояло, беспошлинно, и сверх того каждому семейству, разумея в оном мужа и жену с малолетними детьми, или двух совершеннолетних работников, или же четырех женщин, один раз товаров для продажи по цене до 300 рублей, только бы товары эти были собственные их, а не от посторонних людей ими полученные, или в долг взятые;

11) ежели кто когда бы то ни было пожелает выйти из государства, то в том дается ему свобода, но с тем, чтобы сверх уплаты всего причитающегося на нем долга, единовременно внес бы он в казну трехгодичную подать;

12) позволяется заводить фабрики и другие нужные ремесла, вступать в гильдии и цехи и везде в империи продавать свои изделия. К сему необходимо присовокупить, что, если кто из прибывших на поселение окажется ослушным и непокорным постановленному начальству, или пуститься в разврат, таковой непременно, по взыскании с него должного казне, выслан будет за границу»³¹. І далі, маючи на увазі проблему виплати «гостями» належних сум казні, той же інформатор зазначає: «Колонисты-хлебопашцы платят поземельных да на водные и сухопутные сообщения с семейства 5 рублей 72 копейки. Колонисты же фабриканты податей не платят и повинностей не несут, по случаю дарованных им от правительства отсрочек»³².

Ціла низка юридичних актів регулювала й положення іноземних колоністів Новоросії. Зокрема, 20 лютого 1804 р. були видрукувані нові «Правила о приеме и водворении иностранных колонистов», що істотно доповнювали вже існуюче з

цього приводу законодавство країни. Відповідно до зазначеного документа, на південь Російської імперії допускалися лише такі переселенці, «кои в крестьянских упражнених или в рукоделии примером служить могли, являясь хорошими и достаточными хозяевами»³³. Кожний дорослий чоловік із числа переселенців був зобов'язаний привезти із собою «у капіталах чи товарах не менше, ніж 300 гульденів». Загальна кількість «гостей» обмежувалася 200 сім'ями на рік, причому російський уряд брав на себе витрати на їх перевезення в межі своєї держави³⁴. Тих же з них, хто повністю відповідав цим попереднім вимогам і погоджувався на проголошені умови перебування на східних теренах Європи, рекомендувалося направляти єдиним потоком до Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній, оселяючи їх там якомога ближче до морських портів³⁵. Подібно до практики, котра, як нам відомо, мала місце в Бессарабії, новоросійські колоністи отримували пільги на сплату податків та виконання різного виду повинностей терміном на 10 років, одержували «на хозяйственное обзаведение до 300 рублей в год с возвратом этих денег по прошествии льготного срока в течении 10 лет», а також «плантации для упражнения в земледельческом искусстве» з розрахунку 60 дес. на одну родину³⁶.

Піклуючись про швидке заселення українських степів, офіційний Санкт-Петербург 31 грудня 1804 р. видав ще один указ, який встановлював 4-річний термін їх повного освоєння, «підганяючи» саме під зазначений, досить короткий як для здійснення подібного роду акцій, проміжок часу всю процедуру забезпечення іноземних колоністів, які мали прибувати сюди згодом, житлом, землею, одягом, робочою худобою та реманентом. Проте головна складність ситуації полягала в тому, що тамтешні поміщики, не бажаючи залюднювати належні їм латифундії, почали розпродавати ці останні невеличкими частинами, частогусто — майже за безцінь, оскільки мало хто зголошувався тоді «покупать их дорого, со взятием на себя обязательств обеспечения купленного рабочей силой»³⁷. Побічний же ефект даного закону полягав у тому, що саме він змусив уряд шукати ефективного виходу із ситуації, що склалася, причому одним із варіантів цього пошуку стала думка про необхідність введення у регіоні спеціального «залога с земли». «Нарешті, — писав із цього приводу тодішній новоросійський та бессарабський генерал-губернатор А.-Е. де Рішельє, — господарі втомляться сплачувати податки на землю, з якої не отримують ніяких прибутків, і тоді будуть намагатися або заселити, або зовсім продати її»³⁸. І в подальшому, намагаючись створити у краї чільні умови для його господарського розвитку, можновладці Імперії надавали великого значення юридичному забезпеченню власних політичних устремлінь³⁹. Тим більше, що поруч, зовсім недалеко, лише за Чорним морем, знаходилася Османська Порта, чия політична могутність у той час була ще слов'янською зброєю далеко не подолана!

Якщо ж конкретно розмірковувати про таку складову частину Новоросії, як Катеринославська губернія, то тут, за нашими спостереженнями, законодавча ініціатива російського уряду проявляла себе щонайменше у двох площинах: у сфері впорядкування адміністративно-територіальної системи розселення колоністів та в області регулювання їх майнового становища. А оскільки ці обидва

моменти мають певне значення для висвітлення нашої теми взагалі, ми дозволимо собі дуже коротко зупинитися на кожному з них.

Уже в період з 1836 по 1853 рр., за свідченням компетентних джерел, іноземні колонії Катеринославщини, не входячи окремо до складу традиційних округ і волостей, для більш успішного керування ними були юридично оформлені в 3 особливі округи: «1-ша — Хортицька, 2-га — Маріупольська колоніальна, 3-я — Маріупольська менонітська, котрі, разом з Бердянською округою Таврійської губернії, складають у колоніальному управлінні єдине «смотрительство». Своєю чергою, до Хортицької округи входила загалом 21 колонія, з яких у Катеринославському повіті знаходилося 17, в Новомосковському — 3, в Олександрівському — 1. Маріупольська ж колоніальна округа включає в себе 27 колоній, а Маріупольська менонітська — 5; всі вони розташовуються в Олександрівському повіті Катеринославської губ.»⁴⁰.

З іншого боку, катеринославські колоністи та їх нащадки були, за юридичними нормами Російської імперії, назавжди звільнені від несення рекрутської повинності як натурою, так і «дзвінкою монетою». При виконанні ж інших зобов'язань (облаштування та ремонт шляхів сполучення, мостів, гребель, лагодження переправ і перевозів, надання воєнним командам квартир та підвід, сприяння у супроводженні через колонії арештантів, утримання в належному стані сільського пожежного обладнання, підтримка в селищах чистоти й порядку, тощо) іноземні переселенці прирівнювалися до інших «провінційних обивателів», із тією лише різницею, що, скажімо, утримання армійських частин «вменялось им в обязательство» тільки на період проходження цих частин через місця їх компактного проживання⁴¹. Навпаки, у грошовому відношенні вихідці з-за кордону, яким випало проживати у Катеринославській губернії, окрім належних іншим категоріям обивателів «мирських зборів», здійснювали регулярні внески на а) фінансову підтримку так званих «присутственных мест», б) формування засобів «на содержание водяных и сухопутных сообщений», в) поповнення державного фонду земельного податку⁴².

Декілька слів можемо сказати також і безпосередньо про саму систему внутрішнього правління іноземних колоній зазначеного регіону. Зокрема, на 1853–1858 рр., відповідно до чисельних постанов і розпоряджень уряду, її «верхівку» становило «Екатеринославское губернское попечительство по делам иностранных поселений», до складу якого входили 1) «непосредственно Его Превосходительство господин попечитель» (він же, до речі, і завідувач усіма маріупольсько-бердянськими колоніями), 2) один заступник-помічник цієї поважної особи, 3) «письмоводитель», до компетенції якого входив канцелярський бік справи, 4) місцеві наглядачі колоній Хортицької округи, а також «секретарі» поселень Іозефсталь, Рибальська і Ямбург⁴³, причому робота даних посадовців не викликала з боку їх «підопічних» майже ніяких зайвих нарікань. «За відгуками колоністів, — читаємо в одному з джерел, — всі вони, навпаки, дуже задоволені своїм правлінням, адже благополуччя самих іноземних поселень знаходиться у значній від нього залежності»⁴⁴.

У Херсонській губернії першим документом, що стосується нашої теми, слід вважати, певно, нормативну частину матеріалів Ревізії 1795 р., згідно з якою всі місцеві жителі, в тому числі й ті, котрі перебралися сюди з-за кордону, повинні були і надалі залишатися там, де їх застав вищеозначений перепис населення Імперії⁴⁵.

Проте це зовсім не означало, що урядові кола Росії взяли курс на покріпачення тамтешніх колоністів! Зовсім ні, адже менш ніж через 10 років, а саме — 20 вересня 1804 р., з найближчого оточення царя Олександра I вийшло спеціальне «Положення», згідно з яким на півдні України з'явився новий стан населення, котрому не загрожувала навіть сама перспектива закріпачення й чиєю основою стали «селяни Тираспільського повіту, які вийшли з-за кордону й оселилися на поміщицьких землях між Бугом і Дністром»⁴⁶. Дворянам-землевласникам категорично заборонялося продавати й дарувати їх, а також переводити в категорію власної двірні⁴⁷. «Ні в якому разі, — йдеться у статті 11 зазначеного документа, — поміщик не має права самостійно карати цю категорію зобов'язаних поселенців, а повинен, після здійснення ними важких злочинів, надсилати їх до суду»⁴⁸. Тут же регламентувалися й основні повинності аграріїв-іноземців: сплата десятої частини від загальної вартості виробленої ними продукції, робота на поміщиків лише протягом 12 днів на рік, таке інше⁴⁹. Найголовніше полягало в тому, що дане «Положення» оголошувало всіх тих, чий предки народилися поза межами тодішньої Росії, особисто вільними⁵⁰.

Таким чином, юридичний статус тих іноземців, які в 1796–1856 рр. проживали у межах Східної Наддніпрянщини, слід вважати досить визначеним і певним. Насамперед законодавство Російської імперії чітко регламентувало адміністративно-територіальний устрій колоній, де мешкали вихідці з-за кордону, розподіляючи поселенців на окремі регіони та округи. З іншого боку, зарубіжні переселенці, незалежно від їх національної приналежності, мали чітко визначені права й обов'язки, кожен з яких було закріплено у відповідному указі, законі, розпорядженні чи постанові. Крім того, безпосередньо для них було розроблено цілу систему різного типу привілеїв, що сприяло заохоченню колоністів до творчої індивідуальної праці. Однак було б великою помилкою дивитися на українських селян закордонного походження лише як на носіїв безмежної кількості благ. Навпаки, законодавство Російської імперії примушувало їх працювати, інколи — вельми тяжко. А в окремих випадках становище цієї категорії населення все ж таки мало чим відрізнялося від становища звичайнісіньких кріпаків.

Переходячи до розмови про представників окремих народів, які, приїхавши тоді на Україну займатися бізнесом в аграрній сфері, продовжували зберігати за собою паспорти власних держав, насамперед згадаємо громадян Австрійської імперії різних національностей, які, будучи витіснені за межі Вітчизни цілою низкою об'єктивних обставин кінця XVIII — початку XIX ст., опинилися на чужині. Хоча у нашому розпорядженні є лише свідчення щодо підданих Цісаря, розселених урядом Росії у відповідних частинах Бессарабії, але й воно певною мірою проливає світло на їх існування і в інших районах краю.

Як відомо, після 1813 р. у Санкт-Петербурзі гучно святкували перемогу над «нашествием дванадцяти языков», під яким сучасники тих подій розуміли війну проти самодержавства об'єднаної волею Наполеона в єдине геополітичне утворення більшої частини Європи. Із цього приводу на берегах Неви видали цілу низку законодавчих актів, один з яких — Маніфест від 14 серпня 1814 р., що окрім усього іншого, відкривав можливості для освоєння бессарабських просторів значною кількістю австрійців. Причому вплив їх сюди відразу ж став настільки великим, що вже через два роки уряд наказав намісникові Бессарабії Бахметьєву вжити заходів щодо його обмеження (що, до речі, й було виконано останнім у вигляді спеціального «предписания», датованого 19 листопада 1819 р.)⁵¹.

Кілька етапів можемо виділити і в юридичному облаштуванні болгар. Зокрема, якщо вести мову про ту частину їх, що осіла у вже згадуваній нами Південній Бессарабії, то тут перші закони, котрі прирівнювали вихідців із Румелії до іноземних колоністів, побачили світ у 1811–1814 рр.⁵² У наступний період, завдяки ініціативі командувача розташованої у Подністров'ї 2-ї армії генерала Л.Л. Беннігсена, яку підтримав сам Олександр I, вони отримували права «воинских обитателей Донского казачьего войска»⁵³. Причому все це робилося, головним чином, із метою, по-перше, «воспламенить любовь приезжих болгар к их новому Отечеству», а по-друге, «удалить в самой Болгарии, сем обширном и многолюдном крае, упорное от нас, русских, устранение, чрез что можем быть лишены тех выгод, которых от данной страны ожидать должно»⁵⁴. У квітні 1816 р. Комітет міністрів Російської імперії, призначаючи штаб-ротмістра Д.П. Ватікіотті тимчасовим попечителем над наявними на той час у Бессарабії болгарами, наказав останньому «керувати ними разом зі старшинами, котрих ці оберуть зі свого товариства»⁵⁵. Проте й на даному етапі повністю вирішити проблеми регіональних болгар не вдалося, про що свідчить, на нашу думку, хоча б документ, відомий в історії під назвою «Прохання Врачанського», в якому порушувалося питання «об особых для российских болгар льготах, свободной продаже ими продуктов сельского хозяйства, об уничтожении откупов, о свободе вероисповедания»⁵⁶. Лише 29 грудня 1819 р. головний попечитель про колоністів Південного краю Росії І.М. Інзов отримав царський указ, що надав болгарам-переселенцям Бессарабії «все права и преимущества, пожалованные иностранцам под наименованием колонистов»⁵⁷. У подальшому, зберігаючи до них багато в чому, образно кажучи, «ситуативний» підхід.

Так, коли у 1828–1829 рр. ішов активний процес демографічного формування болгарських поселень Нижньо-Буджацької колоніальної округи, урядові кола імперії, йдучи на зустріч бажанням самих емігрантів, не лише дозволили «новачкам» з їх середовища оселятися поруч із старожилами, автоматично переймаючи на себе й основні права цих останніх, але й на 10 років звільнили щойно прибулих болгар від будь-яких податків і повинностей⁵⁸. Водночас Сенат, отримуючи від своїх представників на місцях відомості про деяке перенасичення регіону «особами різних станів та верств», 4 липня 1830 р. видав Указ

«О прекращении на некоторое время переселения казенных крестьян в Бессарабию по случаю значительного перехода переселенцев из Болгарии и поселения их в Бессарабии», відповідно до якого зазначені вихідці з-за кордону отримували ряд пільг у порівнянні з тими, хто приїхав на Південь із внутрішніх губерній самої Росії⁵⁹. «Устав о колониях» наділяв кожного з мігрантів наділом землі в 50 десятин, а законодавчі акти 1830–1834 рр., часу, коли на теренах Бессарабії лютували чума, холера, епізоотії та неврожаї, детально регулювали процедуру зменшення податкового тиску на тамтешніх болгар і надання матеріальної допомоги мешканцям їх колоній⁶⁰.

У дещо інших умовах із самого початку перебували болгары Новоросії. Не бажаючи руйнувати тодішні дружні стосунки з Оттоманською Портою, центральна адміністрація Російської імперії, не продукуючи впродовж 1801–1810 рр. офіційних документів щодо заохочення представників зазначеної національності переїздити з Туреччини в Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії, проте ніколи не відмовляла у притулку тим із них, які зуміли самотужки сюди прибути⁶¹. 16 червня 1802 р. тодішній Новоросійський цивільний губернатор отримав зі столиці таємне розпорядження про необхідність мати «під руками» «все нужное на первый случай пособие в рассуждении или продовольствия, или устройства беженцев-болгар со всякой выгодою, сообразно состоянию и желанию каждого»⁶². А далі йшло наскільки коротке, настільки й виразне речення: «Впрочем, само по себе разумеется, что никто из них ни за кем укреплен быть не может»⁶³. Завдяки якому, «на відміну, скажімо, від своїх буджацьких співвітчизників, болгары-емігранти, що прибули в Новоросійські губернії, не потрапили у проміжкове положення між поміщицькими підданими й колоністами», а статус цих останніх було присвоєно їм з самого початку⁶⁴. Завдяки чому й у 1825–1853 рр. в їх тамтешніх поселеннях існували сприятливі умови для широкого застосування найманої праці, передової агротехніки, кращих сільськогосподарських знарядь та машин⁶⁵. Такі ж загальноприйняті у вітчизняній практиці минулих епох заходи, як наділення колоністів зручною для обробітку землею та десятирічне звільнення їх від податків, у випадку з новоросійськими болгарями підкріплювалося окремими положеннями про повернення ними «у зручний для них самих час» позичених у держави на переїзд до України грошей, а також відносно права кожної переселенської сім'ї безмитно провезти із собою до Росії майна на 300 руб.⁶⁶

Водночас зовнішньополітичні умови, в тому числі й крах національно-визвольних змагань у Дунайських князівствах під проводом Т. Владимиреску, наприкінці 20-х років XIX ст. виштовхнув на територію сусідньої з ними підросійської Бессарабії нові тисячі «жителей из Валахии, готовых испытывать любые невзгоды, чтобы только снова не стать жертвой турецкого насилия»⁶⁷. Зіткнувшись із такою величезною кількістю фанатично налаштованих до своїх ворогів-мусульман православних волохів, юристи «Північної Пальміри» вирішили прийняти їх у себе на тому рівні, який давав би можливість а) використовувати бойову наснагу цих людей у цілком можливих у подальшому війнах із Стамбулом, б) застосувати відоме тоді всім волоське працелюбство для

розвитку народного господарства того ж таки Буджака, в) поступово зробити цей регіон «головними ворітьми» законодавчого проникнення волохів у Новоросію, Малоросію, Південно-Західний край і далі на північ.

Багато в чому з аграрної точки зору розв'язувалися питання і наявних в Україні голландців. Коли в середині 30-х років XIX ст. у Санкт-Петербурзі побачили, що на ту ж Катеринославщину їх прибуло уже багато, уряд Російської імперії розпочав активно працювати з цими досвідченими й цінними у багатьох відношеннях колоністами. Він не тільки дозволив їм купувати пустопорожні землі краю, але й намагався утворити для себе в середовищі цих емігрантів (особливо — серед заможної частини нідерландських менонітів) міцну соціальну базу⁶⁸.

Розглядаючи становище греків, слід, на нашу думку, насамперед звернути увагу на проблеми юридичного забезпечення прав і свобод їх у такому важливому осередку місцевого перебування вихідців з Пелопоннесу, як розташоване у Чернігівській губернії. м. Ніжин із його аграрними околицями. Особливо не вдаючись у деталі й тонкощі процесу, все ж таки зазначимо, що тамтешні греки, користуючись відповідними, в цілому схильними до них, положеннями законодавства Російської імперії, утворили «особенное общество, имеющее некоторые против прочих жителей привилегии»⁶⁹. Так, загальне керівництво грекомовними ніжинцями (в тому числі й тими з них, хто зовсім не збирався повністю натуралізуватися) здійснював окремо обраний ними ж із власного товариства городовий магістрат. Вони не сплачували гільдійних повинностей, а на військову службу «під знамена з Двуголовим Орлом» вступали тільки на правах особистого дворянства⁷⁰. Коли ж на одній з вулиць Ніжина греки збудували власне Олександрівське училище, місцева влада без зайвих зволікань надала йому повноваження навчального закладу повітового рівня⁷¹.

Не меншими пільгами користувалися і греки Катеринославщини. Наприклад, ще 21 травня 1779 р. Катерина II надала їм особливі привілеї, окремі положення про найважливіші з яких ми дозволимо собі процитувати мовою оригіналу: «1) Для заселения их назначены достаточные и лучшие земли в тогдашней Азовской губернии, по рекам Соленой и Азовскому морю; купечеству же и ремесленникам указаны для поселения два города — Екатеринослав и Мариуполь; 2) Все состояния греков — переселенцев уволены от всякого рода государственных податей и служб на 10 лет с тем, чтобы, по истечении этого времени, платили ежегодно в казну: купечество — с капитала по одному проценту с каждого рубля, цеховые и мещане — по 2 рубля со двора, а земледельцы — не с души, а с земли (полагаемой для каждого по 30 десятин), по 3 копейки с каждой десятины. Дозволено им также строить дома, лавки, амбары, фабрики и все, что пожелают, пользуясь свободой навсегда от постоев, кроме тех случаев, когда через их селения будут проходить воинские команды. От рекрутской же повинности освобождены они на вечные времена, разве только кто сам пожелает вступить в службу; 3) Суд, расправу и всю внутреннюю полицию предоставлено иметь поселенцам на основании общих в Империи узаконений, выбираемыми из них же, по вольным голосам, начальниками, которые пользуются чинами и

жалованием по штату Азовской губернии, находясь под апелляцией наместнического правления. В села же и деревни их, для защиты во всех нужных случаях, назначено определять особых урядников из русских, с тем, чтобы они были только хранителями их и заступниками, не мешаясь ни в судопроизводство поселян, ни во что другое; 4) Затем, по вступлении каждого в избранный ими род государственных жителей, позволено им пользоваться вечно и потомственно всем тем, чем, по общим российским узаконениям, каждый род государственных жителей пользуется»⁷².

Слід також відмітити, що цей документ (що, до речі, довго зберігався «в Мариупольском Греческом суде, в серебряном позолоченном ковчеге») ⁷³, рік появи якого на світ дещо виходить за хронологічні рамки нашої теми, має до неї безпосереднє відношення в тому сенсі, що був підтверджений наступниками цариці, імператорами Павлом Першим (1796–1801) та Олександром Першим (1801–1825)⁷⁴. Законами ж, даними впродовж 1853–1858 рр., визначалося, що «греческие селения, составляющие Мариупольский колониальный округ, управляются Мариупольским греческим же судом, который, на основании привилегии, греческому обществу дарованной, управляет делами, относящимися собственно до магистрата, уездного, сиротского и словесного судов, а также городской и земской полиции»⁷⁵.

Наведемо деяку інформацію й відносно юридичної сторони перебування в різних частинах сучасної України німців. Наприклад, коли в 1797 р. закінчився пільговий термін сплати податків тими з них, хто осів у Новоросії й у зв'язку з цим було наказано урівняти їх у правах із місцевими державними селянами, мігранти-германці, не погодившись з такими репресивними, на їх думку, заходами уряду імперії, почали клопотатися щодо перегляду їх становища⁷⁶. Справа ця тягнулася майже 6 років, аж поки 1803 р. німецькі депутати-прохачі Циглер та Шустер зуміли передати «наверх» «клопотання з проханням розміститися їм у Новоросії на тих же умовах, на яких у 60–90-х роках XVIII ст. проживали там іноземні вихідці взагалі»⁷⁷. Зайве й казати, що Олександр I задовольнив дане прохання⁷⁸.

По Катеринославській губернії нам добре відома лише доля заможних німецьких колоністів-менонітів. Плекаючи надію спиратися на них у майбутньому, як на своїх потенційних союзників, уряд Росії допомагав їм «обзавестись домами и необходимым хозяйственным инвентарем», поступово підводячи їх до рівня, коли вони зможуть обійтися власним, а не купованим у сусідів, збіжжям⁷⁹. Водночас, враховуючи небажання декого з німецьких багатіїв переселятися «у бідний водою район Молочних Вод», влада видала дозвіл на купівлю ними пустопорожніх ділянок у місцях постійного проживання⁸⁰.

На Херсонщині положення земляків Шіллера, Фіхте й Гете регламентувалося ще «Правилами» 1763 р., чії параграфи гарантували тамошнім німецьким прибульцям а) повну свободу віросповідання, б) довічне звільнення від рекрутчини, в) можливість заводити власні фабрики й заводи, а також займатися торгівлею, г) 30-річну пільгу на сплату податків, д) «пособие» на облаштування власних господарств, е) можливість отримання від 54 до 60 дес. паші на кожну

сім'ю⁸¹. У плані ж сприяння німецькому переселенню до регіону у 1805–1809 рр. була вирішена й проблема взаємовідносин між «германськими зайдами» та жителями вже містечка Григоріопіль Тираспольського повіту, причому, не дивлячись на клопотання городян у самих «високих сферах», магістрат був вимушений віддати приїжджим до 15 тис. дес. своїх земель⁸². І, нарешті, в Чернігівській губернії опікування місцевими німцями було доручено, як і скрізь по імперії, Міністерству державного майна, якому на «низовому рівні» допомагали чини земської поліції та голови діючих «у глибинці» католицьких і лютеранських парафій⁸³.

Підсумовуючи ж усе вищезазначене стосовно того, яке місце у вітчизняному сільському господарстві законодавство Російської імперії відводило колоністам — вихідцям з-за кордону, можемо говорити про таке:

– за станом на 1796–1856 рр. у країні вже існувала досить розгалужена система юридичних актів, що визначала місце і роль мігрантів в аграрному секторі як держави взагалі, так і окремих її регіонів (в тому числі — й Подільської, Волинської, Київської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської й Таврійської губерній);

– «зовнішньо» всі розглянуті нами вище укази, накази, розпорядження та постанови різних інстанцій імперії про перебування на її теренах іноземних підприємців-аграріїв чітко розподіляються на а) такі, що регулювали становище тут іноземців взагалі, б) ті, які стосувалися вихідців з певного регіону тієї ж Європи, в) норми, чії основні положення стосувалися лише представників окремих національностей, причому для кращого розуміння нормативно-правового статусу цієї категорії громадян тодішньої Східної Наддніпрянщини слід, на нашу думку, мати на увазі всі ці три категорії правових актів;

– з усього незліченного багатства Повного зібрання законів Російської імперії можна виділити цілий пласт документів, що безпосередньо стосуються положення іноземців, без розподілення, однак, цих останніх на окремі національності. Саме вони визначали адміністративно-територіальний устрій тих місцевостей, де мешкали колоністи, їх побут, права та привілеї. При цьому матеріали даної категорії не тільки не дублюють загальноімперських постанов, але й багато у чому доповнюють їх на конкретному рівні;

– разом із тим в юридичному «активі» імперії кінця XVIII — початку XIX ст. знаходимо й документи, регулятивна функція яких стосувалася лише вихідців з окремих країн Європи, причому з якісної точки зору вони охоплюють всі можливі прояви буття іноземців в аграрному секторі країни після їх переїзду на нове для себе місце проживання;

– з точки зору географії зазначені матеріали охоплюють як простори 9 тогочасних українських губерній Росії в цілому, так і, що найважливіше, кожен з них — зокрема, вказуючи іноземцям на їх місце як в загально-регіональному, так і в суто провінційному контекстах;

– юридично становище іноземців на Україні в зазначений період було дещо кращим за становище місцевих жителів у тому сенсі, що чужинці, спираючись на авторитет Російської держави, а) мали шанс на пільгових умовах отримувати

земельні наділи, б) не були позбавлені можливості збереження власних традицій, звичок і вірувань, в) могли проживати в містах і селах краю компактними поселеннями-колоніями. Проте вітчизняне законодавство не дає змоги говорити про те, що вихідці з-за кордону почували себе в новому ареалі проживання немов би в раю, оскільки вони не тільки вимушені були оселятися лише у спеціально відведених для цього регіонах, але й підлягали усім видам тогочасного суспільства — від ностальгії за історичною Батьківщиною та випадків адміністративної сваволі до майнового розшарування у власних лавах включно.

¹ Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. — Москва, 1970. — С. 110.

² Ананян Ж.А. Армянская колония Григориополь. — Ереван, 1969. — С. 209.

³ Там же. — С. 204.

⁴ Дружинина Е.И. Указ. соч. — С. 110.

⁵ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Екатеринославская губерния / Сост. Генерального Штаба капитан В. Павлович. — Санкт-Петербург, 1865. — С. 275.

⁶ Там же. — С. 277.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

⁹ Полное собрание законов Российской империи (Далі — ПСЗ Российской империи). Собрание первое. — Т. 36. — № 27 912. — С. 325; № 27 954. — С. 362; Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX века (1719–1858 гг.). — Москва, 1976. — С. 192–193.

¹⁰ Кабузан В.М. Указ. соч. — С. 192.

¹¹ Там же. — С. 193.

¹² Там же.

¹³ Свод Уставов государственного благоустройства. В 6-ти ч. Ч. 5. — Санкт-Петербург, 1832. — С. 107–132; Грек И.Ф. Общественное движение и классовая борьба болгар и гагаузов Юга России (конец 20-х — середина 50-х годов XIX ст.). — Кишинев, 1988. — С. 57–58.

¹⁴ Мещеряк И.И. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел в Южной Бессарабии: 1808–1856. — Кишинев, 1970. — С. 126–151; Аницупов И.А. Аграрные отношения на Юге Бессарабии (1812–1870). — Кишинев, 1978. — С. 112.

¹⁵ Грек И.Ф. Указ. соч. — С. 58.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же. — С. 59.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

²¹ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. — К.: Держполітвидав, 1954. — С. 28.

²² Жуков В.И. Города Бессарабии 1812–1861 годов (Очерки социально-экономического развития). — Кишинев, 1964. — С. 59–60.

²³ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Бессарабская область / Составил А. Защук. В 2-х ч. Ч. 1. — Санкт-Петербург, 1862. — С. 156–157.

- ²⁴ Устройство задунайских переселенцев в Бессарабии и деятельность А.П. Юшневского. — Кишинев, 1957. — С. 376; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. — С. 113.
- ²⁵ *Дружинина Е.И.* Указ. соч. — С. 113.
- ²⁶ *Клаус А.* Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике. — Санкт-Петербург, 1869. — С. 317–318; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. — С. 113–114.
- ²⁷ *Дружинина Е.И.* Указ. соч. — С. 114.
- ²⁸ Там же.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ ПСЗ Российской империи. Собрание первое. — Т. 22. — №22 456; *Жуков В.И.* Указ. соч. — С. 59–60.
- ³¹ *Арандаренко Н.* Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году. В 3-х ч. Ч. 2. — Полтава, 1849. — С. 75–77.
- ³² Там же. — С. 80.
- ³³ *Кабузан В.М.* Указ. соч. — С. 167.
- ³⁴ Там же.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ ПСЗ Российской империи. Собрание первое. — Т. 28. — № 21 163. — С. 137–140.
- ³⁷ *Ананян Ж.А.* Указ. соч. — С. 208.
- ³⁸ Там же.
- ³⁹ *Грек И.Ф.* Указ. соч. — С. 58.
- ⁴⁰ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Екатеринославская губерния. — С. 277.
- ⁴¹ Там же.
- ⁴² Там же. — С. 278.
- ⁴³ Там же. — С. 282.
- ⁴⁴ Там же.
- ⁴⁵ ПСЗ Российской империи. Собрание первое. — Т. 38. — № 21 459; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. — С. 89.
- ⁴⁶ *Дружинина Е.И.* Указ. соч. — С. 89.
- ⁴⁷ Там же.
- ⁴⁸ ПСЗ Российской империи. Собрание первое. — Т. 38. — № 21 459.
- ⁴⁹ *Дружинина Е.И.* Указ. соч. — С. 89.
- ⁵⁰ ПСЗ Российской империи. Собрание первое. — Т. 38. — № 21 459; *Ананян Ж.А.* Указ. соч. — С. 204.
- ⁵¹ *Жуков В.И.* Указ. соч. — С. 60.
- ⁵² *Мещеряк И.И.* Указ. соч. — С. 35; *Грек И.Ф.* Указ. соч. — С. 12.
- ⁵³ *Грек И.Ф.* Указ. соч. — С. 12.
- ⁵⁴ История Молдавии. Документы и материалы. В 2-х т. Т. 2. — Кишинев, 1968. — С. 100–101, 113.
- ⁵⁵ *Грек И.Ф.* Указ. соч. — С. 12.
- ⁵⁶ История Молдавии. — Т. 2. — С. 182, 542–547; *Грек И.Ф.* Указ. соч. — С. 12.
- ⁵⁷ Устройство задунайских переселенцев в Бессарабии и деятельность А.П. Юшневского. — С. 376; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. — С. 113.
- ⁵⁸ *Грек И.Ф.* Указ. соч. — С. 67.
- ⁵⁹ ПСЗ Российской империи. Собрание второе. — Т. 5. — №3775; *Жуков В.И.* Указ. соч. — С. 59–60.
- ⁶⁰ *Грек И.Ф.* Указ. соч. — С. 58, 67.
- ⁶¹ ПСЗ Российской империи. Собрание первое. — Т. 26. — № 20 103; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. — С. 116.

- ⁶² ПСЗ Российской империи. Собрание первое. — Т. 27. — № 20 293.
- ⁶³ Дружинина Е.И. Указ. соч. — С. 116.
- ⁶⁴ Там же.
- ⁶⁵ Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. — К., 1972. — С. 182.
- ⁶⁶ Кабузан В.М. Указ. соч. — С. 166–167.
- ⁶⁷ Халиппа И.Н. Восточные святителя, нашедшие пристанище в пределах Кишиневской епархии среди смут греческого восстания 1821–1828 годов // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. В 2-х т. Т. 1. — Кишинев, 1900. — С. 27; Жуков В.И. Указ. соч. — С. 60.
- ⁶⁸ Дружинина Е.И. Указ. соч. — С. 128.
- ⁶⁹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Черниговская губерния / Сост. Генерального Штаба подполковник М. Домонтович, действительный член Императорского Русского Географического общества. — Санкт-Петербург, 1865. — С. 624.
- ⁷⁰ Там же.
- ⁷¹ Там же. — С. 625.
- ⁷² Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Екатеринославская губерния. — С. 275.
- ⁷³ Там же. — С. 276.
- ⁷⁴ Там же.
- ⁷⁵ Там же. — С. 334.
- ⁷⁶ Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке. (По неизданным архивным материалам). — Москва, 1909. — С. 289.
- ⁷⁷ Материалы для оценки земель Херсонской губернии. В 3-х т. Т. 1: Одесский уезд. — Херсон, 1883. — С. 58; Кабузан В.М. Указ. соч. — С. 167.
- ⁷⁸ Кабузан В.М. Указ. соч. — С. 167.
- ⁷⁹ Писаревский Г.Г. Указ. соч. — С. 338.
- ⁸⁰ Дружинина Е.И. Указ. соч. — С. 128.
- ⁸¹ Кабузан В.М. Указ. соч. — С. 167.
- ⁸² Ананян Ж.А. Указ. соч. — С. 211–213.
- ⁸³ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Черниговская губерния. — С. 545.

В.Б. Молчанов
(м. Київ)

**ВПЛИВ ВОЄННИХ РЕФОРМ Д.О. МІЛЮТИНА
НА ЖИТТЄЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ
В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ
у другій половині ХІХ ст.**

У статті досліджується вплив військових реформ Д.О. Мілютіна на життєзабезпечення російських військових в українських губерніях в другій половині ХІХ ст. Аналізуються: перехід від рекрутських наборів до системи загального призову на військову службу, зайнятість військових, грошове забезпечення офіцерів і нижчих чинів, харчування та забезпечення одностроями, умови проживання, користування транспортними послугами, санітарний стан, медичне забезпечення та дозвілля.

Ключові слова: воєнна реформа, військовий, життєзабезпечення, умови проживання, санітарний стан, послуги.

В статье исследуется влияние военных реформ Д.А. Милутина на жизнеобеспечение русских военных в украинских губерниях во второй половине XIX в. Анализируется: переход от рекрутских наборов к системе общего призыва на военную службу, занятость военных, денежное обеспечение офицеров и нижних чинов, пищевое довольствие и обеспечение мундирами, условия проживания, пользование услугами транспорта, санитарное состояние, медицинское обеспечение и досуг.

Ключевые слова: военная реформа, военный, жизнеобеспечение, условия проживания, санитарное состояние, услуги.

The paper examines the impact of the military reforms D.O. Milutin on life support Russian military in the Ukrainian provinces in the second half of the nineteenth century. Analyzed: the transition from recruiting to the common military service, employment, military, financial security officers and lower ranks, food rations and providing uniforms, accommodation, use of the services of transport, sanitation, health care and leisure.

Keywords: military reform, military, life support, living conditions, sanitation, services.

Ефективність реформування соціальних систем здавна привертала увагу істориків і не лише їх. Друга половина ХІХ ст. в історії України позначилася цілою низкою реформ, які докорінним чином змінили соціальну структуру та економічне середовище і політичну систему як Російської імперії в цілому, так і

на українських землях, що перебували в її складі зокрема. Грунтовні наукові дискусії, суперечливі оцінки та досить динамічне обговорення ліберальних реформ, які відбулись в імперії Романових у 60–70-х рр. XIX ст., знайшли своє відображення як в дореволюційній, так і в радянській та сучасній українській історіографії. Особливе місце серед інших соціальних перетворень посідає військова реформа останнього російського генерал-фельдмаршала, графа Дмитра Олексійовича Мілютіна. Необхідність ретельного вивчення передумов, причин здійснення та результатів цієї реформи за нинішніх умов спричинена реформуванням сучасних українських збройних сил, яке здійснюється вже третє десятиліття. На наш погляд, актуальність проблеми полягає в тому, що вивчення історичного досвіду цієї реформи дасть можливість більш дієво й ефективно здійснювати прогресивну модернізацію в сьогоdnішньому українському війську.

Зважаючи на вищесказане, метою нашого дослідження є аналіз впливу військових реформ другої половини XIX ст. в імперії Романових на життєвий рівень солдатів та офіцерів тих частин Російської армії, котрі дислокувалися на території підросійської України. Враховуючи досить значну обширність досліджуваної проблеми, зосередимо увагу на вивченні динаміки матеріального становища солдатів і офіцерів сухопутних військ імперії Романових, а саме — на таких головних параметрах сфери життєзабезпечення, як зміни строків дійсної стройової військової служби нижчих чинів армії, зайнятість офіцерів і солдатів; їх матеріальне утримання що включало в себе грошове винагородження, харчування та забезпечення продовольством (або грошима на придбання відповідних харчових продуктів), надання для військовослужбовців інтендантським відомством однострою, використання транспорту, забезпечення житлом і побутовими вигодами, санітарну сферу їх життя й медичне обслуговування, пенсійне забезпечення та благодійність військових чинів і членів їх сімей, задоволення інформаційних потреб, дозвілля та відпочинку тощо.

Досліджуючи історіографію проблеми, необхідно звернути увагу на її значний потенціал. Умовно історіографію впливу військових реформ на життєзабезпечення Російської армії на теренах українських земель у другій половині XIX ст. можна розділити на три періоди: перший — дореволюційна література; другий — історичні дослідження радянської доби; до третього слід віднести роботи сучасних істориків. Так, із дореволюційних авторів необхідно згадати працю А. Титова, в якій із доволі ліберальних позицій охарактеризовано всі реформи Олександра II і військову зокрема¹. Науковий інтерес представляє і дослідження Г. Бланка, в якому здійснено спробу проаналізувати вплив військових реформ на економічний побут тогочасної Росії² та ін.³ Навіть побіжний огляд праць дореволюційних авторів нашо вхує на думку, що ті з них, хто був більш ліберально налаштований про військову реформу писали критично, а консерватори у своїх роботах прагнули більше уваги звернути на позитивні зрушення, які були спричинені реформами Д. Мілютіна.

Серед досліджень радянського періоду необхідно виділити праці П. Зайончковського⁴. Хоча вони й написані у критичному дусі, як того вимагала пануюча в ті часи ідеологія, однак містять цінний матеріал стосовно грошового утри-

мання та побуту як офіцерів, так і солдатів царської армії. Цікаві дані про склад царської армії та її укомплектування офіцерами наводить Л. Бескровний⁵.

Окремо слід звернути увагу на українських дослідників царської армії другої половини XIX ст. Так, приміром, дослідження В. Цубенко повністю присвячене військовим поселенням кавалерії на теренах українських земель Російської імперії⁶. Цікаві свідчення про військових поселенців знаходимо і в роботах О. Шармар⁷.

Із сучасних російських істориків, котрі торкалися життєзабезпечення російської армії у другій половині XIX ст., слід згадати студії Б. Миронова⁸, В. Анішкіна і Л. Шманєвої⁹, С. Карпущенко¹⁰, В. Веремєнко¹¹, А. Аранович¹², Р. Арсланова та В. Шептури¹³, П. Щербініна¹⁴, В. Яременко¹⁵, Ю. Сухарева¹⁶, та ін.

Джерельна база дослідження включає в себе значну кількість як опублікованих, так і рукописних архівних документів. Велику цінність мають законодавчі акти, які регламентували щоденне життя та побут російських військових в українських губерніях. Наприклад, у багатотомному виданні «Полного собрания законов Российской империи 12 декабря 1825 — 28 февраля 1881 гг.: В 55 т.» знаходимо штати і табелі, з яких дізнаємося про норми забезпечення військових продовольством, одягом і взуттям та про грошове утримання різних військових чинів Російської армії¹⁷. Важливе значення для всебічного аналізу досліджуваної проблеми має багатотомне видання «Столетие Военного министерства. 1802–1902». З його сторінок довідуємося про обсяги призивів до лав збройних сил імперії Романових у пореформений період та ін.¹⁸

Значну роль у всебічному аналізі обраної нами теми відіграють дореволюційні періодичні видання. Так, на сторінках часопису «Русская военная сила» публікувалися свідчення про зміни у виконанні рекрутської повинності котрі були здійснені реформою Д. Мілютіна; особливості постійної повинності, що несли жителі підросійських губерній України стосовно військових частин імперської армії Романових та ін.¹⁹

Велике значення для ґрунтовного дослідження життєзабезпечення Російської імперської армії після воєнних реформ мають публікації у періодичному виданні «Разведчик». На його сторінках наводяться цікаві матеріали про лікування російських військовослужбовців, свідчення про бюджети та матеріальне становище молодших офіцерів армії Романових тощо²⁰.

Слід також згадати і таке важливе джерело, як мемуарну літературу. Зі споминів відомого російського генерала А. Денікіна дізнаємося про життєзабезпечення та особливості навчання і побуту військової учнівської молоді за часів його навчання у Київському юнкерському училищі²¹. Своєю колоритністю привертає увагу збірка спогадів про Сумський кадетський корпус, підготовлена С. Кремером. Написана живою мовою учасників тих подій, вона відтворює повсякденне життя кадетів нерідко у ліричній і комічній формах. Особливо привертають увагу факти про влаштування різноманітних свят, особливості харчування і побуту у кадетському корпусі та ін.²²

За переконанням відомого українського історика В. Волковинського, військові реформи 1860–1870-х рр. у Російській імперії представляли собою заходи

з реорганізації російської армії задля її модернізації. Основним їхнім завданням було переоснащення армії найновішими видами зброї, збільшення чисельності підготовленого до бойових дій військового резерву. Починаючи з 1874 р. замість рекрутських наборів вводилася загальна військова повинність (від проходження служби в армії звільнялися ті призовники, які зараховувалися в ополчення; народи Півночі, Середньої Азії та деякі народи Кавказу й Сибіру; служителі культу). У зв'язку з переходом флоту від парусного до парового сталася докорінна реорганізація військово-морських сил. Змінювалися функції Військового міністерства, до обов'язків якого відтоді не входило розв'язання військово-адміністративних питань місцевого значення: міністерство мало займатися лише загальними армійськими проблемами. Протягом 1862–1864 рр. було створено військові округи; усі військові формування та установи, що перебували на території військового округу, підпорядковувалися його командувачу. Територія України входила до складу 3 округів — Київського, Одеського (1862) та Харківського (1864). Військові реформи передбачали навчання солдат всьому тому, що необхідно було для ведення тогочасного бою. Докорінно змінювалася підготовка офіцерських кадрів. Збільшилася кількість військово-навчальних закладів, які поділялися на 4 групи: вищі (академії), середні (спеціальні і юнкерські училища), середні загальноосвітні (військові гімназії, кадетські корпуси) та нижчі (військові школи). Розширився доступ до військових вузів для представників усіх верств населення. Це, з одного боку, зміцнило командний склад армії, а з іншого — викликало невдоволення дворянства, яке раніше обіймало практично всі офіцерські посади. Особлива увага приділялася підготовці молодшого командного складу, який випускали юнкерські училища (1874 р. їх було 16). У подальшому Військове міністерство відкрило при Московському, Київському та Єлисаветградському юнкерських училищах спеціальні відділення для підготовки офіцерів, які мали посідати в армії більш високі посади²³.

Розпочинаючи вивчення впливу воєнних реформ на життєзабезпечення російських військових, насамперед, слід звернути увагу на зміни у принципах комплектування військ. Так, залучення новобранців до збройних сил імперії Романових у дореформений період мало досить складну систему. Зокрема, від рекрутської повинності звільнялися спадкові й особисті дворяни²⁴. Вербування рекрутів від кожного соціального стану здійснювалося за старою системою. Однак у 1834 р. ряд урядових заходів призвів до скорочення строку дійсної служби з 25 років (у гвардії 22 роки) для деяких рекрутів до 20 років (музиканти, солдати з євреїв і солдатських дітей), а більшій частині до 15 років (всі стройові та деякі нестройові) дійсної служби. Та все ж повний строк перебування у солдатах становив 25²⁵.

Існували запроваджені військовим міністром О. Аракчеєвим, військові поселення, яких на Україні нараховувалося близько 20 і які діяли з 1817 р. до 1859 р. і розташовувалися головним чином на Слобожанщині — біля Чугуєва та Білгорода; в Херсонській губернії — поблизу Олександрії, Вознесенська й Єлисаветграда, а також на Київщині, Поділлі та в м. Умань²⁶.

Докорінним чином на комплектування військ вплинула Східна війна 1853–1856 рр., під час якої було проведено ряд мобілізаційних заходів. Після її завершення середній вік рекрутів становив від 20 до 30 років²⁷. Разом із тим система рекрутських наборів залишалася чинною. Вона призводила до значного зростання корупції і посадових зловживань під час набору рекрутів. Джерела свідчать, що у той час існував навіть особливий промисел — постачання «охотників». До початку набору майже в кожне місто з'являлися постачальники, котрі за певну винагороду, заручившись згодою декількох «охотників» вступити на службу, переважно з числа людей, яким нічого втрачати, пропонували замінити ними тих хто не бажав іти в солдати, звичайно, отримуючи за це значні гроші. Нерідко прийнятий «охотник», потрапивши в частину, відразу ж утікав і знову в наступний призив з'являвся «охотником», щоб зробити те ж саме²⁸. Влада намагалася зупинити зловживання чиновників під час набору рекрутів. Так, від завершення Кримської війни до 1863 р. рекрутські набори взагалі не проводились²⁹.

Як стверджує А. Титов, з 1863 р. окремими маніфестами потроху важка солдатчина та рекрутчина полегшується: строк служби зменшується з 25 до 15 років, відміняється віддання у солдати за злочини, покращується утримання солдатів, зникають деякі види тілесних покарань, забороняється кулачна розправа, вводиться навчання грамоті та ін.³⁰

Згодом, у наступні роки набори у солдати почали здійснюватися щорічно зі всієї імперії у кількості 5–6 чол. із тисячі, а в 1868 р., з метою обмеження вільного найму, уряд знову встановив прийом на службу заступників. Заступниками могли бути приватні особи і нижчі чини. За свій добровільний вступ на службу або відмову на той рік від звільнення у безстрокову відпустку вони отримували одночасну винагороду в сумі 200 руб. На всіх заступників складалися викупні квитанції, котрі, як і зарахувальні, продавалися урядом, але по них звільнялись від служби лише в один набір³¹.

Після відбуття строкової служби нижчі чини перебували у безстроковій відпустці. Звільнені у безстрокову відпустку за 15 років служби щороку збиралися на 1-ше вересня на місяць навчальних занять, а ті, хто прослужив 20 років, від цих навчальних зборів взагалі звільнялися. Слід звернути увагу, що з 8 вересня 1859 р. було визначено повний строк військової служби 15 років, з яких дійсна становила 12 років³².

Одним із ключових моментів воєнних реформ Д. Мілютіна, котрий докорінним чином вплинув на життєвий рівень солдатів і офіцерів строкової служби, було запровадження 1 січня 1874 р. нового «Статуту про військову повинність». Аналізуючи окремі його статті, можна простежити за якими принципами здійснювався призов до лав збройних сил імперії Романових в останній чверті XIX ст. Зокрема, «Статут...» засвідчує, що:

«1) Захист Престолу та Вітчизни є священним обов'язком кожного російського підданого. Чоловіче населення, без різниці станів, підлягає військовій повинності.

2) Грошовий викуп від військової повинності і заміна бажаним не допускаються³³.

3) Особи чоловічої статі, яким виповнилося більше п'ятнадцяти років, можуть біти звільнені з російського підданства лише після повного відбуття ними військової повинності або ж після виймання жереба, звільняючого їх від служби у постійних військах. [...]

5) Збройні сили держави складаються з постійних військ та ополчення. Це останнє кликається лише за надзвичайних обставин воєнного часу. [...]

9) Число людей, необхідне для поповнення армії і флоту, визначається щорічно у законодавчому порядку. [...]

11) Вступ на службу за призивом дозволяється за жеребом, котрий виймається один раз на все життя. Особи, за номером вийнятого ними жереба не підлягаючі вступу до постійних військ, зараховуються в ополчення.

12) До жеребкування призивається щорічно лише один вік населення, а саме — молоді люди, яким на 1-ше січня того року, коли відбувається набір, минуло двадцять років від дня народження.

13) Особам, котрі задовольняють визначені умови освіти, надається можливість відбутися військовою повинністю без жеребкування як «вольноопределяющехся». [...]

17) Загальний строк служби у сухопутних військах для тих, хто вступав за жеребом визначається в п'ятнадцять років, з яких шість років дійсної служби і дев'ять років у запасі³⁴. [...]

18) Загальний строк служби на флоті визначається в десять років, з яких сім років дійсної служби і три роки в запасі. [...]

20) Вказані [...] строки служби встановлюються власне для мирного часу; під час війни ті, хто перебував у сухопутних військах і на флоті зобов'язані залишатися на службі до тих пір, доки того буде вимагати державна потреба. [...]

23) Чини запасу призиваються на дійсну службу у випадку необхідності привести війська до повного складу. [...] Під час перебування в запасі його чини можуть бути призвані Військовим чи Морським міністерством, за належністю, на навчальні збори, але не більше двох раз протягом всього строку перебування в запасі і кожного разу не більше як на шість тижнів.

24) Від призиву на службу із запасу звільняються особи, які обіймають посади на державній цивільній або ж громадській службі³⁵. [...]

26) Ті особи, котрі належать до податних станів звільняються на час перебування на дійсній службі від усіх стягнень подушно державних, земських та громадських зборів; рівним чином вони звільняються і від натуральних повинностей. Стосовно ж майна, яке для них належить, згадані особи зобов'язані платити податки й інші збори і відбувати необхідні за те майно повинності на загальних підставах. [...]

31) Ті, хто перебуває в запасі користуються [...] пільгою від стягнення подушних податей та інших зборів і від натуральних повинностей, яким вони підлягали б особисто, протягом року. [...]

36) Державне ополчення складається з усіх, хто не перебуває в постійних військах, але здатного носити зброю чоловічого населення від призовного до сорокарічного віку включно. Від призиву в ополчення не звільняються до цього віку й особи, звільнені з запасу армії та флоту. [...]

45) За сімейним станом встановлюються три розряди пільг.

Перший розряд: а) для єдиного працездатного сина при батьку, не здатного до праці, або при матері-вдові;

б) для єдиного працездатного брата при одній або декількох круглих сиротах братах або сестрах;

в) для єдиного працездатного онука при діді або бабі, які не мають працездатного сина, і г) для єдиного сина у сім'ї, хоча б при працездатному батьку.

Другий розряд: для єдиного працездатного сина при працездатному батьку і братах до вісімнадцяти років.

Третій розряд: для осіб, безпосередньо наступних по віку за братом, котрий перебуває по призиву на дійсній службі або якщо він помер на ній. [...]

56) Для осіб, котрі досягли нижчевказаних ступенів освіти³⁶, при відбуванні ними військової повинності за жеребом встановлюються скорочені строки служби на наступних підставах:

1) ті, хто закінчив курс в університеті та інших навчальних закладах першого розряду та ті, хто витримав відповідні іспити перебувають: на дійсній службі шість місяців і в запасі армії чотирнадцять років і шість місяців;

2) ті, хто закінчив курс шести класів гімназій або реальних училищ, або другого класу духовних семінарій, або ж курс інших навчальних закладів другого розряду, та рівно ті, хто витримав відповідний іспит перебувають: на дійсній службі рік і шість місяців і в запасі армії тринадцять років і шість місяців;

3) ті, хто закінчив курс або витримав іспити на знання курсу навчальних закладів третього розряду³⁷ перебувають: на дійсній службі три роки і в запасі армії дванадцять років, і

4) ті, хто має свідоцтво про знання курсу початкових народних училищ [...] або курсу інших навчальних закладів четвертого розряду³⁸ перебувають: на дійсній службі чотири роки і в запасі армії одинадцять років. [...]

62) Звільняються від військової повинності:

1) священики всіх християнських віросповідань, і

2) православні псаломщики, які закінчили курс у духовних училищах. [...]

63) Нижчезазначені особи, якщо ними буде вибрано жереб, котрий визначає їх вступ у постійні війська, звільняються від дійсної служби у мирний час і зараховуються в запас армії на п'ятнадцять років:

1) ті, хто має ступінь доктора медицини або лікаря, магістра ветеринарних наук або фармакології, або ж ветеринара. [...]

2) пансіонери імператорської академії мистецтв, відправлені за кордон за казенний рахунок для вдосконалення художньої освіти, і

3) ті, хто викладає в навчальних закладах [...], та рівно їх штатні помічники. [...]

173) «Вольноопределяющиеся» діляться на три розряди відповідно до отриманої ними освіти і зобов'язані прослужити в діючих військах:

1) ті, хто витримав іспити з курсу навчальних закладів 1-го розряду — три місяці;

2) ті, хто витримав іспити з курсу закладів 2-го розряду [...] — шість місяців, і

3) ті, хто витримав іспити за особливою програмою, встановленою за згодою міністрів військової і народної освіти, — два роки. [...]

180) «Вольноопределяющиеся» після складання встановлених іспитів, у випадку подання найближчого начальства, підвищуються:

1) до унтер-офіцерів — після вислуги рядовим: «вольноопределяющимся», котрі підпадають під пост. 173 до першого розряду, — двох місяців, тим, хто належить до другого розряду — чотирьох місяців і тим, хто належить до третього розряду — одного року;

2) до офіцерів, за вислугою у нижчому званні: «вольноопределяющимся» першого розряду — трьох місяців, другого розряду — шести місяців и третього розряду — трьох років. [...]³⁹

З вищенаведених статей «Статуту...» видно, що завдяки воєнній реформі в Росії було радикально змінено принцип комплектування військ. Після багаторічної розробки та багатократних обговорень 1 січня 1874 р. — і це є головним! — замість рекрутського набору було введено загальну військову повинність (яка давно вже була запроваджена у Франції, Німеччині та інших європейських державах). До обов'язку захисту Вітчизни в інтересах посилення військової могутності залучались нині всі стани населення. Призивний вік визначався в 21 рік. Строк дійсної служби зменшувався до 6 років у піхоті і 7 років на флоті. До 1878 р. у піхоті його було доведено до 4 років. Новий принцип комплектування давав можливість нагромаджувати військово-навчений резерв, шляхом мобілізації вдвоє і навіть більше збільшувати армію мирного часу у воєнний період.

Крім того, новий статут передбачав істотне зменшення строків загальної військової служби для нижчих чинів з 25 (з яких 15 років у строю) до 15 років (6 років у строю і 9 років у запасі). Особливу увагу привертають статті, за якими надавалися пільги та відстрочки для тих призовників, котрі мали або отримували освіту, перебували на цивільній службі, були єдиними годувальниками у родині та ін.

За переконанням відомого історика П. Зайончковського, у той період «комплектування російської армії здійснювалось на підставі статуту від 1 січня 1874 р. За ним зарахування до війська здійснювалось за жеребом (оскільки число призовників було більше необхідного контингенту). Особи, які отримали освіту, могли вступати до армії добровільно — “вольноопределяющимися” на скорочений строк служби.

Військова повинність була особистою, а тому ніхто не міг відкупитися від неї (проте у 1872 та 1873 рр., тобто до видання закону 1874 р., було випущено велику кількість залікових квитанцій, які давали право відкупу від військової

служби. [...] Так, у 1881 р. їх було пред'явлено 391, у 1886 р. — 181, у 1891 р. — 119, у 1896 р. — 45. З 1888 р. призову підлягали особи яким виповнився 21 рік (до цього з 20). Якщо за статутом 1874 р. загальний строк служби визначався в 15 років (6 років дійсної служби і 9 років запасу), то з 1881 р. загальний строк служби становив 18 років (5 років дійсної служби і 13 років запасу), після чого осіб зараховували в ополчення, до якого зараховували й осіб, звільнених від дійсної військової служби»⁴⁰.

Загалом вплив запровадження нового статуту про військову повинність на чисельну динаміку призивів до лав збройних сил Російської імперії можна показати окремою таблицею.

Таблиця 1

Загальні обсяги призиву новобранців до лав збройних сил Російської імперії (1874–1880 рр.)⁴¹

Прийм новобранців	Роки						
	1874	1875	1876	1877	1878	1879	1880
Призивалось за жеребом	724 648	693 367	677 096	689 825	758 750	774 661	808 683
Підлягало прийому	150 000	180 000	196 000	218 000	218 000	218 000	235 000
Прийнято на дійсну службу	148 458	178 392	192 377	211 510	213 152	197 615	231 677
Зараховано в запас	445	620	829	942	1157	1369	1535
Зараховано квитанцій ⁴²	935	747	842	756	750	556	516
Залишилось у недоборі	162	–	1952	4792	2941	950	–
Зараховано в ополчення	438 737	416 669	481 096	477 373	540 750	542 947	559 404

Наведені в таблиці дані засвідчують, що запровадження системи загального військового призиву позитивно відобразилося на чисельних показниках вступу новобранців на військову службу у збройних силах імперії Романових. Слід звернути увагу на те, що з року в рік кількість квитанцій про відстрочку, виданих у дореформені роки, поступово зменшувалася.

На думку дореволюційного ліберального автора А. Титова, найважливішим у новому законі було зрівняння у правах усіх станів при відбуванні повинності. Дослідник вказує, що — «14 червня 1888 року до статуту були внесені зміни окремими правилами, які скорочували строкову службу на рік, збільшуючи строк перебування в запасі на 3 роки; таким чином всієї служби — дійсної і в запасі — складалось 18 років, [...] замість 15, як було за статутом 1874 р. [...]

Тими ж правилами строк перебування в ополченні продовжувався з 40 до 43-річного віку. За два роки перед виданням правил 14 червня законом 1886 р.

тримісячний та піврічний терміни строкової служби були замінені річним, а річний і півторарічний строк жеребкувальників із пільгою за освітою — дво-річним»⁴³.

Науковий інтерес представляє і динаміка обсягів призивів новобранців з українських земель імперії Романових після впровадження системи загального призиву у 1874 р., яку можна показати окремою таблицею.

Таблиця 2

Обсяги призивів новобранців з українських губерній Російської імперії (1874–1880 рр.)⁴⁴

Губернія	Підлягало призиву на строкову службу в окремі роки (чол.)						
	1874 р.	1875 р.	1876 р.	1877 р.	1878 р.	1879 р.	1880 р.
Волинська	3173	3755	4298	5190	5208	5866	5927
Катеринославська	3052	3327	3822	4436	4286	4455	4645
Київська	5070	5165	6547	6934	6708	6986	7222
Подільська	4396	5617	6465	6798	6333	6745	6610
Полтавська	4778	5539	5753	6429	6635	6813	7092
Таврійська	1440	1735	1708	2151	2550	2168	2495
Харківська	3963	4537	4953	5174	5335	5899	5748
Херсонська	3083	3348	3749	4469	4774	4627	5108
Чернігівська	3147	3910	4129	4652	5100	5211	5291
Всього	32 102	36 933	34 959	46 233	46 929	48 770	50 138

Показники таблиці демонструють неухильне зростання наборів новобранців з українських губерній, які здійснювалися за новим статутом у пореформений час. Обсяги призовників напряму залежали від територіальної величини та густоти заселення губерній. Саме тому найбільше рекрутів постачали Київська, Полтавська та Подільська губернії. На останньому місці через незначну заселеність перебувала Таврійська губернія.

Аналізуючи нову призивну систему, сучасник військових реформ Г. Бланк стверджував: «Вірогідно, через небезпеку неминучого поглинання у нас освіченого елемента у темних масах, як краплини в морі, передбачається: а) жеребова система призивів; б) контингент «вольноопределяючихся» з 17-річного віку; в) «збереження на певний час», у вигляді «перехідного заходу», «замін чи відкупів від служби», котрі «суперечили б обов'язку загальної особистої повинності і тому не повинні бути допущені», як говорить військовий міністр; г) тимчасові звільнення, подібно тому, як то існувало у всіх іноземних державах, «у вигляді підтримання сімей, забезпечення народної совіти, а також інтересів народного господарства»⁴⁵.

Заслуговують на увагу показники динаміки освіти новобранців до армії імперії Романових за освітою. Зміни в освіченості рекрутів у пореформений період можна показати наступною таблицею.

Таблиця 3

Характеристика за рівнем писемності та освітою новобранців до лав збройних сил Російської імперії (1874–1880 рр.)⁴⁶

Рік	Прийнято новобранців (тис. чол.)	Освіта (у відсотках)		
		Закінчили навчальні заклади	Ті хто вміє читати та писати	Неписьменні
1874	148,5	1,1	20,3	78,6
1875	178,4	1,2	20,1	78,7
1876	192,4	1,2	19,7	79,1
1877	211,5	1,2	19,6	79,2
1878	213,2	1,4	19,4	79,2
1879	215,2	1,7	19,4	78,9
1880	231,7	1,7	20,0	78,3

Вищенаведені дані свідчать, що після проведення військових реформ чисельність письменних, і тих, хто закінчив навчальні заклади рекрутів, поступово, але неухильно зростала. Разом з тим обсяги неписьменних залишалися досить високими.

Зважаючи на те, що сучасні прихильники кліометрії, зокрема відомий російський історик Б. Миронов⁴⁷, у своїх працях все більше прив'язують добробут населення до його середнього зросту, наведемо дані про середній зріст новобранців у перші півтора десятиліття після введення загальної військової повинності в Російській імперії.

Таблиця 4

Зміни у зрості новобранців до лав збройних сил Російської імперії (1874–1880 рр.)⁴⁸

Рік	Прийнято	У тому числі										
		у 2 арш. ⁴⁹ 2,5 вер. ⁵⁰	до 2 арш. 3 в.	до 2 арш. 4 в.	до 2 арш. 5 в.	до 2 арш. 6 в.	до 2 арш. 7 в.	до 2 арш. 8 в.	до 2 арш. 9 в.	до 2 арш. 10 в.	до 2 арш. 11 в.	до 2 арш. 12 в.
1874	148 458	2,4%		12%	24%	28,4%	20,9%	9,1%	2,6%	0,5%	0,1%	
1875	178 392	4514	21 288	42 351	50 565	37 226	16 595	4824	885	134	–	16
1876	192 377	5129	22 531	45 920	54 725	40 200	17 857	4977	919	159	–	–
1877	211 510	5852	24 770	50 308	59 114	44 552	20 203	5541	1048	118	4	–
1878	213 152	6009	25 082	50 532	59 671	44 677	20 031	5913	1038	135	11	1
1879	215 163	6051	25 266	50 893	61 844	44 255	19 944	5753	1036	115	5	1
1880	231 677	6234	27 599	55 490	66 682	47 963	20 651	5818	1030	119	31	–

Динаміка кількісних показників зросту новобранців переконує, що поступово середній зріст рекрутів зростав. Враховуючи з цього приводу наукові висновки Б. Миронова, можна зробити припущення, що в цілому добробут призовників на військову службу до збройних сил імперії Романових покращувався. Разом з тим слід зауважити, що наше ставлення до таких досить сумнівних кліометричних підходів є доволі скептичним.

Важливим аспектом життєзабезпечення військовослужбовців, на який докорінним чином вплинула реформа Д. Мілютіна, була їх зайнятість. Необхідно визнати, що зайнятість військових залежала від таких факторів, як стан війни чи миру, перебування в гарнізоні чи на військових навчаннях на полігоні, несення служби в караулі, перебування на чергуванні або в наряді, виконання планового навчання стрійової чи бойової підготовки та ін.

Як засвідчує відомий дореволюційний ліберальний дослідник А. Титов, до реформи Д. Мілютіна в офіцерському корпусі більшість чванилася своїм офіцерським мундиром, з ранку до ночі грала в карти, проводила час у пиятиках та гультні; командири турбувалися головним чином, про те, щоб не викликати на парадах гнів якого-небудь самодура-генерала, і всю увагу звертали на муштру та фронтову виправку солдатів, у чому і полягало все військове мистецтво.

Іншою турботою командирів було прагнення якомога більше зекономити з тих сум, які відпускалися на утримання солдатів. Економії, зазвичай, головним чином, досягались на харчуванні солдатів. Отже, виходило, що життя солдата проходило поміж покаранням і голодом. Таке життя для людини, відданої у солдати, тягнулося за законом 25 років, якщо, звичайно, раніше цього строку солдата не забивали на смерть шпіцрутенами⁵¹.

На нашу думку зайнятість представників офіцерського складу армії Романових після проведення військових реформ почала напряму залежати від стану війни чи миру, перебування на польових навчаннях чи в гарнізоні, здійснення планових навчань у своїх підрозділах чи виконання чергування в частині та ін.

Особливо насиченою була зайнятість серед військових поселенців. На думку О. Шармар, специфікою таких поселень було те, що всі жителі виконували сільськогосподарські роботи і несли військову службу. Весною, з початком польових робіт і до 16 вересня, військові поселенці 2 дні на тиждень навчалися військовій справі, а 4 дні — працювали в полі. В інші пори року 3 дні відводилося для військових і 3 дні — для господарських справ. У неділю було обов'язкове відвідування церкви. Військові навчання припинялися на час сінокосів і збирання врожаю. Але, навіть при виконанні сільськогосподарських робіт, поселенці зберігали солдатське обмундирування, до їх обов'язку входило: дотримання чистоти в будинках, дворах і конюшнях, здійснення ремонту доріг і мостів. Сільськогосподарські роботи і військові тренування зовсім не залишали вільного часу у поселян. Кожна година була розписана основними й додатковими роботами та муштрою. До того ж за всіма діями жителів поселень постійно слідували офіцери і жорстоко карали за найдріб'язковіше порушення дисципліни. Весною і влітку не дозволялося палити в димівках, хліб і харчі готувалися на вулиці. Життя людей було оповите постійною тривоگوю, напру-

женням і страхом. Робочий день тривав від 11 до 13 годин (військові тренування починалися о 6 годині і продовжувалися до 22 години з перервою на обід з 11 до 14 години). Обсяг робіт не скрізь був однаковий. Він залежав від вказівок полкового і дивізійного командування, враховувалися умови місцевості і характер військових тренувань. Лише 7 серпня 1842 р. Микола I затвердив єдині правила — «Урочное положение для общественных и казенных работ военных поселян» в яких, зокрема, офіційно закріплювався і денний режим роботи поселян. Весною і влітку робочий час досягав 15–16 годин. За недотримання режиму застосовувалися жорстокі покарання, одне з них — відправлення на випробування в арештантські роти. «Урочное положение...» зобов'язувало місцевих начальників залучати до господарських робіт жінок, а також їх дітей, починаючи з чотирнадцятирічного віку. Встановлювалися норми денних робіт і для чоловіків⁵².

Слід відзначити, що через ряд причин (надмірне зубожіння поселян, зростання виступів проти влади та ін.) уряд вимушений був військові поселення частково ліквідувати або реорганізувати. На думку В. Губенко, в українських губерніях Російської імперії процес реорганізації військових поселень тривав з 1857 р. до 1867 р. і мав три етапи: 1) з 4 червня 1857 р. до 1 січня 1858 р.; 2) з 1 січня 1858 р. до 1 січня 1859 р.; 3) з 1 січня 1859 р. до 1 січня 1867 р.⁵³

Не менше завантаження заняттями мали і звичайні стройові солдати. Так, відомий сучасний російський дослідник П. Щербінін, досліджуючи життя та побут сімейних російських солдатів у XIX ст., вказує що «У солдата було зовсім не багато часу, щоб проводити його у своїй сім'ї. З ранку він був зайнятий навчанням, стройовими заняттями і лише на обід отримував можливість прийти на квартиру до своєї сім'ї. Побувши там години дві–три, він знову повинен був спішити в роту на заняття, що продовжувалися майже до вечері. Повечерявши вдома, солдат знову спішив у полк до восьми вечора на вечірню перевірку. Лише після цього він міг звернутися до командира за дозволом звільнитися з роти для ночівлі зі своїм сімейством»⁵⁴.

Представляє інтерес зайнятість молоді, яка навчалась у військових навчальних закладах імперії Романових на території українських земель. Так, вірші, складені учнями Сумського кадетського корпусу, характеризують розпорядок їх навчального дня та умови перебування в цій установі:

«...Трескучей дробью барабана
Наш начинался каждый день.
Вставать ужасно не хотелось:
Сковала утренняя лень...
День начинали мы с молитвы;
Затем в столовую — чай пить;
Потом уроков повторенье,
Прилежным счастье — зубрить.
Предметов масса. Приходилось
Их изучать нам каждый день,
Пока над Суммами спускалась

Ко сну зовущая нас сень...
Конечно, спортом увлекались
Не без азарта меж собой,
Недурно все мы фехтовались,
И был жесток рапирный бой...
— Нам закаляли дух и тело,
Внушали прелесть красоты:
Театр, концерты и прогулки,
А также чудные балы.
Кормили сытно и обильно.
Не распускали теплотой
И в спальнях нам под одеялом
Было прохладно, а зимой
Ходили мы в шинелях легких,
Хотя и был жесток мороз...
И тер перчаткой шерстяною
Кадет с стараньем уши, нос...
Надеть башлык или наушник
Считалось стыдно и смешно...
И растворяли мы зимою
Заиндевшее окно...»⁵⁵

Ці рядки лірики сумських кадетів засвідчують, що їх завантаженість під час навчання була досить високою. Крім спеціальних предметів значна увага приділялася фізичній підготовці майбутніх офіцерів.

Не менш насиченим було навчання і в юнкерських училищах. Зі споминів випускника Київського юнкерського училища відомого генерала А. Денікіна дізнаємося, що «предмети були, переважно, спеціальні, котрі давали знання, але не підвищували загальної освіти, яка вважалась завершеною у середньому навчальному закладі. Із загальних предметів проходили: Закон Божий, дві іноземні мови, хімію, механіку, аналітику і російську літературу. Проте, очевидно, через острах впливу “шкідливих ідей” — лише давню, котра нас у будь-якому випадку не цікавила.

Військові предмети та допоміжні до них, які читали академіки Київського гарнізону, проходили ґрунтовно, але надто теоретично. [...] Загалом від побаченого, почутого та пережитого у мене залишилося враження, що вивчення іноземних мов у величезній кількості російських шкіл мало характер суто анекдотичний. Анекдот і в середній школі, і у військові, і навіть [...] в Академії Генерального штабу [...]. Один кропіткий статистик підрахував, що в кадетських корпусах за 7 років витрачалось на вивчення іноземних мов 936 учбових годин, та майже стільки ж на позакласну підготовку [...]. І абсолютно марно. У гімназіях було ще гірше. А результатом постійного нав'язування вивчення іноземних мов було багато втраченого часу та праці і великий пробіл у освіті»⁵⁶.

Досить цікаво засвідчує А. Денікін про вивчення київськими юнкерами обов'язкових уроків хореографії: «Пізніші випуски залучалися ще й до обов'яз-

кового вивчення танців [...]. Надзвичайно комічну картину представляла, кажуть, перед уроком танців приймальня, до якої стікалися рядочками юнкери з перев'язаними руками і ногами, з підв'язаними шоками — ті хто раптово захворів, — щоб отримати від чергового офіцера звільнення від уроку...»⁵⁷.

Надто суворий режим зайнятості мали і київські кадети. Сучасник тих часів, офіцер-вихователь Володимирського київського кадетського корпусу підполковник Завадський засвідчує: «Навчальний курс кадетських корпусів за своїм обсягом був не набагато меншим курсів нинішніх середніх навчальних закладів, а за числом предметів — навіть дещо більшим, тому що у старших класах були такі предмети, як топографія, ситуація і законодавство.

Стосовно ж побуту кадетів та устрою життя корпусу, то ми можемо торкнутися тут цих сторін життя лише в самих загальних рисах. Суворий режим кадетських корпусів того часу обумовлювався, з одного боку — причинами суспільного характеру, — недостатньою культурністю сучасного суспільства, з іншого — особливими вимогами військової служби з її строгою дисципліною. Але не можливо не визнати, що цей простий, суворий і товарисько-згуртований режим кадетського життя встигав виробляти не мало цільних і стійких характерів; він же ж міцно пов'язував однокашників духом безкорисливої дружби, котра зберігалася далеко за стінами закладу»⁵⁸.

Слід звернути увагу, що на стан зайнятості військових безпосередньо впливала наявність у російській армії військових свят, яких було досить багато. Так, дослідник Ю. Сухарев вказує: «...у кожної частини, від прославленого гвардійського полку і до останнього дисциплінарного батальйону, було своє свято, котре відповідало храмовому святу полкової церкви і було відоме всій армії, а в більшості навчальних закладів було два свята — корпусне (училищне, академічне) і храмове. Крім того, існували свята окремих родів військ, багато днів пам'яті, шанованих церквою видатних князів-полководців, знаменних військово-історичних дат, роковин битв, у яких брав участь той чи інший полк та ін.»⁵⁹.

Узагальнюючи дані щодо впливу військових реформ на стан зайнятості російських військовослужбовців на теренах українських губерній, необхідно зазначити, що:

1. В результаті реформ було ліквідовано військові поселення, в яких практикувалася надзвичайна завантаженість військових строкової служби як військовим навчанням, так і поточними сільськогосподарськими роботами та ін.

2. Завдяки реформам зайнятість військових більше спрямовувалася на бойову підготовку, а не на господарську діяльність, як це було до реформ.

3. Істотно полегшувала завантаженість на службі для військових значна кількість як військових так і церковних свят котрі мали різний характер і були, зазвичай, пов'язані з історією військових частин, присвячувалися знаменним подіям та ін.

Головною сферою життєзабезпечення російських військових на території українських губерній, по праву, вважається матеріальне утримання. Воно включає в себе: надання грошового жалування та інших виплат у грошовій формі; забезпечення продовольством і харчуванням; надання одягу, білизни та взуття для підтримання єдиної форми однострою.

Оскільки головним критерієм життєзабезпечення армії необхідними благами було асигнування витрат на військові потреби з бюджету, доцільно привести відповідну таблицю, в якій відображено динаміку бюджетних витрат Російської імперії на розвиток військового міністерства.

Таблиця 5

**Динаміка асигнувань з державного бюджету на збройні сили
Російської імперії в останні десятиліття XIX ст.⁶⁰**

Роки	Асигновано в млн руб.			Фактично витрачено
	За розписом	Понад розпис	Всього	
1881	210	46,4	256,4	253,6
1882	186,9	22,3	209,2	204,9
1883	196,1	11,2	207,3	201,8
1884	199,4	4,6	204	200,1
1885	204,3	17,8	221,1	216,3
1886	211,4	12,8	224,2	221,1
1887	214,2	1,1	215,3	214,6
1888	211,6	2	213,6	213,4
1889	219,7	10,2	229,9	227,7
1890	241,2	3,5	244,7	243
1891	253,5	1,4	254,9	254,7
1892	261	1,9	262,9	262,7
1893	270,5	5	275,5	275,1
1894	280,3	4,4	284,7	284,4
1895				272
1896				288,5
1897				284,4
1898				288,8
1899				323,8
1900				324,3

З даних таблиці видно, що у 1882–1884 рр. та у 1887–1888 рр. фінансування армії дещо скоротилося. Проте, згодом, з року в рік спостерігалось неухильне нарощування бюджетних витрат на посилення військової могутності імперії Романових.

Для того, щоб дізнатися, яку частку займали військові витрати в державній казни імперії Романових, необхідно їх порівняти з іншими статтями витрат державного бюджету Росії за допомогою відповідної таблиці.

Таблиця 6

Порівняння обсягів статей витрат із державного бюджету Російської імперії у 1882 р. та 1903 р. (млн руб.)⁶¹

Напрями бюджетних витрат	1882 р.	1903 р.	% зростання
1. Витрати за боргами, зовнішнім і внутрішнім	198,8	291	46
2. Вище державне управління:			
а) Синод	10,3	28,4	174
б) Міністерство двору	36,9	57,4	55
в) Військове міністерство	186,9	329,9	76
г) Морське міністерство	28,2	115,6	410
д) Міністерство фінансів	94,8	369,4	388
Міністерство державних маєтностей і сільського господарства	19,7	49	249
Міністерство внутрішніх справ	65,2	99,7	53
Міністерство народної освіти	18	39,2	217
Міністерство шляхів сполучення	38,7	458,4	1084
Міністерство юстиції	17	49,4	290

Показники таблиці засвідчують, що у 1882 р. військове відомство мало найбільше державних асигнувань із бюджету, поступаючись лише обсягам витрат по обслуговуванню державного боргу. Проте за двадцять років, хоча бюджетні витрати на утримання збройних сил імперії і зросли на 76% порівняно з іншими статтями бюджетних витрат, військове відомство за обсягами бюджетного фінансування опинилося на третьому місці, поступаючись витратам утримання фінансової системи та міністерства шляхів сполучення.

Оскільки предметом нашого дослідження є вплив військових реформ Д. Мілютіна на добробут російських військових на українських землях у другій половині XIX ст. проаналізуємо утримання особового складу малоросійських козачих полків.

З наведеного штату видно, що загалом річне грошове утримання рядових козаків було незначним. Разом із тим наведені дані про жалування лікаря та виплату столових грошей командиру полку наштовхує на думку, що обсяги їх окладів та інших грошових винагород із казни перевищували в десятки, а то й у сотні разів матеріальне утримання рядових козаків. Одночасно, необхідно враховувати, що рядові нижчі чини не рідко обіймали зразу декілька посад. Саме тому їх жалування могло бути дещо вищим, ніж це зазначено у таблиці. Крім того, слід звернути увагу на той факт, що, за наведеним штатом, стройовими кінями забезпечувалися лише нижчі чини. Офіцерський склад мав купувати стройових офіцерських коней власним коштом. Разом з тим, вищі офіцери мали казенну прислугу у вигляді драбантів та інші переваги у службі.

Таблиця 7

**Височайше затверджений 4 лютого 1864 року тимчасовий штат
Малоросійського кінного козачого полку, котрий складався з семи сотень
6-ти діючих і 1-ї резервної⁶²**

1	Число чинів у полку	Річний оклад утримання сріблом				
		Одному		Всім		
		руб.	коп.	руб.	коп.	
2	3	4	5	6		
Стройові:		За чинами з окладів армійської кавалерії				
Командир полку, штаб-офіцер	1					
Молодший штаб-офіцер	1					
Сотенних командирів, ротмістрів або штаб-ротмістрів	7					
Поручиків і корнетів ⁶³	16					
	25					
Урядників старших	29	4	5	117	45	
Урядників молодших	29	3	80	110	20	
Приказних	56	3	80	212	80	
Козаків	875	2	70	2362	50	
Штаб-трубач	1	10	65	10	65	
Трубачів	7	4	80	33	60	
Кадрових нижчих чинів 50						
З них:						
Урядників старших	7	10	65	74	55	
Урядників молодших	7	4	80	33	60	
Рядових	36	3	45	124	25	
	1047					
Нестройових:						
Полковий лікар	1	333	—	333	—	
Фельдшер ⁶⁴	1	33	60	33	60	
Писарів	2	8	40	16	80	
Коновалів	2	2	70	5	40	
Ковалів	2	2	70	5	40	
Драбантів (з козаків) штаб-офіцерам по 2, а обер-офіцерам і лікарю по 1	28	2	70	75	60	
Їздових	до провіантських возів	14	2	70	37	80
	- патронного ящика	1	2	70	2	70
	- ящика для казни та письмових справ	1	2	70	2	70
	до аптечного в'юка	1	2	70	2	70
Коней:						
Верхових штаб і обер-офіцерам ⁶⁵	25					
Лікарю	1					

Закінчення таблиці 7

1	2	3	4	5	6
Стройовим і кадровим нижчим чинам	1047				
Фельдшеру	1				
Підйомних і до них запасних	52				
В'ючних ⁶⁶	50				
	1176				
Понад жалування виплачується:					
I. Столових грошей:					
Командиру полку	1	980	70	980	70
Молодшому штаб-офіцеру	1	138	–	138	–
Сотенним командирам	7	138	–	966	–
Полковому лікарю	1	129	–	129	–
				2213	70
II. На канцелярські витрати на рік	–	–		40	–
III. На дріб'язкові і не передбачувані витрати та кування коней	–	–		1000	–
Усього				6840 рублів	

Значний науковий інтерес представляє грошове утримання особового складу Володимирсько-Київського кадетського корпусу. Через значні обсяги штату цього корпусу наведемо лише найбільш цікаві дані в наступній таблиці.

Таблиця 8

Витяг із височайше затвердженого 24 липня 1857 р. штату Володимирсько-Київського кадетського корпусу⁶⁷

1	Число чол.	Жалування на рік				7
		руб.	коп.	руб.	коп.	
I. Жалування						3 комісаріату
Директору, з генералів (за чином генерал-майора)	1	–	–	838	50	
<i>а) Стройовий склад корпусу</i>						
Батальйонному командиру, штаб-офіцеру (за чином полковника)	1	–	–	502	5	
Поліцмейстеру, капітану котрий керує службовою ротою	1	–	–	336	30	
Штабс-капітанам	4	307	5	1228	20	
Поручикам	18	282	75	5089	50	
Каптенармусам	4	19	65	78	60	
Барабанщикам:						
– батальйонному	1	–	–	16	95	
– ротним	8	6	90	55	20	
Флейтистам	2	6	90	13	80	

Продовження таблиці 8

1	2	3	4	5	6	7
Горністам:						
– батальйонному	1	–	–	16	95	
– ротним	4	6	90	27	50	
<i>б) Учбова частина</i>						
Інспектору класів (військовий штаб-офіцер, або цивільний чиновник)	1	–	–	1401	–	
Його помічникам (військові або цивільні)	2	770	55	1541	10	
На жалування професорам і вчителям				15 840		
Бібліотекарю	1	–	–	336	24	
<i>в) Церква православного сповідання</i>						
Священику	1	–	–	345	–	
Диякону	1	–	–	230	–	
Службовцям церкви або псаломщикам	2	115	–	230	–	
<i>г) Церква римсько-католицького сповідання</i>						
Патер	1	–	–	214	50	
Органіст (вільнонайм.)	1	–	–	57	15	
<i>д) Лазарет</i>						
Лікарю старшому ⁶⁸	1	–	–	334	50	3 к-ту
Лікарям молодшим	2	250	95	501	90	
Фельдшерам:						
– старшим	3	33	60	100	80	
– молодшим	4	25	35	101	40	
Зубному лікарю	1	–	–	141	45	
<i>При аптеці</i>						
Провізору	1	–	–	195	15	
Аптекарьським учням:						
– старшому	1	–	–	33	60	
– молодшому	2	25	50	51	–	
<i>е) При канцелярії</i>						
Управляючому справами	1	–	–	560	40	
Його помічникам	2	336	24	672	48	
Бухгалтеру	1	–	–	560	40	
Його помічникам	2	336	24	672	48	
Архітектору	1	–	–	336	21	3 к-ту
Писарям для всіх часин:						
– старшим	8	33	60	268	80	
– молодшим	10	16	95	169	50	

Закінчення таблиці 8

1	2	3	4	5	6	7
<i>ж) При кухні</i>						
Економу	1	–	–	560	40	
Його помічникам	2	336	24	672	48	
Поварам, які служать за угодою	–	–	–	150	–	
<i>з) Пральня</i>						
Кастелянші	1	–	–	113	25	
Її помічницям	2	56	61	113	22	
<i>й) Службова рота</i>						
Ротному командиру, поручику	1	–	–	195	–	3 к-ту
Підпоручикам або прапорщикам	2	170	55	341	10	
Фельдфебелю	1	–	–	19	65	
Каптенармусу	1	–	–	11	25	
Рядовим:						
– старшого окладу	80	6	90	552	–	
– молодшого окладу	158	5	10	805	80	
Дядькам для вихованців, із заслужених відставних унтер-офіцерів	8	84	6	672	48	
II. Столові						
Директору в чині генерал-лейтенанта	1	–	–	1401	–	
Батальйонному командиру	1	–	–	280	20	
Молодшому штаб-офіцеру	1	–	–	168	15	
Поліцмейстеру, капітану	1	–	–	110	10	
Ротним командирам	4	140	10	560	10	
Іншим офіцерам	22	84	6	1819	32	
III. Порційних грошей нижчим чинам						
Каптенармусам при кадетах, фельдфебелю службової роти, батальйонному барабанщику, батальйонному горністу і писарям старшим	15	3	75	206	25	
Ротним барабанщикам, флейтистам, горністам, писарям молодшим; службової роти каптенармусу, унтер-офіцерам і рядовим старшого окладу	127	10	30	1308	10	
Службової роти рядовим молодшого окладу	158	6	90	1090	20	

Вищенаведені дані засвідчують, що грошове утримання службовців корпусу надходило з двох джерел — із бюджету самого корпусу та з комісаріату. Крім

того, окремим категоріям військових окрім самого жалування, передбачалися ще й доплати у вигляді столових, порційних і квартирних грошей.

Слід сказати, що самі кадети, як і юнкери мали мізерне грошове утримання майже на рівні солдатського жалування. Ось як про це пише у своїх спогадах А. Денікін: «Більшість юнкерів отримувала з дому невелику суму грошей на дрібні витрати. Багатих, здається, у нас не було; у всякому випадку, у стінах училища різниця соціального чи майнового походження не кидалась в очі і ніколи нас не розділяла. Проте були юнкери безхатченки, чи з дуже бідних родин, котрі для задоволення своїх потреб повинні були задовольнятися одним казенним жалуванням, яке становило тоді 22,5–33,5 коп. у місяць. Такі рідко ходили у звільнення і не їздили на канікули, залишаючись круглих два роки у стінах училища, спустошених і надзвичайно невлаштованих у дні виїзду. Не було на що, траплялось, придбати тютюну, зубну щітку, навіть відіслати листа... Проте переносили вони своє становище стоїчно: я не пам'ятаю ні нитиків, ні нахлібників»⁶⁹.

Торкаючись питання грошового утримання царських офіцерів, слід зазначити, що воно мало досить складний порядок нарахувань і залежало не лише від чину, посади, роду військ, вислуги років та ін., а й від того, чи належав той, хто отримував кошти, до імператорської династії. Так, за свідченнями П. Зайончковського, під час польових навчань «кожного разу великий князь Михайло Миколайович за виконання обов'язків головного посередника отримував (за 8–10 днів) одноразово по 7500 руб. “на покриття неминучих посиленних витрат, спричинених маневрами”. Водночас командуючий армією (командуючий військами округу) за те ж саме отримував 3 тис. руб., командир корпусу і начальник дивізії — по 500 руб. окремі категорії командного складу отримували добові: генерали — по 10 руб., штаб-офіцери — по 7, а обер-офіцери — по 4 руб.»⁷⁰.

Одним із головних моментів військових реформ Д. Мілютіна стало збільшення грошового утримання офіцерського складу армії. Так, наказом по Військовому відомству у Санки-Петербурзі 1 січня 1872 р. за № 1-м проголошувалося, що у 1859 р. імператор зволив збільшити оклади жалування всім генералам, штаб і обер-офіцерам гвардії та армії.

Крім того, цей наказ передбачав збільшення похідного добового довольства та добових грошей на час табірних зборів і при виконанні караульної служби. Наказ проголошував про збільшення виплат столових грошей, додаткового грошового утримання для вищих офіцерських чинів та збільшення окладів одноразової грошової допомоги⁷¹. Разом з тим ці додаткові виплати у випадку надходження офіцера в госпіталь, або при звільненні у відпустку, хоча б і з збереженням утримання, припинялися. Загалом, обсяги підвищених виплат для генералітету й офіцерського складу збройних сил імперії Романових з 1 січня 1872 р. доцільно показати окремою таблицею.

З наведених у таблиці даних видно, що обсяги доплат столових і додаткових грошей залежали не від чину того чи іншого офіцера, а від значущості обійманої ним посади.

Таблиця 9

Табель нових окладів жалування всіх генералів, штаб і обер-офіцерів гвардії і армії, запроваджених із 1 січня 1872 р.⁷²

Посади	Річні обсяги доплат в руб. срібл.	
	Столових	Додаткових
1	2	3
Начальникам місцевих військ, начальникам артилерії в округах	2400	1500
Начальникам саперних бригад, начальникам окружних штабів	2400	900
Начальникам стрілецьких і командирам резервних кавалерійських бригад	2100	900
Завідуючим артилерією в округах, помічникам начальників піхотних і кавалерійських дивізій, помічникам начальників місцевих військ, помічникам начальників артилерією в округах	1800	900
Губернським військовим начальникам; командирам піших і кінних, діючих і резервних артилерійських бригад; командирам піхотних і кавалерійських (крім фортечних) полків; командиру навчального піхотного батальйону і начальнику навчального кавалерійського ескадрону; командиру фортечної артилерії 1-го класу у чині генерал-майора	1500	1200
Командирам фортечної артилерії 1-го класу у чині полковника	1500	900
Командирам фортечних полків	1500	900
Начальникам штабів піхотних і кавалерійських дивізій місцевих військ і областей, правителям справ окружних артилерійських управлінь	1500	–
Командирам фортечної артилерії 2 класу	1200	300
Командирам фортечної артилерії 3 класу	900	300
Командирам паркових бригад; командирам навчальних батерей піших і кінних	900	600
Командирам окремих батальйонів (саперних, стрілецьких, лінійних), резервних (саперних, піхотних), губернських, лінійних гвардійських, гарнізонних	900	600
Командирам окремих батальйонів фортечних; командирам піших і кінних батерей діючих і резервних; командирам окремих резервних ескадронів	900	300
Командирам понтонних півбатальйонів; командирам військово-телеграфних парків, командирам артилерійських і кінно-артилерійських парків; помічникам командирів фортечної артилерії; завідуючим практичними заняттями фортечної артилерії; командирам окремих фортів і батерей у фортецях	900	–

Закінчення таблиці 9

1	2	3
Старшим ад'ютантам в окружному штабі і окружних артилерійських управліннях; штаб-офіцерам для доручень при головних начальниках в округах і при окружних штабах; помічникам командирів піхотних полків; командирам батальйонів; начальникам стрільців у цих полках, командирам дивізіонів у кавалерії	600	—
Помічникам командирів фортечних полків, командирам батальйонів цих полків і молодшим штаб-офіцерам губернських батальйонів там де посади командирів цих полків виконують губернські військові начальники; молодші штаб-офіцери навчальних піхотних батальйонів і помічникам начальників навчальних кавалерійських ескадронів; командирам рот; старшим ад'ютантам штабів дивізійних і місцевих військ, управління бригад, саперних, стрілецьких, резервних, кавалерійських і начальникам артилерійських парків; старшим ад'ютантам обласних штабів; помічнику старшого ад'ютанта окружних штабів і окружних артилерійських управлінь; обер-офіцерам для доручень при головних начальниках в округах і при окружних штабах; штаб і обер-офіцерам для доручень при обласних штабах	420	—
Командирам рот фортечної артилерії і окружних феєрверкових шкіл	360	—
Помічникам командирів окремих батальйонів; помічникам командирів в окремих гвардійських і армійських резервних ескадронів; молодшим штаб-офіцерам піхотних полків і батальйонів у польових і місцевих військах; молодшим штаб-офіцерам піхотних полків і батальйонів у польових і місцевих військах; молодшим штаб-офіцерам лінійних батальйонів; командирам рот польових військ, лінійних стрілецьких, діючих саперних батальйонів, нестройових рот, кавалерійських полків, навчальних піхотних батальйонів, напівбатальйонів, польових артилерійських парків	300	—
Командирам ескадронів кавалерійських полків (у т.ч. гвардійських резервних не окремих); командирам рот місцевих військ фортечних полків і батальйонів, губернських батальйонів, резервних саперних і лейб-гвардії батальйонів	240	—
Офіційним завідуючим навчальними командами в полках і батальйонах, завідуючим школами і помічникам у фортечних полках і батальйонах	180	—

Крім жалування, столових та додаткових виплат, які отримували вищі чини Російської армії, слід звернути увагу на їх доходи від власності. Так, П. Зайончковський проаналізувавши майнове становище двох найвищих категорій офіцерського корпусу, дійшов висновку, що у першій із них — генералів

відсоток землевласників усіх видів становив 35%, а у другій — генерал-лейтенантів — 15,2%. До того ж відсоток значних власників у першому випадку набагато вищий, ніж у другому⁷³. Дещо інакше склалася ситуація з генерал-майорами. Серед них кількість землевласників становила 8,1%. Крім того, 2,1% мали власні будинки. Відповідно, 89,8% генерал-майорів не мали ніякої власності. Подібна ситуація склалася і серед полковників⁷⁴.

За переконанням П. Зайончковського, матеріальне становище офіцерів протягом 80–90-х рр. XIX ст. залишалось досить скрутним. Оклади грошового утримання були визначені ще в 1859 р. і, не дивлячись на безперервне зростання цін, залишались майже незмінними. Питання про необхідність збільшення офіцерського жалування ставилося майже в кожній щорічній доповіді військового міністра. Однак, обмежені кошти Військового міністерства не давали можливості здійснити ці заходи. Протягом 80-х років Військовому міністерству вдалося досягти небагато. У 1881 р. були збільшені столові оклади офіцерам, котрі служили у стройових частинах. У 1886 р. було збільшено жалування на 10% командирам батальйонів і приблизно на 40% ротним командирам. Ніякі інші категорії офіцерів підвищення окладів утримання не отримали. Таким чином, підвищення утримання торкнулося лише окремих груп стройових офіцерів⁷⁵.

Розглядаючи грошове утримання російських військових у другій половині XIX ст. слід згадати і про кошти зароблені нижчими чинами на вільних роботах. Так, журнал «Розвідник» 9 вересня 1892 р. у замітці «Розподіл грошей, зароблених нижчими чинами на вільних роботах» повідомляв: «У ст. 120 «Положення про господарство в роті», стосовно розподілу грошей, зароблених нижчими чинами, говориться, що:

а) не більше 1/3 частини всієї заробленої суми вкладається до артільної суми, для її посилення.

б) не менше 1/3 частини заробітку кожного нижчого чину видається йому на руки.

в) згодом решта, до 1/3 частини заробітку, розподіляється поміж нижчими чинами роти, як тими, хто працював, так і тими, хто не був на роботах, а виконував службові обов'язки, і видається для них на руки»⁷⁶.

Таким чином, завдяки участі нижчих чинів у виконанні вільних робіт солдати і унтер-офіцери могли заробляти до 50–60 коп. на день. Офіцери, які керували цими роботами зазвичай отримували по 5–6 руб. на день. До речі, те ж видання порушувало питання про моральне право офіцерам брати з підрядників плату за виконані нижчими чинами роботи.

Загалом, обсяги повного грошового утримання російських офіцерів із другої половини 80-х років можна показати такою таблицею.

Таблиця 10

Обсяги грошового утримання російських офіцерів з 1886 р.⁷⁷

Види утримання	Командир корпусу	Начальник дивізії	Командир полку	Командир батальйону	Командир роти	Молодші офіцери, підпоручики
Жалування	1695	1356	687	531	366	294
Столові	3000	2400	1824	849	666	—
Додаткові	2400	1500	1200	—	—	183
Всього	7095	5256	3711	1380	1032	477

На думку П. Зайончковського, слід звернути увагу на неможливість зіставлення офіцерського утримання — надзвичайно низький його рівень до командира батальйону включно. Молодший офіцер отримував щомісяця 39 руб. 75 коп., командир роти — 96 руб., а командир батальйону — 115 руб. Командир полку отримував майже утричі більше командира батальйону — 309 руб., начальник дивізії — 436 руб., а командир корпусу — 591 руб. Відповідно, утримання обер-офіцерів, включаючи і перший штаб-офіцерський чин, було мізерним. Історик звертає увагу на те, що артилерійські офіцери отримували дещо більше. В артилерії 64% всіх офіцерів отримували столові гроші, у піхоті — лише 38%, починаючи з командирів рот. На початку 90-х років підпоручики артилерії отримували жалування в обсязі 51 руб. на місяць. Гвардійські офіцери отримували дещо вище армійських (різниця в окладі на один чин, маючи на увазі співвідношення чинів гвардії і армії)⁷⁸.

(Далі буде)

¹ *Титов А.А.* Реформы Александра II и их судьба. (В общедоступном изложении). С 26 портретами. Историческая Комиссия Отд. О.Р.Т.З. — Москва: Тип-я Т-ва И.Д. Сытина, 1910. — 199 с.

² *Бланк Г.* Об отношении воинской реформы к экономическому быту России. — Москва: Тип-я Мамонтова и К°, 1871. — С. 146–165.

³ *Завадский Н.П.* Владимирский Киевский кадетский корпус 1851–1901. Краткая историческая записка. — К.: Тип-я Р.К. Лубковского, 1901. — 22 с.

⁴ *Зайончковский П.А.* Самодержавие и русская армия на рубеже XIX–XX столетий. — Москва: Мысль, 1973. — 349 с.; Высшее военное управление. Император и царствующий дом // П.А. Зайончковский (1904–1983 гг.): Статьи, публикации и воспоминания о нем. — Москва, 1998. — С. 70–98; Российское самодержавие в конце XIX столетия. — Москва: Мысль, 1970. — 442 с.; Военные реформы 1860–1870 годов в России. — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1952. — 371 с.

⁵ *Бескровный Л.Г.* Русская армия и флот в XIX в. — Москва: Наука, 1972. — 615 с.

⁶ Цубенко В.Л. Військові поселення кавалерії на території України. 1817–1867 рр. (формування, соціально-економічний розвиток, побут): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. — Одеса, 2010. — 30 с.

⁷ Шармар О. Військові поселення в Україні (1817–1857 рр.): історико-правовий аспект // Воєнна історія. — 2003. — № 2.

⁸ Миронов Б.Н. Благосостояние населения и революции в имперской России: XVIII — начало XX века. — Москва: Новый хронограф, 2010. — 911 с.

⁹ Анишкин В.Г., Шманева Л.В. Быт и нравы царской России. — Ростов н/Д: Феникс, 2010. — 464 с.

¹⁰ Карпущенко С.В. Быт русской армии XVIII — начала XX века. — Москва: Воениздат, 1999. — 366 с., ил.

¹¹ Веремченко В.А. Семья в обход закона: брачная практика российских офицеров во второй половине XIX — начале XX века // Военно-исторический журнал (Далі — ВИЖ). — 2006. — № 3. — С. 55–59.

¹² Аранович А.В. Интенданство русской армии во второй половине XIX — начале XX века // ВИЖ. — 2006. — № 10. — С. 15–17.

¹³ Арсланов Р.Ф., Шентура В.Н. Проведение мобилизации и мобилизационная работа в русской армии. Вторая половина XIX века // ВИЖ. — 2007. — № 1. — С. 3–10.

¹⁴ Щербинин П.П. Жизнь русской солдатки в XVIII–XIX веках // Вопросы истории. — 2005. — № 1. — С. 79–92.

¹⁵ Яременко В.А. Социальная защищенность военных чинов: от Ивана III до Николая II // ВИЖ. — 2005. — № 6. — С. 53–59.

¹⁶ Сухарев Ю.В. Праздники русской армии // ВИЖ. — 1993. — № 1. — С. 80.

¹⁷ Полное собрание законов Российской Империи (Далі — ПСЗРИ). Собрание второе. 12 декабря 1825 — 28 февраля 1881 гг.: В 55 т. — Санкт-Петербург, 1830–1885 гг.

¹⁸ Столетие Военного министерства. 1802–1902 / Гл. ред., ген. от кавалерии Д.А. Скалон. — Главный штаб. Ч. 3, кн. 1, отд. 2: Исторический очерк комплектования войск с 1855 по 1902 г. — Санкт-Петербург, 1914. — 324 с.

¹⁹ Русская военная сила. Очерк развития выдающихся военных событий от начала Руси до наших дней. Составлено группой офицеров Генерального Штаба в Москве. С рисунками, картами и планами. Издание И.Н. Кушнерева. Вып. 10: Период царствования императоров Николая I-го и Александра II-го — до всеобщей воинской повинности. — Москва: Типо-литография Высочайше утвержденного товарищества И.Н.Кушнерев и К^о, 1889. — 233 с.+указ. 2 с.+3 карты.

²⁰ Разведчик. — 1892. — № 82–116; 1893. — № 117–168; 1894. — № 169–220; 1895. — № 221–272; 1896. — № 273–324; 1897. — № 325–338.

²¹ Деникин А.И. Старая армия. Офицеры / А.И. Деникин; предисл. А.С. Кручинина. — Москва: Айрис-пресс, 2006. — 512 с.: ил.+вкл. 8 с. — (Белая Россия).

²² Кремер С. Сумской кадетский корпус. 1900–1950. — Сан-Франциско, 1955. — 125 с.

²³ Волковинський В.М. Військові реформи 1860–1870-х рр. // Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України; Ін-т іст. Укр. — К.: Наукова думка, 2003. — С. 552–553.

²⁴ Русская военная сила... — С. 168.

²⁵ Там же. — С. 174.

²⁶ Аркас М. Історія України–Руси. — К.: Вища школа, 1993. — С. 369.

²⁷ Русская военная сила... — С. 170.

²⁸ Там же. — С. 171.

²⁹ Там же.

³⁰ *Титов А.А.* Указ. соч. — С. 134.

³¹ Там же. — С. 172.

³² Там же. — С. 175.

³³ Раніше існувала рекрутська повинність. Вона не мала характеру особистого обов'язку нести військову службу. У ряді випадків допускалась заміна поставки рекрут натурою, грошовим внеском або найманням бажаного, тобто чоловіка, який погоджувався піти на службу замість призваного рекрута. В армії бажані проявляли себе, зазвичай, поганими солдатами.

³⁴ Для віддалених районів проходження служби встановлювався строк у десять років, з яких сім — дійсна служба і три — запас.

³⁵ Крім того, від служби звільнялися за станом здоров'я.

³⁶ Для тих, хто навчався у вищих навчальних закладах для завершення освіти надавалася відстрочка від служби.

³⁷ До третього розряду відносилися міські та повітові училища, вчительські семінарії для підготовки вчителів початкових класів і ряд інших спеціальних навчальних закладів, що не давали повної середньої освіти.

³⁸ До четвертого розряду відносилися навчальні заклади, котрі давали початкову освіту, приміром церковнопарафіяльні школи.

³⁹ Сборник правительственных распоряжений по введению общей воинской повинности. — Т. 1. — Санкт-Петербург, 1874. — С. 9–63; <http://www.hrono.ru/dokum/1800dok/18740101.php>.

⁴⁰ *Зайончковский П.А.* Самодержавие и русская армия... — С. 114.

⁴¹ Складено за: Столетие Военного министерства... — С. 173; <http://www.hrono.ru/dokum/1800dok/18740101.php>; У таблиці трапляються неточності: загальне число призовників не виходить в результаті додавання складових частин. Пояснюється це тим, що військова адміністрація з перших днів існування загальної військової повинності намагалася знайти різного роду виключні випадки і розглядати їх в обхід основного закону. З цією метою складалися додаткові списки (наприклад, у 1879 р. до них було внесено 17 548 чоловік), які не потрапляли до звіту.

⁴² Зараховано квитанцій — військова повинність мала особистий характер; грошові викупи та заміна військовозобов'язаного іншою особою не допускалися. Проте з часів рекрутської повинності на руках у населення залишалися залікові квитанції, представлення яких звільняло від військової служби. Поступово квитанції виймалися.

⁴³ *Титов А.А.* Указ. соч. — С. 142.

⁴⁴ Складено за: Столетие Военного министерства... — С. 177.

⁴⁵ *Бланк Г.* Указ. соч. — С. 157.

⁴⁶ Взято з: Столетие Военного министерства... — С. 174; <http://www.hrono.ru/dokum/1800dok/18740101.php>.

⁴⁷ *Миронов Б.Н.* Указ. соч.

⁴⁸ Взято з: Столетие Военного министерства... — С. 175.

⁴⁹ Аршин — староросійська одиниця виміру довжини. 1 аршин = 1/3 сажня = 4 четверті = 16 вершків = 28 дюймів = 0,7112 м.

⁵⁰ Вершок — староросійська одиниця виміру, спочатку прирівнювалась до довжини основної фаланги вказівного пальця. В російській системі мір (з XVIII ст.) прирівнена до 1,75 дюйма. 1 вершок = 1/48 сажня = 1/16 аршина = 1,75 дюйма = 4,445 см = 44,45 мм.

⁵¹ *Титов А.А.* Указ. соч. — С. 131–132.

⁵² *Шармар О.* Вказ. праця. — С. 92.

⁵³ *Дубенко В.Л.* Вказ. праця. — С. 17.

⁵⁴ *Щербинин П.П.* Указ. соч. — С. 79–92.

⁵⁵ *Кремер С.* Указ. соч. — С. 49.

⁵⁶ *Деникин А.И.* Указ. соч. — С. 246–248.

⁵⁷ Там же. — С. 254.

⁵⁸ *Завадский Н.П.* Указ. соч. — С. 6.

⁵⁹ *Сухарев Ю.В.* Указ. соч. — С. 80.

⁶⁰ Взято з: *Зайончковский П.А.* Самодержавие и русская армия... — С. 81.

⁶¹ Там же. — С. 82.

⁶² ПСЗРИ. Собрание второе. — Т. 39, отд. 3. — Санкт-Петербург, 1867. — С. 50–51; К № 40 556. — 1864, 4 февраля; Примітки: 1) Оклади жалування та столових грошей визначені за виключенням встановлених відрахувань; 2) Штаб і обер-офіцерам надається фуражне і денщиче довольство на загальних підставах, на рівні з чинами армійської кавалерії; 3) За височайше затвердженим 17-го квітня 1859 року (34 385) розкладом про оклади утримання, полкові лікарі розміщені у VI-му розряді. Призначення як їх, так і фельдшерів здійснюється за розпорядженням медичного департаменту військового міністерства. Лікарі і фельдшери, понад утримання, визначене штатом, отримують і все інше довольство, призначене цим чинам у полках кавалерії і зберігають загально медичну форму однострою.

⁶³ З них один полковий ад'ютант і один казначей.

⁶⁴ Оклад жалування показано для старшого фельдшера, якщо ж буде молодший, то отримує 25 руб. 35 коп. на рік.

⁶⁵ Офіцерські коні повинні бути власними.

⁶⁶ Число в'ючних коней показане приблизно; визначення ж справжньої потреби в них залежить від розпорядження командуючого військами Київського військового округу.

⁶⁷ ПСЗРИ. Собрание второе. — Т. 32, отд. 2. Приложение. — Санкт-Петербург, 1858. — С. 233–247; К № 32 104. — 1857, 24 июля; Примітки: 1) Сума на жалування всім військовим — генералу, штаб і обер-офіцерам і нижчим чинам, чинам медичним і фармацевтичним, котрі перебувають у корпусі, або прибулих у відрядження до нього і на знаки різниці — відпускалися з комісаріату, а на інших чинів — з джерел, у положенні корпусу, на його утримання визначених, прибавочне ж для нижчих чинів жалування, за бездоганну вислугу в унтер-офіцерському званні 12 років, здійснювалося із залишкових сум корпусу; 2) Утримання чинів корпусу ні в якому разі не повинно було перевищувати сум, визначених штатом, а всі рештки від них, за винятком сум, наданих комісаріатом, поверталися в економічний капітал корпусу; 3) Жалування і столові надавалися всім чинам за окладами цих штатів визначеними, за виключенням узаконених відрахувань на медикаменти, госпіталь, у пенсійний та інвалідний капіталі; 4) Жалування викладачам, чисельність яких не визначалася штатом, здійснювалося на розсуд найближчого начальства, з загальної суми, цим штатом на те визначеної, по мірі праць, здатностей і заслуг кожного; 5) На кожен офіцерську вакансію присилали у відрядження, переважно з артилерії та саперних батальйонів для іспитів, по два офіцери, для яких понад жалування по чину виплачували столових по 42 руб. 3 коп. срібл. на рік, доки вони перебували на іспитах, не виходячи загалом зі штатної суми при виплаті цих столових грошей; 6) Всі військові штаб і обер-офіцери, чиновники цивільні, медичні і фармацевтичні, вчителі 3-го роду військові і цивільні і ті хто перебуває при корпусі на дійсній службі по навчальній частині, отримували квартири в казенних будинках, а при їх відсутності — квартирні гроші з державного казначейства. Проживали військові штаб

і обер-офіцери, чиновники цивільні, медичні і фармацевтичні у квартирах за їх чинами, а інші — за присвоєними для них класами; нижчі чини навчальної служби обов'язково у казармених або орендованих від закладу квартирах; 7) Всі чини, які служили у корпусі, приймалися на лікування у військовій госпіталі на загальних підставах; 8) Денщики всім військовим штаб і обер-офіцерам, медичним чиновникам, священику і дякону, як тим хто перебуває у корпусі, так і прибулим до нього у відрядження отримували жалування від комісаріату, а провіант — від провіантського відомства; 9) Розподіл нижчих чинів на посади і призначення їх на старший і молодший оклади залежав від директора корпусу; 10) Всі нижчі чини, цим штатом передбачені, понад жалування та порційні гроші отримували законну видачу провіанту від провіантського відомства безкоштовно.

⁶⁸ Старшому лікарю допускається доплачувати додаткові гроші по 141 руб. 30 коп. срібл. на рік, але не у вигляді постійної прибавки до штатного жалування, а по мірі його заслуг і рішення головного начальства, з решток сум, асигнованих на утримання корпусу. У випадку, якщо решток не буде, прибавочне жалування вимагається від комісаріату.

⁶⁹ Деникин А.И. Указ. соч. — С. 243.

⁷⁰ Зайончковский П.А. Самодержавие и русская армия... — С. 51.

⁷¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442, оп. 52, спр. 74, арк. 1–3 об.

⁷² Там само, арк. 7–10.

⁷³ Зайончковский П.А. Самодержавие и русская армия... — С. 209.

⁷⁴ Там же. — С. 210.

⁷⁵ Там же. — С. 220.

⁷⁶ Разведчик. — 1892. — № 103. — С. 349.

⁷⁷ Взято з: Зайончковский П.А. Самодержавие и русская армия... — С. 220.

⁷⁸ Там же.

В.В. Томазов
(м. Київ)

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС ФЕДОРА ПАВЛОВИЧА РОДОКАНАКІ ТА ЙОГО РОДИНИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У статті на широкій джерельній базі розглядається соціальне становище у Російській імперії відомого одеського купця Ф.П. Родоканакі та його родини. Простежуються глибинні процеси, які відбувалися у середовищі хіоської аристократії, що облаштувалася в Одесі.

Ключові слова: Ф.П. Родоканакі, Одеса, Хіос, родинна, купець, гільдія, благодійництво, торгівля, спадковий почесний громадянин, герб, дворянство.

В статтє на широкой источниковой базе рассматривается социальное положение в Российской империи известного одесского купца Ф.П. Родоканакі и его семи. Освещаются глубинные процессы, которые имели место в среде хиосской аристократии, обосновавшейся в Одессе.

Ключевые слова: Ф.П. Родоканакі, Одесса, Хиос, семья, купец, гильдия, благотворительность, торговля, потомственный почетный гражданин, герб, дворянство.

In the article on the considerable source basis has been analyzed the social status in the Russian empire of the famous Odessa's merchant F.P. Rodocanaki and his family; has been researched the radical processes among the Chios' aristocracy that settled in Odessa.

Keywords: F.P. Rodocanaki, Odessa, the Chios, family, merchant, guild, charity, trade, honorary citizen by birth, arms, nobility.

Представники старовинного аристократичного хіоського роду Родоканакі облаштували в Одесі у першій чверті XIX ст. могутню торгово-фінансову імперію і протягом понад 80 років здійснювали значний вплив на економічний розвиток не тільки причорноморського регіону, але і всієї Російської імперії. Обравши Одесу як місце ведення свого бізнесу, вони поступово почали «вростати» у місцеве середовище, активно жертвуючи величезні кошти на культурний і соціальний розвиток нової батьківщини.

Засновником фінансово-торгової імперії був Федір Павлович Родоканакі, який народився на острові Хіос у 1799 р.¹ у родині місцевого купця Павла Еммануїловича Родоканакі з гілки Влаху (1749–1801) та Янгу Георгіївни Раллі (1763–1845)². Разом зі своїми братами — Пандья (Панделієм; 1786–1846), Еммануїлом (1789–1855), Петром (1791–1822), Георгієм (1795–1855), Стефаном (1796–1882) та Лукою (1801–1834) — він створив експортно-імпорتنу фірму,

яка спеціалізувалася перш за все на торгівлі збіжжям. 22 січня 1819 р. брати підписали договір про створення торгового дому, який мав чотири філіали: у Смирні, Ліворно, Одесі та головне представництво у Константинополі⁵. Представником родини в Одесі був призначений Федір Павлович, котрий оселився тут у тому ж 1819 р. та, як він зазначає у своєму духовному заповіті, «...производил торговлю совместно с моими братьями, как в Западной Европе, так равно и в здешнем крае честно и добросовестно...»⁴.

12 червня 1819 р. Федір Павлович за власним бажанням та за дозволом херсонського військового губернатора графа О.Ф. Ланжерона набув російського підданства⁵, а 9 червня того ж року він звернувся з проханням про зарахування його до 1-ї гільдії одеського купецтва та оголосив капітал «собственными трудами приобретенный» у 50 100 руб.⁶ Рішенням Херсонської казенної палати від 11 листопада 1826 р. Ф.П. Родоканакі був долучений до 1-ї гільдії⁷.

Ф.П. Родоканакі виявився надзвичайно здібним комерсантом. Його фінансові статки швидко зростали. Основу експорту торгового дому «Ф.П. Родоканакі» становила південноукраїнська пшениця, а також інші продукти сільського господарства — льон, вовна, шкіра, а імпортувалися — бруківка, кава, вина, а також європейські меблі, тканини тощо. У 1827 р. загальний оборот фірми досяг близько 1,2 млн руб., а через десять років — 1838 р. — понад 5,5 млн⁸. У документах зазначалося, що на 1861 р. «он [Ф.П. Родоканакі. — В.Т.] производит весьма обширную заграничную торговлю и банковские дела, и обороты его простираются от 3,5 мил. до 5 мил. руб. серебром»⁹. Значному збагаченню сприяли і банківські операції. Ф.П. Родоканакі був одним із засновників Петербурзького міжнародного (1869), Азовсько-Донського (1871), Ростовського-на-Дону (1871) та Кишинівського (1871) комерційних і Бессарабсько-Таврійського земельного (1872) банків¹⁰. Нерухоме майно Ф.П. Родоканакі на 1851 р. складалося з десяти кам'яних будинків в Одесі та трьох маєтків у Бессарабії, загальною площею у 27 000 десятин землі¹¹.

Треба відзначити, що Федір Павлович, як і більшість купців-хіосців, був щедрим меценатом і філантропом. Він був одним із засновників та незмінним членом правління Грецького благодійного товариства¹². Його коштом було засновано 1873 р. грецьке жіноче училище в Одесі, яке отримало назву Родоканакіївське¹³. За заповітом Ф.П. Родоканакі, школі на острові Хіос було пожертвовано 5000 руб., лікарні на Хіосі — 3000 руб., одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві — 2000 руб., 10 000 руб. — для одного з богоугодних закладів Афін, по 2000 руб. — чотирьом богоугодним закладам Одеси, кошти на одне іменне ліжко у Стурдзівському закладі сестер-жалібниць¹⁴.

Такий розмах економічної і філантропічної діяльності звичайно не залишався поза увагою міських та імперських властей. Федір Павлович неодноразово відзначався різними нагородами й почесними званнями, залучався до громадських і державних органів, що сприяло зміцненню соціального становища родини на новій батьківщині.

Так, він був серед 17 осіб, які увійшли до спеціального комітету, створеного для розробки проекту положення про громадське управління Одесою, а також обраний одним з перших гласних Одеської міської думи¹⁵.

21 вересня 1833 р. від одеського градоначальника статського радника О.І. Левшина до Сенату надійшов рапорт, у якому чиновник клопотав про надання Федору Павловичу Родоканакі звання спадкового почесного громадянина, оскільки останній перебував у 1-й гільдії купецтва понад десять років — з 1819 р., та «никаким судовим приговором опорочен не был»¹⁶. 11 квітня 1834 р. відповідне рішення Сенату було прийнято¹⁷, а 1857 р. на прохання Федора Павловича Родоканакі було виготовлено і грамоту на почесне громадянство¹⁸. Це звання Ф.П. Родоканакі отримав одним із перших серед одеських комерсантів¹⁹.

Федір Павлович був нагороджений золотою медаллю на аннинській стрічці з написом «за ревність» для носіння на шиї, золотою медаллю на олександрівській стрічці за сприяння приборканню 1837 р. чуми в Одесі, а також бронзовою медаллю на пам'ять про війну 1853–1856 рр. на аннинській стрічці²⁰. 23 серпня 1848 р. уряд вшанував його почесним званням комерції радника²¹, яке, починаючи з 1824 р., надавалося купцям, котрі перебували у 1-й гільдії купецтва 12 років поспіль, та дорівнювалося VIII класу статської служби. До того ж це звання надавало синам комерції радників право вступати на державну службу канцелярськими чиновниками другого розряду.

28 квітня 1861 р. міністр фінансів Російської імперії О.М. Княжевич, спираючись на представлення новоросійського і бессарабського генерал-губернатора графа О.Г. Строганова, спрямував на «височайше ім'я» клопотання про нагородження Ф.П. Родоканакі орденом св. Станіслава 3-го ступеня. У документі зазначалося, що «старший член Одесского отделения Коммерческого совета, потомственный почетный гражданин, коммерции советник и одесский 1-й гильдии купец Федор Родоканакі долговременною 30-летнею своєю службою в этом звании и известными в торговом отношении значительными коммерческими оборотами, едва ли не первым в Новороссийском крае, обращает на себя особенное внимание начальства»²².

Федір Павлович був нагороджений і закордонними орденами: тосканським св. Йосифа 3-го ступеня за виконання обов'язків почесного консула цієї держави у м. Одесі²³ та командорським хрестом грецького ордену Спасителя за допомогу голодуючим мешканцям острова Крит²⁴.

Про рівень довіри російської влади до Ф.П. Родоканакі свідчить і ситуація навколо голодуючих критян, які підняли повстання у 1866–1869 рр. проти турецького панування. Російська імперія всіляко допомагала повстанцям, але не бажала робити це публічно, оскільки це призвело б до погіршення міжнародних відносин. Тому було прийнято рішення здійснювати допомогу через Ф.П. Родоканакі. На закупівлю хліба для критян російським урядом було виділено 50 тис. руб., а купець від власного ім'я його придбав і доставив²⁵.

1828 р. у Відні Ф.П. Родоканакі обвінчався з Аргетою (Орієттою) Фомівною Галаті, дочкою Фоми (Томазо) Галаті та Ангелікі Негропонті²⁶. Наречена народилася близько 1811 р.²⁷ Цей шлюб відповідав традиціям хіоської матримоніальної політики — Аргета походила зі старовинного і впливового хіоського роду, неодноразово пов'язаного родичанням із родом нареченого. Від цього шлюбу Федір Павлович мав трьох дочок і сина²⁸.

Найстарша з доньок подружжя Родоканакі — Іфігенія — народилася 1 травня 1834 р., а 3 травня того ж року охрещена в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві. Її хрещеними батьками були представники відомої одеської купецької родини — Іван Фотійович Папудов та дружина Костянтина Фотійовича Папудова — Деспіна Пантеліївна²⁹. 2 червня 1854 р. Іфігенія в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві обвінчалася з Панделієм (Пандьєю) Михайловичем Агеласто, марсельським купцем, представником старовинної хіоської родини³⁰.

Друга дочка — Аріадна — народилася близько 1842 р.³¹ 18 січня 1861 р. вона в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві обвінчалася зі своїм родичем, одеським 1-ї гільдії купцем та компаньйоном батька Матвієм Миколайовичем Маврогордато³².

Наймолодша дочка — Марія — народилася 21 листопада 1847 р., а охрещена 15 лютого 1848 р. в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві. Її хрещеними батьками стали грецький підданий Іван Костянтинович Дума і дружина ізмаїльського купця Якума Пиципію — Ерато Матвіївна³³. Вона стала дружиною свого родича марсельського купця Еммануїла Павловича Родоканакі³⁴.

Єдиний син Федора Павловича — Перикл — народився 22 червня 1840 р., а був охрещений 29 липня того ж року в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві. Хрещеною матір'ю хлопчика була дочка одеського 3-ї гільдії купця дівиця Антипа Костянтинівна Дела³⁵.

Федір Павлович помер 24 лютого 1882 р. у віці 84 років і був похований в Одесі³⁶, а його дружина Орієтта Фомівна — 11 травня 1885 р. у віці 75 років і тут же в Одесі знайшла останній притулок³⁷.

За заповітом Ф.П. Родоканакі, левову частку майна успадковував його єдиний син Перикл, а саме — чотири будинки в Одесі (загальна вартість 685 тис. руб.) та закладні кріпості на два будинки у Вознесенську (6 тис. руб.), товариський внесок у торговий дім «Ф.П. Родоканакі» (200 тис. руб.), статутний капітал у торговому домі «Ф. Єнні та К^о» (65 тис. руб.), 235 паїв «Товариства Південноросійського шкіряного виробництва» (117,5 тис. руб.), 31 пай «Товариства виноробства в Одесі» (31 тис. руб.), 82 паї «Одеського товариства фабричного виробництва фарб та лаків» (82 тис. руб.), 87 паїв «Товариства винного виробництва братів І. та В. Синадіно» (43,5 тис. руб.), 2598 паїв «Товариства паперово-джгутової фабрики» в Одесі (122 098 руб. 50 коп.), 200 акцій «Товариства сталеливарного та механічного заводу «Сормове» (34 тис. руб.), 111 акцій «Брянського рейкопрокатного металічного заводу» (56 610 руб.), 70 акцій «Ленського золотопромислового товариства» (55 650 руб.), один установчий пай «Російського зовнішньоторговельного банку» (403 руб.) та ділянку пустопорожньої землі в Одесі (938 руб.), загальна вартість майна за виключенням боргів — 991 370 руб., а також закладні кріпості на дачу в Одесі та маетки Градищі, «Герман» і Маклеутани Бельцького повіту Бессарабської губернії³⁸.

Удова Федора Павловича — Орієтта Фомівна — «в знак искренней ... благодарности за ее заботы» про спочилого чоловіка, отримала у позиттєве користування будинок в Одесі з усім майном, одноразову виплату у 150 000 руб. сріблом та щорічне утримання у 16 000³⁹.

Дочкам же було виділено значні грошові суми з урахуванням отриманого посагу: Іфігенії Агеласто — 300 тис. руб., Аріадні Маврогордато — 275 тисяч та Марії Родоканакі — 203 тисячі⁴⁰.

Із приходом до керівництва батьківською фірмою, Перикл Федорович протягом багатьох років зберігав високий авторитет торгового дому. П.Ф. Родоканакі мав значний діловий досвід, оскільки батько ще замолоду залучав його до родинної справи. Значну допомогу Периклу надавали компаньйони Федора Родоканакі — Іван Синадіно та зять Микола Маврогордато.

Перикл Федорович продовжував традиції Федора Павловича, жертвуючи значні кошти на людинолюбні справи, був піклувальником різних благодійних установ і громадських об'єднань, членом інституцій, що сприяли розвитку промисловості, торгівлі та фінансів. Так, 1869–1876 рр. — піклувальник Гура-Галбинського однокласного училища Бендерського повіту Бессарабської губернії, 1879–1881 рр. — почесний мировий суддя Аккерманського мирового округу, з 1876 р. — член облікового комітету одеської контори Державного банку⁴¹. 23 жовтня 1871 р. як голова правління Одеського міського кредитного товариства був нагороджений орденом св. Станіслава 2-го ступеня, а 22 травня 1879 р. за представленням Головного управління Товариства піклування про поранених та хворих військових нагороджений знаком Червоного Хреста⁴². 1 березня 1886 р. міністр фінансів Російської імперії М.Х. Бунге клопотав перед імператором про відзначення Перикла «во внимание услуг, оказанных торговле, местной фабрично-заводской промышленности и купечеству Одессы» високою державною нагородою — орденом св. Володимира⁴³. 13 квітня того ж року Перикл став кавалером ордена св. Володимира 4-го ступеня, що відкривало йому шлях до спадкового дворянства. 15 липня 1889 р. П.Ф. Родоканакі отримав наступну нагороду — орден св. Анни 2-го ступеня⁴⁴.

У 1896 р. міністр фінансів Російської імперії С.Ю. Вітте звернувся на «височайше імператорське ім'я» з проханням про возведення Перикла Родоканакі у російське спадкове дворянство. У своєму рапорті він так обґрунтував заслуги підприємця: «Благодаря предприимчивости и выдающейся энергии Родоканаки в Одессе и других центрах юга России впервые возникли разные производства, которые, в значительной степени, развили отечественную промышленность. Ему обязаны своим возникновением и развитием, между прочим, Кавказское пароходство, содержащее шестью пароходами срочные рейсы по портам Черного моря; Новороссийская паровая мельница в городе Севастополе, перемалывающая до 6500 пудов (муки. — В.Т.) в сутки высокого помола; Товарищество Южно-русского кожевенного производства, с ежегодным оборотом в 1 200 000 рублей, удостоившееся на бывшей Всероссийской выставке в Нижнем Новгороде высшей награды — государственного герба; Товарищество южнорусского бумагопрядильного и ткацкого производства; Одесское товарищество фабричного производства красок и лаков; Товарищество южнорусского бумагоджутового и ткацкого производства; Товарищество Старо-Синявского сахарного завода; Товарищество производителей шампанских вин и коньяку по французскому способу, а равно винокуренный и пивоваренный заводы, паровая муко-

мольная мельница, фабрика перловых круп и риса и др. [...] Независимо от сего, Перикл Родоканакі, состоя учредителем и председателем Одесского городского кредитного общества, своим усердием и трудами много способствовал развитию дел сего общества»⁴⁵.

Височайший указ про возведення у дворянство Перикла Федоровича був отриманий 13 грудня 1896 р.⁴⁶ 17 березня Херсонське дворянське депутатське зібрання внесло П.Ф. Родоканакі до 1-ї частини губернської родовідної книги⁴⁷, а 5 червня того ж року Урядовий Сенат постановив видати йому дворянську грамоту⁴⁸.

1897 р. на прохання Перикла Федоровича гербовим відділенням департаменту герольдії Сенату було розроблено проект родового герба Родоканакі. Він виглядав так: «Лазуревый щит разделен серебряным греческим крестом, сопровождаемым в углах четырьмя золотыми корзинами с розами натурального цвета; над каждой корзиной шесть золотых звезд о шести лучах. Щит увенчан дворянским коронованным шлемом. Нашлемник: два черных орлиных крыла. Намет: лазуревый с серебром»⁴⁹. Проект герба ґрунтувався на пропозиціях, отриманих від прохача. Так, срібний хрест мав підкреслювати грецьке походження роду, а золоті корзини з розами, усяні зірками, з давніх-давен використовувалися на родових печатках і свідчили про родові прізвище власників, оскільки з грецької мови Родоканакі перекладалося як троянда (від родон — троянда)⁵⁰.

Але герб не був затверджений Герольдією, оскільки Перикл Федорович 31 жовтня 1899 р. у віці 59 років помер у Парижі від «розриву серця». Його тіло було привезено в Одесу і 21 листопада того ж року поховано на старому міському кладовищі⁵¹. Дітей він не мав.

Ще у 1878 р. Перикл, незважаючи на висловлене батьком у заповіті побажанням одружитися з «одноплемінницею»⁵², вступив у шлюб з удовою відставного ротмістра полькою Венцеславою Феліксівною Юр'євич, уродженою Барчевською⁵³. Цей союз, який порушував усталені матримоніальні традиції, був віддзеркаленням глибинних змін, що відбувалися у замкненому середовищі хіоської аристократії, яка оселилася в Російській імперії. Процес поступової асиміляції впливав і на шлюбну політику⁵⁴.

У 1884 р. молодший син Венцеслави Феліксівни від першого шлюбу — Павло (Павло-Франциск Ассизський-Ноберг) Станіславович Юр'євич — був усиновлений Периклом Федоровичем зі всіма правами⁵⁵. Саме Павло успадкував усе майно родини Родоканакі⁵⁶. Однак, за заповітом П.Ф. Родоканакі, протягом п'яти років після його смерті управління фірмою переходило до його компаньонів — Костянтина Петровича Калоті та племінника Матвія Миколайовича Маврогордато⁵⁷. Думається, що це було не випадкове рішення: справи фірми йшли погано, останні роки власник хворів, мешкав постійно за кордоном і значно занедбав родовий бізнес, тому він, не довіряючи недосвідченому пасербу, сподівався, що його компаньйони зможуть відродити могутність торгово-фінансової імперії Родоканакі. Компаньйони всіляко намагалися зберегти фірму, однак 1901 р. вимушені були її ліквідувати⁵⁸.

Досліджуючи долю Федора Павловича Родоканакі та його родини, їхню різноманітну діяльність і сходження по соціальній драбині Російської імперії, неможна не помітити глибини трансформації, що відбувалися у середині хіоських кланів. Надзвичайно замкнена етносоціальна група, пронизана багаточисельними родинними зв'язками, з високим рівнем національної самосвідомості все ж поступово асимілювалася у російському середовищі. Представники хіоських родів інтегрувалися до російського суспільства, стаючи невід'ємною частиною його еліти.

¹ Н.О. Терентьева (*Терентьева Н.* Одесские купцы Родоканаки // Подвижники й меценати: грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. — К., 2001. — С. 153) та К. Авгітидіс (*Αυγιτίδης Κ. Θεόδωρος Παύλου Ροδόκανακης.* — Χίος, 2004. — Σ. 11, 20) у своїх працях наводять іншу дату народження — 1797 р., спираючись, імовірно, на відомості з праці М.Д. Стурдзи: *Stourdza M.D. Grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople. Dictionnaire historique et généalogique.* — Paris, 1983. — Р. 399. Однак у російських документах зустрічаємо інше: у клопотанні про зарахування до 1-ї гільдії одеського купецтва, датованому 1819 р., Федір Павлович зазначений як 20-річний (Держархів Одеської області (Далі — Держархів Одеської обл.), ф. 4, оп. 1а, спр. 411, арк. 6); у клопотанні про дозвіл на виїзд за кордон, датованому 15 листопада 1854 р., зазначений як 54-річний (Російський державний історичний архів (Далі — РДІА), ф. 1286, оп. 1854, спр. 15, арк. 1–2), з чого випливає, що він народився десь наприкінці 1799 р. Ця дата наведена також у праці Ф. Янниці, яку автор, імовірно, вирахувала за документами з особистого фонду Родоканакі-Юр'євичів (див.: *Янници Ф.* Греческий мир в конце 18 — начале 20 вв. по российским источникам (к вопросу об изучении самосознания греков). — М., 2002. — С. 177).

² Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 1а, спр. 411, арк. 6; *Argenti P.* Libro d'oro de la noblesse de Chio: 2 vol. — London, 1955. — V. 2. — Р. 141–142.

³ *Терентьева Н.* Указ. соч. — С. 154.

⁴ Держархів Одеської обл., ф. 188, оп. 1, спр. 4, арк. 1–1 зв.

⁵ РДІА, ф. 1343, оп. 39, спр. 4108, арк. 4–4 зв.

⁶ Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 1а, спр. 411, арк. 3, 6 зв.

⁷ Там само, арк. 20–22 зв.

⁸ *Янници Ф.* Указ. соч. — С. 180.

⁹ РДІА, ф. 40, оп. 1, спр. 16, арк. 22.

¹⁰ *Шевченко В.* Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX — початок XX ст.). — К., 2010. — С. 82, 84.

¹¹ РДІА, ф. 1286, оп. 1854, спр. 15, арк. 1.

¹² Держархів Одеської обл., ф. 765, оп. 1, спр. 1, арк. 11–11 зв.; спр. 3, арк. 1–2 зв.

¹³ Детальніше див.: *Терентьева Н.* Указ. соч. — С. 157–158; *Αυγιτίδης Κ.* *Op. cit.* — Σ. 102–109.

¹⁴ Держархів Одеської обл., ф. 188, оп. 1, спр. 4, арк. 4.

¹⁵ *Шевченко В.* Вказ. праця. — С. 141, 145.

¹⁶ РДІА, ф. 1343, оп. 39, спр. 4108, арк. 16.–3 зв.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само, арк. 6 зв.–7.

¹⁹ Шевченко В. Вказ. праця. — С. 129.

²⁰ РДА, ф. 40, оп. 1, спр. 16, арк. 22–23 зв.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 140, спр. 41, арк. 1–4.

²⁵ Детально див.: Янниці Ф. Указ. соч. — С. 186–187.

²⁶ Держархів Одеської обл., ф. 188, оп. 1, спр. 4, арк. 1 зв.

²⁷ РДА, ф. 1286, оп. 1854, спр. 15, арк. 1–2.

²⁸ У метричних книжках одеської грецької Свято-Троїцької церкви зустрічаються ще такі записи: Родоканакі Іфігенія, дочка одеського купця Федора Павловича Родоканакі та його дружини Арести, народилася 1 квітня 1831 р. Хрещений батько: турецький підданий Матвій Маврогородато (Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви / Авторы-сост.: Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова, Г.Л. Малинова, В.В. Харковенко. — Одесса, 2000. — Ч. 1: 1800–1831. — С. 236–227) та Родоканакі Ангеліна Федорівна, дочка одеського почесного громадянина, померла 20 лютого 1850 р. у віці 13 років (Там же. — 2002. — Ч. 2: 1834–1852. — С. 262–263). Схоже, що ця інформація відноситься до померлих дочок нашого героя. К. Авгітидіс наводить відомості про сина Павла, який народився і помер 1843 р. на Сиросі (*Αυγητίδης Κ.* Op. cit. — Σ. 21).

²⁹ Греки Одессы... — Ч. 2. — С. 262–263.

³⁰ Там же. — 2004. — Ч. 3: 1853–1874. — С. 180–181.

³¹ РДА, ф. 1286, оп. 1854, спр. 15, арк. 1–2.

³² Про цю родину див.: Томазов В. Рід Маврогородато (гілка Нікола) на Півдні Російської імперії: історико-просопографічне дослідження // Український історичний журнал. — 2010. — № 2. — С. 235–245.

³³ Греки Одессы... — Ч. 2 — С. 262–263.

³⁴ Держархів Одеської обл., ф. 188, оп. 1, спр. 4, арк. 3.

³⁵ РДА, ф. 1343, оп. 36, спр. 21 168, арк. 16.

³⁶ Греки Одессы... — 2005. — Ч. 4: 1875–1891. — С. 216–217.

³⁷ Там же.

³⁸ Держархів Одеської обл., ф. 188, оп. 1, спр. 8, арк. 3–3 зв.

³⁹ Там само, арк. 1 зв.–2.

⁴⁰ Терентьева Н.А. Указ. соч. — С. 159, 162; Янниці Ф. Указ. соч. — С. 189; Держархів Одеської обл., ф. 188, оп. 1, спр. 4, арк. 1–3.

⁴¹ РДА, ф. 1343, оп. 36, спр. 21 168, арк. 10–14.

⁴² Там само.

⁴³ Там само, ф. 40, оп. 1, спр. 38, арк. 40.

⁴⁴ Там само, ф. 1343, оп. 36, спр. 21 168, арк. 10–14.

⁴⁵ Там само, ф. 40, оп. 1, спр. 48, арк. 181–182 зв.

⁴⁶ Там само, арк. 181.

⁴⁷ Там само, ф. 1343, оп. 36, спр. 21 168, арк. 18–19.

⁴⁸ Там само, оп. 49, спр. 1491, арк. 2–2 зв.

⁴⁹ Там само, арк. 16.

⁵⁰ Там само, арк. 3.

⁵¹ Греки Одессы... — 2005. — Ч. 5: 1802, 1892–1906. — С. 236–237.

⁵² Держархів Одеської обл., ф. 188, оп. 1, спр. 4, арк. 3 зв.

⁵³ Там само, ф. 188, оп. 1, спр. 6, арк. 4.

⁵⁴ Див.: Томазов В. Хиосцы в Российской империи: социальная адаптация и национальная самоидентификация // Греки у міжнародній торгівлі на Півдні Російської імперії XVIII–XIX ст. Міжнародна конференція. Київ–Ніжин, 8–10 жовтня 2010. — К., 2010. — С. 22–24; Його ж. Рід Маврогордато: проблема соціальної адаптації та національної самоідентифікації // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. Зб. наук. пр. — К., 2011. — Вип. 1. — С. 304–322.

⁵⁵ Держархів Одеської обл., ф. 188, оп. 1, спр. 6, арк. 3.

⁵⁶ Там само, спр. 8, арк. 2–7.

⁵⁷ Там само, спр. 4, арк. 7–7 зв.

⁵⁸ Там само, спр. 11, арк. 9–10; спр. 18, арк. 1–2.

РОЗДІЛ IV

СТУДІЇ З ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(477.43) «1914/1917»:323.1(=112.2)

П.М. Білецький
(м. Кам'янець-Подільський)

АНТИНІМЕЦЬКА КАМПАНІЯ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (1914–1917 рр.)

На підставі опублікованих документів та архівних матеріалів розглянуто перебіг антинімецької кампанії 1914–1917 рр. і наслідки «боротьби з німецьким засиллям» у Подільській губернії; з'ясовано її регіональні особливості.

Ключові слова: антинімецька кампанія, Подільська губернія, німецьке населення Російської імперії.

На основани опублікованих документів та архівних матеріалів розглянуто течення антинімецької кампанії 1914–1917 рр. і наслідки «борьбы с немецким засильем» в Подольской губернии; выяснены ее региональные особенности.

Ключевые слова: антинемецкая кампания, Подольская губерния, немецкое население Российской империи.

Based on published documents and archival materials examined anti-German campaign course of 1914–1917 and the effects of the «fight against German domination» in Podillia, elucidated its regional peculiarities.

Keywords: anti-German campaign, Podillia, the German population of the Russian Empire.

Доля німецького населення колишньої Російської імперії, що опинилося заручником ситуації в період Першої світової війни, є яскравим прикладом політичної та соціальної безвиході, в яке може завести суспільство нетерпима уніфікована шовіністична політика держави відносно національних меншин. Вивчення причин виникнення, розвитку і наслідків антинімецької кампанії напередодні та роки Першої світової війни, розв'язаної в Російській імперії, навіть століття поспіль має академічний інтерес і важливе значення задля розробки сучасних моделей міжнаціональних відносин.

Питання боротьби з «німецьким засиллям» аналізувалося російськими (В. Дяткін, Ю. Кирьянов, С. Нелипович), німецькими (А. Айсфельд, В. Деннінг-

хаус), українськими (О. Безносова, Ю. Берестень, Н. Венгер, Н. Кривець, І. Кулініч, О. Реєнт) дослідниками. Вони, як правило, наголошували на безсумнівному економічному підґрунті цього явища та його соціально-психологічній атмосфері, що була своєрідною рефлексією оточуючого соціуму на економічні успіхи колишніх німецьких колоністів. Утім, не всі й не завжди автори звертали увагу на багатоманітність і багатофакторність антинімецьких кампаній, котрі хоча й проводилися в рамках однієї держави та під її егідою, але їх хід в окремих регіонах досить суттєво відрізнявся один від одного. Зокрема, антинімецькі настрої, їх прояви і конкретні дії з реалізації ліквідаційного законодавства в Прибалтиці, Москві, Півдні Росії чи Наддніпрянщині не були ідентичними. Навіть в межах Правобережної України спостерігалися регіональні відмінності між їх проявами в окремих регіонах. Тому в якості об'єкта для вивчення була обрана Подільська губернія, що відрізнялася від Волинської і Київської найбільшою часткою українського населення, котре проживало на її території ще до епохи іноземної колонізації й де відсоток землеволодіння іноземців, порівняно з двома іншими, був найнижчим. Крім того, на її прикладі ми звернемося до аналізу саме тих аспектів, що не висвітлювалися в історіографії проблеми.

Заходи, спрямовані проти німецького засилля, почали здійснюватися вже влітку 1914 р. 28 липня Микола II затвердив указ «Про питання про становище в Росії неприятельських підданих під час війни», згідно якого громадяни «ворожих держав», здатні носити зброю, у віці від 18 до 45 років оголошувалися військовополоненими. Того ж дня начальник штабу Корпусу жандармів полковник В. Нікольський в телеграмі начальникам жандармських управлінь наголосив, що німецькі та австро-угорські військовослужбовці, які перебували в Росії, оголошувалися військовополоненими і підлягали арешту. Також він визначив практичні заходи щодо окремих категорій підданих ворожих країн¹. До військовополонених були віднесені й піддані Німеччини та Австро-Угорщини, які перебували в запасі армій, а тому вони теж підлягали висилці з Європейської Росії і Кавказу у В'ятську, Вологодську й Оренбурзьку губернії. Заарештовані за підозрою в шпигунстві, але без відповідних доказів, негайно підлягали висилці у внутрішні губернії. Тож не передбачалося ніяких відмінностей для тих, хто був оголошений військовополоненим і запідозреним у шпигунстві. Виконання цих приписів означало арешт і висилку іноземних підданих, насамперед, німців, австрійців та угорців у центральні губернії Росії під нагляд поліції.

Висилці підлягали німецькі та австрійські піддані незалежно від їхнього соціального статусу, в тому числі старші службовці промислових підприємств, розташованих на території Подільської губернії. Так, 4 серпня 1914 р. було заарештовано і вислано за межі краю директора Степанівського цукрового заводу Брацлавського повіту німецького підданого В. Шульца². Того ж місяця у В'ятську губернію було вислано одного із членів німецької громади м. Дунаївці ремісника Шмідта³. При цьому, командир Окремого корпусу жандармів В. Джунковський в телеграмі від 1 вересня на ім'я подільського, волинського і київського губернаторів забороняв висилати іноземних громадян у місцевості,

оголошені на військовому стані або в ті, що межували з театром військових дій⁴. Водночас міністр внутрішніх справ М. Маклаков дозволяв австрійцям й німцям, які були поза підозрою, залишатися в місцях їх постійного проживання чи за їх бажанням виїхати за межі Росії⁵. Це стосувався й членів німецької общини м. Дунаївці Ушицького повіту, чисельність якої напередодні війни становила 1266 осіб, майже половина з них (520 чоловік) працювали на суконних фабриках власників Г. і С. Кінцле, Ф. Кінцле, К. Кінцле, О. Кінцле, М. Ретць, С. Ретця, Г. Ретця, Г. Клюка, Б. Хазіна, О. Торінуса, А. Торінуса, Я. Вальтера, І. Зака. На початку серпня 1914 р. через мобілізацію та військові дії в сусідній Галичині суконні фабрики, припинили виробництво⁶, а устаткування деяких з них було перевезено у внутрішні губернії⁷. Проте продовжував працювати чавуноливарний завод Г. Лельбаха, що обслуговував військові та інтендантські частини російської армії, розташовані в регіоні.

Згідно постанови міністра народної освіти, учні німецької і австрійської національності з 23 серпня звільнялися від відвідування уроків⁸. Це, зокрема, безпосередньо торкнулося й учнів німецької лютеранської школи в м. Дунаївці, що стало додатковим мотивом для частини членів німецької громади прийняти рішення щодо виїзду за межі Росії, а інша, значно менша частина її членів залишалася в місті. Зрештою, піддані німецького кайзера, які залишилися проживати в межах Подільської губернії, навесні—влітку 1915 р. подали клопотання про отримання російського громадянства. В останніх найчастіше вказувалося про отримання їх найближчими родичами (син, брат, двоюрідні брати та ін.) російського підданства або їх перебування на військовій службі в діючій російській армії⁹.

28 липня 1914 р. обов'язкову постанову антинімецького спрямування видав київський, подільський і волинський генерал-губернатор, Ф. Трепов, зобов'язавши всіх домовласників, орендарів будинків, власників готелів і мебльованих кімнат, а також господарів фабрик і заводів на протязі двох днів надати місцевій поліції дані про німецьких і австро-угорських підданих, які проживали в них. Особи, які займали окремі квартири, впродовж доби повинні були повідомити про таких осіб домовласників або управителів будинків. Останні на протязі 3–6 годин були зобов'язані поінформувати поліцію про новоприбулих громадян Німеччини та Австро-Угорщини. До порушників застосовувалися адміністративні санкції: арешт громадян терміном до 3-х місяців або ж накладення штрафу до 3 тис. руб.¹⁰.

За згодою міністрів внутрішніх справ і військового восени 1914 р. змінено характер контролюючих заходів щодо цивільних і військовополонених громадян держав, які воювали з Російською імперією. Так, нагляд за першими доручався міністерству внутрішніх справ, департамент загальних справ якого розглядав справи з переходу в російське підданство, а питаннями депортації займався департамент поліції. І лише військовослужбовці, взяті в полон під час військових дій, попадали в розпорядження воєнного відомства¹¹.

На початку жовтня 1914 р., до «підданих ворожих держав» були прирівняні німецькі колоністи, до частини яких військова влада теж почала застосовувати

примусове виселення¹². Усього в 1914 р. із Росії було вислано понад 50 тис. чоловіків до 45 років, з яких близько 30 тис. склали етнічні німці¹³. На жаль, архівні данні не дозволяють точно встановити чисельність етнічних німців, виселених у вказаний термін з території Подільської губернії. З певною імовірністю можемо припустити, що їх число не перевищувало 500 осіб, а інші потрапили під один із пунктів пільгових виключень і були залишені в місцях їх проживання. Так, німецький підданий С. Вадзінський продовжував працювати на цукровому заводі Хемлінського в Ушицькому повіті, а А. Вейн — у Шуміловському маєтку в Ольгопільському повіті. Навесні ж 1915 р. вони, як і багато інших громадян Німецького блоку, порушили клопотання про отримання російського громадянства¹⁴.

Затяжний характер війни, зростання серед населення антинімецьких і антиавстрійських настроїв, збурення хвилі антисемітизму підштовхнули владу до подальших заходів щодо обмеження прав німців, австрійців, а також євреїв. Останніх за підозрою у шпигунстві упродовж перших місяців війни виселяли з території Подільської і сусідніх регіонів у Полтавську губернію, а також видворяли із зони бойових дій у Галичині. «У місцевостях, де знаходилися наші позиції, євреїв поголовно виселяють, — писав у листі із діючого фронту солдат російської армії. — ...Першою ознакою “шпигуна” була єврейська національність — інших доказів не потрібно було. Цікаво й те, що ні серед військових, ні серед місцевого населення не було помітно співчуття до євреїв, лише чути “так їм і треба”»¹⁵. На початку 1915 р. єврейському населенню було дозволено проживати в смузі осілості на Лівобережжі, крім Кримського півострова¹⁶.

Негативну роль у розпалюванні антинімецьких, антиавстрійських настроїв та антисемітизму серед населення Правобережної України відіграла преса. Так, 13 листопада 1914 р. в «Киевлянині» було опубліковано заклик Московського купецького товариства бойкотувати всі німецькі товари і німецьких посередників і, тим самим, підірвавши економічну міць супротивника, відродити власну промисловість. Там же наводилося звернення київського купця і гласного думи І. Дембіцького до купецького старости із закликом до київських торговців і промисловців звільнитися від німецького «засилля і рабства», пропагувати свої товари і, нарешті, зайнятись влаштуванням власних фабрик¹⁷.

У січні 1915 р. Верховний головнокомандувач видав розпорядження, яким пропонував підданим ворожих до Росії країн, крім військовозобов'язаних, у встановлені терміни виїхати за межі імперії. Ті ж, хто не виконав його, підлягали негайному виселенню у внутрішні губернії. Виключення допускалося: 1) для представників слов'янських етносів; 2) за умови православного віросповідання; 3) за умови перебування в богадільні; 4) за умови повернення у російське громадянство матерів малолітніх і неповнолітніх підданих ворожих держав; 5) за умови необхідності використання «ворожих» підданих російським воєнним відомством; 6) для хворих, які знаходилися в лікарні, захворювання яких було засвідчено комісією з трьох лікарів¹⁸. Неухильне дотримання цього розпорядження призвело до того, що представники правих партій навіть почали звинувачувати міністра внутрішніх справ і главу жандармерії в потуранні «німець-

кому засиллю», зокрема, несвоєчасному прийнятті рішень щодо висилки німецького населення з Москви, потуранні німцям у прийнятті російського громадянства, непоінформованості відносно наростання «народного невдоволення» проти «німецького засилля» і слабкій боротьбі з німецьким шпіонажем¹⁹. А вже 3 лютого 1915 р. вийшла постанова начальника Київського військового округу генерал-ад'ютанта Троцького, що зобов'язувала іноземців, які були залишені на проживання в межах військового округу, виїхати за межі імперії не пізніше 28 лютого²⁰. Їм видавалися спеціальні перепустки, що гарантували безперешкодний проїзд до прикордонних пунктів.

Невдалий розвиток військової компанії 1915 р. і відступ російських військ на окремих ділянках фронту зумовили видання на початку червня указу головнокомандувача Південно-Західного генерала М. Іванова щодо примусового виселення всіх підданих ворожих Росії держав не слов'янських національностей, які проживали в Подільській губернії до оголошення війни чи прибули вже після мобілізації (але не з Галичини), підданих цих держав з числа слов'ян чоловічої статі призовного віку, які проживали в краї до оголошення мобілізації, або прибули туди протягом війни. А 3 червня командувач 9 російською армією видав наказ про виселення в 48-годинний термін усіх іноземних підданих ворожих держав, які мешкали в районі від Гусятина на Городок, Ярмолинці, шосе Солобківці–Дунаївці, річка Тернава й до кордону Бессарабської губернії. На його негайному виконанні наголошувалося в телеграмі подільського губернатора на ім'я кам'янецького, проскурівського та ушицького справників і кам'янецького поліцмейстера від 3 червня 1915 р. Усього ж упродовж кількох днів з Кам'янецького повіту було виселено 187 австрійських і 13 німецьких підданих²¹.

Виселення застосовувалося не до всіх іноземців. Так, головний начальник Київського військового округу дозволив «під особисту відповідальність поліцмейстера» залишити в місцях постійного проживання австрійських і німецьких підданих, благодійність яких була доведена. Зокрема, в м. Кам'янці-Подільському такими вважалися 29 громадян Німеччини та 59 — підданих Австро-Угорщини²². Щоб уникнути примусового виселення, в лютому–липні 1915 р. близько 850 громадян Німеччини, Австро-Угорщини і Туреччини, які проживали на території Подільської губернії, подали в Особливу комісію під головуванням подільського губернатора прохання щодо отримання російського громадянства. Вони мотивували своє прохання відданістю імперії Романових, набуттям російського громадянства членами своєї родини, а О.-Е. Венцель наголошувала, що виконувала господарські обов'язки у лазареті для поранених і хворих російських вояків у с. Сутиски Вінницького повіту, створеному дружиною графа Д. Гейдена²³. Для отримання російського громадянства до Особливої комісії зверталися й ті колишні піддані імперії Романових, які, вийшовши заміж за громадянин Німеччини, автоматично, як і діти від їх шлюбу ставали «дружиною і дітьми німецького підданого»²⁴.

Важливою частиною антинімецьких заходів стало ліквідаційне законодавство, що суттєво обмежувало права громадян країн Німецького блоку на

нерухому власність, у першу чергу на землю. Воно торкалося фінансової діяльності приватних підприємців і товариств, власниками яких були громадяни цих держав. Указом від 22 вересня 1914 р. підданим ворожих держав було заборонено проведення різного роду операцій з нерухомістю, анулювалося право користування і завідування названим у законі видом власності. Указ мав зворотну силу і вступав у дію з 1 серпня. Наприкінці вересня до закінчення війни були припинені всі фінансові розрахунки з німецькими та австро-угорськими фірмами, що не мали філій на території Росії. Німецькі ж та австро-угорські фірми, що діяли лише на території імперії Романових, до кінця 1914 р. переважно продовжували працювати — до їх секвестрування. На початку серпня за розпорядженням військової влади було закрито і опечатано завод (склад-елеватор) «Раббетге і Гізке» в м. Вінниця, відкритий німецькою фірмою в 1899 р. для очищення і збереження насіння цукрового буряку сорту «Оригіналь-Клейнванцелобен»²⁵. У перших числах вересня розпочато підготовку процедури секвестру цього заводу, що зачепило інтереси місцевих виробників цукрового буряку. Це дало підставу старшому фабричному інспектору Подільської губернії звернутися з телеграмою до Київського окружного фабричного інспектора з проханням про створення «особливої комісії із громадських діячів під головуванням повітового предводителя дворянства Севастьянова для з'ясування усіх питань, що стосувалися конфіскації заводу»²⁶. За результатами секвестру завод було передано Головному управлінню землеустрою і землеробства, яке, в свою чергу, доручило ведення справ цього підприємства синдикату «Південно-Російське товариство підтримки землеробства і аграрної промисловості» (м. Київ). Навесні 1915 р. завод підготував і направив значну кількість насіння цукровим заводам та прийняв від виробників цукрового буряку близько 150 тис. пудів насіння буряків врожаю 1914 р.²⁷

Наприкінці серпня 1914 р. начальник Київського губернського жандармського управління полковник О. Шредель за розпорядженням київського, волинського і подільського генерал-губернатора Ф. Трепова своїм наказом наклав арешт на всі капітали австро-угорських і німецьких фінансових установ і фірм та конфіскував усі кошти з поточних рахунків і банківських скриньок 9 найбільших банків Києва²⁸. Ці та інші обмежувальні заходи щодо підданих ворожих країн, застосовані у серпні — середині вересня 1914 р. на території губерній Правобережної України, були, як правило, особистою ініціативою генерал-губернатора і знаходили всебічне сприяння губернської й повітової влади, а також підтримку місцевого населення.

Іменним указом «Про деякі заходи, викликані військовим часом» від 15 листопада 1914 р. заборонялося без дозволу міністра фінансів здійснювати платежі, видавати, пересилати і переводити гроші, а також цінні папери і коштовності у ворожі Росії держави. Доповненням до цього указу стали два розпорядження міністра фінансів П. Барка від 19 листопада і 31 грудня 1914 р., що встановлювали порядок зарахувань і видачу платежів австрійським, угорським, німецьким і турецьким підданим, а також товариствам; визначали порядок спостереження з боку спеціальних інспекторів, в обов'язки яких входили

перевірка і підписання чеків і платіжних документів, за видатками грошових сум у комерційних підприємствах.

З 1915 р. російський уряд різко змінив політику щодо нерухомості німецьких і австро-угорських підданих, розпочавши ліквідаційні заходи, яких дотримувався аж до початку революції 1917 р. Положення Ради міністрів, затверджене 11 січня 1915 р., ознаменувало початок ліквідаційної політики російського уряду, зумовленої воєнним часом. Закон забороняв видачу нових промислових свідоцтв як приватним особам, так і представникам товариств (повних і на вірі), у складі яких були піддані ворожих країн. Відтепер промислові свідоцтва поновлювалися лише для тих, хто вже раніше утримував промисловий заклад і надав документи на це ж ім'я. Торгові ж підприємства приватних осіб і товариств підлягали закриттю і ліквідації до середини 1915 р. Так, у січні того року накладено секвестр на майно Берлінської фірми «Ріхард Вольфович Герман» і віддано наказ поліції розшукати і заарештувати її майно в регіоні²⁹. Російські ж підприємства, що представляли німецькі чи австрійські фірми, могли розраховувати на підтримку та допомогу з боку фінансових інституцій імперії.

У березні вийшло уточнення до січневого закону. Його дія не поширювалася на німецьких, австрійських і угорських підданих слов'янського, французького та італійського походження, а також турків християнського віросповідання. Втім у вересні 1915 р. припинив свою діяльність знаний на Поділлі своєю високоякісною продукцією Зіньківський пивоварний завод, що належав чеху В. Девішеку³⁰.

Згідно закону 2 лютого 1915 р. в пайових і акціонерних товариствах, заснованих на російському статуті, австрійські, угорські, німецькі і турецькі громадяни позбавлялися права займати керівні посади: голів, членів рад і правління, директорів-розпорядників, завідувачів нерухомістю та ін. Цей дискримінаційний захід різко знижував можливість підприємців серйозно впливати на загальний хід справ на підприємствах, що були засновані ними на свої гроші задовго до початку війни. Лютнева постанова форсувала процес русифікації керівного персоналу в іноземних товариствах. Щоб попередити спроби обійти закон зі сторони колишніх керівників підприємств за допомогою підставних осіб, уряд прийняв постанову, якою Рада міністрів наділялася особливими повноваженнями (їх закриття і ліквідація) щодо акціонерних товариств, що діяли на російському статуті.

Упродовж 1915 р. спеціально створені міжвідомчі комісії розпочали накладення арештів на майно та частку прибутку німецьких, австро-угорських підданих в підприємствах Правобережної України. Так, на міжвідомчій нараді 24 жовтня 1915 р. під головуванням таємного радника Кусакова ухвалено наступні репресивні заходи: по-перше, накладено арешт на частку прибутку 96 із 600 акцій (при вартості кожної 1400 крб) Гоноровського цукрового заводу в с. Тростянець Ямпільського повіту, якими володіли німецькі громадяни; по-друге, для нагляду за діяльністю цього цукрового заводу призначено урядового інспектора, оскільки було встановлено, що всіма справами заводу продовжував завідувати колишній директор К. Брендель, хоча директором розпорядником

заводу був зареєстрований громадянин Французької республіки Л. Грем³¹. Учасники наради також наклали арешт на частку прибутку суперфосфатного заводу Подільського промислового акціонерного товариства в м. Вінниця, 150 акцій якого з 3200 належало підданим ворожих держав; частку прибутку Соболівського цукрового заводу в Гайсинському повіті, до складу акціонерів якого входив торговий дім «Натанзон і Коллер» у Відні (володів 32 паями вартістю 32 тис. крб); на поточний рахунок у Кам'янець-Подільському відділенні Об'єднаного банку громадянина Австрійської імперії, графа Дедушинського. Крім того, члени міжвідомчої комісії відклали винесення ухвали щодо підпорядкування урядовому нагляду Бершадського цукрового заводу, акціонерами якого були австрієць М. Шпрінгер і німець Л. Брендель³².

2 лютого 1915 р. Микола II затвердив положення Ради міністрів, яким запроваджувався принципово новий порядок землеволодіння й землекористування для австрійських, угорських, німецьких і турецьких поселенців і підприємців, акціонерних і пайових товариств, утворених за законами країн, що входили до Троїстого союзу. По-перше, в межах Російської імперії заборонялося набуття прав власності й вотчинних прав користування і володіння на земельне майно. Маєтки, що дісталися в порядку успадкування, добровільно продавалися чи уступалися, а в разі відмови підлягали ліквідації через публічні торги. Одночасно в європейських і деяких інших губерніях земельні наділи всіх осіб і товариств, що знаходилися за межами міст, підлягали добровільному відчуженню. По-друге, російські громадяни, вихідці з ворожих країн, їх нащадки позбавлялися права власності, застави і користування нерухомим майном. Ця заборона не стосувалася тих, хто набув громадянства до 1 січня 1880 р., осіб слов'янського походження і православних, що прибули у Росію з Австро-Угорщини, Німеччини, Туреччини, а також учасників бойових дій у складі російської армії чи флоту. По-третє, у прикордонній смузі припинялися права землеволодіння і землекористування для громадян Росії — вихідців із ворожих країн. Їх маєтки відчужувалися за добровільною згодою і продавалися з аукціону. Виняток становили слов'яни, православні й учасники війни.

Логічним продовженням лютневих постанов стало розпорядження міністра фінансів від 1 травня 1915 р., згідно якого Селянському поземельному банку надавалося право купувати за свій рахунок землі підданих і вихідців із ворожих країн. Населення схвально сприйняло цей крок уряду, сподіваючись, що конфісковані землі підуть на створення спеціального фонду для наділення землею солдат-фронтовиків.

Навесні 1915 р. на підставі лютневих законів органи місцевої влади розпочали примусове виселення німецьких колоністів із Волинської губернії, ліквідувавши на середину травня понад 10 тис. дрібних господарств, тоді як великі маєтки розпродавалися частинами при зменшенні цін на землю на 40–50%³³. Було розпочато й виселення німців-колоністів із сільських регіонів і німців — жителів міст із Київської губернії. Незабаром хвиля вимушеного переселення докотилася до німецьких колоністів Ямпільського, Вінницького і Балтського повітів Подільської губернії, де їх землеволодіння були одними з найбільших.

Зрештою, до кінця 1915 р. з Подільської губернії та північних районів Бессарабії було вислано до 20 тис. осіб³⁴.

Постановою від 13 грудня 1915 р. уряд розширив коло осіб, на які поширювалися дії ліквідаційних постанов. Вона зачепила вихідців із країн Німецького блоку, котрі прийняли громадянство іноземних держав до 1 січня 1880 р.; розширювала перелік місцевостей, що підлягали дії цього закону. Ще одним документом, що обмежували права ворожих підданих і вихідців на нерухомість, стало положення Ради міністрів від 13 травня 1916 р. про обов'язкове заявлення майна, що належало приватним особам і акціонерним товариствам, заснованим згідно законодавства ворожих країн. Цій процедурі заявлення підлягали всі види рухомих і нерухомих товарів, боргові вимоги до осіб, які знаходилися в межах Російської імперії, а також грошові капітали, векселя на суму понад 500 крб. Продаж, передача та застава заявленого майна відбувалися лише з дозволу Особливого комітету, а отриманні кошти надходили в спеціальний фонд при Державному банку чи в державну ощадну касу.

Упродовж 1916–1917 рр. антинімецька кампанія, зокрема, ліквідація власності підданих держав, які воювали з Російською імперією, розвивалася по низхідній лінії, а її результатом стало зникнення німецького та австрійського підприємництва в Подільській губернії.

Отже, поштовхом для початку антинімецької кампанії в Подільській губернії стало зовнішньополітичне протистояння Росії і Німеччини в період липневої міжнародної кризи 1914 р. Поживним ґрунтом для створення атмосфери нетерпимості та підозри, що оточували німецьке й австрійське населення, були антинімецька пропаганда в пресі, конфесійні та культурні відмінності німецького населення, їх економічні успіхи. Депортація зачепила німців, німецьких підданих, які упродовж тривало часу мешкали чи народилися на території Російської імперії; позначилася на змішаних російсько-німецьких родинах. Упродовж першого року війни суттєво збільшилася міграція німецького населення як за рахунок звільнення з місця роботи «ворожих» підданих, так і за рахунок їх вимушеного переселення. В політиці верховної влади щодо обмеження прав власності підданих ворожих країн в роки війни можна виокремити два принципово різних періоди. На першому етапі заходи зводилися до встановлення майнових обмежень і урядового контролю, а з 1915 р. російський уряд приступив до ліквідаційних процедур, яких дотримувався до 1917 р.

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (Далі — ЦДІАК України), ф. 76, оп. 1, спр. 190, арк. 190.

² Там само, ф. 575, оп. 1, спр. 191, арк. 106.

³ Державний архів Хмельницької області (Далі — Держархів Хмельницької обл.), ф. 227, оп. 3д, спр. 287, арк. 21–22.

⁴ ЦДІАК України, ф. 102, оп. 263, спр. 1, арк. 112.

⁵ *Деннингхаус В.* Между патриотизмом и радикализмом: борьба с «немецким засильем» в Москве в период мировой войны // Вопросы германской истории: Сб. науч.

трудова. — Днепропетровск, 2003. — С. 86; ЦДІАК України, ф. 76, оп. 1, спр. 190, арк. 120–121 зв.

⁶ Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. — Каменец-Подольский, 1911. — Вып. 9. — С. 39; ЦДІАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 191, арк. 106.

⁷ *Геринович В.* Дунаєвська текстильна фабрика, в честь 100-річчя її заснування // Червоний кордон. — 1929. — № 113. — 10 жовтня. — С. 6.

⁸ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 229, спр. 2, арк. 20.

⁹ Держархів Хмельницької обл., ф. 227, оп. 9д, спр. 79, арк. 149–150.

¹⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 864, спр. 246, арк. 3.

¹¹ *Джунковский В.Ф.* Воспоминания / Под ред. А.Л. Паниной. Т. 2. — Москва, 1997. — С. 398, 482.

¹² Держархів Хмельницької обл., ф. 227, оп. 9д, спр. 79, арк. 381–382.

¹³ *Нелипович С.Г.* Роль военного руководства России в «немецком вопросе» в годы Первой мировой войны // Российские немцы: Проблемы истории, языка и современного положения. — Москва, 1996. — С. 264.

¹⁴ Держархів Хмельницької обл., ф. 227, оп. 9д, спр. 79, арк. 153–154, 305–306 та ін.

¹⁵ ЦДІАК України, ф. 102, оп. 265, спр. 1002, арк. 227.

¹⁶ Там само, оп. 263, спр. 17, арк. 70.

¹⁷ *Вільшанська О.Л.* Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // Укр. іст. журнал. — 2004. — № 4. — С. 60.

¹⁸ *Деннингхаус В.* Указ. соч. — С. 86.

¹⁹ *Тихменев Н.П.* Генерал Джунковский в отставке. — Пг., 1915. — С. 10, 15.

²⁰ ЦДІАК України, ф. 278, оп. 1, спр. 222, арк. 67.

²¹ Державний архів Хмельницької області, ф. 227, оп. 1, спр. 8616, арк. 6, 25–26 зв.

²² Там само, арк. 15–16, 26–26 зв.

²³ Там само, оп. 9д, спр. 80, арк. 25–26 та ін.

²⁴ Там само, оп. 3д, спр. 287, арк. 21–22.

²⁵ ЦДІАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 191, арк. 106.

²⁶ Там само.

²⁷ О складе-элеваторе свекловичных семян фирмы «Рабетге и Гизеке. Винница» // Подольский хозяин. — 1915. — № 3/4. — С. 6.

²⁸ ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 3262, арк. 26.

²⁹ Там само, арк. 82.

³⁰ Там само, ф. 317, оп. 1, спр. 5884, арк. 365–373 зв.; Алфавитный указатель сахарных заводов // Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1914–1915 гг. / Сост. М.А. Толпыгиным. — К., 1916. — Вып. 1. — С. 17.

³¹ ЦДІАК України, ф. 317, оп. 1, спр. 5884, арк. 365–373 зв.

³² Там само, ф. 575, оп. 1, спр. 191, арк. 115–116.

³³ Б/а. По России // Киевская земская газета. — 1915. — 15 мая. — № 18. — С. 35.

³⁴ *Лазанська Т.І.* Німці — виселенці українських губерній в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2002. — Вип. 4. — С. 96.

*Н.І. Загребельна
Є.О. Маковей
(м. Київ)*

БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА МЕЦЕНАТСТВО ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКИХ ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВИХ КІЛ ТА ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розкрито деякі аспекти благодійної діяльності українських меценатів і представників громадськості у період Першої світової війни. Показані масштаби та форми допомоги воякам і пораненим.

Ключові слова: *благодійництво, меценат, торгово-промислові кола, інтелігенція, опіка, піклування, біженці, пожертвування.*

Освещены некоторые аспекты благотворительности украинских меценатов и представителей общественности в период Первой мировой войны. Показаны масштабы и формы помощи воинам и раненым.

Ключевые слова: *благотворительность, меценат, торгово-промышленные круги, опека, беженцы, пожертвования.*

It involves the local data, state archives and periodicals of the time; discovers some aspects of the charitable activities of Ukrainian philanthropists during the First World War. Extent and forms of assistance to soldiers and the wounded have been shown.

Keywords: *philanthropy, philanthropist, trade and industry, intelligence, custody, care, refugees, donations.*

Перша світова війна стала одним з найбільш трагічних і переломних періодів в історії українського народу. Її наслідки суттєво вплинули на подальшу його долю та багато в чому визначили суперечливий поступ України у ХХ ст. Адже багатомільйонна найбільш працездатна частина населення України була вилучена з матеріального виробництва і кинута у вир війни, значні її території виявилися окупованими австро-німецькими військами та перебували у прифронтовій зоні, промисловість і сільське господарство катастрофічно занепали, а цивільне населення, сотні тисяч якого були зірвані з постійного місця проживання, страждало від усіх негараздів воєнного лихоліття. Проте суспільство не залишилося глухим до проблем воїнів, їхніх родин, біженців, дітей-сиріт та інших категорій постраждалого населення, надавало їм різноманітну допомогу і підтримку.

На основі суспільного досвіду останнього десятиріччя минулого століття та перших років третього тисячоліття переосмислюються традиційні теми історичних

досліджень, які вимагають більш ґрунтовного вивчення, науково виважених підходів та об'єктивних оцінок, і досліджуються нові, обійдені увагою радянської історіографії. Серед них, зокрема, тема, що стосується ролі громадських структур у їх самоорганізації в екстремальних умовах.

Безпосередньо благодійницькій діяльності організацій та підприємства, а також окремих представників громадськості присвячено не так уже й багато наукових праць. Серед прізвищ учених, які займаються цією проблематикою, варто згадати Б. Бернадського, О. Доніка, Т. Лазанську, О. Реєнта, О. Сердюка¹.

У цілому ж порушенні у нашій статті аспекти благодійницької діяльності в роки Першої світової війни отримали лише фрагментарне висвітлення, а отже, потребують подальшого вивчення.

Вже з перших днів після початку воєнних дій чималі організаційні й матеріальні зусилля у справі опіки хворих і поранених фронтовиків здійснювалися різними громадськими організаціями, представниками торгово-промислових кіл, інтелігенції та ін. Зокрема, у Києві ще 20 липня 1914 р. на засіданні місцевого Біржового комітету з ініціативи його голови С. Могилевцева було створено при біржі комісію по збору пожертвувань на потреби війни. Того ж дня шляхом підписки серед його членів вдалося зібрати 156 тис. крб. Невдовзі комісія облаштувала й утримувала чотири лазарети на 270 ліжок. На початку серпня Київське купецьке товариство також організувало комітет для збору коштів на влаштування лазаретів і допомогу сім'ям учасників війни. Через декілька днів комітет відкрив госпіталь на 100 ліжок, попечительницею якого стала Є. Булгакова. У приміщенні Купецького зібрання ще 21 липня відбулася нарада членів Київського свято-володимирського братства за участі офіційних осіб міста. Учасники наради ухвалили організувати санітарні загони, влаштувати лазарети в Пущі-Водиці і Святошині².

Для об'єднання зусиль різних організацій, установ, окремих громадян у наданні допомоги фронтовикам 2 вересня 1914 р. у Києві було створено Загальноміський комітет зі збору пожертвувань на потреби війни. До нього увійшли гласні міської думи, члени Державної думи від Києва, представники різних організацій, які розгорнули активну діяльність у цьому напрямку. Вже через три дні після свого заснування комітет організував одноденний збір пожертвувань у місті та його повіті, який становив 64 494 крб. 22 вересня серед службовців і робітників Південно-Західної залізниці відбувся збір коштів на потреби війни, а 26 вересня серед населення Києва — збір подарунків солдатам київських частин, які перебували на фронті³.

Одночасно наукова й творча інтелігенція міста вживала заходи, спрямовані на забезпечення потреб війни. Так, 27 липня 1914 р. відбулося термінове засідання Вченої ради університету св. Володимира під головуванням в.о. ректора Т. Флоринського. Було вирішено відрахувати 5% від жалування професорсько-викладацького складу на користь сімей, члени яких перебували на фронті, приготувати університетську клініку для прийому поранених воїнів, а нову клініку, збудовану на Батисвій горі, передати в розпорядження місцевого управління Товариства російського Червоного Хреста⁴. Згодом Фізико-хімічному товари-

ству, що діяло при університеті, було доручено організувати виготовлення різних медикаментів, постачання яких із-за кордону у зв'язку з війною значно скоротилося, а то й зовсім припинилося. Особливо відчувався дефіцит хлороформу для операцій поранених воїнів, виробництво якого товариством невдовзі було налагоджено⁵.

24 липня 1914 р. відбулося засідання Вченої ради Політехнічного інституту, на якому обговорювалося питання про забезпечення сімей студентів, мобілізованих до армії та про влаштування лазарету у приміщенні інституту. Вже до 6 вересня всі центральні корпуси цієї установи були відведені для розміщення поранених воїнів, а для облаштування госпіталю створено з професорів інституту спеціальну комісію⁶.

У місті постійно проходили благодійні концерти, кошти від яких передавали на допомогу воїнам і членам їх сімей. Зокрема, згідно з повідомленням газети «Киевлянин» за 15 серпня 1914 р., у міському театрі відбувся великий концерт, прибутки від якого (3 тис. крб) було передано пораненим солдатам. Наприкінці серпня у Педагогічному музеї відбувся благодійний концерт, а 6 вересня в залі Купецького зібрання — літературно-музичний вечір, збір від яких було передано міському комітету допомоги пораненим воїнам⁷.

Подібна картина спостерігалася у всіх великих центрах українських губерній. Так, катеринославське губернське земство на надзвичайному зібранні 1 серпня 1914 р., заслухавши доповідь управи «Про заходи, викликані війною», постановило: «Приєднатися до загальноземської організації допомоги хворим і пораненим, асигнувавши на її потреби 100 тис. крб та передати в розпорядження місцевого губернського комітету 75 тис. крб. Обрати з числа губернських гласних на з'їзд уповноважених одного представника і в місцевий губернський комітет — 10». Одночасно губернська земська управа звернулася до населення з такою відозвою: «...Управа звертається до всього населення губернії жертвувати на суспільну справу всім, хто чим може, спрямовуючи пожертвування в губернську управу. Прийом пожертвувань грошима і речами здійснюється в управі щоденно з 10 год. ранку до 3 год. дня». І далі: «Всі, хто не призваний зі зброєю в руках захищати честь батьківщини, повинен вважати своїм святим обов'язком надавати допомогу хворим і пораненим воїнам та родинам осіб, мобілізованих до армії⁸».

У Харкові зібрання членів місцевих Біржового й Купецького товариств, яке відбулося 30 липня 1914 р., прийняло постанову такого змісту: «Клопотати перед урядом про заснування комітету харківських купців, торговців і промисловців на чолі з харківським губернатором для збору коштів на обладнання й утримання лазарету імені харківських купців та торгово-промисловців. Дозволити комітету випустити підписні листи в обмеженій кількості, відкрити підписку для збору пожертвувань і встановити карнавки (дерев'яні підставки) з тією ж метою в різних торгових установах та закладах Харкова». Одночасно зібрання членів харківської біржі виділило на потреби, пов'язані з війною, 40 тис. крб. Зі свого боку, засідання членів Комерційного клубу ще 26 липня постановило виділити 10 тис. крб на ті ж самі цілі, а особисті пожертвування

спрямувати на утримання вищезазначеного лікувального закладу. У створеному лазареті «Харківського купецького товариства й торгово-промисловців міста» нараховував 300 ліжок. Розміщувався він у двоповерховому будинку, мав операційні та перев'язочні кімнати, їдальню й обслуговувався шістьма постійно працюючими лікарями⁹.

У вересні 1914 р. Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, яка розташовувалася в Харкові, обладнала стаціонарний госпіталь на 295 ліжок і повністю його утримувала, а також асигнувала кошти на облаштування двох пересувних лазаретів. Згодом, у листопаді 1914 р., керівництво цієї організації субсидувало для утримання зазначених лікувальних установ 1 млн крб.¹⁰ На кошти Головного комітету, службовців і робітників Південних залізниць були облаштовані й утримувалися 7 лазаретів для поранених військовослужбовців, у яких знаходилося 334 лікарняних ліжка. Лише за перший рік війни Головний комітет Південних залізниць на утримання лазаретів, подарунки фронтовикам та інші потреби, пов'язані з війною, витратив 300 тис. крб.¹¹

В Україні організовувалися одноденні пожертвування різними благодійними організаціями, влаштовувалися лотереї, кошти від яких спрямовувалися на допомогу жертвам війни. Зокрема, у серпні 1914 р. київський губернатор дозволив місцевому відділенню Товариства повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам та їхнім родинам звернутися до населення із закликом жертвувати кошти на потреби Товариства, а його уповноваженим членам збирати пожертвування в межах Києва і губернії. 30 вересня у місті відбувся одноденний збір пожертвувань на користь Червоного Хреста для допомоги пораненим воїнам¹². Чималі кошти збирали й відомі артисти, як наприклад, соліст Імператорського оперного театру Л. Собінов, який улаштував концерти в Петрограді й Москві та багатьох провінційних містах на прохання «Комітету Мармурового палацу по збору на потреби війни», що знаходився під опікою представників царської родини, для придбання перев'язочних засобів і на організацію санітарних загонів¹³.

Оскільки значна частина українського населення не мала можливості надати допомогу постраждалим військовослужбовцям грошима, то вона жертвувала продукти харчування, одяг, взуття, товари першої необхідності, збір яких організовувався спеціальними комітетами. Зокрема під прапором Червоного Хреста в районі Південно-Західної залізниці з 1 листопада 1914 р. розпочав свою діяльність «Тимчасовий комітет Південно-Західних залізниць по завідуванню фондом війни», який збирав пожертвування від населення у вигляді продуктів харчування та влаштовував склади харчувальних пунктів для обслуговування хворих і поранених солдатів. Вони знаходилися на всіх найбільших залізничних станціях Правобережної України. Членом комітету вважався кожний, хто жертвував визначену наперед кількість продуктів, отримуючи за здану продукцію квитанцію, яка і була членським квитком. Особам, пожертвування яких не досягали визначених мінімальних розмірів, пропонувалося, згідно зі статутом, об'єднуватися з іншими, щоб і менш заможні громадяни могли брати участь у цій благородній справі¹⁴.

Поряд з цим Тимчасовий комітет Південно-Західних залізниць по завідуванню фондом війни в ці дні звернувся з такими словами й до своїх працівників: «...Воїни в діючій армії зазнають всіляких нестатків і злиднів у самому необхідному. Тимчасовий комітет визнав за необхідне тепер же розпочати організацію періодичного забезпечення армії корисними подарунками для нижчих чинів. Виготовлений засобами Комітету подарунок складається з невеликої торби, в якій можна розмістити 1/8 фунта тютюну з необхідною кількістю паперу і дві теплі онучі. Тимчасовий комітет звертається до залізничників-службовців з проханням взяти в цьому участь. Крім зазначеного, в торбу можна покласти рукавиці, навушники, хустки та інше на власний розсуд, у відповідності до її розміру... Означені подарунки і теплі жилети будуть відправлятися переважно в ті частини, які в мирний час розташовувалися в містах Південно-Західного краю»¹⁵.

До складу управління цієї благодійної організації входили найвищі сановники краю, яким надавалося право співробітників Російського Товариства Червоного Христа (РТЧХ). Зокрема, його головою був колишній генерал-губернатор Ф. Трепов, почесним членом — митрополит Київський і Галицький Флавіан, членами — начальник Південно-Західної залізниці В. Шміт, начальник служби руху — Б. Бутенко, а також земські діячі, військові, землевласники, жінки з вищих станів. Для завідування і керівництва справами комітету в окремих районах були засновані посади попечителів¹⁶.

Щоб урятувати українські клуби у Києві, Полтаві, Москві та Петербурзі від репресій влади, з початком війни в їх помешканнях влаштовувалися лазарети для поранених солдатів. Поодинокі «Просвіти» після того як царський уряд заборонив друкування всіх українських видань і просвітницьку роботу серед населення, що поставило під загрозу їх функціонування, визначили новий, пріоритетний напрямок у своїй діяльності, а саме — благодійність на користь фронтовиків і цивільного населення. Так, миколаївська «Просвіта», заснована в 1907 р. М. Аркасом, взялася за організацію зборів грошових пожертвувань на користь діючої армії та лазаретів, фінансувала діяльність місцевого відділення Тетянинського комітету¹⁷.

Згідно зі звітом ради «Просвіти» за 1915 р., кошти, зібрані у жовтні від влаштованого нею концерту, були надіслані в міські лікарні й госпіталі для хворих і поранених воїнів. Для цього також використовувалися вступні та членські внески, сума яких значно зросла через збільшення кількості нових членів в організації. У серпні 1915 р. до неї вступили 94 нові члени, які сплатили 750 крб. внесків. У наступні роки «Просвіта» взяла під свою опіку ще й лазарет у Москві, госпіталь дамського комітету в Миколаєві та ін. Крім збору пожертвувань, проведення різноманітних вікторин, лотерей, члени цієї української організації влаштовували вечори, концерти, театральні вистави, виступи хору, пропагували і продавали літературу. Тільки у 1916 р. в міських госпіталях «Просвіта» організувала 20 концертів та вистав¹⁸.

Тисячі невеликих за розмірами окремих пожертвувань зрештою перетворювалися на величезні суми, які були значною підтримкою для постраждалих

фронтовиків. Нерідко окремі домовласники, сільські громади виявляли бажання опікуватися у своїх домівках чи громадських закладах легкопораненими. Колонія менонітів, яка розташовувалася на Хортиці, в Катеринославській губернії, запропонувала місцевому комітету Всеросійського земського союзу (ВЗС) взяти на повне утримання 700 таких воїнів, а селяни Петропавлівської волості Маріупольського повіту — понад 100. Проте через заборону губернського комітету ВЗС віддавати останніх у патронаж благодійникам було запропоновано на зібрані ними кошти відкрити лазарет чи утримувати за власний рахунок певну кількість ліжок в одному з госпіталів ВЗС¹⁹.

Взагалі роль приватної ініціативи у функціонуванні гуманітарних організацій і закладів у роки Першої світової війни була досить вагомою. Про масштаби допомоги приватних осіб, наданої вже у перші місяці війни, свідчили дані, наведені на загальних зборах РТЧХ 21 вересня 1914 р. На кошти приватних осіб в Україні утримували 12 тис. госпітальних місць²⁰. Відомий цукропромисловець і землевласник Ю. Кеніг та його дружина 28 липня 1914 р. подали до Богодухівського повітового розпорядчого комітету з евакуації, що на Харківщині, заяву такого змісту: «Бажаючи прийти на допомогу урядово-громадським організаціям в справі евакуації поранених на війні, маю честь запропонувати комітету приміщення в Гутянському маєтку з ліжками, медичним доглядом та повним утриманням на 60 осіб (20 офіцерів і 40 солдатів)... У випадку необхідності кількість ліжок може бути збільшена ще на 20»²¹. Відомий київський домовласник М. Гальперін разом із дружиною влаштували лазарети у Києві та Шполі на 25 і 20 ліжок відповідно²².

Серед приватних лазаретів, заснованих насамперед заможними людьми, чимало було таких, які відзначалися багатою матеріально-господарською частиною та підбором висококваліфікованого медичного персоналу. Проте переважна більшість приватних лазаретів були невеликими за розмірами, по 5–10 ліжок. Адже, крім заможних громадян, лікувальні заклади для фронтовиків засновували люди і так званого середнього класу: лікарі, викладачі вищих та середніх навчальних закладів, дрібні підприємці, домовласники й ін.

Яскравим прикладом приватної благодійності в роки Першої світової війни стала українська родина підприємців-землевласників Терещенків. Її представники були членами багатьох благодійних організацій і брали активну участь в їх роботі, засновували й утримували власним коштом лікувальні заклади, здійснювали значні за розмірами внески на допомогу жертвам війни. Михайло Іванович Терещенко — майбутній міністр закордонних справ Тимчасового уряду у 1917 р. — з початком війни як уповноважений РТЧХ організував госпіталі в тилу Південно-Західного фронту, завідував польовим складом Червоного Хреста, що розміщувався у Києві²³. У зв'язку з дефіцитом медичних інструментів у кінці жовтня 1915 р. з ініціативи Н. Уварової (доньки Ф. Терещенка) і доктора медицини Н. Кисилевича було засновано «Майстерню по виготовленню шприців, голок та медичних термометрів імені Ф. Терещенка для потреб армії й лазаретів». Вона була обладнана й утримувалася виключно на кошти засновниці, перебувала під прапором ВЗС і постачала свої вироби не тільки для його

медичних закладів, а й Міського союзу та Військового медично-санітарного управління²⁴. Вже до кінця того ж року майстерня виготовила 10 950 голок і 500 термометрів²⁵.

Надія Володимирівна Терещенко очолювала місцеве відділення комісії зі збору пожертвувань ВЗС. Зокрема, у грудні 1914 р. вона звернулася до управителів, службовців та робітників заводів і маєтків, що перебували у власності родини Терещенків, із проханням надати посильну матеріальну допомогу діючій армії²⁶. Вже у січні 1915 р. від службовців контори нащадків О. Терещенка, службовців і робітників Мартинівського цукрового заводу, маєтків Н. Муравйової-Апостол та Ф. Терещенка, а також особисто від С. М. та Є. В. Терещенків і В. Ханенко надійшли пожертвування — одягом, взуттям, тканинами, продуктами, цигарками та іншими предметами першої необхідності — на загальну суму 5123 крб.²⁷ Пожертвування Терещенки здійснювали постійно, серед яких, насамперед, вирізнялися внески жінок цієї родини.

Представники родини Терещенків наприкінці 1915 р. власним коштом утримували у Києві шість лазаретів. Так, нащадки Ф. Терещенка опікувалися лікувальним закладом, що розміщувався по Бібіковському бульвару, 13 (нині — бульвар Шевченка), на 50 осіб. Один із них, Федір Федорович, у власному будинку по вул. Олександрійській, 25 (вул. Грушевського, 10) відкрив лазарет на 60 хворих. Нащадки І. Терещенка утримували лазарети в училищі по вул. Великій Підвальной, 38 (вул. Ярославів Вал, 40) на 300 осіб та у Клінічному містечку на Батієвій горі для інфекційних хворих на 145 осіб²⁸. Ольга Миколаївна Терещенко по вул. Кузнечній, 6 заснувала лазарет-притулок на 20 чол. і взуттєву майстерню для воїнів нижніх чинів з ампутованими кінцівками. Зокрема, у заяві до місцевого комітету Червоного Хреста вона повідомляла: «Мною влаштовується лазарет по вул. Кузнечній, 6 на 20 ліжок для одужуючих поранених нижніх чинів, які потребують посиленого харчування та тривалого лежання. Все обладнання цього лазарету, котрий бажала б назвати «Ольгинським лазаретом для одужуючих поранених нижніх чинів», його повне утримання з медичним персоналом, прислугою і медикаментами буде здійснюватися моїм власним коштом за участі моїх рідних сестер. Прошу дозволити мені бути його попечительницею та прийняти лазарет у відання Червоного Хреста»²⁹.

Ще один лазарет на 135 осіб Терещенки відкрили в амбулаторії лікарні для чорноробів, заснованої наприкінці XIX ст. переважно завдяки їхнім організаційним та фінансовим зусиллям. Лазарет утримувався вдовою О. Терещенка, за життя попечителя цієї лікарні його чотирма сестрами та їхніми чоловіками. Зокрема, загальна сума витрат на діяльність цього лікувального закладу лише за січень 1916 р. становила 8631 крб.³⁰ Крім цього, Варвара Миколаївна Ханенко (сестра О. Терещенка) надала кошти на організацію курсів по догляді за хворими й пораненими в госпіталях, що підпорядковувалися Київському губернському комітету ВЗС, а Єлизавета Михайлівна Терещенко разом із синами утримувала два передових лікувальних загони на фронті, які підпорядковувалися РТЧХ³¹. У цілому родина Терещенків належала до тих приватних добродійців, які під час війни здійснили найбільші пожертвування на користь постраждалих співвітчизників.

Отже, організаційні й матеріальні зусилля у справі опіки хворих і поранених фронтовиків уже з перших днів після початку воєнних дій здійснювалися різними громадськими організаціями («Просвіта»), представниками торгово-промислових кіл («Комісія по збору пожертвувань на потреби війни при київській біржі»), «Комітет для збору коштів на влаштування лазаретів і допомогу сім'ям учасників війни при київському купецькому зібранні»), інтелігенції (лікарі, викладачі вищих та середніх навчальних закладів), пересічними українцями, значна частина яких, не маючи можливості надавати допомогу постраждалим військовослужбовцям грошима, жертвувала продукти харчування, одяг, взуття, інші товари і речі першої необхідності. У роки Першої світової війни була досить вагомою роль приватної ініціативи у функціонуванні гуманітарних організацій і закладів (цукропромисловців Ю. Кеніга, родини Терещенків та Ханенків, київського домовласника М. Гальперіна).

¹ Донік О.М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2005. — Вип. 9. — С. 172–173; Лазанська Т.І. Становище біженців України в роки Першої світової війни // Там само. — К., 2009. — Вип. 16. — С. 196–240; Реснт О.П. Перша світова війна і Україна. — К., 2004. — 480 с.

² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (Далі — ЦДІАК України), ф. 719, оп. 1, спр. 42, арк. 1.

³ *Киевлянин*. — 1914. — 13 септєбря.

⁴ Там же. — 30 септєбря.

⁵ Там же. — 31 септєбря.

⁶ Державний архів м. Києва (Далі — Держархів м. Києва), ф. 16, оп. 353, спр. 108, арк. 3, 6–8.

⁷ *Киевлянин*. — 1914. — 29 июля, 15, 31 августа, 8 септєбря.

⁸ Державний архів Донецької області (Далі — Держархів Донецької обл.), ф. 110, оп. 1, спр. 109, арк. 26.

⁹ Державний архів Харківської області (Далі — Держархів Харківської обл.), ф. 313, оп. 1, спр. 2, арк. 49.

¹⁰ Харьковские губернские ведомости. — 1914. — 4 септєбря.

¹¹ Реснт О.П. Вказ. праця. — С. 112.

¹² ЦДІАК України, ф. 278, оп. 1, спр. 286, арк. 8, 51.

¹³ Там само, арк. 130 зв.

¹⁴ Там само, арк. 68–70.

¹⁵ Там само, арк. 77.

¹⁶ Там само, арк. 71–73.

¹⁷ Державний архів Миколаївської області (Далі — Держархів Миколаївської обл.), ф. 206, оп. 1, спр. 30, арк. 1–4.

¹⁸ Там само, арк. 5–6.

¹⁹ Екатеринославский губернский комитет Всероссийского земского союза. Статистические данные. — М., 1914. — С. 17, 23.

²⁰ ЦДІАК України, ф. 719, оп. 1, спр. 4, арк. 247 зв.

²¹ Держархів Харківської обл., ф. 313, оп. 1, спр. 2, арк. 90.

²² ЦДІАК України, ф. 719, оп. 1, спр. 42, арк. 164, 197.

²³ *Донік О.М.* Вказ. праця. — С. 172–173.

²⁴ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 370, арк. 1.

²⁵ Там само, ф. 830, оп. 1, спр. 647, арк. 26.

²⁶ Там само, арк. 27.

²⁷ Там само, спр. 636, арк. 10.

²⁸ *Донік О.М.* Вказ. праця. — С. 172–173.

²⁹ ЦДІАК України, ф. 719, спр. 42, арк. 258.

³⁰ Там само, ф. 830, оп. 1, спр. 133, арк. 1.

³¹ Там само, ф. 719, оп. 1, спр. 4, арк. 249 зв.

*А.Ю. Скрипник
(м. Кам'янець-Подільський)*

ДИСЛОКАЦІЯ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК НА ПОДІЛЛІ наприкінці XVIII — на початку XIX ст.

В статті розглянуто становище краю як району військового розташування та опорного пункту російських військ. Досліджено становлення і формування системи військового адміністрування як головного чинника зміцнення імперської присутності на Поділлі.

Ключові слова: *Поділля, війська, рекрутська повинність, поділи Польщі, Російська імперія.*

В статье рассмотрено положение края как района военного расположения и опорного пункта российских войск. Исследовано становление и формирование системы военного администрирования как главного фактора укрепления имперского присутствия в крае.

Ключевые слова: *Подолье, войска, рекрутская повинность, разделы Польши, Российская империя.*

The paper considers the situation in the region as a strongpoint of Russian military forces. Formation and development of the system of military administration as the main factor of imperial presence in Podillia has been investigated.

Keywords: *Podillia, army, recruiting duty, divide Poland, Russian Empire.*

Серед достатньо широкого спектра історичної проблематики, яка розглядає процеси входження Правобережної України і, зокрема Поділля, до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст., у поле зору дослідників не часто потрапляють питання, присвячені вивченню ролі та значення російської армії як діючого державного інституту, спрямованого на втілення їх у життя. Варто звернути увагу не тільки на ті суто силові функції, які армійські частини повинні були виконувати за своїм безпосереднім призначенням, а й на збройні сили як на один із причинних факторів початку системних змін в адміністративному, політичному та частково соціальному становищі місцевого населення на Поділлі.

На початку XVIII ст. Кам'янець-Подільський став одним з великих і потужних міст на Правобережній Україні. З 1670 р. до численних державних пільг, якими місто вже володіло, додалися ще й шляхетські привілеї та можливість делегувати своїх представників до Сейму Речі Посполитої. Щоправда, останні не мали права голосу, а були лише спостерігачами. Такий статус ставив Кам'янець в один ряд із Краковом, Варшавою, Любліном та Львовом.

Динамічно розвивалися торгівля і ремесла, зростала кількість населення, вдосконалювалася соціальна інфраструктура.

Разом із тим місто залишалося важливим опорним пунктом у військовій структурі Польщі, а з другої половини XVIII ст. ще більше посилило свою стратегічну значущість. Внутрішнє протистояння шляхти після смерті короля Августа II, селянські повстання 1750 і 1768 рр., дії Барської конфедерації стали причинами модернізації оборонних споруд кам'янецької фортеці і самого міста. Було збільшено особовий склад гарнізону, запаси зброї і продовольства. На початку 1793 р. польський гарнізон кам'янецької фортеці нараховував майже 3000 вояків, який у поєднанні з потужними укріпленнями набув винятково важливого значення¹.

У ході загального процесу ліквідації Польщі як незалежної держави 21 квітня 1793 р. відбулася здача фортеці і міста Кам'янця-Подільського польським комендантом А. Злотницьким російському генералу В. Дерфельдену. Ці події детально описані відомим подільським істориком Е. Сіцінським на основі спогадів сучасників. Однак у цій статті хотілося б акцентувати увагу саме на початку російської військової присутності у місті. Відомо що, «о 12 годині дня А. Злотницький приніс присягу [...] і передав ключі від фортеці і міста В. Дерфельдену. Перед дверима костелу був вишикуваний гарнізон з офіцерами, який одразу ж теж присягнув на вірність імператриці». Ймовірно, польські, а точніше — новоспечені російські солдати стояли не перед входом до Кафедрального костелу, а швидше за все на площі біля Тріумфальної арки. А за свідченнями автора, «офіцери чомусь підписували присяжний лист у приміщенні гауптвахти» окремо від своїх підлеглих.

Відомо, що о другій годині того ж дня крізь Руську браму «до міста входять два батальйони Катеринославського піхотного полку, а ще два розташувалися на Руських фільварках. Цей полк перебував у Кам'янці всього три дні (до 24 квітня) і був передислокований до Летичева. Йому на зміну прибули два батальйони Чернігівського піхотного полку», — пише Е. Сіцінський².

Насправді, ці військові підрозділи мали не зовсім такі назви, як зазначив Е. Сіцінський. А саме: елітний 1-й Лейб-Гренадерський Катеринославський Імператора Олександра II полк (таку повну назву носило це формування з 1909 р.) з 1785 р. називався Катеринославським гренадерським полком. За наступні 30 років його назва періодично змінювалася: з 1797 р. — 15 Єгерський полк; із січня 1798 р. — Псковський гренадерський полк, із жовтня того ж року — Гренадерський генерал-майора фон-дер-Остена-Сакена; через рік — Гренадерський генерал-майора Паліцина; в березні 1801 р. — знову Катеринославський гренадерський; із 1814 р. — 14 Гренадерський єгерський полк³. Тому неточність Е. Сіцінського, а потім і тих дослідників, які на нього посилалися, можна зрозуміти.

Щодо 29-го Піхотного Чернігівського генерал-фельдмаршала Дібіча Забалканського полку (таку назву він мав з 1864 р.), який прийшов на зміну катеринославцям, то він із 1762 до 1796 рр. називався Піхотний генерал-майора Олександра Бібікова⁴. Хоча у своїх рапортах і звітах генерали продовжували

іменувати його «чернігівським полком», що з точки зору бюрократичного листування було неправильним і порушувало норми військової звітності.

Крім цих двох полків, безпосередньо біля міста у той період перебували два батальйони зі складу Єгерського корпусу: 2-й під команду прем'єр-майора Шпармана і 3-й — майора С. Мосолова. На початку 1793 р. ці частини «стояли на квартирах» у районі містечка Муровані Курилівці, тому за наказом Дерфельдена дуже швидко опинилися на околицях Кам'янця для підсилення угруповання на випадок штурму⁵.

Звертає також на себе увагу подальша швидка ротація вищезгаданих підрозділів. Чому вони так часто змінювали один одного? На це було декілька причин. По-перше, Катеринославський гренадерський полк мав у своєму складі чотири батальйони (п'ятий батальйон був доданий у 1795 р.) загальною кількістю не менше, ніж 4000 солдат і офіцерів. Це пояснюється тим, що до його складу у 1791 р. був приєднаний майже весь Московський гренадерський полк. Відповідно для такого великого підрозділу просто не вистачало облаштованих будівель для повного розташування на території міста, де господарем був місцевий польський гарнізон, який розміщувався у зручних Вітових казармах. Тому командування вирішило вивести цей полк у більш придатний населений пункт. Вибір випав на Лютичів. Саме там знаходилася штаб-квартира В. Дерфельдена, крім того, ще працювало земське управління Подільського воєводства та частина керівних структур проросійської конфедерації. 27–28 квітня ці установи були скасовані, а влада була передана до рук земських суддів під контролем російських військових⁶.

По-друге, своїми діями комендант А. Злотницький викликав довіру як новоспечений підданий і гарнізонний начальник, тому на той момент двох батальйонів чернігівців було цілком достатньо для забезпечення російської військової присутності в місті. По-третє, не було ніякого сенсу довго тримати біля міста два вищезгаданих єгерських батальйони, і їх повернули на свої старі квартири — до Мурованих Курилівців.

Однак уже через рік, зважаючи на пропольські настрої у краї, російське командування почало підсилювати корпус графа І. Салтикова, що перебував на кордоні з Молдовою і Валахією. 1 серпня 1794 р. у район Кам'янця був перебазований Новоінгерманландський піхотний (пізніше — мушкетерський) полк, який став табором біля с. Супруньківці. Таке переміщення передбачало не відпочинок, а «наближення до потенційних революційних центрів». Полк зарахували до бригади генерал-майора графа Шембека, яка входила до загону генерал-майора Толстова. Крім піхотинців, у ньому перебували два донських козачих полки Грекова і Мешкова, які виконували прикордонні функції по Дністру, виловлюючи дезертирів і селян-утікачів, Тверський карабінерний полк та 12 гармат польової артилерії.

На початку листопада починається стягування військ ближче до Кам'янця. Новоінгерманландський полк вийшов зі свого літнього табору і зупинився на зимових квартирах на околицях міста. «Звідси 1-ша рота перейшла до м. Могилева на Дністрі для несення караульної служби; а в Кам'янець-Подільський на

караул заступали роти, які стояли неподалік від міста, по черзі з Чернігівським полком, по тижню кожний»⁷. На той час місто нагадувало фортецю, що очікує раптового нападу невідомого ворога з невідомого напрямку. Особливо посилено охоронялися в'їзні брами, фортеця, провіантські та продовольчі склади, штаби полків і квартири військових начальників.

Одразу ж після проголошення та опублікування 27 березня 1793 р. відомого маніфесту Катерини II про другий поділ Польщі генерал М. Кречетніков наказав новопризначеним губернаторам приступити до виконання своїх обов'язків. Разом з Ізяславською та Брацлавською губерніями, де тривав процес формування цивільних установ, почало існувати окреме військово-територіальне утворення — Кам'янецька область. Географічне розташування м. Кам'янця-Подільського, ядром якого був Кам'янецький замок, передбачало насамперед його використання як важливого стратегічного військового об'єкта, і тільки потім як адміністративного центру. Подібної думки дотримувалися дослідники Поділля на початку XX ст. «Територія Подільського воєводства була частково приєднана до Ізяславської та Брацлавської губерній... Кам'янець залишився тільки фортецею», — писав В. Гульдман⁸. «Столиця Поділля — Кам'янець залишилася тільки фортецею», — констатував Е. Сіцинський⁹. У Військовій енциклопедії за редакцією К. Величка зазначено: «У 1796 році Кам'янець був зарахований до штатних фортець як кінцевий опорний пункт на південно-західному кордоні»¹⁰. Станом на 1799 р., на її озброєнні перебувало 175 гармат.

Упродовж 1793–1800 рр. складено й відправлено до Сенату історичні описи і детальні плани Кам'янця та його околиць. При потребі передбачалося їх використання у військових цілях¹¹. Військовий комендант, а згодом намісник, мали широкі повноваження, що дозволяло контролювати практично всі сфери життя області.

Після третього поділу Польщі 1795 р. Катерина II зрозуміла, що процес загарбання нових земель закінчився. Для закріплення російської присутності в регіоні потрібно створювати сталі адміністративні одиниці. Подальше становлення та розвиток адміністративних органів влади на Поділлі тривали згідно з відомим «Положением о губерніях» 1775 р. Пункти 89 та 90 розділу IV чітко регламентували одну з форм управління — намісництво¹². Прикордонний статус, сусідство потенційно вороже налаштованих держав, що тягнуло за собою розташування великої кількості російських військ, далеко не толерантне ставлення місцевого населення до нової влади підштовхували самодержавство до подальшого закріплення на новоприєднаних територіях військово-адміністративної форми управління.

Урядовий Сенат указом від 4 червня 1796 р. оголошує про офіційне «...відкриття присутніх місць Подільського намісництва у місті Кам'янці-Подільському»¹³. Очевидно, що інститут намісництва було запроваджено не випадково. Його головним завданням було, використовуючи повноваження намісника, зміцнити (закріпити) російську присутність у краї. У разі непередбачених обставин на Поділлі утримувався військовий контингент, який був головним гарантом «тиші та спокою».

Призначений на посаду подільського намісника генерал М. Вердеревський¹⁴ розпочав комплектування адміністративних установ, що розташувалися у Кам'янці-Подільському. Структурна розбудова мала такий вигляд: управлінсько-виконавчий орган — намісницьке правління — на чолі з намісником і двома радниками¹⁵. Намісник керував міською та повітовою поліцією, армійськими частинами й гарнізонами, наглядав за запасами продовольства, стягненням податків, мав вплив на судові установи (призупинення виконання вироку — *A.C.*).

Наприкінці 1796 р. імператором Павлом I затверджено розпис усієї армії імперії на дивізії з визначенням полкам їх постійних місць дислокування (квартир), призначенням шефів полків, командирів полків та інспекторів кавалерії¹⁶. На початку 1797 р. у Кам'янці-Подільському розташовувалися: Володимирський мушкетерський полк під командуванням військового губернатора Кам'янця-Подільського генерал-лейтенанта О. Беклешова та Новоінгерманландський мушкетерський полк генерал-майора Єрмолова, що входили до складу 7-ї Української дивізії під командуванням генерал-фельдмаршала графа Румянцева-Задунайського.

Володимирський полк став мушкетерським наприкінці листопада 1796 р., а до цього часу він називався 1-м Пермським полком. Надалі його назва залежала від того, хто перебував на посаді військового коменданта Кам'янця-Подільського: з квітня 1798 р. — Мушкетерський генерала від інфантерії графа Гудовича 2-го; з червня 1800 р. Мушкетерський генерала від інфантерії Розенберга; з березня 1801 р. — став знову Володимирським мушкетерським¹⁷. Цей полк-старожил розміщувався на території Подільської губернії до початку війни 1812 р.

За штатними розписами, кожний із полків складався з двох батальйонів, які, у своєю чергою — з однієї гренадерської і п'яти мушкетерських рот. Загальна кількість, відповідно становила 2363 солдати і офіцери¹⁸.

У разі тимчасової відсутності чи послаблення зовнішніх загроз головним завданням цих військ була «охорона спокою у краї». Полкам і бригадам було наказано постійно знаходитися у стані готовності. Вся полкова артилерія разом з обслугою і боєзапасом була розподілена по батальйонах, а не перебувала біля штабу, як це практикувалося у мирний час. На війська були покладені функції спостереження за польською шляхтою з метою запобігання агітації, утворення озброєних загонів та недопущення зібрань, у результаті чого армія почала виконувати адміністративно-поліційні обов'язки, що стало початком і причиною зростання напруження у відносинах між місцевим населенням та військами.

Водночас, зважаючи на зовнішньополітичну ситуацію в Європі наприкінці XVIII ст., полки знаходилися в постійному очікуванні наказу на виступ у похід. У більшості частин відбувалася постійна ротація особового складу з метою його якісного покращення. Тобто, солдат, які були визнані нездатними до «польової служби» за станом здоров'я, відсиляли у гарнізони внутрішніх губерній, а на їх місце прибували нові рекрути.

На початку 1799 р. 70-тисячна російська армія у складі трьох корпусів рушила у північну Італію. З тих військ, що були готові до походу, але зали-

шилися на західних кордонах Російської імперії, сформували дві армії. Друга армія під командуванням генерала від інфантерії графа І. Гудовича нараховувала понад 36 тисяч вояків і розташовувалася по лінії від Бреста-Литовського до Дністра. Два корпуси — так звані «Лівий» під начальством генерала від кавалерії Міхельсона, і «Правий» під орудою самого І. Гудовича — склалися з полків Української і Дністровської інспекцій зі штабом у Кам'янці-Подільському. Окремий корпус генерал-лейтенанта барона Шюца кількістю 4500 солдат, був розташований уздовж річки Дністер¹⁹.

Загальний стан й умови перебування цього угруповання на території Поділля наприкінці XVIII — на початку XIX ст. стали відображенням тих змін, які відбувалися у керівництві держави та його бачення розвитку армії й військової доктрини як такої. Недолугі військові реформи Павла I змушений був виправляти його син Олександр, як-от: повернення старих назв полкам, корегування кількості особового складу, відновлення полкової артилерії, заміна прусського обмундирування на нові зразки, більш досконале спорядження та зброя. На початку XIX ст. більшість полків мали вже по три батальйони, укомплектовані за штатами військового часу.

Російську імперію на початку XIX ст. очікувала ціла низка малих і великих військових конфліктів та війн. Різке збільшення витрат на армію та її оснащення негативно відобразилося на соціально-економічному стані населення Поділля. Російська імперія не принесла мешканцям краю якісно нового суспільного устрою, а натомість запровадила рекрутську повинність, збільшила податки і військові збори, а постійна присутність армії стала частиною механізму пригноблення.

¹ *Сицинский Е.И.* Город Каменец-Подольский — историческое описание. — К.: Тип. Кульженко, 1895. — С. 64.

² Там же. — С. 66.

³ Гренадерские и пехотные полки. Справочна книжка Императорской Главной Квартиры. — Изд. 2-е. Исправлено и дополнено под ред. В.К. Шейка. — Санкт-Петербург: Тип. В.Д. Смирнова, 1909. — С. 25.

⁴ Энциклопедия военных и морских наук / Под редакцией генерала от инфантерии Леера. — Т. 8. — Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова, 1897. — С. 278.

⁵ *Мосолов С.И.* Записки отставного генерал-майора Сергея Ивановича Мосолова. История моей жизни // Русский архив. — 1905. — № 1.

⁶ *Кречетников М.Н.* Выписка из журнала (1793 г.) // Русский архив. — 1880. — Кн. 3, вып. 5. — С. 355.

⁷ История 10-го пехотного Новоингерманландского полка / Сост. пол-к Пирожников. — Тула, 1913. — С. 49.

⁸ *Гульдман В.К.* Памятники старины в Подолии (Материалы к составлению археологической карты Подольской губернии). — Каменец-Подольский: Изд. Подольского губернского статистического комитета, 1901. — С. 201.

⁹ *Сицинский Е.И.* Указ. соч. — С. 69.

¹⁰ Военная энциклопедия / Под ред. К.И. Величко. — Т. 12. — Москва: Тип-я Т-ва И.Д. Сытина, 1913. — С. 325.

¹¹ *Петров М.Б.* Исторична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історичні джерела). — Кам'янець-Подільський: Абетка, 2002. — С. 75, 149.

¹² Полный свод законов Российской империи (Далі — ПСЗ). — Отд. 1. Т. 23. — Санкт-Петербург, 1830. — № 17 090.

¹³ Кам'янець-Подільський міський державний архів, ф. 228, оп. 1, спр. 2, арк. 61.

¹⁴ Рапорт генерал-майора П.М. Голицына генерал-порутчику Ф.Ф. Щербатову от 14 апреля 1774 г. Об офицерах, отличившихся в битве [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.orenburg.ru/culture/encyclop/tom2>.

¹⁵ *Щерба Т.О.* Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2001. — С. 8–9.

¹⁶ ПСЗ. — Отд. 1. Т. 24. — № 17 606.

¹⁷ Гренадерские и пехотные полки. — С. 103.

¹⁸ ПСЗ. — Отд. 1. Т. 43, ч. 1: Книга штатов. — К № 19 420. — Табл. III.

¹⁹ История 10-го пехотного Новоингерманландского полка. — С. 66.

*П.Г. Усенко
(м. Київ)*

ДАРДАНЕЛЛИ–БОСФОР–ОДЕСЬКА ЗАТОКА: ШЛЯХ ДО ЧОРНОМОРСЬКОЇ ЕСКАЛАЦІЇ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ (1914 р.)

Статтю присвячено впливові середземноморських акцій, вчинених німецькою дивізією влітку 1914 р. на подальший розпал Першої світової війни в Чорному морі. Розглянуто інспіраційний напад турецьких кораблів на українське узбережжя 16(29) жовтня того самого року.

Ключові слова: протоки, військово-морський флот, крейсер, ескадрений міноносець (есмінець), порт.

Стаття посвячена впливним середземноморських акцій, предпринятых германской дивизией летом 1914 г. по дальнейшему разжиганию Первой мировой войны в Черном море. Рассмотрено изначальное нападение турецких кораблей на украинское побережье 16(29) октября того же года.

Ключевые слова: проливы, военно-морской флот, крейсер, эскадренный миноносец (эсминец), порт.

The article focuses on the influence of Mediterranean action events, which had been taken by the German division at summer 1914 on further escalation of the First World War in the Black Sea, and considered initial attack of the Turkish ships at the Ukrainian coast on October 16(29), the same year.

Keywords: straits, navy, cruiser, destroyer, port.

Прикметним етапом ґрунтовного пізнання досі незадовільно висвітлених українською наукою пластів минувшини вважається актуалізація історії Великої війни 1914–1918 рр. Пильну увагу фахівців приділено «дослідженню загострення протиріч у імперському суспільстві в роки Першої світової війни, її впливу на соціальну свідомість та психологічний стан населення України, причин та наслідків знищення російським царизмом українських культурно-освітніх інституцій і преси на початку війни, соціально-правового статусу усіх верств населення та морально-психологічного становища окупаційних військ, долі військових полонених, історіографічному аналізу окремих питань»¹. У цьому аспекті критичного осягнення заслуговує унікальна вітчизняна спадщина, природно накопичена пов'язаною з Україною морською сферою. Нагальна потреба — в розвідках тематичних ніш, занедбаних до рівня «білих плям».

Яскравий приклад: на вклеєних до третьої книжки «Радянської енциклопедії історії України» (К., 1971) кольорових картах «Театри першої світової війни» та «Перша світова війна 1914–18 років» помітно фарбовані обриси чорноморського

басейну, але без найменшої спроби інтерпретації розмальовки. Жодним штибом не витлумачено картинного декору ні у цьому томі, ні у решті трьох, випродукованих протягом 1969–1972 рр., хоча на їхніх шпальтах повіто чималу серію системно суміжних статей «Перша світова війна 1914–18», «Чорноморський флот», «Севастополь», «Одеса»...

Звужувальна тенденція утвердилася за надто ревного підлаштування до засадничої лінії тенденційного спрощення проблематики (з утиском нюансів), сукупно виплодженого чотирма інститутами Академії наук СРСР — історії, слов'язознавства, народів Азії, Африки — у десятитомнику «Всемирная история». Попри заангажованість, претензійно стисле узагальнення на гранично мінімізованій джерельній основі принаймні чітко викарбувало стрижневі обставини веремії регіональних інцидентів 1914 р.: «Німецькі крейсери “Тебен” і “Бреслау” пройшли крізь Дарданелли до Мармурового моря, а прибулого на “Тебені” німецького контр-адмірала Сушена було призначено на пост командуючого турецькими військово-морськими силами... 29 жовтня німецько-турецький флот напав на російські судна в Чорному морі й бомбардував Одесу, Севастополь, Феодосію, Новоросійськ. Туреччина, в такий спосіб, вступила у війну на боці Німеччини. [...] На Чорному морі російська ескадра 18 листопада вступила в бій з “Тебеном” і “Бреслау” й завдала “Тебену” відчутних пошкоджень. Цей успіх забезпечив російському флоту перевагу на Чорному морі». На конкретику ж явно забракло ретельності. «29–30 жовтня — напад німецько-турецького флоту на російські прибережні міста», — прикро викривлене датування чорноморського епізоду, зареєстрованого серед селекційно визбраних під титулом «найважливіших»². Між тим 17(30) жовтня 1914 р. окреслені акції ніяк не фіксовано автентичними документальними скрижалями.

Вочевидь, витоки похибок ховаються у сприйнятті ледь не канонічними надрукованих праць учасника війни — колишнього генерала від інфантерії професора А. Зайончковського. «30 жовтня вранці крейсери “Бреслау” та “Гамідіє” обстріляли Новоросійськ і Феодосію», — недбало занотовано ним, зокрема, як керівником робіт із упорання досвіду Першої світової³.

Надалі курйози зарясніли масовими накладками. «Наприкінці липня 1914 р., при підозрілому потуранні англо-французької ескадри, що перебувала в Середземному морі, у Чорне море через Дарданелли ввійшли німецькі крейсери “Тебен” і “Бреслау”. В ніч з 15 на 16 жовтня 1914 р. німецько-турецький флот раптово обстріляв Севастополь, Одесу, Феодосію і Новоросійськ. Туреччина включилася у війну на боці австрійсько-німецького блоку. Для Росії створився ще один — Кавказький фронт», — небездоганно намітив ситуаційну канву в підручнику «Історія Української РСР» харківський учений і педагог І. Рибалка⁴. «... В ніч з 15 на 16 жовтня 1914 р. турецький флот бомбардував Одесу, Феодосію, Новоросійськ. Туреччина вступила у війну на боці Німеччини»⁵, — ще гірший варіант потрактування обнародовано багатотомною «Історією Української РСР», в чиему фарватері спадкоємна «История Украинской ССР» на чолі списку потерпілих об'єктів закріпила анульований у попередньому випадкові Севастополь і, навпаки, Одесу знічев'я з переліку зітерла: «В ніч на 16 жовтня

1914 р. німецько-турецькі кораблі обстріляли Севастополь, Феодосію, Новоросійськ. Для Росії виник новий фронт — Кавказький⁶. Певною мірою це співзвучно розтиражованій, але вельми недосконалій тезі радянського тюрколога з Росії А. Новичева: «“Тебен” і “Бреслау”... 29 жовтня 1914 р. були введені до Чорного моря, напали на російські судна й обстріляли з гармат Севастополь, Феодосію, Новоросійськ»⁷.

Рецидиви розквіту поліхромних нашарувань фантазій відлунюють у монографіях, довідниках і науково-популярній літературі. Барвисту «комедію помилок», на жаль, створено студіями сходознавця А. Аветяна, опублікованими за редакції корифея-міжнародника О. Нарочницького: «На світланку 29 жовтня німецько-турецькі сили піддали бомбардуванню російські порти на Чорному морі й флот, який там перебував. До Севастополя прибув “Тебен” у супроводі трьох міноносців... В Одесі турецькі військові кораблі потопили російську канонерку “Прут” і французьке торговельне судно “Португаль”; “Бреслау” і мінний крейсер “Берк” обстріляли Феодосію та Новоросійськ»⁸. На контрасті з цим трибом витіянним сюжетом слід зазначити, що першочергово (не «на світланку», а вночі) було атаковано пришвартований попід Одесою канонерський човен (канчовен) «Донец» (ніж не «Прут»), але під Севастополем загинув мінний загородник (мінзаг) «Прут» (не «канонерка»), що «Берк» («Berk-i-Satvet») та «Бреслау» («Breslau») упосліджували Новоросійськ і Керченську затоку, а Феодосію побив інший крейсер — «Гамідіє» («Hamidieh»), що «Португаль» («Portugal») потонув не скоро — 1916 р. Батум (Батумі) постраждалим 16(29) жовтня 1914 р. від «ворожих суден» указав севастопольський архівіст В. Крестьянников⁹, що також не узгоджено з реаліями: «Тебен» («Goeben») зрештою опинився під Батумом пізніше — 27 листопада (10 грудня)¹⁰.

Мабуть, через абсолютизацію переконання, що «Перша світова війна була війною на суходолі», укладач об’ємного дос’є «Кто был кто в Первой мировой войне» К. Залеський і собі, відринувши Одесу та день 16(29) жовтня, виразно примножив як пересічні, так і особливі огріхи: «17(30) жовтня: Німецькі крейсери “Тебен” і “Бреслау” бомбардували чорноморські міста Севастополь, Феодосію та Новоросійськ»¹¹. Знову таки напрошується акцентування: «Goeben» і «Breslau» ні 16(29) числа, ні тим паче наступної доби не чіпали Феодосію, а перший з них, без другого провокувавши Севастополь, не стріляв по Новоросійську.

1982 р. «Українська радянська енциклопедія» задовольнилась куцою ремаркою «29.X.1914 у війну на боці Німеччини вступила Османська імперія» настільки індиферентно до Одеси, Севастополя, Феодосії чи Новоросійська, що спеціальні фоліанти-доповнення, двома мовами — українською та російською — присвячені подіям в Україні, не тільки не витлумачили цитовану фразу, а й елементарно її зігнорували: про морські обриси Великої війни там не начертано бодай слова¹².

Хронологія «Україна від найдавніших часів до сьогодення» В. Верстюка, О. Дзюби і В. Репринцева, концептуально репрезентована «найповнішим зібранням фактографічного матеріалу історії України», зовсім нічого не говорить ані

про трагічну ніч, ані про чорний день. І навіть не натякає на тодішнє чорноморське лихоліття: Севастополь та Феодосія не фігурують у тексті про 1914 р., Одесу пом'януто з приводу березневого авіаперельоту П. Нестерова «за маршрутом Київ—Одеса» (насправді пілот поподорожував і далі до Севастополя: по майже 4-добовій одеській зупинці мандри продовжились на Миколаїв, Перекоп, Качу) та фундування консерваторії (це теж вимагає уточнення, бо заклад функціонував од 1913 р.)¹³. Цікаво, що кредо компоновання змісту формулювалось у рафіновано респектабельному вигляді: «В цілому перевага надавалася політичним подіям, але поряд з ними відображалось соціально-економічне і культурне життя»¹⁴. Як не дивно, відправну точку взаємознищення двох великих поліетнічних держав, кульмінаційно внесену до України на подразнення глобальної бійни, не відбито застосованим форматом*.

Безініціативно абстрагувались або банально відмовчувалися проекти «Енциклопедія українознавства» (1949–1995), «Україна: Хроніка XX століття» (2004–2007) та безліч інших. Чи не найгучніше зарекомендував себе пробний навчальний посібник, адресований Міністерством освіти 1991 р. учням 10–11 класів: мало того, що він не говорив нічого про набіг на Одесу, — не йшлося також про Османську імперію, котру в параграфі «Перша світова війна (липень 1914–лютий 1917)» як сподвижницю Австро-Угорщини та Німеччини неординарно заступила Італія (всупереч тому, що 1914-го вдалася до переорієнтації й від 1915-го була з Антантою, а не з «Троїстим союзом») ¹⁵.

1996 р. у довідковому нарисі «Україна в 1-й світовій війні» С. Кульчицький умістив заявлений рімейк «У жовтні 1914 р. у війну на боці Центральних держав вступила Оттоманська імперія» з антуражем запозиченого коментаря: «Для Росії це означало створення ще одного фронту — Кавказького»¹⁶. Характерні кальки трафаретних догматів «азійського» колориту (вказане бойовище — географічно в Азії)** стимулювали виразний казус 2002 р., коли масштабно популяризована поміж учнів і педагогів «синхроністична» таблиця за програмою, затвердженою Міністерством освіти і науки (задля авторитету — з позитивними рецензіями носіїв почесних звань «Заслужений діяч науки і техніки України», «Заслужений вчитель України»), віху 29 жовтня 1914 р. у графі «В Європі» на шпальтах «методички» В. Даниленка «Історія України.

* У двотомнику «Україна: XX століття» автор В. Литвин хроніку за жовтень 1914 р. звів до віденського протесту галицьких парламентарів проти репресій греко-католицької церкви російськими властями (Т. 1. — К., 2002. — С. 214), скопіювавши фрагменти книги «Україна від найдавніших часів до сьогодення».

** Пор.: «16(29).X.1914 у війну на стороні нім[ецько]-австр[ійського] блоку вступила Туреччина. Це призвело до утворення нових фронтів П[ершої] с[вітової] в[ійни]: Кавказького, Месопотамського та Палестино-Сирійського» (*Тарасенко В.Я.* Перша світова війна 1914–18 // Радянська енциклопедія історії України. Т. 3. — К., 1971. — С. 359). «В жовтні 1914 р. у війну на боці Німеччини вступила Туреччина. Союзники отримали нового супротивника й новий фронт військових дій» (*Трухановський В.Г.* Уїнстон Черчилль. — М., 1989. — С. 128); «16(29).10.1914 у війну на боці Німеччини вступила Туреччина. Утворилися фронти в Закавказзі, Месопотамії, Сирії та Дарданеллах» (Военно-морской словарь. — М., 1990. — С. 308).

Всесвітня історія» скупо представила прони́мецьким приступом Туреччини, вжитком нового стилю літочислення різко відмежувавши його від України, оскільки категорично анонсувалося: «Події, які відбулися в Російській імперії, в т.ч. в Україні, до 15 лютого 1918 р. подано за юліанським календарем». Ніби українські справи не гідні претендувати на європейськість, європейські ж, впливало, не ладні були локалізуватися.

При цьому колонки «В світі», «В Європі» та «В Україні» стандартно камуфльовані абсолютною ізоляцією від веремії на Чорному й Азовському морях 1914–17 рр. Натомість засвідчено: «1914 р. — Морські бої біля Гельгоlanda (Північне море)», «1915 р. — Морські бої на Доггер-Банці (Північне море)», «Під час Світової війни Японія збільшує військовий і торговельний флоти...» (останній висновок — навіть із «європейської» рубрики). Відсутні згадки про жертви чорноморців, однак афішовано збитки флотів Данії та Норвегії.

За досить прикрої підміни понять «фронт» і «флот» накручено плутанину з представленням «поразки німецького фронту в битві біля Фолклендських островів» раніше «морської битви біля Коронеля», що спричинило підсумкову репрезентацію кампанії 1914 р. поблизу Південної Америки досягненням Німеччини. Далєбі завершальну з двох тамтешніх баталій (Фолклендську) переконливо виграли англійці. Екстравагантно пересмикнуті пункти «запропонованого навчально-наочного розвиваючого історичного матеріалу» за 1915 р. — «Оголошення Румунією війни Австро-Угорщині» та «Росія, Велика Британія, Франція оголошують війну Туреччині»¹⁷. В анекдотичному апофеозі їх об'єднано наче близькими перипетіями (аномально спресовані з нісенітною розбіжністю до семи декад одного року, від серпня до листопада), прецінь насправді мали діаметрально протилежну черговість і вирізьблені з різних літ — 1916-го і 1914-го!

До речі, 2004 р. збірник «Історичні олімпіади», де «вступ у Першу світову війну Туреччини» включено до компонентів всесвітньої історії зі штучним відривом од України, концентровано продемонстрував, як хибні, по суті, експерименти обертаються на «позитивний досвід»¹⁸. Власне в оцьому дусі навчальний посібник «Історія України», 2005 р. підготовлений в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» й рекомендований старшокласникам Міністерством освіти і науки, повідав, що Османська імперія, підтримавши Центральний блок у жовтні 1914 р., «розгорнула військові дії, насамперед, на Балканах та Закавказзі» (повторено дефініцію 2003 р. з посібника Ю. Мицика та О. Бажана для вступників до вишів)¹⁹. За щербатими шаблонами на багатьох мапах «чорноморська Пальміра» та Крим у своїх межах ілюстративно геть поцуралися звіданих ними злигоднів Великої війни²⁰.

2007 р. вчена рада історичного факультету Київського національного університету імені Т. Шевченка рекомендувала книгу із чудернацьки креативною схемою: «В акваторію Чорного моря через Дарданелли увійшли німецькі крейсери “Гебен” і “Бреслау” і разом з турецьким флотом, потіснивши англо-французькі ескадри, в ніч з 15 на 16 жовтня 1914 р. зненацька обстріляли

Севастополь, Одесу, Феодосію і Новоросійськ. Для Росії утворився ще один — Кавказький фронт»²¹. Унікально змішані не тільки ніч і ранок, а й Дарданелли з Босфором, причому, випадає, Чорним морем, коли дослухатися феноменального мудрування, незбагнено потіснились «англо-французькі ескадри». Це не кажучи про те, що достеменно «зненацька» (поночі) було занашено хіба Одесу, а Севастополь, Феодосію та Новоросійськ засвітла спіткали дещо відмінно визрілі неприємності.

Призабуті осінні миттєвості епохального 1914 р. зринули не спонтанно, а внаслідок череди колізій, обумовлених маринізмом: авантюрні кораблі відіграли знаменну роль у регіоні, охопленому експансіоністськими зазіханнями непримиренних держав-конкуренток, кожна з яких підпирали амбітні мілітарні альянси. Логічне фокусування вкраїнського, російського, турецького, німецького, а також усеkontинентального і планетарного вимірів: європейська війна, розпочата високими престоломи Відня, Берліна та Санкт-Петербурга, фізично викристалізувалася на світову, резонувавши провокацією, оглушливо скоєною під Одесою.

Чорноморці тривало займалися реконструкцією плавальних засобів на центральній укріпленій базі — в Севастополі, щоб ефективно використати свій ресурс, позбувшись амортизованої зайвини. 19 березня (1 квітня) 1911 р. вони здали до портового фонду нерухомого майна стометрове судно «Дванадцять Апостолов», спущене на миколаївську воду 1890 р. Відтак розпрощалися з ветераном солідної 8200-тонної водомісткості (граничної маси зануреного споду за цілковитої завантаженості), демонтувавши оснащення із двома подвійними артилерійськими установками головного калібру 305 мм, такою самою кількістю гармат 152 мм і низкою дрібніших, а також шістьма торпедними апаратами. Його будівничому — головному адміралтейському інженерові, конструктору, технологу (на схилі літ — генерал-лейтенантові) С. Ратнику, померлому 1911 р., — не поталанило подолати стрес од списання рідного панцирника у блокшиви.

Слабкою ланкою реорганізованого угруповання закінчили чвертьвікове повноцінне існування споруджені у 80-х рр. XIX ст. з маркою Миколаївського адміралтейства 64-метрові канонерські човни «Запорожец» та «Чорноморец» (1200-тонної водомісткості, по два 203-міліметрові стволи, по шестидюймівці, по 64-міліметровому стволіві, по шість «47-міліметровок», по парі торпедних апаратів). Їхній дужий близнюк «Донец» діждався капітального перелагодження 1912 року, а 1911-го ремонтувалися і схожий на них 1280-тоннажний ровесник «Кубанец», і 115-метрові лінкори «Пантелеймон» — колишній «Князь Потёмкин Таврический» та «Три Святителя» (відповідно з 1900-го та 1893-го рр. водомісткістю 12 500 і 13 300 т). Судна-велети з Миколаєва на двох екіпірувалися вісімкою «305-міліметровок», трьома десятками шестидюймівок, гарматами меншого калібру та кулеметами.

Структурована 1911 р. армада командувача флоту віце-адмірала А. Ебергарда дістала від миколаївців флагманом 118-метровий «Евстафий» — на кшталт «Пантелеймона», але 12 800-тонної водомісткості з поліпшеними елементами: по четвірці 305-міліметрових і 203-міліметрових жерл, дюжиною шестидюймівок, чотирнадцятьма 75-міліметровими стволами, 4-ма кулеметами

й двома торпедними апаратами. На цю пору в лоні севастопольського Лазаревського адміралтейства зріс аналог — «Йоанн Златоуст». Разом зміцнили лави, де ще функціонували з попереднього століття 107-метровий миколаївський лінкор «Ростислав» та 103-метрові севастопольські кораблі «Синоп» і «Георгий Победоносец» (усі три — десятитисячотоннажні). Останній припасував секстет «305-міліметровок», сім шестидюймовок, дві гармати 64 мм, вісім — 47 мм, чотири кулемети. «Синоп» 1910 р. модернізував потужний арсенал, опанувавши квартетом «305-міліметровок», дюжиною шестидюймовок, двома «47-міліметровками», чотирма кулеметами. «Ростислав» найгрізнішими зберіг чотири гармати 254 мм, асистовані вісьмома шестидюймовками, квартетом «75-міліметровок», 3-ма кулеметами та 2-ма торпедними апаратами²².

Послідовно у Севастополі та Миколаєві на початку XX ст. народилися 134-метрові броньовані крейсери «Кагул» (до 1907 р. іменованій «Очаков») і «Память Меркурия» (первісний «Кагул»). Обидва, тотожно 7600-тоннажні, володіли по дюжині шестидюймовок, по десятку «75-міліметровок» і по четвірці 47-міліметрових гармат. 1911 р. як посильне судно з Балтики передислокувався стометровий крейсер «Алмаз» із шістками 75-міліметрових і 47-міліметрових стволів, двома кулеметами.

Миколаївського виготовлення були 74-метрові есмінці «Лейтенант Шестаков», «Капитан Сакен», «Капитан-лейтенант Баранов», «Лейтенант Зацаренный», 64-метрові «Лейтенант Пущин», «Завидный», «Заветный», «Звонкий», «Зоркий», «Жуткий», «Живой», «Жаркий», «Живучий». Чорноморці освоїли стільки ж компактніших за розмірами міноносців «Строгий», «Сметливый», «Свирепый», «Стремительный», № 252, № 253, № 256, № 259, № 260, № 270, № 271, № 272, № 273, клопітні в експлуатації підводні човни. Ухвалена 1911 р. програма розвитку підкореговувалась у середині 1914-го. Очікувалися незабарно ще 4 лінійних кораблі, 4 крейсери, 17 есмінців, 12 субмарин²³.

Навпроти турецький військово-морський флот як потенційний ворог, 1910 р. придбавши 20-літні німецькі панцирники, названі «Torgud Reis» і «Hajreddin Barbarossa», прилучив їх до найстаріших у Стамбулі (Константинополі) кораблів «Messudieh» та «Muin-i-Zafer», крейсерів «Medjidieh» та «Hamidieh». Відносно вдало поповнили стрій торпедоносці «Peik-i-Shevket» і «Berk-i-Satvet», есмінці «Muavenet-i-Millije», «Jadighiar-i-Millet», «Numune-i-Hamiet», «Gairet-i-Vatanije», «Samsun», «Jarhisar», «Taschos», «Basra». Рівно за три літа до Першої світової на замовлення Османської імперії корабели в англійському місті Барроу (графство Ланкашир) заклали більш як 23 000-тоннажний дредноут «Reshadieh» з десятком гармат калібру 343 мм. Намічалось додати щонайменше 6 лінкорів, 6 субмарин, кілька крейсерів та міноносців.

Війни 1911–1913 рр. (Тріполітанська й дві Балканські), болюче завдавши людських та матеріальних утрат, спустошили фінансові резерви, втім османський уряд 1914 р. купив у британському Ньюкаслі 28 000-тоннажний супердредноут, номінований «Sultan Osman I», і намагався приплюсувати ще «Fatyh Sultan Mehmed» (на взір «Reshadieh»). Та з вибухом Великої війни, не зважаючи на напінання Стамбулом ширми миролюбства, шеф лондонського

адміралтейства В. Черчилль рекувізував для підлеглого відомства майно, на котре, не встигнувши адаптувати, розраховувала Османська імперія²⁴.

Турецькі шанси цупко опонувати північному сусідові жорсткий секвестр урізав до мізерних. Подібне трапилося перед Східною (Кримською) війною 1853–1856 рр., але тоді за тяжкої скрути Оттоманській Порті підсобляли ті мобільні партнери, які тепер коаліційно порозумілися з монархічною владою Росії. Аж ось за таємною стамбульською угодою морський генеральний штаб Німеччини 22 липня (4 серпня) 1914 р. звелів Середземноморській дивізії під рукою контр-адмірала В. Сушона негайно простувати на Босфор. Невдовзі було скореговано, що намислений рейд із політичних мотивів «іще не можливий», але стратегічний курс фатально втілювався.

24 липня (6 серпня) Сушон наказав маневреним крейсерам «Goeben» (водо-місткістю приблизно 23000 тонн з обслугою понад тисячу чоловік) і «Breslau» (4570 тонн, 350 моряків) силовим проривом із сіцилійського міста Мессіна спробувати дістатися Дарданелл, аби звідти інтенсифікувати боротьбу проти Антанти. Завдяки високій професійній майстерності добре вишколених екіпажів пощастило ошукати англійських переслідувачів. «Breslau» (з дванадцятьма «105-міліметровками») принагідно наразився на баталію проти легкого крейсера «Gloucester» (озброєння — дві «150-міліметровки» і десяток «100-міліметровок»). Зустріч «дуелянтів» минулася незначними руйнаціями від снарядних влучень²⁵.

З пароплава «General» Сушон надіслав начальству азартний рапорт: «Воєнні умови змушують мене виступити на прох в Чорному морі. Вживайте екстрені заходи, щоби я безперечно міг пройти протоками зі згоди турецького уряду, в крайньому разі без офіційної домовленості. Перебуваю 7 серпня на мисі Матапан. Негайно налагодьте радіозв'язок». Прихильний відгук наснажливою директивою моргенштабу не забарився: «Входьте. Вимагайте капітуляції укріплення. У Дарданеллах узяти лоцмана для проведення повз загороди». Опівдні 28 липня (10 серпня) ефір приніс енергійний імпульс: «Украй важливо, щоби “Тебен” найскоріше ввійшов до Дарданелл». Під вечір «Goeben» і «Breslau» були привітані у створі протоки її господарями, тож моментально достигла перспектива термінового просування як Мармуровим морем, так і Чорним²⁶.

Отже тільки два роки експлуатовані 187-метровий лінійний крейсер «Goeben» і майже на півсотні метрів коротший легкий крейсер «Breslau» із санкції кайзерівського генерального штабу й морського відомства, порядкованого gros-адміралом А. Тирпицем, з Дарданелл вирушили на Босфор. Коли засмиканий зверхник британців у цьому куті Атлантики сер А. Берклі (Берді) Мілн дорікнув достойникам-туркам за не передбачене юридичними конвенціями заховання зарубіжних суден, то почув сенсаційне: «Goeben» і «Breslau» продано до скарбу халіфа Мегмеда (Мехмеда, Мехеммеда, Мухаммеда, Мухамеда) V з перейменуванням їх на «Jawuz Sultan Selim» та «Midilli». 3 (16) серпня щогли фіктивних покупок оздобилися стягами з півмісяцем і зіркою. Винуватець оборудки В. Сушон піднісся в чині до віце-адмірала, чий підлегли, як личило, надягли фески.

Новим контрорверсійним кроком хвацькі прибульці ізолювали Дарданелли — щільно заслонивши південний експорт Російської імперії, на загал урвали торовані тут Антантою шляхи. Кілька тижнів комерційні потоки з Чорного моря зосереджувались у стамбульській бухті Золотий Ріг, доки вимушено не повернули назад.

Наприкінці літа 1914 р. залізниця з Центральної Європи постачала Туреччині гармати, снаряди, гвинтівки, набої, міни. 16 (29) серпня прибув вагон із 10 мільйонами франків. На доточку прищепленій оттоманцям військовій місії приїхало «нордичне» підпертя з сотень резервних комендорів, далекомірників, командирів брандвахт, мінерів, сигнальників тощо.

Під проводом 60-літнього адмірала у відставці Г. Узедома, призначеного генерал-інспектором босфорських і дарданелльських укріплень, незабаром ешелонувався захист проток, від вересня 1914 р. ззовні недоступних іноземцям (до мінімуму лімітувалися поштово-пасажирські рейси на Стамбул з Одеси та Севастополя: за одного пароплава в Босфорі). 15 офіцерів і 150 матросів-пушкарів елітних крейсерів, перекваліфікувавшись, осіли по прибережних фортах. Такі чужинці комплектували місцеву службу зв'язку, орудували турецькими суднами. Німеччина сюди передала сім транспортів з обслугою.

26 вересня (7 жовтня) російський міністр закордонних справ С. Сазонов застеріг адмірала Ебергарда: «У зв'язку з отриманням Туреччиною від Німеччини золота ймовірний найближчими днями виступ її проти нас». 12 (25) жовтня Сушон (Сушон-паша) удостоївся рідкісного мандата діяти «за найвищою султановою волею». Османський військовий міністр Енвер-паша обумовив головну вимогу: «Знайдіть російський флот і без оголошення війни атакуйте його...»²⁷.

«Jawuz Sultan Selim» розкошував такою швидкістю (понад 27 вузлів — тобто приблизно 50 км на годину) і могуттю (десять 280-міліметрових гармат, по дюжині «150-міліметровок» і «88-міліметровок», четвірка торпедних апаратів), що з огляду на це чорноморці мусили превентивно згуртуватися. За 60 секунд будь-які його одинадцятидюймові «бісові пальці» давали по чотиришість залпів, теоретично переважаючи треновану координуватись у бригаді під деменом віце-адмірала Павла Новицького трійцю «Евстафий», «Иоанн Златоуст» і «Пантелеймон», чії дебелі стволи максимум потрійно випліскувалися за хвилину. Командир крицевого гіганта капітан першого рангу Р. Акерман і командир «Midilli» фрегатен-капітан В. Кетнер у форс-мажорі самі б вирішували, чи змагатися з 17-вузловими севастопольськими лінкорами та спроможними прискоритися до 23-х вузлів крейсерами «Кагул» і «Память Меркурия» (не вельми квапливим «19-вузловиком» був «Алмаз»).

14(27) жовтня наче для тренувань («радіотелеграфної практики та вправ із дозорної служби») на Босфорі вишикувалася сливе вся стамбульська ескадра. З неї «Hajreddin Barbarossa» (під прапором комодора Ариф-бея, молодшого флагмана), «Torgud Reis», канонерка «Burak Reis» і два міноносці задрейфували при тій протоці, «Gai-ret-i-Vatanije» та «Muavenet-i-Millije» з мінним загородником «Samsun», обігнувши мис Румелі, припустили на Одесу, «Jawuz Sultan Selim» (з В. Сушоном на облавку), мінний загородник «Nilufer», «Taschos» і

есмінець «Samsun» — на Севастополь, «Midilli» та «Berk-i-Satvet» — на Керченську протоку й Новоросійськ, «Hamidieh» націлився на Феодосію, «Peik-i-Shevket» — перерізати кабель між Севастополем і Варною. Спільним напуттям було піднято сигнал: «Зробіть усе на що здатні; від цього залежить майбутнє Туреччини»²⁸.

Агент російського посольства у Стамбулі капітан першого рангу Олександр Щеглов і спостережники з регулярних партикулярних трас без зволікань розсекретили просування еventуальних агресорів, тож не бракувало можливостей для відсічі. 15 (28) жовтня повідомлення з пароплавів «Королева Ольга» та «Великий князь Александр Михайлович» підтвердило слушність прогнозу згущення загрози звади, але заздалегідь попереджені А. Ебергард і начальник його штабу контр-адмірал К. Плансон, за химерною реакцією неадекватно збайдужівши, змарнували шанс спинити займанців: хоча країна майже три місяці воювала з Німеччиною й Австро-Угорщиною, севастопольський ареопаг покладався на інструкції уникнення сутичок з офіційно нейтральною Туреччиною, затуливши очі на викриту фальш її афішованого статусу. Вірогідно, сенс такої поведінки корінився в нездоланному бажанні не сполохати побачену нагоду невідкладного ввергнення у фінальну суперечку за вабливі «чорноморські протоки» та Константинополь як «віковічну мрію»²⁹.

Насамперед спритні задираки помчали на Одесу — південний фасад Російської імперії, промислове осереддя і курортну перлину з рекордними параметрами товарообігу. Аби заощадити паливо, 74-метрові «Gairet-i-Vatanije» та «Muavenet-i-Millije» підпрягався потягти вугільний транспорт «Irmgard», але, оскільки пристебнутими до буксира ескадрені міноносці загальмовувались до стишених 6 вузлів, призвідник інвазії корветен-капітан Мадлунг, командуючий флотилією недавній старший офіцер «Гібена», дозволив кожному кораблеві звичний режим без сув'язі (спокій маневрування резервами забезпечувався, бо контроль у зоні походу надійно гарантував «Jawuz Sultan Selim»).

Ніхто не напружив одеської сторожі. Не нашорошився сформований саме на лиху добу виокремлений загін із канчовнів «Донец» і «Кубанец» та двох мінних загородників — 73-метрового «Бештау» й об'якореного в Очакові 62-метрового мінзага «Дунай». Ліхтарі безжурно демаскували набережну, хвилерізи та моли, брекватер — дамбу, приладжену для причалу. Запаси над норму кадрами з «Jadighiar-i-Millet» та «Numune-i-Hamiet», докладно інформований Мадлунг попрямував із есмінцями, не вагаючись, до гавані. З okazji, що кільватерною колоною попід Воронцовським маяком линули три пароплави, зухвало знехтував смертельний ризик³⁰.

О 3 годині 25 хвилин «Донец», припнутий за брекватером, стривожився, проте запізно: від випалу, ледь не впритул випущеного 450-міліметровим мінним апаратом «Gairet-i-Vatanije», стрімко пішов на дно (із його 136-особової залоги загинули дванадцять моряків, чотирнадцять дістали поранення). На гвалт шлюпкою тричі самовіддано метнувся місцевий охоронець Добровільного флоту Бережний, врятувавши вісімнадцятьох людей із затонулого судна. Сміливий нащадок чорноморських козаків винагородився медаллю «За спасание погибавших»³¹.

Командувач напівфлотилії капітан-лейтенант Р. Фірле для «Muavenet-i-Millije» обрав мішенню «Кубанец», але втрутилася халепа: під борт непроханого гостя шпарко скочив портовий катер, навмання вишукуючи стежу до виру ексцесів, чим затруднив полювання на канонерку, в котрій саме заклонило обернуту на напасників 152-міліметрову гармату. Після ковзного тарану, ліквідувавши вугільну баржу неподалік «Бештау» (цей загородник двох моряків утратив) і притлумивши гранатами тих, із ким зіткнулися (одного з них було вбито, двох — поранено), настирливі німецько-турецькі візитери повели вогонь по Пересипу, Нафтогавані, наливному резервуару, трамвайній станції, цукроварні, портових приміщеннях, пароплавах «Витязь», «Вампоа», «Португаль», «Окус». За диверсійним завданням 28 мін неподалік занурив мінзаг «Samsun».

О 4 годині 15 хвилин Російське товариство пароплавства і торгівлі зателеграфувало: «Турецький міноносець підірвав “Донец”, ходить одеським портом і підриває судна». Плансон лаконічно констатував, що «війна з Туреччиною почалась». По тому як «Gairet-i-Vatanije» та «Muavenet-i-Millije» благополучно злавірували з Одеської затоки, вже не нічні, а ранкові турботи огорнули Севастополь, Феодосію, Керченську протоку й Новоросійськ³².

Залишається загадкою підстава висновку в «Енциклопедії історії України», що султан декларував вступ у війну 29 жовтня 1914 р. (за новим стилем)³³. Адже відчувалося прагнення турецької дипломатії оманливо завуалювати зайняту позицію. 19 жовтня (1 листопада) посол Порти в Петрограді Еддін-бей зачитав Сазонову екстрену депешу візира Саїда Халима: «Передайте міністру закордонних справ, що ми глибоко шкодуємо, що ворожий акт, утнутий російським флотом, зірвав дружні зносини двох держав. Ви можете запевнити Імператорський російський уряд, що Пишна Порта не відкладатиме належно розв'язати це питання і що Порта вживе всі заходи до унеможливлення повторів таких фактів. Ви можете заявити нині ж пану міністрові закордонних справ, що турецький уряд ухвалив заборонити флотові виходити в Чорне море, й ми, у свою чергу, чекаємо, що російський флот не крейсеруватиме біля наших берегів. Я твердо сподіваюся, що Імператорський російський уряд виявить у цій справі такий самий примирливий дух, як і ми, в інтересах обох країн». Протокольно вислухавши образливу інсинуацію, С. Сазонов сухо резюмував, що вважає даремною полеміку і наполягає на поверненні співбесідника до Стамбула. Наступного дня Микола II видав маніфест про війну з Туреччиною³⁴. А Мегмед V оголосив джихад Антанті 30 жовтня за старим стилем, себто 12 листопада — за новим³⁵.

Підупала 16 (29) жовтня одеська варта поступово оговталась. Опікуватись нею заповзявся «Синоп» під стерном капітана першого рангу П. Паттона-Фантона-де-Веррайона — героя російсько-японської війни 1904–1905 рр., нагородженого золотою шаблею за хоробрість (номінований контр-адміралом, обійме посаду начальника оборони північного заходу Чорного моря)³⁶. Верховний головнокомандувач великий князь Микола Миколайович жадав «всіма заходами запобігати й заважати десантові противника взагалі, а в районі Одеси поготів»³⁷.

Злим пломенем роз'ятрюваної колотнечі спалнуло безцеремонне проникнення на рейд об'їк української землі двох турецьких есмінців, які, кермовані німецькими капітанами, гвалтом кинули до прірви розпеченого герцю Османську імперію: Чорне море стало невід'ємним коном Великої війни, для ескалації якої «Goeben» і «Breslau» вторглись у цю акваторію. Брутальні замахы паливід озвалися жаркою каталізацією напруги на теренах Закавказзя та Близького Сходу, в Дарданеллах, згодом — прилученням до лютого розбрату Болгарії (1915 р.) й Румунії (1916 р.). Конфлікти в різноманітних проявах тотально оперезали чорноморську чашу за всім ламаним чотирьохтисячкілометровим периметром, а в її ареалі криваві операції точилися на водній поверхні й узбережжі, у глибинах і повітряному просторі від Одеси до Різе, від Батума до Балаклави, від Севастополя до Зонгулдака, від Акермана до Туапсе, від Сухумі до Трабзона, від Ереґлі до Євпаторії, від Поті до Констанци, від Новоросійська до Бургаса, від Варни до Ялти, від Сочі до Сінопа, від Керчі до Самсуна, від Нового Афона до Сулина, від Феодосії до Феодонісі (Зміїного), від Алушти до острова Кефкен³⁸. Ошпарившись од дошкульних ударів, насичений українцями Чорноморський флот стратегічно перехопив ініціативу, виплекану з метою форсування Босфору, ба стамбульську протоку з Мармуровим морем, Дарданеллами і тамтешнім доквіллям (у тому числі із обраним на тріумфальний символ перемоги Константинополем) планував звитяжно інкорпорувати царат³⁹. Утім, омріяних для цього напрямку анексіоністських марш-кидків штурмових формувань не сталось⁴⁰. У результаті жодній з країн-учасниць світової бучі не вдалося надовго задомінувати Чорним морем.

¹ Крижанівська О.О., Лазанська Т.І., Степаненко Г.В. Відділ історії України XIX — початку XX ст. // Інститут історії України Національної Академії наук України: 1936–2006. — К., 2006. — С. 79.

² Всемирная история в десяти томах. — Москва, 1960. — Т. 7. — С. 512–513, 523, 740.

³ Зайончковский А.М. Мировая война 1914–1918 гг. — Москва, 1938. — Т. 1. — С. 245; *Его же*. Первая мировая война. — Москва, 2002. — С. 314.

⁴ Рибалка І.К. Історія Української РСР: Дорадянський період. — К., 1978. — С. 543 (повтор: Рибалка І.К. Історія України: Дорадянський період. — К., 1991. — С. 545).

⁵ Історія Української РСР. — К., 1978. — Т. 4. — С. 333. У цьому дусі оповідали й «Історії Української РСР» 1953–1974 рр. (як узагальнення наукових колективів, так і шкільні посібники).

⁶ История Украинской ССР. — К., 1983. — Т. 5. — С. 328 (в оригіналі: «В ночь на 16 октября 1914 г. германо-турецкие корабли обстреляли Севастополь, Феодосию, Новороссийск. Для России возник новый фронт — Кавказский»).

⁷ Новичев А.Д. Турция: Краткая история. — Москва, 1965. — С. 130 (в оригіналі: «“Гёбен” и “Бреслау”... 29 октября 1914 г. были введены в Черное море, напали на русские суда и обстреляли из орудий Севастополь, Феодосию, Новороссийск»).

⁸ Аветян А.С. Германский империализм на Ближнем Востоке. — Москва, 1966. — С. 138 (аналогічно: *Его же*. Германо-турецкий союз и вступление Турции в первую

мировую війну (июль–октябрь 1914 г.) // Против фальсификации истории колониализма. — Москва, 1962. — С. 27).

⁹ *Крестьянников В.В.* Перша світова війна на Чорному морі // Морська держава. — 2004. — № 5. — С. 47.

¹⁰ *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Действия русского флота на Черном море (1914–1917) // Флот в первой мировой войне. — Москва, 1964. — Т. 1. — С. 352; *Лорей Г.* Операции германо-турецких сил в 1914–1918 гг. — Санкт-Петербург, 2004. — С. 107.

¹¹ *Залесский К.А.* Кто был кто в Первой мировой войне. — Москва, 2003. — С. 6, 882.

¹² Пор.: *Кулинич І.М.* Україна в період першої світової війни 1914–18 і Лютневої революції 1917 // Українська радянська енциклопедія. — К., 1984. — Т. 11. — Кн. 2. — С. 103–106; *Кулинич І.М.* Украина в период первой мировой войны и Февральской революции 1917 // Украинская советская энциклопедия. — К., 1985. — Т. 11, кн. 2. — С. 107–109; *Тарасенко В.Я.* Перша світова війна // Українська радянська енциклопедія. — К., 1982. — Т. 8. — С. 283.

¹³ *Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф.* Україна від найдавніших часів до сьогодення. — К., 1995. — С. 202–206. Пор.: *Верменич Я.В.* Одеса // Енциклопедія історії України. — К., 2010. — Т. 7. — С. 526; *Волковинський В.М.* Нестеров // Там само. — С. 370; *Орфеев С.Д.* Одеська державна консерваторія // Радянська енциклопедія історії України. — К., 1971. — Т. 3. — С. 265; *Трунов К.И.* Петр Нестеров. — Москва, 1975. — С. 94–96.

¹⁴ *Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф.* Вказ. праця. — С. 4.

¹⁵ *Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносів Ю.О., Сарбей В.Г.* Історія України. — К., 1991. — С. 42–49.

¹⁶ *Котляр М.Ф., Кульчицький С.В.* Довідник з історії України. — К., 1996. — С. 237.

¹⁷ *Даниленко В.В.* Історія України. Всесвітня історія: 1914–1939 рр. Навчальний посібник: 10 клас. — К.; Х., 2002. — С. 3–9.

¹⁸ *Ольхіна Н.І., Діденко Н.Г., Непран Л.М., Черкаська Л.С.* Історичні олімпіади: Рекомендації. Завдання. Відповіді. — Х., 2004. — С. 201, 5.

¹⁹ *Мицик Ю.А. Бажан О.Г.,* Історія України: 3 1914 р. до наших днів. — К., 2003. — Ч. 3. — С. 6; *Мицик Ю.А. Бажан О.Г., Власов В.С.* Історія України. — К. 2005. — С. 327–328 (продубльовано й у призначених студентам перевиданнях: *Бажан О.Г., Білусько О.А., Власов В.С., Мицик Ю.А.* Історія України. — К., 2006. — С. 353; *Мицик Ю.А. Бажан О.Г., Власов В.С.* Історія України. — К., 2010. — С. 327–328).

²⁰ Енциклопедія історії України. — К., 2011. — Т. 8. — С. 165–167; *Кульчицький С.В., Шаповал Ю.І.* Новітня історія України (1914–1939). — К., 2003. — С. 20; *Лоза Ю.* Україна: історичний атлас. 9 клас. — К., 1999–2007. — С. 24; *Субтельний О.* Україна: історія. — К., 1991. — С. 297; *Хронология российской истории.* — Москва, 1994. — С. VIII.

²¹ *Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г.* Історія України. — К., 2008. — С. 635.

²² *Бережной С.С.* Линейные и броненосные корабли. Канонерские лодки. — Москва, 1997. — С. 22–48, 130–134; *Зубов Б.Н.* Развитие кораблестроения на юге России. — Калининград, 1990. — С. 248–253; *Мельников Р.М.* Ратник Северий Ксаверьевич // Морской энциклопедический словарь. — Санкт-Петербург, 1994. — Т. 3. — С. 35.

²³ *Алтабаева Е.Б., Коваленко В.В.* Севастополь в 1905–1916 гг. — Севастополь, 2002. — С. 170–180; *Апальков Ю.В.* Российский Императорский флот 1914–1917 гг. //

Морская коллекция. — 1998. — № 4. — С. 19–23; *Мальков Д.Г.* Крейсера, эсминцы, канлодки Российского Черноморского флота 1860–1917 гг. — Москва, 1996. — С. 7–8, 10, 19–22; Российский императорский флот 1914 г. — Санкт-Петербург [1914]. — С. 28–32; Докладніше: *Шаццлло К.Ф.* Русский империализм и развитие флота. — М., 1968. — С. 121–162.

²⁴ *Балякин С.А.* ВМС Японии, Турции и других стран Азии 1914–1918 гг. // Морская коллекция. — 1999. — № 5. — С. 22–28; *Дроговоз И.Г.* Турецкий марш: Турция в огне сражений. — Минск, 2007. — С. 113–115.

²⁵ Прорыв «Гебена» и «Бреслау» из Мессины в Дарданеллы: По очерку адмирала Вильгельма Сушена (Souchon), тогдашнего начальника эскадры Средиземного моря // Красный флот. — 1922. — № 3/4. — С. 79–86; *Шульц Г.* Босфор и Дарданеллы // Морской сборник. — 1913. — № 5. — С. 105, 124.

²⁶ *Лорей Г.* Указ. соч. — С. 23–44.

²⁷ *Аветян А.С.* Германо-турецкий союз... — С. 6–26; *Вильсон Х.* Линейные корабли в бою: 1914–1918 гг. — Москва, 2002. — С. 276–288, 375; *Готтлиб В.В.* Тайная дипломатия во время Первой мировой войны. — Москва, 1960. — С. 61–68; *Дранов Б.А.* Черноморские проливы (международно-правовой режим). — Москва, 1948. — С. 153–154; *Залесский К.А.* Указ. соч. — С. 580; Записки Джемаль-паши 1913–1919 гг. — Тифлис, 1923. — С. 98–100; *Киган Дж.* Первая мировая война. — Москва, 2002. — С. 276–278; *Корбетт Дж.* Операции английского флота в первую мировую войну. — Минск, 2003. — С. 62–80; *Лорей Г.* Указ. соч. — С. 71–73; *Лудшувейт Е.Ф.* Турция в годы первой мировой войны 1914–1918 гг. — Москва, 1966. — С. 38–59; *Миллер А.Ф.* Вступление Турции в первую мировую войну // Известия Академии наук СССР: Серия истории и философии. — Москва, 1946. — Т. 3. — № 4. — С. 331–332; *М.[Монастырев Н.А.]* Немцы в турецком флоте // Морской сборник: На правах рукописи. — Бизерта, 1922. — № 12. — С. 21; *Мурхед А.* Борьба за Дарданеллы: Решающее сражение между Турцией и Антантой. — Москва, 2004. — С. 19–26. *Нотович Ф.И.* Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны. — Москва; Ленинград, 1947. — Т. 1. — С. 100–103, 287–305; *Саркисян Е.К.* Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы первой мировой войны. — Ереван, 1962. — С. 161–164; *Тирциц фон А.* Воспоминания. — Москва, 1957. — С. 357–358; *Хвостов В.М.* Проблемы истории внешней политики России и международных отношений в конце XIX — начале XX в. — Москва, 1977. — С. 334–335; *Шталь А.В.* Совместная работа высшего морского и верховного командования в России в мировую войну // Военная мысль и революция. — 1924. — № 4. — С. 141; *Его же.* Прорыв «Гебена» и «Бреслау» в Черное море // Кто должник?: Сборник документированных статей по вопросу об отношениях между Россией, Францией и другими державами Антанты до войны 1914 г., во время войны и в период интервенции. — Москва, 1926. — С. 147–167. Пор.: *Я.Т. Г. Лорей.* — Операции герmano-турецких морских сил в 1914–1915 гг. (Перевод с немецкого) // Морской сборник. — 1934. — № 4. — С. 38–39.

²⁸ Вооруженные силы Турции // Летопись войны. — 1914. — № 17. — С. 10–13; Военный флот Германии. — Петроград, 1915. — С. 22, 24, 74, 77; Записки... — С. 101; *М. [Монастырев Н.А.]* Указ. соч. — С. 22–23; *Шведе Е.Е.* Боевые действия турецких миноносцев на Черном море в первые месяцы мировой войны (Выдержки из воспоминаний начальника Первой Полуфлотилии турецких миноносцев капитана 2-го ранга Рудольфа Фирле // Морской сборник. — 1922. — № 10. — С. 56–60.

²⁹ *Новиков Н.В.* Операции на Черном море и совместные действия армии и флота на побережье Лазистана. — Ленинград, 1927. — С. 38–40.

³⁰ *Аветян А.С.* Германо-турецкий союз... — С. 11–26; *Его же.* Германский империализм... — С. 137; *Айрапетян М.Э.* Вторая балканская война и ее последствия // На путях к мировой войне 1914–1918 гг. — Ленинград, 1940. — С. 212–232; *Бологов Н.* Мировая империалистическая война 1914–1918 гг. — Ленинград, 1937. — С. 205; *Залесский К.А.* Указ. соч. — С. 405, 601, 709; *Золотарев В.А., Козлов И.А., Шломин В.С.* История флота государства Российского. — Москва, 1996. — Т. 1. — С. 292–293; *Лорей Г.* Указ. соч. — С. 66–79. *Миллер А.Ф.* Указ. соч. — С. 337–338; *Моисеев С.П.* Список кораблей русского парового и броненосного флота (с 1861 по 1917 г.). — Москва, 1948. — С. 278–287; *Невинский А.М.* Из боевого прошлого Черноморского флота // Морской сборник. — 1939. — № 21/22. — С. 81–93; *Нотович Ф.И.* Указ. соч. — С. 302–322; *Ралль Ю.* Роль «Гебена» и «Бреслау» в мировой войне // Красный флот. — 1927. — Кн. 14. — С. 26–32; Там же. — Кн. 15. — С. 27–29; *Саркисян Е.К.* Указ. соч. — С. 165–168; *Терещенко С.К.* «Гебен» и «Бреслау» в Черном море // Зарубежный морской сборник. — 1929. — № 7–8. — С. 38; *Шталь А.В.* Совместная работа... — С. 141–142; *Щеглов А.Н.* Причина легкомыслия и неудач // Часовой. — 1930. — № 35. — С. 13–14. Пор.: *Монастырев Н.А.* Краткий обзор военных действий на Черном море в начале войны // Морской сборник: на правах... — № 5. — С. 44–48.

³¹ *Олійників О.С.* Сторінки історії українського військово-морського флоту. — Одеса, 2004. — С. 98; Под флагом Родины. — Одесса, 1967. — С. 110.

³² *Кладо Н.Л.* Очерки мировой войны // Морской сборник. — 1914. — № 12. — С. 156–159; *Лорей Г.* Указ. соч. — С. 82–89; *Новиков Н.В.* Указ. соч. — С. 42–64; *Пузыревский К.П.* Повреждение кораблей от артиллерии и борьба за живучесть (по материалам мировой империалистической войны 1914–1918 гг.). — Ленинград, 1940. — С. 21–29; *Санеев С.А.* Обстрел Новороссийска германо-турецкими крейсерами в 1914 г. // Военно-исторический журнал. — 2006. — № 1. — С. 40–43.

³³ *Галенко О.І.* Османська імперія / Енциклопедія історії України. — К., 2010. — Т. 7. — С. 661. Паралельно в довідникові для абітурієнтів та школярів: «У жовтні 1914 р. війну Антанті оголосила Туреччина...» (*Кульчицький С.В., Мицик Ю.А., Власов В.С.* Історія України: Повний курс підготовки для вступу до вищих навчальних закладів / Рекомендовано Міністерством освіти і науки України. — К., 2011. — С. 289).

³⁴ *Недачин С.* Наш разрыв с Турцией // Летопись войны. — 1914. — № 11. — С. 180–181 (12–13).

³⁵ *Больных А.* Морские битвы Первой мировой: Трагедия ошибок. — Москва, 2002. — С. 238; [*Панченкова М.Т.*] Восточный вопрос в первой мировой войне // Восточный вопрос во внешней политике России: Конец XVIII — начало XX в. — Москва, 1978. — С. 388.

³⁶ Контр-адмирал П.И. Паттон-Фантон-де-Веррайон // Морской журнал. — 1938. — № 3. — С. 5.

³⁷ *Новиков Н.В.* Указ. соч. — С. 124.

³⁸ Детальніше: *Усенко П.Г.* Военні дії на Чорному морі у 1914–1917 рр. — К., 2007. — С. 10–81; *Його ж.* Чорноморський флот у перші місяці командування Олександра Колчака (липень–грудень 1916 р.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2010. — Вип. 17. — С. 171–189; *Його ж.* У воєнно-революційному вирі: 100 останніх днів чорноморського командування віце-адмірала Колчака (28 лютого — 7 червня 1917 р.) // Український історичний журнал. — 2010. — № 2. — С. 116–136.

³⁹ *Сазонов С.Д.* Воспоминания. — Париж, 1927. — С. 296–322.

⁴⁰ Див.: *Усенко П.Г.* Зміна курсу: Чорноморський флот від згортання бойових дій до замирення у Першій світовій війні (червень–грудень 1917 р.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2009. — Вип. 16. — С. 132–150.

РОЗДІЛ V

ПИТАННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(477.4) «18/19»:[271.2+274]

І.А. Опря
(*м. Кам'янець-Подільський*)

КРИЗА РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ЯК ПЕРЕДУМОВА ПОШИРЕННЯ ПІЗНЬОПРОТЕСТАНТСЬКИХ ВІРОВЧЕНЬ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ у 60-ті рр. ХІХ — на початку ХХ ст.

Стаття присвячена аналізу кризових явищ у Російській православній церкві, котрі сприяли поширенню пізньопротестантських віровчень у православному середовищі Правобережної України у 60-ті роки ХІХ — на початку ХХ ст.

Ключові слова: церква, криза, протестантизм, віровчення, Правобережна Україна.

Статья посвящена анализу кризисных явлений в Российской православной церкви, которые способствовали распространению позднепротестантских вероучений в православной среде Правобережной Украины в 60-е годы ХІХ — начале ХХ вв.

Ключевые слова: церковь, кризис, протестантизм, вероучение, Правобережная Украина.

The article is dedicated to analysis of the crises in the Russian Orthodox Church, which stipulated the spread of late protestant beliefs among the Orthodox in the Right-Bank Ukraine in the 60-ies of ХІХ — beginning of ХХ centuries.

Keywords: church, crisis, Protestantism, doctrine, Right-Bank Ukraine.

60-ті роки ХІХ — початок ХХ ст. стали часом кардинальних змін в усіх сферах життя Російської імперії, до якої в той час входила і Правобережна Україна. Перетворення економічного, політичного та соціального змісту вели до руйнування традиційного способу життя більшості населення, а тому вимагали й відповідного ідеологічного обґрунтування. Церква, в силу консерватизму, загалом типового для релігійної організації, не завжди могла адекватно реагувати на ці зміни та своєчасно виробити чітку модель подальшого суспільного розвитку. Це й спричиняло секуляризацію свідомості значної частини населення. Тому одним із безпосередніх наслідків буржуазних реформ 60–70-х рр. ХІХ ст. у сфері суспільної свідомості, всупереч очікуванням уряду, стало помітне охолод-

ження у відносинах парафіян і духовенства, розповсюдження байдужого ставлення до віри не лише у вищих, але й у нижчих прошарках суспільства¹. Проте, як стверджує сучасний дослідник О. Ігнатуша, секуляризація мала двояке значення. Вона означала не тільки «заперечення церкви», але й створювала основу для конструктивного пошуку інших релігійних символів, одним з яких і став протестантизм².

Криза традиційної релігійної свідомості значної частини населення була об'єктивним явищем у другій половині XIX — на початку XX ст. Вона тією, чи іншою мірою торкнулася усіх традиційних християнських церков: православної, католицької та лютеранської. Але у контексті дослідження передумов поширення пізньопротестантських віровчень особливий науковий інтерес представляє становище саме Російської православної церкви (РПЦ), оскільки у Правобережній Україні чисельне зростання прихильників пізньопротестантських конфесій відбувалося головним чином за рахунок колишніх православних. Так, у 1910 р. Департамент духовних справ, проаналізувавши поширення євангельського руху, дійшов висновку, що у вказаному регіоні «розвиток сектантства спостерігається серед корінного православного малоросійського населення (підкреслено нами — *І.О.*), котре великими групами переходить у штундобаптизм, у секти євангельських християн, суботників і духоборів»³. Очевидно, що для з'ясування причин зміни частиною православних своєї конфесійної приналежності необхідно дослідити стан, в якому перебувала РПЦ у кінці XIX — на початку XX ст. Це дасть можливість виявити ті її риси чи недоліки, які не влаштували окремих віруючих і підштовхували їх до пошуку кращої, з їхньої точки зору, етично-релігійної системи.

Становище Російської православної церкви у вказаний період викликало посилену увагу істориків, серед яких слід згадати Є. Грекулова⁴, П. Зирянова⁵, С. Римського⁶, В. Федорова⁷, Г. Надтоки⁸, О. Ігнатуши⁹ та ін. Втім, вплив кризових явищ у РПЦ на поширення пізньопротестантських ідей у православному середовищі розглядався у працях дослідників фрагментарно, що й зумовлює актуальність теми.

Головною відмінністю РПЦ від інших церков, які діяли в Російській імперії, був її особливий статус. Внаслідок ліквідації інституту патріаршества, керівництво церквою перейшло до державної установи — Святійшого Синоду на чолі з обер-прокурором — чиновником, якого особисто призначав російський імператор. Цим кроком церква підпорядковувалася світській владі, позбавлялася самостійності і перетворювалася на складову державного апарату імперії. Її залежність від держави чітко проявилася у надзвичайно широких повноваженнях обер-прокурора Св. Синоду. Незважаючи на те, що Синод визнавався вищим органом у справах РПЦ, реальна влада його членів суттєво обмежувалася. Обер-прокурор, беручи участь у засіданнях Синоду, користувався правом роз'яснювати закони, відмінити синодальні рішення, доповідати про них царю; під його безпосереднім керівництвом перебували синодальна канцелярія та секретарі духовних консисторій¹⁰. Якщо обер-прокурор не погоджувався із Синодом, то протокол засідань останнього скасовувався і писався знову. Навіть

підбір кандидатів на посаду членів Синоду залежав винятково від обер-прокурора¹¹. Досить влучно про деспотичну владу цього державного чиновника над своїми підлеглими висловився відомий історик православної церкви Є. Голубинський: «Поневолення членів Синоду обер-прокурором є панування пана над семінаристами...»¹².

Отже, вже на самому вищому щаблі діяльність РПЦ була суворо централізованою і підпорядковувалася загальноімперським інтересам. Цей же принцип сповідувався і в роботі нижчих ланок церкви. Рядове духовенство, крім своїх безпосередніх обов'язків духовних наставників, виконувало також функції державних чиновників із досить широким спектром повноважень. Йому доводилось вести книги громадянського стану, реєструвати новонароджених, одружених, померлих, видавати відповідні довідки місцевим жителям та необхідну інформацію представникам державних органів. Парафіяльне духовенство частково виконувало й поліцейські функції, зокрема повідомляло владі імена та чисельність потенційних рекрутів для армії, доповідало про антиурядові розмови і навіть мусило нехтувати таємницею сповіді, якщо вона містила антиурядові наміри¹³.

Держава, зі свого боку, визнавши за РПЦ монополію на формування релігійного світогляду своїх підданих, пильно слідкувала за виконанням ними всіх її обрядів і настанов. Так, усі православні повинні були обов'язково, хоча б раз на рік, сповідатися й причащатися. Про випадки навмисного ухилення від виконання цих обрядів духовенство мало повідомляти цивільні органи влади¹⁴. Оскільки церква була складовою частиною держави, то недбале чи зневажливе ставлення віруючих до неї, а тим більше перехід в інше сповідання, однозначно розцінювалося владою як прояв настроїв, спрямованих на підрив існуючого суспільного ладу. Тому подібне ставлення викликало цілком закономірну негативну реакцію з боку державних структур. Як зазначалося у звіті обер-прокурора Св. Синоду за 1900 р., «розрив з православ'ям на ґрунті раціоналістичного сектантства, є розривом і з російською народністю і з російським державним устроєм»¹⁵. Таким чином, втративши незалежність, Російська православна церква натомість отримала гарантовану підтримку держави і привілейований статус серед інших релігійних організацій, які існували на той час в імперії. Це було закріплено і на законодавчому рівні. Так, закон дозволяв перехід з інших вірувань у православ'я, тоді як відхід від православної віри з метою приєднання до інших конфесій заборонявся, а до осіб, котрі закликали до подібних дій, ним передбачалося суворе покарання. За навернення православних у нехристиянські вірування загрожувався каторга терміном до 6 років, за їх навернення в християнські, але неправославні вірування, передбачалося заслання або ув'язнення терміном до 3 років, а публічний заклик до переходу в сектантство карався ув'язненням терміном до 1 року¹⁶.

Привілейоване становище РПЦ визначалося не лише визнанням її особливого статусу з боку держави, але й становими привілеями, наданими православному духовенству. Воно звільнялося від військової повинності, користувалося пільгами у сплаті податків. Для його матеріального забезпечення

надавалися земельні угіддя, обробіток яких покладався на парафіян. Вище і частина парафіяльного духовенства перебували на державному утриманні. Щоправда, частка духовенства, яка отримувала заробітну плату з державного бюджету, була не скрізь однаковою і залежала від місця розташування єпархії. Перевагу мали західні губернії Росії, де посилене фінансування православного кліру пояснювалося необхідністю нейтралізації католицьких, а пізніше й сектантських впливів. Так, наприклад, у 1900 р. цей привілей поширювався на три чверті українських парафій. То був найвищий показник в імперії. А в межах України пріоритет у фінансуванні надавався правобережним єпархіям¹⁷. Окрім державного фінансування, прибутки духовенства формувалися і за рахунок різних зборів, добровільних пожертвувань, причтової землі, яка часто здавалася в оренду. Зокрема, у 1902 р. таку форму використання землі практикувала більш ніж третина церковних причтів Київської єпархії¹⁸. Загалом, за підрахунками Г. Надтоки, сукупний прибуток рядового духовенства на початку XX ст. становив для священика — від 1200 до 2000, для диякона — від 700 до 1000, а для псаломщика — від 300 до 700 руб. на рік, що свідчило про цілком пристойний матеріальний стан духовенства, включаючи його найнижчі прошарки¹⁹.

Як може здатися на перший погляд, позиції Російська православна церква були непохитними. У Волинській, Київській та Подільській єпархіях разом узятих число віруючих православного сповідання на 1900 р. становило 7 307 244, а на 1914 р. — 8 082 716 осіб²⁰. Крім багатомільйонної армії прихильників, РПЦ у своєму розпорядженні мала розгалужену систему релігійної освіти, чисельний штат духовенства, підтримку з боку держави, значні матеріальні ресурси. Проте на фоні зовнішньої величі з року в рік все частіше проявлялися ознаки внутрішньої кризи церкви, причому зовнішня велич лише зайвий раз підкреслювала існуючі недоліки. Відомий діяч євангельського руху І. Проханов так змальовував становище РПЦ. «Зовні Церква була процвітаючою. Величезні багаті храми із золотими куполами. Богослужіння проходили серед благоліпного сяйва золота, срібла, коштовних каменів і орнаментів, дорогого вбрання священнослужителів. Зовні все виглядало чудово, але яким був внутрішній стан сердець? Служіння в основному включало ритуальну літургію і практично не було місця для повчання і проповіді. Люди не знали Слова Божого. Навіть понині більшість членів Православної Церкви не знають, що таке Біблія або Новий Заповіт. Це цілком природно, бо і нині Біблію і Новий Заповіт читають тільки під час служіння, але не російською, а давньослов'янською мовою, яку народ мало розуміє. І це читання ніколи не тлумачиться. Релігійне невігластво народу доходить до неймовірного»²¹.

Найголовнішою ознакою кризи РПЦ стала втрата нею авторитету серед населення. Зниження потенційних можливостей церкви впливати на паству, падіння рівня релігійності парафіян у кінці XIX — на початку XX ст. були настільки очевидними, що ці явища визнавали і опоненти православ'я, і державні діячі, і церковні ієрархи. Розходження виявлялися лише в оцінці цих явищ та визначенні їх винуватців. Проте, мабуть, найвагомим доказом втрати церквою своєї ролі духовного наставника народу можуть слугувати дві рево-

люції, що відбулися протягом перших десятиріч XX ст. Адже саме в процесі їх здійснення різні соціальні верстви суспільства виступили проти тієї влади, ідеологічним захисником якої й була РПЦ. Згідно зі звітами армійського духовенства, після Лютневої революції в Росії частка вояків, котрі були записані православними і дотримувались обряду причащення, скоротилася в кілька разів²². Ці процеси неможливо пояснити лише умовами воєнного часу та революції. Їх причини корінилися значно глибше.

Російська православна церква на початку XX ст. була організацією, що користувалася монополією на формування свідомості більшості населення Російської імперії. Але будь-яка організація, причому не обов'язково релігійна, отримавши таке право, з часом об'єктивно втрачає гнучкість у стосунках зі своїми адептами. Це спричинюється тим, що в умовах відсутності конкуренції у неї зникає необхідність враховувати інтереси та потреби своїх прихильників. Якщо мова йде саме про церкву, то віруючі і без цього змушені сповідувати офіційно визнаний релігійний культ і виконувати необхідні обряди. Виступ проти церковних канонів розцінювався як злочин проти законів держави, який підлягав обов'язковому покаранню.

Відповідно, змінювалося і ставлення парафіян до церкви. Віруючі бачили у ній не лише організацію божественного походження, але й структуру, що виконувала державне замовлення в ідеологічній сфері. Така тенденція особливо чітко проявилася в Україні. Тут Російська православна церква була задіяна до процесу поступової русифікації українського народу, що здійснювався на базі нерозривності трьох фундаментальних основ імперії — «православ'я, самодержавства і народності» — відомої формули, запропонованої міністром освіти С. Уваровим ще у 30-ті рр. XIX ст. Причому «народність» малася на увазі лише російська²³. Нерозривність завдань державної політики із завданнями церкви зайвий раз була підкреслена на III Всеросійському місіонерському з'їзді в Казані у 1897 р. Секретар з'їзду чиновник Св. Синоду В. Скворцов у своїй промові до делегатів заявив, що «російська держава, православ'я і самодержавство... так органічно, тісно зв'язані між собою, що всі питання віри і церкви у нас, на православній Русі, водночас є питаннями державними»²⁴.

Політика русифікації у релігійній сфері містила в собі наступні заходи імперської влади: уніфікацію українських церковних структур за великоросійським зразком, призначення на відповідальні ієрархічні посади росіян, зрощення кадрів духовенства через довготривале навчання, церковну службу в Росії, ліквідацію національних особливостей у церковному житті, встановлення суворої цензури релігійної діяльності тощо²⁵. Отож, з одного боку, українське духовенство саме ставало жертвою русифікації, а з іншого, свідомо чи несвідомо, виступало провідником урядового курсу, а водночас і русифікації, на місцях. На думку Д. Дорошенка, наслідком церковної політики російського уряду в Україні було те, що широкі народні маси почали дивитись на церкву, як на «казенну», урядову устанovu, а на духовенство, як на агентів уряду, що йдуть заодно з ним і з «панамі»²⁶.

Ігнорування національних особливостей українців на обрядовому рівні, використання в богослужінні церковнослов'янської мови, майже незрозумілої для парафіян, читання проповідей у церквах російською мовою, яка була чужою для пересічного українського віруючого, знижували привабливість та авторитет православної церкви. Визнання того, що нехтування української мови з боку РПЦ віддаляло віруючих українців від церкви, а тому й сприяло розвитку штундизму зустрічалося навіть з боку окремих вищих ієрархів церкви українського походження. Зокрема, з заявою такого змісту на місіонерському з'їзді в Москві виступив архієпископ Новгородський Арсеній (Стадницький), який у 80-х рр. XIX ст. навчався в Київській духовній академії²⁷.

Отож, тривале перебування православної церкви під бюрократичним гнітом авторитарно-самодержавної держави, виконання церквою ідеологічних функцій стало найголовнішою причиною її кризового стану. Утримуючи церкву впродовж майже двох століть у підневільному становищі, держава позбавила її моральних сил і важливих духовних якостей.

Втім, у реальному житті зовнішні негативні обставини могли нівелюватися постаттю та поведінкою пересічного священика, який і уособлював для парафіян церковну структуру. Стосунки між панотцем та віруючими залежали від найрізноманітніших чинників, які й обумовлювали їх широкий спектр: від дружніх та гармонійних в одному населеному пункті, до відкрито ворожих — в іншому. У статті свідомо акцентовано увагу на останніх, оскільки саме вони були основою для переходу частини православних віруючих до пізньопротестантських конфесій. Типовим прикладом подібної залежності була ситуація в с. Маслово Чигиринського повіту Київської губернії. Згідно зі звітом православного місіонера О. Дем'яновського від 19 грудня 1913 р., головною причиною поширення сектантства у цьому населеному пункті стали «напружені стосунки між настоятелем парафії та його духовними дітьми»²⁸.

Формуванню гармонійних відносин духовенства з парафіянами заважали фактори об'єктивного характеру. Один із них полягав у ліквідації в XIX ст. традиції обрання кандидата на місце священика громадою віруючих. Демократичні принципи виборів вищих церковних ієрархів в Україні були знищені ще раніше²⁹. Натомість функцію призначення священиків на місце служби перейняли на себе духовні консисторії. Внаслідок цього постать священика стала більш далекою та чужою для парафіян. Слід зауважити, що ще й на початку XX ст. серед населення зберігалася пам'ять про вищезгадану традицію. І в окремих випадках віруючі намагалися втрутитися у процес кадрових переміщень парафіяльного духовенства. Не маючи можливості вплинути на призначення того чи іншого священика в парафію, вони прагнули хоча б усунути з місця служби священика, який їх не влаштовував. Зокрема, єпархіальний з'їзд подільського духовенства в жовтні 1907 р. розглядав питання про випадки усунення з посади священиків і церковнослужителів місцевими селянами «без суду і слідства». Учасники з'їзду звернулися до подільського єпископа Парфенія з проханням вжити заходів по недопущенню подібних випадків, оскільки вони «знищують авторитет влади»³⁰.

Наступним фактором, який негативно позначався на взаєминах віруючих із місцевими пастирями, були типові недоліки в роботі останніх. Для їх визначення звернемося до свідчень російських чиновників та самих представників православної церкви. Так, київський губернатор, аналізуючи причини переходу частини селян губернії в сектантство, у своєму листі до Департаменту поліції від 18 січня 1912 р. зазначав, що вони зумовлювалися «не стільки успіхом та якістю (сектантської — *I.O.*) пропаганди, скільки неосвіченістю населення та невмілим керівництвом над ним із боку православного духовенства. Індиферентизм останнього та переважні турботи про свою особисту матеріальну користь, а також невміння духовно впливати на паству, дає успіхові сектантського руху великі переваги, змушуючи з тривогою дивитися в майбутнє»³¹. Важливим є те, що дана оцінка стосується не якогось окремого населеного пункту, а всієї Київської губернії.

На найбільш поширені недоліки в роботі духовенства, котрі сприяли розвитку сектантства, звернув увагу і православний місіонерський з'їзд, який відбувся у травні 1905 р. у м. Богуславі Канівського повіту Київської губернії. Серед них, зокрема, називалися такі як «слабке повчання пастирів, невиразне церковне читання та спів, нерідко незразкове життя членів причту церковного, який інколи знаходиться у ворожих стосунках з парафіянами»³².

Отож, перше, на що звертали увагу державні чиновники та діячі церкви, це «слабке повчання пастирів» та їхнє невміле керівництво своїми парафіянами. Цей недолік навряд чи можна пояснити недостатнім професійним рівнем місцевого духовенства. Розгалужена система підготовки священнослужителів гарантувала наявність як мінімум середньої освіти у абсолютної більшості рядових священників. Зокрема, в Україні на 1908 р. такий освітній рівень був надбанням 94% представників цієї соціальної верстви³³. Проте особливості, які існували в самій системі духовної освіти, закладали основу подальших непорозумінь між вихованцями семінарій та їхніми майбутніми парафіянами. По-перше, враховуючи великі потенційні можливості духовенства впливати на формування світогляду віруючих, держава потурбувалася, аби цей вплив відбувався у потрібному для неї руслі. А тому вся система професійної підготовки священників спрямовувалася на формування у них почуття відданості єдиній і неподільній Російській імперії. Влада намагалася в духовній школі, в бурсі, в семінарії, в академії витравити з душі духовенства все, що могло б будити в ній думки про свою українську народність, прив'язаність до свого рідного краю³⁴. П'ять років цілеспрямованого виховання в нижчих духовних училищах і шість років — у семінаріях давали можливість досягнути цієї мети. На думку М. Грушевського, наслідком такого виховання було те, що, «проходячи зросійщену школу, кандидати на священство, — навіть ті, що вийшли таки з українського села, відривались від народної мови, дивилися на неї і на народну українську стихію згорда, народний обряд і культуру легковажили». А тому «на парафії стали приходити люди більш освічені, але цілком громаді чужі і до якого-будь зближення з нею неохочі»³⁵. Зауважимо, що ця оцінка стосується загальної картини і не заперечує фактів прояву церковно-визвольного руху, який

може бути предметом окремого дослідження. По-друге, архаїчність навчання в духовних семінаріях, наявність цензури на цілий ряд книг сприяли формуванню у семінаристів догматичного мислення, категоричності суджень, нетерпимості до чужої думки. Ці риси майбутніх священників призводили до їхньої нездатності адекватно реагувати на зміни суспільного життя та викликані ними нові духовні потреби парафіян.

Наступною проблемою в роботі православного духовенства стало його формальне ставлення до своїх обов'язків. Його негативні наслідки яскраво ілюструє такий приклад: на початку 1901 р. у с. Фліорківці Черкаського повіту Київської губернії за відсутності власного священника, кілька богослужінь провів священник із сусіднього села. Коли ж мешканці с. Фліорківки звернулися до нього з проханням прийняти в них сповідь, він їм відмовив на тій підставі, що «вони не його парафіяни». З цієї ж причини він не допустив до причастя і їхніх дітей, що закономірно викликало обурення селян. Один із них, К. Литвин, у своєму поясненні повітовому справнику зазначав із цього приводу: «Я ходив з книгою просити пожертвування на влаштування нашого храму. Ми мучили своїх дітей постом, готуючи їх до прийняття Св. Таїнств, але коли священник не допустив до причастя, то в нас серце занепокоїлось і я, прийшовши з церкви додому, хотів винести з дому всі ікони: вже зняв одну ікону, але стали плакати жінка Василиса й діти і тому я зупинився». За свідченнями місцевого пристава та окружного місіонера, наслідком дій священника став перехід у «штундизм» 10 дорослих і 3 дітей із с. Фліорківки і ще 8 осіб мали намір наслідувати їхній приклад³⁶. Як бачимо, навіть одноразовий прояв священником формального ставлення до своїх обов'язків міг призвести до розчарування віруючих у православній церкві і, як наслідок, до зміни ними своєї конфесійної приналежності.

Поширення формалізму в роботі духовенства у першу чергу було зумовлено обов'язком священників виконувати різноманітні функції державних чиновників. Аналізуючи цю проблему у 1905 р., тодішній голова Комітету міністрів С. Вітте писав, що «великим нещастям для духовенства» стало його залучення до виконання суто державних обов'язків та абсолютно невластивих духовному сану поліцейських функцій. «Священник повинен був стежити за правильним обліком числа податних душ і, крім того, неухильно доповідати про всі відкриті йому на сповіді вчинки, які передбачали шкоду державі. Перетворившись з духовного керівника в агента поліцейського нагляду, пастир втратив всяку довіру своїх парафіян та етичний зв'язок з ними»³⁷. Закономірним наслідком цього явища ставало формування відповідного ставлення парафіян до своїх панотців та до православної церкви загалом. За свідченням сучасників, крім маси осіб, котрі остаточно розірвали будь-який зв'язок із пануючою церквою, скрізь можна було зустріти велику кількість людей, які не вступили ще до жодної секти, але водночас є цілком байдужими до церкви. Вони не ходять до церкви, не причащаються, і лише зрідка сповідаються³⁸.

Формальний підхід священника до виконання своїх функцій значною мірою склався і під впливом існуючої системи церковної організації, однією із складових якої була практика переміщення священників з однієї парафії в іншу.

Оскільки парафії різнилися за рівнем прибутковості, то рядовий священик розцінював своє переміщення як крок по службовій драбині. Тому, прагнучи покращити своє матеріальне становище, він намагався добитися переведення на більш прибуткове місце служби. Саме по собі таке прагнення було цілком логічним, проте його реалізація призводила до частоті зміни священиків у парафіях. Це, своєю чергою, не сприяло гармонізації їхніх відносин з парафіянами, оскільки для їх налагодження потрібен був певний час. Самі діячі православної церкви, які вивчали цю проблему, зауважували, що для формування гармонійних стосунків віруючих зі своїм духовним наставником доцільним було його тривале перебування на одному місці служби. Дотримання цієї умови дозволило б священикам зблизитися зі своїми парафіянами. Але тут же зазначалося, що, на жаль, такий варіант у реальному житті зустрічався нечасто, оскільки у разі вибору між найбільш ефективним служінням Богу і кар'єрним зростанням абсолютна більшість духовенства обирала останнє³⁹.

Не сприяла зміцненню авторитету православної церкви й існуюча на той час практика грошової винагороди священика за здійснення ним релігійних обрядів, так званих треб. Проблема полягала у тому, що, незважаючи на передбачену добровільність оплати подібних послуг, досить часто вона ігнорувалась. Це було пов'язано з тим, що й на початку ХХ ст. плата за треби залишалась одним із важливих джерел прибутку рядового духовенства⁴⁰. Намагаючись отримати з цього джерела якнайбільше, частина священнослужителів вдавалася до вимагання грошей із парафіян за здійснення релігійних обрядів. Додатковим дестабілізуючим фактором тут виступала невизначеність розміру винагороди священика, яку він встановлював довільно, на власний розсуд. Такий стан речей викликав невдоволення в середовищі віруючих та нарікання з їхньої сторони на своїх пастирів, сприяв формуванню неприязних відносин парафіян із членами причту, що не було таємницею як для влади, так і для церковного керівництва⁴¹. Вище згадуваний С. Вітте вважав існуючу практику матеріального забезпечення духовенства однією з найважливіших причин занепаду парафіяльного життя та погіршення взаємин пастиря і пастви. «У душі священика, — зазначав С. Вітте у 1905 р., — грошові підрахунки в самий невідповідний для цього момент вселяють відчуття пастирського безсилля; ця вимушена торгівля святинєю віднімає у нього всяку опору для діяльності; парафіянам, далеко не завжди здатним зрозуміти ступінь матеріальної потреби свого пастиря, такі побори дають привід зараховувати священика до куркулів і глитаїв. За таких умов забезпечення духовенству важко піднятися вище простого требовиконання, як ремесла, і стати дійсним пастирем народу, а церковній общині об'єднатися біля нього, як центру; між тією й іншою стороною вічно стоятиме якась стіна»⁴². Невдоволення віруючих платою за треби обумовлювалось не стільки сумою винагороди, скільки самим ставленням духовенства до парафіян як до джерела прибутку. На переконання М. Грушевського, прагнення духовенства якнайбільше взяти з церкви і парафії призводило до того, що селянство все частіше відчувало в цій верстві «елемент чужий і ворожий, одну з категорій визискувачів селянського поту»⁴³.

Протест селян проти вимагання платні за треби знаходив свій вияв у колективних скаргах на своїх пастирів, з якими вони зверталися у різні інстанції. Одна з них була надіслана мешканцями с. Лоївці Гайсинського повіту до Подільської духовної консисторії. В ній селяни скаржилися на місцевого священика А. Левицького, котрий вимагав великої платні за здійснення обрядів і ставився брутально до віруючих. Тому вони прохали перевести А. Левицького в інше місце, а в с. Лоївці призначити іншого священика. Проте чиновники консисторії проігнорували їхнє прохання на підставі відсутності свідків вини священика. Причому, поза увагою консисторії залишився той факт, що бажання усунути А. Левицького з парафії висловила не окрема група селян, а цілий сільський схід у кількості 67 осіб⁴⁴.

Подібні факти не були поодинокими. В 1903 р. із 267 справ, порушених Подільською духовною консисторією проти осіб духовного звання, 56 (21%) склали справи про вимагання з боку духовенства⁴⁵. В наступному, 1904 р. із 289 порушених справ вони становили 44 (15,2%)⁴⁶. Можна припустити з великою долею ймовірності, що таких випадків було набагато більше, оскільки далеко не всі вони доходили до розгляду в консисторії. Як відзначав подільський єпископ Парфеній у звіті про стан єпархії за 1904 р., вимагання за треби та брутальне ставлення до парафіян були найбільш загальними вадами духовенства⁴⁷. Отже, останнє прагнуло задовольнити в першу чергу власні матеріальні потреби, відсуваючи інтереси віруючих на другий план.

Під час революційних подій 1905–1907 рр. опір селян платні за треби значно активізувався, набрав гостріших форм. Так, влітку 1906 р. небажання віруючих платити за здійснення релігійних обрядів призвело до сутичок між духовенством та парафіянами в деяких парафіях Ольгопільського повіту Подільської губернії⁴⁸. Складна ситуація склалася і в Балтському повіті тієї ж губернії. Благодійний 3-го округу цього повіту, характеризуючи ставлення віруючих до духовенства, писав у січні 1907 р., що «...під впливом різного роду страйків не сьогодні-завтра “застрайкують” і парафіяни, цілком відмовившись від плати за треби»⁴⁹.

Як бачимо, конфлікти між духовенством і парафіянами могли бути викликані й причинами далекими від релігійної сфери. Більше того, у випадках, коли справа доходила до відкритого протистояння, вони, як правило, знаходилися саме в площині матеріальних інтересів сторін. Проблеми у відносинах віруючих із духовенством на матеріальному ґрунті зумовлювалися, як правило, об'єктивними чинниками. На початку XX ст. у руках православної церкви знаходилися значні земельні ресурси (особливо у порівнянні із земельними наділами селян). Кожний причт користувався церковними землями, розмір яких становив щонайменше 30 дес., а на Волині — інколи доходив до 120 дес.⁵⁰ Таке становище не залишало байдужими селян, які потерпали від малоземелля. Прагнення здійснити перерозподіл землі у кращий для себе бік завжди було близьким селянству, а після революційних подій 1905–1907 рр. воно знаходило підтримку його значної частини. Аналізуючи зміни у ставленні селян Подільської губернії до духовенства, що сталися під впливом революції, місцевий єпископ Серафим

писав: «Усі ці аграрні страйки..., вся ця політико-соціальна пропаганда, що обіцяла селянину дармову землю і розпалювала його землевласницькі апетити, не могли пройти безслідно для нього». Їх наслідком стало посилення сподівань селян на вирішення аграрного питання за рахунок розподілу поміщицької та церковної землі, що не могло не викликати ускладнення відносин священиків із парафіянами, яке яскраво виявилось у масовій відмові селян від допомоги духовенству в обробітку церковної землі⁵¹. Це була реакція людей, які у кращому забезпеченні духовенства землею та вищому рівні його добробуту вбачали ознаки несправедливості існуючого суспільного устрою. Причому, чим більшою була відстань між рівнем заможності пересічних віруючих та місцевого духовенства, тим більш напружені стосунки склалися між ними. Частина духовенства збільшувала її власним прагненням до розкішного життя. Митрополит Київський і Галицький писав із цього приводу у 1905 р., що «...особливо прикрою рисою духовенства, передусім молодих священиків, стає пристрасть жити через край, у розкоші в зовнішньому оточенні, наприклад, в одязі дружин та дочок, у багатих виїздах четвериками»⁵².

Напруженість у відносинах духовенства з парафіянами продовжувала залишатися нерідким явищем і в наступні роки. Навіть під час Першої світової війни, коли позиції церкви, як важливої консолідуючої сили проти зовнішнього ворога, мали б посилитися, з місць надходила інформація про зворотні процеси. Так, наприклад, згідно зі звітом благочинного 5-го округу Брацлавського повіту Подільської губернії за 1915 р., «в народі відчувалася холодність і навіть ворожість до церкви, духовенства та їхніх інтересів»⁵³.

Подекуди конфліктна ситуація між парафіянами та духовенством розросталася, набувала гостріших форм і врешті завершувалася тілесними ушкодженнями священно- і церковнослужителів. Втім такі факти були крайніми формами протистояння окремих осіб і духовенства, а тому не відображають загальної тенденції у ставленні віруючих до церкви та її діячів. Більш важливим показником у цьому плані виступала ступінь готовності парафіян прийти на допомогу парафіяльному духовенству та церкві у вирішенні матеріальних потреб. Багата інформація з цього приводу міститься у звітах благочинних спархіяльному керівництву. Так, благочинний 5-го округу Вінницького повіту Подільської губернії у своєму рапорті єпископові від 11 березня 1903 р. повідомляв, що селяни «в усьому повіті (підкреслено нами — *I.O.*) рішуче відмовляються від участі в справі побудови причтових приміщень»⁵⁴. В іншому рапорті благочинного 4-го округу Ямпільського повіту тієї ж губернії на ім'я єпископа йшлося про те, що парафіян Свято-Покровської церкви м. Джурина в червні 1902 р. умовляли зібрати гроші на побудову нового церковного приміщення, але вони «мало проявили завзяття до інтересів церкви»⁵⁵.

Іноді траплялися випадки, коли через ігнорування віруючими церковних потреб взагалі припинялося розпочате будівництво культових споруд. Це, наприклад, мало місце в селах Бережанці та Кугаївцях Кам'янецького повіту Подільської губернії у 1906 р.⁵⁶ Однією з причин такого ставлення селян була непрозорість процесу використання зібраних коштів. Так, парафіяни с. Городище

Ольгопільського повіту тієї ж губернії відмовлялися у 1906 р. здавати гроші на загальноєпархіальні потреби через сумніви щодо витрат річних внесків на церкву. Подібна картина спостерігалася і в інших селах того ж повіту⁵⁷. Для того, щоб спонукати віруючих зробити «добровільні» пожертви на потреби церкви, священники деяких парафій змушені були звертатися за допомогою до органів державної влади і лише таким чином вдавалося розв'язувати цю проблему⁵⁸. Зрозуміло, що методи примусу не могли зміцнити авторитет РПЦ в очах парафіян, а навпаки, підривали його.

Завершуючи короткий огляд становища Російської православної церкви у кінці XIX — на початку XX ст., наведемо міркування з цього приводу державного діяча, який протягом чверті століття (з 1880 по 1905 рр.) очолював відомство православного сповідання, обер-прокурора Святійшого Синоду К. Победоносцева. «Наше духовенство мало і рідко вчить, — писав він, — воно служить у церкві і виконує треби. Для людей неграмотних Біблія не існує; залишається служба церковна і кілька молитов, які, передаючись від батьків до дітей, служать єдиною з'єднуючою ланкою між окремою особою і церквою. В окремих глухих місцях народ не розуміє абсолютно нічого, ні в словах служби церковної, ні навіть в Отче наш. І все ж, в усіх цих невихованих головах споруджений, як це було в Афінах, невідомо ким вітвар невідомому Богу». Що «народ наш неук у своїй вірі, переповнений марновірством, страждає від дурних і порочних звичок, що наше духовенство грубе, неосвічене, бездіяльне — все це явища несуттєві»⁵⁹. Як бачимо, обер-прокурор Синоду не мав ілюзій щодо тодішнього становища церкви. Дивує інше — що він вважав існуючі проблеми несуттєвими, нездатними підірвати справжню, глибинну віру народу. Більшість сучасників не була так оптимістично налаштована і з тривогою дивилася в майбутнє.

Цілком закономірною реакцією на зросійщення офіційної церкви, її віддалення від потреб парафіян, її небажання та невміння «промовити до народної душі і задовольнити її духовні запити» стає поширення серед українського народу раціоналістичних сект штундистів, баптистів, мальованців⁶⁰.

Отже, у другій половині XIX — на початку XX ст. Російська православна церква переживала непрості часи. З одного боку, у цей період спостерігається загальна криза традиційної релігійної свідомості, зумовлена об'єктивними чинниками. З іншого — становище РПЦ ускладнювали проблеми внутрішнього характеру, викликані насамперед особливим положенням православ'я в імперії. Закономірною розплатою за привілейований статус церкви була її зростаюча залежність від держави, втрата авторитету серед різних верств населення. Втім, невдоволення частини віруючих православною церквою у більшості випадків залишалося у латентній формі і лише якась важлива подія, що різко загострювала це невдоволення, могла привести віруючого до думки про необхідність розриву з православною церквою. Одна частина таких осіб взагалі відмовлялася від релігійного світогляду, для другої — альтернативою ставали інші релігійні об'єднання, а серед них і пізньопротестантські громади.

¹ *Римский С.В.* Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860–1870-х годов). — Москва, 1999. — С. 566.

² *Игнатуша О.М.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. — 30-ті рр. XX ст.). — Запоріжжя, 2004. — С. 50.

³ Российский государственный исторический архив (Далее — РГИА), ф. 821, оп. 133, д. 199, л. 192.

⁴ *Грекулов Е.Ф.* Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX века — начало XX в.). — Москва, 1969.

⁵ *Зырянов П.Н.* Православная церковь в борьбе с революцией 1905–1907 гг. — Москва, 1984.

⁶ *Римский С.В.* Указ соч.

⁷ *Федоров В.А.* Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700–1917. — Москва: Русская панорама, 2003.

⁸ *Надтока Г.М.* Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект. — К., 1998.

⁹ *Игнатуша О.М.* Вказ. праця.

¹⁰ *Зырянов П.Н.* Указ. соч. — С. 22.

¹¹ *Надтока Г.М.* Вказ. праця. — С. 22.

¹² Цитовано за: *Поспеловский Д.В.* Русская православная церковь в XX веке. — Москва, 1995. — С. 22.

¹³ Там же. — С. 16.

¹⁴ *Зырянов П.Н.* Указ. соч. — С. 21.

¹⁵ Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1900 год. — Санкт-Петербург, 1903. — С. 241.

¹⁶ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Т. 23. — Санкт-Петербург, 1903. — С. 189–190.

¹⁷ *Надтока Г.М.* Вказ. праця. — С. 46–47.

¹⁸ РГИА, ф. 796, оп. 442, д. 1956, л. 18 об.

¹⁹ *Надтока Г.М.* Вказ. праця. — С. 51–52.

²⁰ Там само. — С. 231.

²¹ *Проханов И.С.* В котле России. — Москва, 1993. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.krotov.info/history/20/1900/prohanov.htm.

²² *Поспеловский Д.В.* Указ. соч. — С. 34.

²³ *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. У 4 т., 5 кн. Т. 3. — К., 1998. — С. 257.

²⁴ *Скворцов В.М.* О церковно-общественном и государственном значении миссионерства. — К., 1897. — С. 1; *Смирнов Н.А.* Миссионерская деятельность церкви (вторая половина XIX в. — 1917 г.) // Русское православие: веки истории. — Москва, 1989. — С. 444.

²⁵ Історія релігії в Україні / За ред. *А.М. Колодного, П.Л. Яроцького*. — К., 1999. — С. 233–234.

²⁶ *Дорошенко Д.* Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. — Берлін, 1940. — С. 45.

²⁷ *Шип Н.А.* Церковно-православний рух в Україні (поч. XX ст.). — К., 1995. — С. 38; *Лотоцький О.* Сторінки минулого. У 3 т. Частина третя. — Варшава, 1934. — С. 223.

²⁸ История евангельско-баптистского движения в Украине: материалы и документы / Сост. С.И. Головащенко. — Одесса, 1998. — С. 70.

- ²⁹ Лотоцький О. Вказ. праця. — С. 217–218.
- ³⁰ РГИА, ф. 796, оп. 442, д. 2291, л. 18.
- ³¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442, оп. 861, спр. 259, арк. 25 зв.–26.
- ³² История евангельско-баптистского движения в Украине... — С. 69.
- ³³ Надтока Г.М. Вказ. праця. — С. 42.
- ³⁴ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 44.
- ³⁵ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. — К., 1992. — С. 154.
- ³⁶ Державний архів Київської області, ф. 296, оп. 217, спр. 88, арк. 1–2 зв., 7–7 зв.
- ³⁷ Витте С.Ю. О современном положении православной церкви [Электронный ресурс]. — Режим доступа : www.krotov.info/acts/20/1900/1905_vitte.htm.
- ³⁸ Пругавин А.С. Раскол и сектантство в русской народной жизни. — Москва, 1905. — С. 19.
- ³⁹ Введенский А. Борьба с сектантством. — Одесса, 1914. — С. 69.
- ⁴⁰ Грекулов Е.Ф. Указ. соч. — С. 105.
- ⁴¹ Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1899 год. — Санкт-Петербург, 1902. — С. 268.
- ⁴² Витте С.Ю. Указ. соч.
- ⁴³ Грушевський М. Вказ. праця. — С. 154.
- ⁴⁴ Державний архів Хмельницької області (Далі — Держархів Хмельницької обл.), ф. 315, оп. 1, спр. 11 246, арк. 2–6.
- ⁴⁵ РГИА, ф. 796, оп. 442, д. 1987, л. 19 об.–20.
- ⁴⁶ Там же, д. 2047, л. 44.
- ⁴⁷ Там же, л. 29 об.
- ⁴⁸ Держархів Хмельницької обл., ф. 315, оп. 1, спр. 9258, арк. 339.
- ⁴⁹ Там само, арк. 68 зв.
- ⁵⁰ Надтока Г.М. Вказ. праця. — С. 48–49.
- ⁵¹ РГИА, ф. 796, оп. 442, д. 2349, л. 51–51 об.
- ⁵² Цитовано за: Надтока Г.М. Вказ. праця. — С. 31.
- ⁵³ РГИА, ф. 796, оп. 442, д. 2721, л. 100–100 об.
- ⁵⁴ Держархів Хмельницької обл., ф. 315, оп. 1, спр. 9219, арк. 187.
- ⁵⁵ Там само, арк. 533.
- ⁵⁶ Там само, спр. 9258, арк. 45 зв.
- ⁵⁷ Там само, арк. 339–339 зв.
- ⁵⁸ Там само, спр. 9219, арк. 49 зв.
- ⁵⁹ Цитовано за: Энциклопедический словарь / Изд.: Ф.А. Брокгауз и Е.А. Ефрон. Т. 46. — Санкт-Петербург, 1898. — С. 953.
- ⁶⁰ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 45.

*Г.В. Степаненко
(м. Київ)*

ШКІЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХІВНИЦТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ТА ПРОЦЕС ПІДГОТОВКИ ПАРАФІЯЛЬНОЇ Й ОСВІТНЬОЇ РЕФОРМ 1864 р.

Пропонована стаття є спробою аналізу взаємовпливу двох резонансних внутрішньополітичних процесів доби Великих реформ: залучення до системи загальної початкової освіти звільнених від кріпосної залежності селян та модернізації влаштування життя сільської парафії.

Ключові слова: Великі реформи, Парафіяльна реформа, Освітня реформа.

Предлагаемая статья является попыткой анализа взаимовлияния двух резонансных внутреннеполитических процессов эпохи Великих реформ: вовлечения в систему всеобщего начального образования освобожденных от крепостной зависимости крестьян и модернизации устройства жизни сельского прихода.

Ключевые слова: Великие реформы, Приходская реформа, Реформа народного образования

The present article is an attempt to analyze the interaction of two resonant internal political processes of the Great Reforms era: involvement of liberated serfdom peasants into universal primary education system and modernization of rural parish life organization.

Keywords: Great Reforms, Parish reform, Reform of primary education.

На тлі популярності Великих реформ серед дослідницьких тем найменшою мірою вивчена церковна¹. До останнього часу вважалося, що всі значні зміни олександрівської епохи у церковній сфері мали характер низки окремих урядових заходів. На наявності єдиної систематизованої державної програми церковних реформ дослідники вперше зауважили наприкінці 1990-х. Автором цієї програми був міністр внутрішніх справ Петро Валуєв (1861–1869). Відбиваючи авторський погляд на проблему, вона передбачала поступове систематичне запровадження певних змін у різних сферах церковного життя: економічній, освітній, соціальній, котрі всі у кінцевому рахунку мали забезпечити досягнення спільної мети — без значних бюджетних затрат підвищити статус православного духівництва у внутрішньополітичному імперському контексті шляхом модернізації церковної сфери, зокрема активізації парафіяльного життя. Означена програма опрацьовувалася у спеціально створеному 1861 р. урядовому Комітеті і реалізовувалася поетапно протягом 1860-х рр. Її складовими, зрештою, стали заходи, спрямовані на скасування станової замкнутості духівництва (1863, 1867,

1869) та оновлення статутів духовних навчальних закладів (1867–1869). Однак першочерговим завданням визначалося покращення добробуту парафіяльного духівництва. Скликаний, передусім з цією метою, урядовий Комітет^{*} планував досягти її «валуєвським» способом: забезпечити пристойне матеріальне утримання духівництва та задоволення господарських потреб парафії силами селян. Означені загальні наміри та конкретні плани світської влади викликали незгоду церковної ієрархії, найвпливовіші представники якої намагались відповідним чином вплинути на роботу Комітету. Зрештою головний пункт Валуєвського проекту був втілений у життя у вигляді Парафіяльної реформи 1864 р., якою передбачалося запровадження по сільських парафіях Попечительських рад — імперський варіант органів місцевого церковно-громадського самоврядування, які мали б взяти на себе утримання духівництва і опіку над господарським життям парафії.

Однак Парафіяльна реформа не стала продуктом виключно світської влади, а сама Церква в особі передусім провідних її ієрархів та еліти білого духівництва, не була пасивним спостерігачем запроваджених нововведень. Намагаючись скористатися моментом і погоджуючись із намірами підвищити свій статус у суспільстві, Церква воліла досягти цього іншим шляхом: зменшити світське втручання у своє внутрішнє життя та збільшити державні дотації. Відтак перше з майбутніх перетворень у церковній сфері — Парафіяльна реформа 1864 р., готувалася в умовах «холодного» протистояння між урядовцями-«прогресистами» з одного боку, і представниками церковної ієрархії у складі консервативного руху — з іншого, відтак зрештою отримала половинчастий, компромісний характер. У ході дискусій навколо підготовки Реформи протилежні сторони вживали всіх можливих заходів, аби довести молодому імператорові вагомість своїх позицій. У цьому процесі окрім використання методів політичної казуїстики, відчутним фактором впливу у «нові часи» стала суспільна думка. І якщо після 1865 р. суспільний резонанс починає втрачати роль суттєвого чинника у ході формування внутрішньої політики, зокрема у церковній сфері, то для початкового етапу Великих реформ він важив чимало.

Підвищену суспільну і урядову увагу гарантувала передусім участь у процесі обговорення популярного питання — влаштування початкової народної освіти, в якому Церква посіла місце одного з найактивніших учасників. Згодом одним із найбільш резонансних сюжетів суспільного життя першої половини 1860-х рр. став конфлікт за першість у справі початкової освіти. Його сутність полягала у боротьбі церковної ієрархії за принципове визнання за духівництвом провідної ролі в організації початкових сільських шкіл і керівництві ними, чому протистояло Міністерство освіти в період головування двох міністрів-реформаторів Є. Ковалевського (1859–1861) і, особливо, О. Головніна (1861–1866).

Означене протистояння набуло особливої гостроти у Південно-Західних епархіях, де вилилося у справжню війну між духівництвом, очоленим Київським

^{*} Оригінальна назва — «Особое присутствие для изыскания способов к большому обеспечению быта православного духовенства».

митрополитом Арсенієм (Москвіним), та окружним інспектором М. Туловим, котрий за підтримки попечителів Київської шкільної округи А. Ніколаї та Ф. Вітте організував у Києві тимчасову школу для світських народних вчителів і розгорнув бурхливу діяльність з запровадження в окрузі міністерських шкіл. По суті, обидві сторони, завдаючи шкоди, власне, освітній справі, під прискіпливою увагою широкої читацької аудиторії (адже перебіг подій транслювався у місцевій і центральній пресі) змагалися за принципове визначення відомчої приналежності кожної конкретної школи: чи вона церковна («парафіяльна»), чи міністерська («народна»). Конфлікт супроводжувався безпрецедентним збільшенням кількості церковних шкіл, зокрема у єпархіях Правобережної України, що, попри критику, не могло не справляти позитивного враження.

Активна участь Церкви у процесі розв'язання політично важливої та популярної у суспільстві проблеми організації початкової освіти щойно емансипованих селян, зокрема у національних окраїнах, автоматично актуалізувала обговорення становища Церкви і духовництва у суспільстві в умовах «відлиги» середини XIX ст., підсилила позиції церковної ієрархії в придворних та урядових колах і зрештою значно вплинула на зміст і процес впровадження Парафіяльної та Освітньої реформ 1864 р.

* * *

В інтелектуальній моді нового царювання, з легкої руки лібералів та радикалів, духовництво перетворилося на чи не найголовнішу заваду модернізації. Небезпідставно вбачаючи у Церкві традиційно консервативну організацію, духовництву, часто не добираючи висловів, ставили на карб «застарілість», «відсталість», «ретроградство» — все, проти чого майже одностайно постало збуджене суспільство. Така оцінка була почасти вмотивованою. Адже переважна більшість церковних ієрархів та рядового духовництва вельми критично сприйняли лібералів-реформаторів, вважаючи їх популістами та шукачами влади². Суспільне схвилювання непокоїло, дратувало розважливих ієрархів, адже за їхньою оцінкою «кількість погіршень... накопичених протягом не одного століття, навряд чи перевищувало сили та засоби їх виправлення»³.

Перебуваючи у консервативному таборі, Церква сповна відчула на собі обурення і критику «прогресистів»: «Среди мечтаний прогресса (...), — писав на початку 1860 р. Петербурзький митрополит Ісидор (Нікольський) Київському митрополитові Арсенію (Москвіну), — зрєет непонятная вражда к духовенству...»⁴. У суспільстві відкрито заговорили про досі тамовані вади церковної сфери, тим більше, що самі священики першими відхилили завісу подробиць власного повсякдення. Йдеться про публікацію сільського пароха Івана Белюстина «Описание сельского духовенства в России», вперше надруковану у Лейпцигу 1858 р. «Духовний Щедрін», сміливо порушуючи всі норми корпоративності, барвисто і відверто описав та виклав на вселюдний розсуд недоліки у побуті, вихованні та освіті православних парохів. Передрукована наступного року у центральному церковному часописі «Духовная беседа», публікація

І. Белюстіна стала справжньою сенсацією у Російській імперії, дійшовши навіть до відома імператора⁵.

З тих пір, наскільки дозволила цензура, світські і церковні дописувачі розквітлої періодики, присвячували свої статті розкриттю подробиць побуту духовництва, виявленню недоліків, характерних для всього стану, особливо в системі виховання, освіти, питаннях утримання парафіяльних священиків та організації єпархіального управління. Найчастіше у запальному тоні говорили про низький моральний рівень панотців, їхню апатичність, боягузтво та байдужість до суспільних інтересів, обговорювалося нікчемне виховання у духовних навчальних закладах і як наслідок — невігластво більшості сільських парохів, їхні напружені стосунки із парафіянами, ускладнені завищеними платами за треби. Дописувачі іронізували з необізнаності архієреїв-монахів з адміністративною роботою, глузували зі свавілля та корумпованості консисторських чиновників, а також обурювалися застосуванням поліцейських методів у процесах врегулювання міжконфесійних відносин, зокрема стосовно греко-католиків та старообрядців. Маючи на увазі традицію наслідування причетницьких посад, духовництво відкрито називали кастою, а якщо додати до цього той зухвалий і образливий тон, у якому висловлювалася більшість, то можна зрозуміти обурення Московського митрополита Філарета (Дроздова): «Якщо б хоч за один рік взяти все погане із світських журналів і з'єднати, то буде такий сморід, проти якого важко знайти достатньо ладану, аби його заглушити»⁶.

Однак критикуючи Церкву, майже всі політичні сили, окрім хіба що революційних демократів, сходилися в одному, що майбутнє держави без неї неможливе, традиційно продовжуючи вбачати в Церкві господаря духовності суспільства. Урядові кола, своєю чергою, воліли і далі покладатися на Церкву у її «відповідальності» не тільки за моральність громадян, але й за їхнє виховання й утримання у межах державницької ідеології. Адже в той час, коли рішення ключового питання — скасування кріпацтва — перейшло у практичну площину, суспільству і уряду знадобився освічений, благонадійний та благообразний сільський парох, шанований сільською громадою і сповнений бажання активно працювати, допомагаючи звільненим селянам знайти себе в нових суспільно-політичних умовах. А відтак надто важливими виявилися проблеми організації парафіяльного життя. Тож поволі критика ставала більш конструктивною, зосереджуючись передусім на виявленні об'єктивних причин та виборі засобів для подолання катастрофічного стану справ у цій галузі життя.

З'ясувалося, що низький моральний та професійний рівень більшості панотців спричинений відсталістю і застарілістю навчального процесу у духовних навчальних закладах, його зміст був до того ж відірваний від життя настільки, що випускники часто навіть не знали порядку богослужіння. Невизначеність у питанні матеріального забезпечення членів причтів змушувала їх «тягнути» з парафіян, а також ускладнювала побут великої частини священицьких родин важкою сільськогосподарською працею. Неможливість представникам білого духовництва (набагато більш чисельного) обіймати бодай невеликі керівні по-

сади в церковному управлінні, й зокрема у навчальних закладах, поступово призвела до непорозумінь між ними та «ученими монахами», які формували вищі сходинки ієрархії. Глибока бюрократизація єпархіального та синодального управління стала однією з основних причин процвітання корупції. Відокремленість духовного стану, неможливість перейти із мирян в духівництво і навпаки — відсутність власного вибору життєвого шляху у дітей духівництва — були визнані за очевидний рудимент, котрий породив систему, за якої в священники йшли не за власним бажанням і переконаннями, а за примусом, що було принципово згубним для служителя церкви. Зрештою, станова замкнутість призвела до неконтрольованого росту чисельності духівництва та великої армії священників «без місця», що створювало додаткові проблеми для влади⁷. Відтак подолання млявості церковно-парафіяльного життя та підвищення авторитету священника в очах суспільства вважалися можливими тільки за умов проведення докорінних змін у церковній сфері.

Свої пропозиції небайдужі висловлювали у відповідних «записках», що почали надходити на ім'я молодого імператора. Популярність теми із самого початку нового царювання забезпечувалася особистим зацікавленням монарха. Проте його увага до проблем церкви до початку 1860-х рр. мала однобокий характер, зосереджуючись переважно на бажанні підсилити позиції православ'я в західних провінціях, зокрема в єпархіях Правобережної України, де церква традиційно використовувалася як важливий інструмент русифікації.

Вирішальний вплив на урядову церковну політику судилося справити відомому державному діячеві реформаторської доби — Петру Валуєву. Він не тільки став основним автором і організатором нововведень у церковній сфері, йому вдалося, уміло використовуючи політичне значення православ'я в губерніях колишньої польської держави, спрямувати височайшу думку до розуміння необхідності проведення церковної реформи, причому у загальноімперському масштабі. Своє *sredo* у церковному питанні П. Валуєв висловив ще на початку нового царювання, у записці «Дума русского во второй половине 1855 г.», котра стала вдалим стартом блискучої кар'єри, привернувши прихильну увагу Олександра II. Розмірковуючи про конфесійну політику, в котрій Православна церква виглядала швидше негативним героєм, активно використовуючи поліцейські методи в процесах виключно релігійного характеру, майбутній голова МВС заявив, що не держава, а суспільство має підтримувати церкву⁸. В подальшому, коли з легкої руки І. Белюстіна важке матеріальне становище духівництва та згубні наслідки його станової відокремленості стали найактуальнішою темою при розгляді церковних проблем⁹, Валуєв у новій записці «Ряд мыслей по поводу крестьянского вопроса»¹⁰ розвиває свою попередню думку стосовно того, що не держава, а суспільство має церкву не тільки підтримувати, а й утримувати, оскільки, як коректно формулює політик, «...утримання Православної Церкви урядом принижує її і зводить пастирів до рівня чиновників»¹¹. Ця, до речі, вигідна для державного бюджету теза, стає лейтмотивом всіх наступних пропозицій урядовця, особливо відчутним у контексті майбутньої реформи парафіяльного устрою.

Обійнявши 1861 р. посаду міністра внутрішніх справ, П. Валуєв розпочинає втілювати у життя свої плани церковних реформ, цілком конкретний проект яких без зайвих зволікань подає імператорові. Програма перетворень бачилася міністру дуже обширною. Оскільки у авангарді внутрішньополітичних проблем у зв'язку із Кріпосницькою реформою 1861 р. стояли питання всебічного влаштування селянського стану, на перший план висувалися тісно пов'язані з ним проблеми парафіяльного життя, а саме — покращення добробуту членів сільських причтів, що мало стати першочерговим у шереху майбутніх перетворень у церковній сфері.

Тож вже наприкінці першого року роботи на новій посаді енергійний міністр отримав дозвіл імператора на створення спеціального Комітету для розробки плану церковних реформ. Він був сформований не скільки із конкретних осіб, скільки із посад, що свідчить про націленість на його довготривалу роботу, протягом якої склад Комітету лишався б принципово незмінним. Крім міністрів внутрішніх справ і держмайна, очільника III Відділення, обер-прокурора Синоду та згодом і його заступника, до складу Комітету були включені два представники церковної ієрархії.

Залучення представників єпископату до урядових установ — чергова новація Валуєва — було одним із способів модернізувати процес втручання світської влади у внутрішньоцерковну сферу, яку буде захищати, як добре розумів міністр, церковна ієрархія. З цією метою він спершу спробував включити єпископів до складу Держради, «як в усіх європейських країнах», однак, натрапивши на категоричну протидію московського митрополита Філарета, був змушений назавжди відмовитись від цієї ідеї.

Стратегія поведінки церковних ієрархів у нових політичних умовах розроблялася не на засіданнях Синоду, який був здебільшого установою безликою (більшість присутніх там членів не мали жодного політичного впливу¹²), а в особистісних контактах, резонансних заявах та вчинках головно трьох митрополитів: Московського — Філарета (Дроздова), Петербурзького — Ісидора (Нікольського) і Київського — Арсенія (Москвіна). Адже вони обіймали у тогочасному імперському православ'ї найвищі церковні посади, були вхожі до «високої політики» і, найважливіше, в різній мірі користувалися прихильністю імператора, а відтак мали певний вплив на процес формування внутрішньої політики. Ісидор, приміром, як Петербурзький митрополит був постійним і першоприсутнім членом Синоду. Як колишній екзарх Грузії та Київський митрополит, він, цілком виправдавши на цих посадах сподівання вищої влади, мав всі можливі для духовництва державні нагороди¹³. Молодший за віком Арсеній, котрий 1860 р. заступив Ісидора на Київській митрополічій кафедрі, також помітно прислужився престолові, вперше звернувши на себе монаршу увагу ще 1835 р. на посаді єпископа Тамбовського і Шацького, зміцнивши політичне реноме на посаді Волинського преосвященного, де конфесійна політика Церкви та національна політика держави мали, як відомо, умовну межу¹⁴. І, зрештою, загально визнаний церковний лідер Московський митрополит Філарет, найавторитетніший та найстарший ієрарх РПЦ. Переживши розквіт кар'єри

у часи Олександра I і певну опалу за миколаївських/протасівських часів, у переддень та протягом першого десятиліття реформ він продовжував справляти відчутний вплив у владних ешелонах, зокрема у сфері церковних реформ. І хоча його позиція на державному рівні враховувалася менше, ніж за часів Олександра I, серед тогочасних ієрархів він користувався авторитетом¹⁵.

Перебуваючи у центрі мережевої структури стосунків всередині церковної ієрархії, Філарет істотно впливав на формування позиції Церкви та моделі поведінки єпископату у «нові часи», оскільки завдяки усталеній структурі неформальних зв'язків він мав можливість шляхом листування впливати на переконання і дії архієреїв. Поважний вік, багатолітнє ректорство у Московській духовній академії, котра випустила чимало майбутніх єпархіальних владик, глибокий розум, широка ерудиція, феноменальна обізнаність з історією християнства і церковного права, ораторський та полемічний дар (за надзвичайну красномовність проповідей Філарета називали «московським Златоустом»), а головне, сповнена гідності поведінка справжнього ієрарха Церкви — апостольського наступника — поставили його у ряд визначних особистостей цілої епохи. Його авторитету інколи боялися, оскільки наближеність до вищих сфер влади надавала особливої ваги судженням митрополита та породила славу найавторитетнішого архієрея, до якого зверталися зі спірними питаннями, обминаючи навіть Синод.

Погляди Валуєва щодо способів модернізації церковного життя викликали роздратування означених ієрархів. Одночасно із намаганням захистити внутрішньоцерковне життя від надмірного втручання світської влади, Церква звикла покладатись на допомогу держави у конфесійних протистояннях, оскільки у історичній ретроспективі вони завжди мали політичне підґрунтя, а також потребувала і матеріальної підтримки, необхідність якої стала життєво важливою після секуляризації наприкінці XVIII ст. Тож у реформаторських планах впливового міністра, попри всю їхню зовнішню куртуазність, ієрархи уgliedили небезпеку. «Не должно обманываться: мы живем в век жестокого гонения на св. веру и Церковь под видом коварного о них попечения» — нарікав митрополит Київський Арсеній, повідомляючи останні столичні новини Костромському архієпископові¹⁶.

Однак не наважуючись чинити відкритий опір, впливові ієрархи включилися у політичну гру: підтримуючи реформаторські наміри у вирішенні більшості нагальних питань у церковній сфері, вони одночасно прагнули відстоювати власні інтереси, виступаючи проти надмірного світського втручання у церковні справи і намагаючись зберегти та за нагоди розширити державну матеріальну підтримку Церкви¹⁷. Саме тому, приміром, Філарет погодився на поштиві, але наполегливі пропозиції Валуєва взяти участь у процесі підготовки Парафіяльної реформи.

Суттєвих переваг у внутрішньополітичних колізіях навколо церковної реформи, зокрема реформи парафіяльного устрою, єпископату надавала незвична в цілому для XIX ст. узгодженість із обер-прокурорами Синоду, яка спостерігається протягом першої половини 1860-х рр. і була наслідком стратегічно

правильної позиції митрополита Філарета. Противник різких змін, він не підтримував гучних пропозицій про повернення інституту патріаршества та практики церковних соборів, вважаючи, що домагатися більшої уваги і поваги до церковної влади варто легітимним шляхом, котрий необхідно пройти маленькими виваженими кроками. Серед успіхів, яких вдалося досягти на цьому шляху, була прихильність, яку виказували обер-прокурори Синоду, граф О. Толстой (1856–1862) та О. Ахматов (1862–1865), виступаючи в урядових сферах і особисто перед імператором виразниками і провідниками багатьох інтересів ієрархії у ході підготовки і здійснення реформ у церковній сфері.

Ієрархію підтримало також і рядове духовництво, і не тільки через характерну для церковного середовища ідеологічну та побутову залежність від єпархіяльних владик — еліта духовництва, дійсно співчуваючи ідеям покращення свого матеріального стану та суспільного статусу, чекала від уряду, відповідно до духу часу, врахування власних побажань¹⁸. Натомість вони раптово опинились під впливом велетенського масиву відвертого негативу на свою адресу, що швидко заповнив шпальти періодичних видань. Оговтуючись від першого шоку, і поступово звикаючи до відкритого обговорення своїх станових проблем, духовництво намагалося одночасно і захиститись, і привернути увагу до власних думок щодо майбутніх змін у своєму житті. Так народжується новий зміст і стиль розквітлої церковної публіцистики, який розвивається втрачаючи на шляху своєї модернізації важкозрозумілі читачам літературні прийоми, народжені канонами попередніх століть. За посередництвом духовної періодики («Епархияльные ведомости», «Православное обозрение», «Духовная беседа», «Православный собеседник», «Приложения к творениям св. отец», «Труды Киевской духовной академии», «Руководство для сельских пастырей» та ін.), редакції котрих контролювалися ієрархами, в епоху Великих реформ формується, між іншим, становий менталітет духовництва — професійна свідомість, виразником якої стає поступово сформована дієва церковна громадськість (від єпископів до парохів і певної частини мирян)¹⁹. Ставлячи обставини «мира сего» понад іншими, більш піднесеними²⁰, духовництво на чолі з провідними архієреями стало на захисті корпоративних інтересів.

Селянська реформа 1861 р. актуалізувала не тільки проблему влаштування парафіяльного життя. Не меншої, а то й набагато більшої популярності набула проблема влаштування народної освіти. Як відомо, новий імператор від самого початку цікавився станом освіти, зокрема проблемою модернізації початкових шкіл для селян, зважаючи на перспективи глобальних змін у їхньому становищі. Тож тодішній міністр освіти Авраам Норов, намагаючись діяти у фарватері нових суспільно-політичних настроїв, демонстрував доволі прогресивні погляди, принаймні, як на середину 1850-х рр., висловлюючись, зокрема, на користь інтенсивнішого залучення селян до системи початкової освіти, що потребувало розробки нової модернізованої програми. Тому Учбовий комітет при Міністерстві народної освіти, відновивши свою роботу у складі високоповажних професорів-педагогів, зробив це одним із своїх першочергових завдань поміж інших проблем освітньої царини.

Сфера діяльності народних шкіл, попри незначну, у державних масштабах, їхню кількість потребувала серйозного коригування. Аби успішно залучити селян до системи загальної початкової освіти, потрібно було передусім вжити урядових заходів з уніфікації управління школами, створення достатньої матеріальної і педагогічної бази для їхнього функціонування. Адже за традицією попередніх років мережа сільських початкових шкіл знаходилася у відомстві кількох міністерств: народної освіти, держмайна, уділів, фінансів, внутрішніх справ, а також Св. Синоду (школи при парафіяльних церквах) і IV Відділення. Формально з 1825 р. усі школи знаходилися у віданні відповідних шкільних округ на чолі з кураторами, однак насправді керувалися із відомств-патронів, котрі згідно до власних можливостей і пріоритетів визначали зміст навчальних програм, підшукували учителів та формували шкільний бюджет.

Залишаючись чиновником консервативних миколаївських часів, А. Норов не відійшов від традиції звертатися до Церкви як до головної опікувачки елементарної освіти простолюдинів²¹. У той час, коли тільки починали лунати поодинокі голоси апологетів необхідності надання селянським дітям широкої сучасної освіти, на урядовому рівні вона асоціювалася передусім із релігійним вихованням, а навчання читанню, письму та елементарним арифметичним діям вважалося при цьому вельми бажаним, але другорядним.

На відповідні зміни у «видах правительства», а також на швидко прогресуюче зростання уваги до селян з боку освічених верств суспільства Св. Синод, своєю чергою, відізвався розпорядженням (1855 р.), котре зобов'язувало архієреїв зібрати та надіслати відомості про всі існуючі по їхніх єпархіях початкові школи та всі приклади участі духовництва у справі народної освіти. Однак священики реагували на черговий заклик керівництва мляво, діючи за сценарієм попередніх часів, коли більшість сільських панотців воліли спокійно перечекати черговий сплеск урядової уваги. Тож відомості, що надійшли до Синоду у 1857 р., попри зарахування до них кількості учнів не тільки церковних, а й усіх решти шкіл, на підставі наявності у їхніх навчальних програмах Закону Божого, були маловтішними²².

Розпочатий височайшим указом процес підготовки звільнення селян, швидко просуваючись, сприяв підсиленню урядової уваги до шкільного питання, вводячи його, зокрема, у контекст національної політики у «проблемних» в цьому відношенні регіонах, одним із яких були і губернії Правобережної України. Тут місцеві селяни опинилися у епіцентрі імперської культурної інтеграційної політики, у ході здійснення якої від місцевої влади постійно вимагали вживання заходів з підсилення в регіоні «руського елемента»²³. Дії київського генерал-губернатора І. Васильчикова у цьому напрямі підхльостувала термінова необхідність покласти край надзвичайній активізації польської ініціативи у даному питанні. Не маючи у розпорядженні достатньо матеріальних і людських ресурсів, генерал-губернатор (за сумісництвом — куратор Київської шкільної округи) мусив знову ж таки звернутися до Церкви. За чітким визначенням публіциста початку ХХ ст., «распря с поляками начала 1860-х указала на громадное значение православия и православного духовенства в западном крае»²⁴.

Місцева церковна влада вельми уважно поставилася до звернення генерал-губернатора. Київський митрополит Ісидор, досвідчений адміністратор, цілком усвідомлюючи політичну роль православної Церкви у національних окраїнах, а також намагаючись запобігти згубним наслідкам запровадження польських католицьких шкіл у підвідомчому краї, віддав відповідне розпорядження місцевому духовництву. Порозуміння місцевої цивільної та церковної влади призвело до очікуваного результату — Київська єпархія подала вірець спроможності духовництва опікуватися школами, які протягом 1859–1860-х рр. почали активно виникати за сприяння місцевих священників. Попри те, що їхня просвітницька діяльність більше була із розряду вірецьвих (як от, приміром, «лебединцевські школи») ²⁵, місцева цивільна та церковна влада скористалися ними як прикладом, що доводив слушність звернення до Церкви у даному питанні.

Св. Синод, бажаючи розвинути успіх, наказав благочинним трьох єпархій регіону активно сприяти заснуванню початкових шкіл по сільських парафіях ²⁶. Найбільш виразні сюжети шкільної діяльності київського духовництва потрапили у пресу, і зрештою, увійшовши до генерал-губернаторського звіту про стан Південно-Західного краю, сподобилися схвалення імператора. Таким чином, у переддень процесу підготовки церковних реформ та утворення «валуєвського» Комітету у владних сферах розглядалася можливість доручити духовництву розв'язання однієї з найактуальніших проблем — організацію опіки над освітою селянських дітей, що природно підсилило урядову увагу до проблем парафіяльного життя.

Однак якщо на початку століття провідні інтелектуали характеризували як мудрі урядові наміри поєднати сан духовних пастирів із посадами сільських вчителів ²⁷, у добу Великих реформ, що кардинально змінили інтелектуальний клімат, церковні школи вже не могли задовольнити вимог захопленого мріями прогресу суспільства. У країні, де кожному освічену людину хвилювали проблеми народної освіти, дискусії навколо яких заповнювали шпальти всіх без виключення періодичних видань, а у суспільній думці запанувало зневажливо-іронічне, у кращому випадку, ставлення до духовництва, схвальних оцінок його шкільної діяльності годі було й чекати. Проти ідеї віддати цей найбільш прогресивний із тогочасних модернізаційних задумів під опіку найвідсталішій, за загальним переконанням, верстві тогочасного суспільства постали навіть дуже помірковані ліберали.

Сам київський генерал-губернатор відкрито визнавав, що виступив ініціатором активізації шкільної діяльності священників мимоволі і вважав це за тимчасову міру ²⁸. Паралельно він разом із новопризначеним куратором Київської шкільної округи, славнозвісним лібералом і реформатором освітньої сфери Миколою Пироговим, вдався до розробки плану влаштування пореформених сільських початкових шкіл, який передбачав підготовку учителів із селян у спеціальних педагогічних семінаріях.

Новий міністр народної освіти Євген Ковалевський, призначений 1859 р., попри репутацію ліберала і прогресиста, мусив спочатку визнати, що за тотальної відсутності освічених кадрів у периферії, особливо у сільській місце-

вості, парох тут був ледве не єдиною особою із більш-менш пристойним рівнем освіти, причому вважався таким навіть за умов наявності лише училищного диплому, не кажучи вже про рівень риторів, богословів та, в поодиноких випадках, філософів²⁹. Тож спершу новому міністрові «нічого не лишалося» як змиритися із існуючим статус-кво у двох ключових аспектах влаштування початкової освіти — відомчої приналежності шкіл та їх кадрового забезпечення³⁰. Тимчасовість такої позиції щодо освітньої ролі Церкви незабаром стала очевидною — розроблений і прийнятий у 1860 р. Учебним комітетом під патронатом нового міністра «Проект статуту нижчих і середніх училищ відомства Міністерства народної освіти»³¹ не залишав сумнівів щодо справжніх намірів Є. Ковалевського та солідарних із ним урядовців — здійснити поступове звільнення початкової освіти від будь-якої опіки з боку Церкви, перепідпорядкувавши всі існуючі дотепер народні школи Міністерству народної освіти.

Здійснення задуманого потребувало згоди усіх відомств-патронів вже існуючих шкіл, для чого Є. Ковалевський наполегливо пропонував утворити міжвідомчий Особливий комітет для обговорення і складання загального Плану влаштування сільських елементарних шкіл³², з чим погодився Олександр П. Таким чином, за ініціативи Є. Ковалевського під впливом рекомендацій щодо організації початкової освіти селян від Комісій з питань підготовки Селянської реформи у колі питань з підготовки перетворень всієї державної освітньої системи окремою проблемою постало впорядкування початкових сільських шкіл. До означеного Комітету, котрий розпочав роботу весною 1861 р., увійшли представники всіх зацікавлених відомств, у тому числі сам Є. Ковалевський як очільник Міністерства народної освіти і П. Валувєв, щойно призначений міністром внутрішніх справ. Від «церковного відомства» до Комітету було запрошено князя Сергія Урусова, що обіймав у Св. Синоді посаду директора Духовно-учбового управління. Відзначимо, що паралельно із роботою означеного Особливого комітету, котрий з самого початку мав чіткий намір «усунути» Церкву від освітньої сфери, протягом літа–осені 1861 р. П. Валувєв обережно намагався отримати від імператора згоду на початок реформ в церковній сфері та залучити до процесу їхньої підготовки Московського митрополита Філарета та інших провідних ієрархів.

Перед Особливим комітетом постало непросте завдання: не вимагаючи від держави значних коштів на запровадження і утримання шкіл, забезпечити тим не менш швидке розширення їхньої мережі у сільській місцевості, віднайти учителів та уніфікувати зміст навчальних програм. Пропрацювавши кілька місяців, Комітет підготував «Проект загального плану влаштування народних училищ», згідно до якого утримання старих та фінансове сприяння організації кожної нової школи залишалися обов'язком кожного із зазначених відомств, у тому числі, відповідно, Св. Синода. Одночасно «Проектом плану...» передбачалося поступово звільнити духівництво від викладання у всіх школах, навіть організованих сільськими парохами, а надати вчительські посади спеціальним учителям, підготовка яких проголошувалася першочерговим завданням. Щодо загального контролю за процесом навчання і змістом навчальних програм,

«Проект плану...» висловився за підкорення усіх шкіл Міністерству народної освіти через губернських директорів училищ та підлеглих ним спеціальних повітових наглядачів. Однак для безпосереднього спостереження за напрямком навчання у кожній сільській школі лишалася одна кандидатура — місцевого священика, з чим «Проект плану...» мусив погодитись. Не торкаючись фінансового боку справи, про що детальніше мова піде далі, пропонувалося, що у новій системі священики мали увійти у підпорядкування Міністерству народної освіти, причому навіть стосовно своїх власних шкіл, з неабиякими труднощами ними організованих.

З результатами роботи Комітету Церква була категорично незгодна. Ієрархи, зокрема митрополити Ісидор і Арсеній, угледіли в них нехтування не стільки своїми досягненнями в освітній справі, скільки вияв загальної тенденції зневажливого ставлення до Церкви, що було особливо небезпечним у світлі розпочатого процесу державних перетворень у її сфері. Таким чином в процесі підготовки «Проекту плану...» вперше виник відкритий конфлікт між Св. Синодом (за підтримки обер-прокурором О. Толстим позиції ієрархів у даному питанні) та Міністерством народної освіти за право контролювати сферу початкової освіти селян — відкритий протест від імені Церкви містило «особое мнение» князя С. Урусова.

Втім розпочавши відкрите протистояння із Св. Синодом, міністр освіти виявив неприпустиму категоричність: наскільки зовні виважено і обережно по відношенню до поважних церковних ієрархів намагався діяти здібний у політичній казуїстиці П. Валуєв, настільки подібною до танцю слона у посудній крамниці виявилася відверта спроба Є. Ковалевського відтіснити Церкву від сфери, у котрій вона ще нещодавно шанобливо визнавалася господинею.

Тож не дивно, що незабаром Міністерство народної освіти очолив новий міністр — Юхим Путятін. Відставний морський адмірал, далекий як від освітньої сфери в цілому, так і від освітніх політичних баталій, Ю. Путятін проте був ставлеником московського митрополита Філарета та обер-прокурора Синоду О. Толстого³³. Відтак його призначення було, ймовірно, продиктоване необхідністю пом'якшити категоричність попередника. Новий міністр освіти цілком виправдав сподівання ієрархів, виступаючи протягом свого короткого (піврічного) перебування на посаді із зворотною ініціативою — доручити Церкві завідування всіма народними школами, незалежно від того, хто їх запровадив³⁴. Відтоді до початку наступного, 1862 р., претензії Церкви в освітній сфері опинилися під захистом міцного урядового тандему із міністра освіти та обер-прокурора Синоду.

Аби довести на найвищому рівні правомірність своєї точки зору обидва урядовці намагались оперувати переконливими аргументами. Такими стали передусім задекларовані церковною владою неймовірно високі кількісні показники вже діючих церковних шкіл у єпархіях Правобережної України (зокрема в Київській, де протягом 1860 р. кількість церковних шкіл зросла з 385 до 1064, що дало змогу навчати більш ніж 20 тис. дітей³⁵). Інформація про успіхи церковного шкільництва подавалися у вигідному порівнянні із відповідною діяль-

ністю Міністерства народної освіти, яке за той самий період буцімто спромоглося на відкриття лише 20 шкіл у межах Київської шкільної округи³⁶.

Крім того, Ю. Путятін і О. Толстой наголошували, що релігійне спрямування виховання в церковних школах стане на заваді розповсюдження небажаних настроїв в народі. І зрештою, Ю. Путятін пропонував в такий спосіб частково вирішити актуалізовану на урядовому рівні П. Валуєвим проблему матеріального становища сільських парохів («духовенство по истине богато только скудостью средств к жизни») адже вони змогли б отримувати певну грошову винагороду, передбачену проектом вчителям та законовчителям³⁷. Цей останній аргумент викликав, ймовірно, введення проблеми організації народної освіти у контекст обговорення проекту реформи парафіяльного життя, адже до статей видатків сільських громад на церковну сферу відтепер пропонувалося зарахувати і утримання церковної школи. Відтак у переліку завдань, котрі стояли перед Комітетом з підготовки церковних реформ, з'явилося наступне — «открыть духовенству способы ближайшего участия в приходских сельских училищах». Оскільки надзвичайна активізація шкільної діяльності духівництва в цей період спостерігалася виключно у єпархіях Південно-Західного краю, де до неї долучився новий Київський митрополит Арсеній (1860 р.) — активний захисник церковних інтересів у сферах високої політики — можна зрозуміти, якої ваги надавала київським школам «церковна партія» валуєвського Комітету.

Обер-прокурор Св. Синоду О. Толстой особисто доповів імператорові про велику кількість старих та щойно відкритих протягом 1859–1861 рр. церковних шкіл. Монарх був настільки приємно вражений цим, що висловив бажання особисто контролювати це питання, отримуючи щомісячну статистику з даного предмету, про що Синод терміново розіслав розпорядження єпархіальним владикам. Через кілька місяців Св. Синод, в черговий раз намагаючись привернути імператорську та суспільну увагу до відкритих духівництвом народних шкіл, домагається спеціального імператорського указу про визнання позитивним досвіду організації церковно-парафіяльних шкіл, накопиченого у Київській єпархії під керівництвом місцевого митрополита.

Про ключове значення шкільної діяльності духівництва Правобережної України під керівництвом завзятого митрополита Арсенія йтиметься докладно у відповідному сюжеті. Тепер зауважимо, що користуючись такою ласкою імператора, О. Толстой отримав дозвіл обговорити «Проект загального Плану влаштування сільських елементарних шкіл» у Св. Синоді — вже одне це можна розцінити як серйозне досягнення Церкви у політичній грі навколо початкових шкіл. Тим більше не минуло й місяця, як підтриманий новим міністром освіти, протест Синоду проти «Проекту плану...» одночасно із новим проектом Путятіна–Толстого про підпорядкування початкових шкіл усіх відомств Св. Синоду опинилися у Головному комітеті з влаштування селянського стану та Державній раді. Отже, наприкінці 1861 р. здавалося, що невеличкий крок відділяє Церкву від імператорського указу, яким вона буде визнана головною опікувачкою початкової освіти звільнених селян, що між іншим, істотно підвищить її сус-

пільний статус та відкриє для неї широкі перспективи на шляху боротьби за врахування корпоративних інтересів у ході підготовки Парафіяльної реформи.

(Далі буде)

¹ Римский С. Церковная реформа 60–70-х гг. XIX века // Отечественная история. — 1995. — № 2. — С. 166.

² Бежанидзе Г. П.А. Валуев и его проект реформы Государственного Совета [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://pravmisl.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=355.

³ Яковлев А. Митрополит Филарет (Дроздов) // Вопросы истории. — 2008. — № 10. — С. 24–39.

⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (Далі — ІР НБУВ), ф. XIII, спр. 5313, арк. 1.

⁵ Федоров В. Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700–1917. — Москва, 2003. — С. 211.

⁶ Цит. митрополита Філарета (Дроздова) за: Яковлев А. Митрополит Филарет (Дроздов) // Вопросы истории. — 2008. — № 10. — С. 38.

⁷ Папков А. Церковно-общественные вопросы в эпоху царя-освободителя (1855–1870) // Русский вестник. — 1901. — № 1/3. — С. 198–199.

⁸ Дума русского во второй половине 1855 г. // Русская старина. — 1891. — № 5. — С. 356–358.

⁹ Федоров В. Указ. соч. — С. 211.

¹⁰ Римский С. Церковная реформа 60–70-х гг. XIX века. — С. 170.

¹¹ Дневник П.А. Валуева, министра внутренних дел. В двух томах. — Москва, 1961.

¹² Алексеева С. Святейший Синод в системе высших и центральных государственных учреждений пореформенной России 1856–1904 гг. — Санкт-Петербург, 2003. — С. 56.

¹³ Там же. — С. 47.

¹⁴ ІР НБУВ, ф. 160, спр. 859, арк. 23.

¹⁵ Журавлева О. Епархиальная практика и церковно-государственная деятельность московского митрополита Филарета (Дроздова). 1821–1867: автореф. дис... к.и.н. — Санкт-Петербург, 2003.

¹⁶ Письма киевского митрополита Арсения (Москвина) // Русский архив. — 1892. — № 2. — С. 209.

¹⁷ Папков А. Указ. соч. — С. 196; Журавлева О. Указ. соч.

¹⁸ Борзаковский П. В бурсе-семинарии (Из воспоминаний) // Киевская Старина. — 1903. — Июль–август. — С. 189–190.

¹⁹ Фриз Г. Менталитет приходского священника: «Мнения» об улучшении быта духовенства 1863 г. (Владимирская епархия) // Провинциальное духовенство дореволюционной России. Вып. 3. — Тверь, 2008; Freeze G. The parish clergy in XIX century Russia, Princeton, 1983; Освальт Ю. Духовенство и реформа приходской жизни. 1861–1865 // Вопросы истории. — 1993. — № 11/12. — С. 140–149; Римский С. Российская церковь в эпоху великих реформ. — Москва, 1999.

²⁰ Мраморнов А. К вопросу о биографическом методе в изучении истории русской церкви // Вестник МГУ. — Серия 8: История. — 2005. — № 5. — С. 46.

²¹ *Рождественский С.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802–1902. Санкт-Петербург, 1902. — С. 353.

²² *Булашев Г.* Очерк деятельности по народному образованию Арсения (Москвина), митрополита Киевского и Галицкого // Народное образование. — 1894. — Кн. 4. — С. 101–102.

²³ *Миллер А.* Украинский вопрос в политике властей и в русском общественном мнении (вторая половина XIX века). — Санкт-Петербург, 2000. — С. 77–78.

²⁴ *Папков А.* Указ. соч. — С. 199.

²⁵ *Степаненко Г.* «Киевский почин» о. Петра Лебединцева: попытка микроисторического анализа // Проблемы історії України XIX — початку XX ст. — К., 2008. — Вип. 17.

²⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442, оп. 809, спр. 53, ч. 3.

²⁷ Цит за: *Булашев Г.* Указ. соч. // Народная школа. — 1896. — № 4. — С. 88.

²⁸ *Булашев Г.* Указ. соч. // Народная школа. — С. 103; *Алексеева С.* Указ. соч. С. 223.

²⁹ *Чернявский М.* В бурсе-семинарии (Из воспоминаний) // Киевская Старина. — 1903. — Июль–август. — С. 174.

³⁰ *Булашев Г.* Указ. соч. // Народная школа. — С. 104.

³¹ Проект був надрукований у «Журнале Министерства народного просвещения», 1860, ч. СЛ.

³² *Барсов Т.* Святейший Синод в его прошлом. — Санкт-Петербург, 1896. — С. 27.

³³ *Алексеева С.* Указ. соч. — С. 224; *Ершов А.* Народное образование и бюрократия после 1861 года / Окремий відбиток статті із журналу «Образование», 1908. — № 4. — С. 15.

³⁴ *Стафёрова Е. А.В.* Головнин и либеральные реформы в просвещении (первая половина 1860-х). — Москва, 2007. — С. 245.

³⁵ Основа. — 1862. — № 1. — С. 90.

³⁶ О характере и деятелях народного образования / Извлечено из Вестника Юго-Западной и Западной России за февраль 1863 года. — К., 1863. — С. 34.

³⁷ *Благовидов Ф.* Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование императора Александра II. — Казань, 1891. — С. 32.

РОЗДІЛ VI

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 070.13 (477) «19»

О.Ю. Кирієнко
(м. Київ)

«ЦЕНЗУРНА РЕФОРМА 1865 р.» В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті на основі аналізу основних праць дослідників розглядаються погляди й оцінки вчених дорадянської, радянської та сучасної доби на причини, сутність і значення цензурної реформи 1865 р. Здійснено також спробу подолання деяких стереотипних тверджень щодо реформаторського кроку імперської влади Росії в інформаційній сфері.

Ключові слова: цензурна реформа, попередня та каральна цензура, Головне управління у справах друку, «революційна ситуація», журналістика, книговидання.

В статье на основе анализа основных работ исследователей рассматриваются взгляды и оценки ученых досоветской, советской и современной эпохи на причины, сущность и значение цензурной реформы 1865 г. Осуществлена также попытка преодоления некоторых стереотипных утверждений реформаторского шага имперской власти России в информационной сфере.

Ключевые слова: цензурная реформа, предварительная и карательная цензура, Главное управление по делам печати, «революционная ситуация», журналистика, книгоиздание.

In the article major researchers' point of views on censorship reform in 1865 have been analyzed. Some historical statements overstated.

Keywords: censorship, Department of Press, «revolutionary situation», journalism, book publishing.

Доба «великих реформ» в Російській імперії одна з ключових проблем другої половини ХІХ ст., яка стала предметом наукового вивчення із самого початку виникнення цього явища. Нині перед дослідниками постає завдання комплексного дослідження проблеми підготовки, впровадження та наслідків соціально-економічних, культурницьких й адміністративних реформ, здійснених

урядом Російської імперії. Ряд уже досліджених, здавалося б, висвітлених аспектів потребує на основі нових методологічних підходів докорінного переосмислення. Не винятком є і так звана «цензурна реформа 1865 р.», яка ще у ХІХ ст. мала діаметрально протилежні трактування, а у радянський час, незважаючи на один загальноприйнятий методологічний підхід, отримувала різні модифіковані версії причини, суті та значення зробленого реформаторського кроку.

По аналогії з ключовою реформою «доби капіталістичної модернізації Росії» — селянською, — цензурній реформі передувала довготривала підготовча робота: створювалися чисельні комісії, складалися різноманітні проекти тощо. Першим кроком такого реформування став указ імператора Олександра ІІ від 23 січня 1858 р. про ліквідацію відомчої цензури. На наше переконання, ліквідацію відомчої цензури не слід розглядати як елемент послаблення цензурного режиму у Російській імперії, оскільки замість установ відомчої цензури до складу Петербурзького цензурного комітету вводилися посади «довірених чиновників» із міністерств та відомств Російської імперії, які консультували цензорів із питань пов'язаних із цензуруванням спеціальної літератури, у тому числі і на військову, фінансову, освітню тематику¹.

У 1862 р. завершила свою роботу спеціальна комісія по розробці нового цензурного статуту. Її результати були втілені у закон від 10 березня 1862 р. та «Тимчасові правила для керівництва цензурою» від 12 травня 1862 р.² Згідно з цим законом були розмежовані цензурні функції між Міністерством внутрішніх справ, яке займалося наглядом за друком і діяльністю цензорів, та Міністерством народної освіти, на яке покладалося виконання всіх інших зобов'язань по цензурі. Водночас посилювалася функція МВС: замість Головного управління цензури утворилася Рада міністра внутрішніх справ із питань друку, основна роль в управлінні цензурою перейшла до міністра поліцейного відомства³. Після прийняття «Тимчасових правил для керівництва цензурою» продовжилася робота по розробці постійнодіючого цензурного нормативно-правового акта. Так, 14 січня 1863 р. за указом імператора Олександра ІІ було утворено комісію по виробленню нового цензурного статуту, яку очолив князь Д. Оболенський. Нагляд за роботою комісії покладался на Раду у справах книговидання при МВС⁴.

24 березня 1865 р. проект цензурного статуту був погоджений на загальному засіданні Ради міністрів з подальшим його затвердженням 6 квітня 1865 р. імператором. Тим самим проект здобув силу закону і відомий під назвою «Тимчасові правила про цензуру та друк від 6 квітня 1865 р.»⁵.

Переходячи від короткого опису реформування цензурного відомства у Російській імперії до аналізу історіографії цього процесу, варто зазначити, що зростання ролі інформації у сучасному світі, посилення її впливу на суспільно-політичні процеси та водночас усунення будь-яких перепон на шляху наукового пізнання посилюють зацікавленість істориків питаннями цензури та її інституціоналізаційним оформленням протягом ХІХ–ХХ ст. У зв'язку з цим проблематика розробки, ухвалення та впровадження у життя цензурної реформи 1865 р. у

Російській імперії має значну історіографічну базу, яка потребує відповідного аналізу та характеристики. Згадані нижче вчені у своїх працях намагалися підсумувати розвиток процесу дослідження цензури, надати певну оцінку працям попередників, проте, окремо питання історіографії реформування законодавчої й організаційної бази інституту цензури в Росії у період капіталістичної модернізації не розглядалося.

Дорадянська історіографія має значні напрацювання у царині цензури. Перші такі праці з'явилися ще на початку 1860-х рр. і були, власне, викликані необхідністю підсумування історичного досвіду функціонування цього соціокультурного феномену в Російській імперії та розробки на основі цієї емпірики проектів реформування нормативно-правової бази й структури відповідних органів. Серед таких емпіричних праць варто виділити «Исторические сведения о цензуре в России» та «Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 гг.», підготовлені П. Щербальським⁶. Якщо перша книга являє собою нарис історії цензурних установ у Росії з офіційного погляду, то друга є цінним джерелом із нормативно-правового регулювання у сфері цензури. Для дорадянської російської історіографії характерним є те, що автори у переважній більшості зосереджувалися на переломних моментах і ключових подіях, як-то, прийняття Першого цензурного статуту, проведення цензурної реформи тощо. Такий підхід пояснюється тим, що дослідники намагалися прив'язати свої історичні екскурси до сучасної їм суспільно-політичної ситуації, розкрити свою політичну позицію. Найбільш поширеною була практика написання ювілейних статей та історичних довідок до ювілеїв цензурних реформ: П. Уголов⁷, Н. Енгельгард⁸, П. Фрідберг, В. Фукс⁹.

Загалом у дорадянській історіографії цензури за ідеологічним підходом слід виділяти два напрями: «офіційно-охоронний» та «буржуазно-ліберальний». Представники першого напрямку — П. Щербальський, С. Рождественський, О. Нотович, К. Арсеньев — пояснювали причину проведення реформ у сфері цензури прагненнями влади поліпшити стан свободи слова. Натомість представниками другого — А. Скабічевський, Н. Енгельгард, М. Лемке, Г. Джаншиєв, В. Розенберг, В. Якушкін — вважали, що зміни урядової політики у сфері друку були обумовлені посиленням ролі громадської думки в умовах зародження громадянського суспільства, появу якого пов'язували з «добою великих реформ»¹⁰.

Для представників «офіційно-охоронного» історіографічного напрямку було характерним розглядати історію цензури на основі правового підходу. Дослідників, серед яких більшість становили юристи, цікавила насамперед практика застосування цензурного законодавства. Представники цієї течії вивчали, по суті, історію цензурного права.

Дослідники «буржуазно-ліберального» напрямку (переважно літератори), навпаки, розглядали цензуру нібито «знизу» — як засіб обмеження і тиску влади на літературу та періодичну пресу. Вони вивчали історію цензури як частину історії літератури і майже не досліджували аспект законодавчої політики у цій галузі.

Серед праць дослідників дорадянського періоду слід окремо зупинитися на роботі Михайла Лемке «Епоха цензурних реформ 1859–1865 гг.», у якій учений проаналізував суспільну ситуацію довкола цензурних реформ, розкрив безпосередній процес вироблення основних змін, а також охарактеризував правові колізії, пов'язані із застосуванням нових цензурних норм. Учений аргументовано довів, що цензурна реформа в Російській імперії визначалася не лише «Тимчасовими правилами про цензуру та друк від 6 квітня 1865 р.», адже це був процес перманентних модифікацій, що розпочалися ще з середини XIX ст.¹¹ Дещо схожої думки дотримувався К. Арсеньєв, який у розвитку цензурного законодавства виокремив такі етапи: 1) 1855–1865 рр. — керівництво в цензурній політиці на основі законів та тимчасових циркулярів «Миколаївської епохи»; 2) вересень 1865 р. — листопад 1871 р. — період дії «Закону 6 квітня 1865 р.»; 3) листопад 1871 р. — травень 1872 р. — перегляд законів про друк; 4) 1872 р. — лютий 1880 р. — період реакції та застою; 5) березень 1880 р. — жовтень 1895 р. — спроба руху, нова реакція, новий застій¹².

Українські дослідники цього періоду історіографії (В. Антонович, М. Драгоманов, М. Грушевський, С. Єфремов, В. Науменко, П. Стебницький) свою увагу акцентували на характеристиці антиукраїнського цензурного законодавства, аналізували розвиток цензурної політики в «українському питанні», однак, щодо аспектів цензурної реформи 1865 р. вони обмежилися лише епізодичними згадками¹³.

У радянську добу абсолютизація марксистсько-ленінської методології обмежила можливості комплексного вивчення проблем цензури, яка розглядалася тільки як засіб боротьби самодержавства з революційними та прогресивними виданнями.

Радянська дослідниця Ю. Герасимова відстоювала думку, що «революційна ситуація» 50–60-х рр. XIX ст. змусила самодержавство піти на поступки і скасувати попередню цензуру для періодичних видань Москви та Петербурга, але водночас було посилено поліційні функції цензури і розгорнулися переслідування прогресивних періодичних видань¹⁴. Інша дослідниця В. Чернуха також відстоювала думку про вплив «революційної ситуації» на політику влади в області цензури. Водночас вона зазначала, що на курс цензурної політики імперського уряду почали впливати посилення ролі громадської думки у суспільно-політичному житті країни та необхідність влади рахуватися з нею. На думку В. Чернухи, поряд із застосуванням цензурних заходів для формування громадської думки, влада залучила до цього процесу підконтрольні її офіційні та офіціозні періодичні видання¹⁵. Таке твердження, на наш погляд, є цілком справедливим, особливо коли розглядати цензурне реформування 1860-х рр. та генезис Валуєвського циркуляра і, водночас, широку пропагандистську кампанію, проведену у російській офіціозній пресі з метою довести справедливість й обґрунтованість таких владних заходів.

Радянські дослідники Б. Валуєв, О. Бережной, П. Зайончковський, які займалися вивченням цензурної політики самодержавства у період 80-х рр. XIX ст. — на початку XX ст., обмежилися лише констатацією консервативного характеру цензурної реформи¹⁶.

Своєрідним підсумком дослідження цензурної реформи 1865 р. у радянський період стала кандидатська дисертація Н. Патрушевої, в якій авторка дійшла висновку, що зміни у цензурному законодавстві не можна оцінювати однозначно: одні статті «Тимчасових правил про цензуру і друк від 6 квітня 1865 р.» надавали періодичним виданням певну свободу, інші — різко знижували їхнє значення. Прийняті після 6 квітня 1865 р. зміни і доповнення у «Статуті про цензуру та друк» істотно розширили видавничі права столичної преси, однак великі суми завдатку, що вносилися столичними газетами і журналами, включали таке явище як «самоцензура» (у разі порушення цензурних норм завдаток конфіскувався уповноваженим на це органом) та унеможлилювали через брак коштів доступ до безцензурності виданням, орієнтованим на середні та нижчі прошарки населення. Попри все це, Н. Патрушева зазначила, що цензурна реформа 1865 р. була серйозним кроком уперед і започаткувала перехід старої системи попередньої цензури до закону про друк, заснованого на судовій відповідальності¹⁷.

У сучасній російській історичній науці досить потужним є напрям по дослідженню історії цензури та цензурної політики імперської доби. Так, серед дослідників, які займаються цими питаннями, найавторитетнішими і найвідомішими є Д. Бадалян, В. Березина, Л. Громов, В. Жирков, Н. Патрушева, Т. Полусмак¹⁸. Різні аспекти цензурної політики російського самодержавства знайшли своє відображення у кандидатських дисертаціях Т. Горяєвої, С. Григор'єва, Л. Гусмана, М. Євдокимова, Д. Іванова, М. Матвєєва, В. Москвіна, М. Павлова, М. Пшеничної, Л. Старкова, О. Суворова, С. Ячевського¹⁹.

Проаналізувавши розвиток цензури в Росії від її зародження і, практично, до сучасності, В. Жирков значну увагу приділив реформуванню законів щодо друку у 60-ті рр. XIX ст. Учений розглядає цензуру у нерозривній єдності з історією розвитку періодичної преси, аналізує взаємовпливи двох соціальних інститутів і дійшов висновку, що прийняття «Тимчасових правил про цензуру та друк від 6 квітня 1865 р.» в умовах жорсткого контролю за видавничою діяльністю слід вважати певним проривом. Він не погоджується з оцінкою радянських дослідників про те, що в «одній упряжці опинилися дві реформи: найліберальніша — судова і найреакційніша — цензурна». Реформа у сфері друку не виокремлювалася з-поміж решти, а йшла у рамках загального реформування та становлення нової соціально-політичної атмосфери. В. Жирков відмічає, що у пострєформенний період відбувався однаковий наступ влади на нові інститути: обмеження прав преси, судів, земств у порівнянні з нещодавно виданими нормативно-правовими актами. Це уповільнювало процес модернізації російського суспільства, але не змінювало його по суті²⁰.

Подібної позиції дотримується також Т. Полусмак. На її думку, в історії російської цензури 1865 р. став переломним роком, адже уряд офіційно визнав, що відмовляється від тотальної попередньої цензури і ніби бере на себе зобов'язання розширити права преси. Однак, цього неоголошеного зобов'язання не було виконано. Права друкованих видань продовжували урізати, робилися певні поступки тільки у разі зростання громадського обурення²¹.

Зміна методологічних підходів та поглиблення вивчення цензурної практики протягом другої половини XIX ст. дозволили Н. Патрушевій на сучасному етапі дослідження значно більше уваги приділити аспекту реформування діяльності відповідного відомства в Російській імперії. Так, у нещодавно опублікованій статті дослідниця висловила ряд важливих положень щодо цього процесу. Зокрема, «Тимчасові правила про цензуру і друк від 6 квітня 1865 р.», на думку російського історика, у частині надання більшої свободи пресі не спрацювали, оскільки вже через рік повністю було завершено контрреформу (в законодавчому порядку була знищена судова відповідальність за порушення цензурних норм), натомість, згідно з названим документом розширилася мережа цензурних органів на місцях, збільшилося їх фінансування, зріс юридичний і соціальний статус цензорів, що не могло своєю чергою не вплинути на поліпшення ефективності функціонування відповідного інституту держави. Але останнє не слід розуміти тільки як «затискання у цензурні лещата літератури та журналістики», — вдосконалення механізмів роботи цензурних установ дозволило зняти ряд бюрократичних незручностей, з якими стикалися видавці і журналісти до реформи²².

Українська сучасна історіографія (представлена статтями та дисертаціями М. Щербак, Н. Щербак, В. Савчинського, В. Юрченко) також має значні напрацювання по діяльності цензурних інституцій в українських губерніях та цензурній політиці російського самодержавства загалом. Однак окремо слід виділити статтю Ніни Щербак «Цензурна реформа в Російській імперії у системі буржуазних перетворень 60–70-х рр. XIX ст.»²³. Дослідниця у згаданій реформі виділяє декілька етапів: 1860 р. — початок реформування — зосередження наглядку за друком і діяльністю місцевих відповідних органів у Головному управлінні цензури; 1862 р. — розподіл цензурних функцій між міністерствами внутрішніх справ та освіти; 1865 р. — набуття чинності «Тимчасових правил про цензуру та друк від 6 квітня 1865 р.», передача цензури цілком і повністю до міністерства внутрішніх справ. Щодо останнього нормативно-правового акта, Н. Щербак зазначає, що він не став цензурним статутом, а лише реорганізував існуючу та вже вибудовану структуру цензурних органів у центрі і на місцях. 1870–1880-ті рр. авторка вважає періодом вихолощення цензурної реформи; вдосконалення певних юридичних норм, оптимізації процедур процесуального розгляду справ про порушення цензурного законодавства у суді. Загальна ж оцінка зводиться до констатації факту того, що реформа мала суперечливий характер, а на її згортання вплинуло вбивство імператора Олександра II.

Отже, попри тривалий період дослідження цензурної реформи в історичній науці відсутній єдиний загальноприйнятий погляд на її сутність та значення. Враховуючи погляди вчених, мабуть необхідно констатувати, що датувати реформу лише 1865 р. не зовсім коректно. Процес реформування розтягувався з другої половини 1850-х до початку 1880-х рр. У його плінні 1865 р. виступає лише як один з етапів, відзначений тільки певною структурною перебудовою центральних цензурних органів. Ідентифікувати його як початок законодавчого закріплення переходу від попередньої до каральної цензури, на наше переконання, не можна. Адже ні де-юре, ні де-факто цього не відбулося. Що ж до

оцінок прогресивності реформи, то, мабуть, слід дотримуватися такої позиції, що за вдосконаленням діяльності цензурного апарату не завжди приховується реакційний замисел. Для видань, опозиційних до уряду і його політики (у тому числі й україномовних), реформа принесла значні складнощі, натомість журналістика і література нейтрального змісту отримали достатньо міцний імпульс для свого розвитку.

¹ *Іванов Д.* Русская военная цензура в эпоху реформ Александра II // Проблемы отечественной истории. — Москва, 2000. — Вып. 6. — С. 64.

² *Лемке М. К.* Эпоха цензурных реформ 1859–1865 гг. — Санкт-Петербург, 1904. — С. 168–170.

³ Там же. — С. 170.

⁴ *Чернуха В.* Правительственная политика в области печати: 60–70-е годы XIX века. — Ленинград, 1989. — С. 43.

⁵ *Патрушева Н.* История цензурных учреждений в России во второй половине XIX — начале XX века // Книжное дело в России во второй половине XIX — начале XX века: Сб. науч. тр. — Санкт-Петербург, 2000. — Вып. 10. — С. 43.

⁶ *Щебальский П. К.* Исторические сведения о цензуре в России. — Санкт-Петербург, 1862. — 76 с.

⁷ *Уголов П. С.* Цензурная реформа в 1862 г. // Вестник Европы. — 1882. — № 5. — С. 134–174.

⁸ *Энгельгард Н. А.* Цензура в эпоху великих реформ (1855–1875 гг.) // Исторический вестник. — 1902. — № 3. — С. 830–853; № 10. — С. 133–158; № 11. — С. 572–600; № 12. — С. 1015–1043.

⁹ *Фридберг П. И.* Записка о цензуре. — Санкт-Петербург, 1862. — 45 с.; *Фукс В. Я.* Записка о цензуре. — Санкт-Петербург, 1862. — 54 с.

¹⁰ *Герасимова Ю. И.* Из истории русской печати в период революционной ситуации конца 1850-х — начала 1860-х гг. — Москва, 1974. — С. 17–18.

¹¹ *Лемке М. К.* Указ. соч. — 515 с.

¹² *Арсеньев К. К.* Законодательство о печати. — Санкт-Петербург, 1903. — 264 с.

¹³ *Антонович В. Б.* Записка в справі обмежень української мови // Записки Українського Наукового Т-ва в Києві. — Київ, 1908. — Кн. 3. — С. 33–39; *Грушевський М. С.* Ганебній пам'яті // Україна. — 1926. — Кн. 4 (18). — С. 46–51; *Драгоманов М. П.* По вопросу о малорусской литературе // Собр. полит. соч. М. П. Драгоманова. Т. 2. — Париж, 1907. — С. 153–199; *Ефремов С. О.* Вне закона: к истории цензуры в России // Литературно-критичні статті [упоряд., передмова і примітки Е. С. Соловей]. — К., 1993. — 351 с.; *Науменко В. П.* До історії указу 1876 року про заборону українського письменства // Україна. — 1907. — Т. 2, кн. 2 (5), ч. 1. — С. 135–151; *Стебницький П. Я.* Очерк развития цензурного режима в отношении малорусской письменности // Україна: наука і культура. — К., 1993. — Вип. 26/27. — С. 94–110.

¹⁴ *Герасимова Ю.* Указ. соч. — 208 с.

¹⁵ *Чернуха В. Г.* Указ. соч. — 205 с.

¹⁶ *Балуев Б. П.* Политическая реакция 80-х гг. XIX в. и русская журналистика. — Москва, 1971. — 254 с.; *Бережной А. Ф.* Царская цензура и борьба большевиков за свободу печати (1895–1914). — Ленинград, 1967. — 288 с.; *Зайончковский П. А.* Российское самодержавие в конце XIX века. — Москва, 1970. — 444 с.

¹⁷ *Патрушева Н.Г.* Цензурная реформа в России 1865 г.: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Ленинград, 1990. — 21 с.

¹⁸ У мысли стоя на часах ... Цензоры России и цензура / Д.А. Бадалян, В.Г. Березина, Л.П. Громова и др. — [под. ред. В.Г. Жиркова]. — Санкт-Петербург, 2000. — 260 с.; *Жирков Г.В.* История цензуры в России XIX–XX вв.: Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений. — Москва, 2001. — 368 с.; *Патрушева Н.Г.* Цензурная реформа XIX века и ее влияние на структуру цензурных учреждений и состав цензорского корпуса // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. — Тамбов, 2011. — № 5 (11): в 4-х ч. Ч. 3. — С. 134–138; *Полусмак Т.Л.* Цензурное законодательство дореволюционной России: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. — Н. Новгород, 2003. — 194 с.

¹⁹ Режим доступа: <http://www.opentextnn.ru>.

²⁰ *Жирков Г.В.* Указ. соч. — С. 152–153.

²¹ *Полусмак Т.Л.* Указ. соч. — С. 18.

²² *Патрушева Н.Г.* Цензурная реформа XIX века... — С. 134–136.

²³ *Щербак Н.М.* Цензурна реформа в Російській імперії у системі буржуазних перетворень 60–70-х років XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя, 2008. — Вип. 24. — С. 76–79.

*О.О. Крижановська
(м. Київ)*

КРІПАЦЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В УКРАЇНІ (XVIII — перша половина XIX ст.): ІСТОРІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

У статті висвітлюється основні аспекти дослідження історії кріпацької інтелігенції України й аналізуються перспективи її вивчення вітчизняною історіографією.

Ключові слова: *кріпацька інтелігенція, історіографія, селенствознавство, освіта, мистецтво.*

В статье освещаются основные аспекты исследования истории крепостной интеллигенции Украины и анализируются перспективы ее изучения отечественной историографией.

Ключевые слова: *крепостная интеллигенция, историография, крестьяноведение, образование, искусство.*

The article deals with fundamental aspects of research into serf intelligentsia in Ukraine and prospects for its study of national historiography.

Keywords: *serfdom intellectuals, historiography, studies on the history of the peasants, education and the arts.*

Термін «кріпацька інтелігенція» не є для учених-істориків новим. Уперше вжитий у другій половині XIX ст., він був уведений до наукового обігу дослідниками початку XX ст.¹ і поступово став офіційно використовуватися в радянській історіографії² та знайшов у ній більш чи менш ґрунтовне висвітлення. На думку М. Курмачової, до складу цієї інтелігенції входили селяни різних категорій (поміщицькі, державні, монастирські), що оволоділи знаннями й присвятили своє життя науці, мистецтву, техніці тощо. Частині їх вдалося різними шляхами здобути волю й досягти тих чи інших висот на обраному шляху. Тих, хто присвятив себе навчанню дітей грамоті, на думку дослідниці, можна умовно відносити до складу кріпацької інтелігенції³. Проблема формування останньої як багатогранного та глибокого соціального явища цікавила дослідників уже з початку XX ст. Російський учений П. Сакулін пояснював її генезу зростаючою потребою поміщицьких господарств у представниках інтелігентних професій, знайомих з новітніми методами ведення господарства, навиків обслуговування сільськогосподарської техніки, а також здатних задовольнити найрізноманітніші потреби поміщиків. П. Сакулін визнавав: «Мало того, кріпацька маса виділила зі свого середовища інтелігенцію у повному розумінні цього слова. Вся трагедія російського рабства втілилася в її долі.

Будучи за своєю сутністю фатальною аномалією кріпосного побуту, інтелігенція була, однак, природним породженням кріпосного права та всього укладу тодішнього поміщицького життя»⁴. Поява такого соціально-культурного явища оцінювалася ним не як випадкова; вона, за переконанням дослідника, «...мала зароджуватися вже тому, що у самих кріпаків була внутрішня потреба вирватися з п'їтьми й неволі. «Неприборкане прагнення до просвіти», за офіційним виразом миколаївської епохи, безсумнівно, спостерігалось серед них, особливо тих, котрі займали більш вигідне становище, ніж пересічні селяни»⁵.

Автор підкреслював, що найбільший відсоток представників кріпацької інтелігенції становили актори і художники, які, незалежно від ступеня свого обдарування, змушені були витримувати на собі весь деспотизм поміщицької влади. П. Сакулін у своїй студії не просто висвітлив становище кріпацької інтелігенції, а й поставив питання психології кріпака-інтелігента, його духовних переживань. Кріпацька інтелігенція для дослідника самим фактом свого існування була живим й активним протестом проти кріпосного права.

У 20–30-х рр. ХХ ст. радянські історики продовжували досліджувати різні аспекти формування, становища та діяльності кріпацької інтелігенції. Чи не найчисельнішої групі її представників — акторам — присвячено історичний нарис М. Євреїнова⁶. Автор зібрав багатий фактичний матеріал з історії кріпацького театру й проаналізував життя та побут його акторів, зокрема, М. Щепкіна, творчість якого була тісно пов'язана з Україною. Однією з головних рис даної розвідки стала також виваженість оцінок стосунків між акторами-кріпаками та їх власниками: «...Правда, нерідкісними явищами були тут і гареми, і різки, і жорстокість. Але поряд із ними була й виключно важка та водночас надзвичайно почесна творча робота, спрямована до істинно художньої творчості»⁷. Завершив свою студію учений словами: «...Справедливість сьогоднішнього мудрого ранку вимагає визнання, що на нічному тлі кріпацьких відносин дореформеної Русі поміщицький театр, в його кращі роки, був радше світлим, аніж темним, явищем»⁸.

Важливі відомості стосовно кріпацької інтелігенції в Російській імперії, до складу якої входили й українські землі, містяться у праці Є. Коц⁹. На думку автора, найбільш раннім і поширеним типом кріпацького інтелігента був тип кріпака, здатного виконувати найрізноманітніші доручення, зокрема, управляти маєтком, залагоджувати справи в судових та адміністративних установах, навчати дітей пана початковій грамоті. У праці проаналізовано штат графа К. Розумовського в Батурині, що складався з 261 чоловіка. До його складу входило 14 музикантів, 18 співаків, 3 живописці, 1 підлікар, 2 геодезисти, 1 капельмейстер та ін.¹⁰

У 1938 р. вийшла студія проф. С. Безсонова, присвячена кріпацьким архітекторам, що стала яскравим прикладом сумлінного дослідження. Автор зібрав значний біографічний матеріал про архітекторів із кріпаків, з'ясував умови їх життя та побуту, а також висвітлив їх роль у розбудові поміщицьких садіб та ландшафтних парків і гідротехнічних споруд.

60–70-ті рр. XX ст. ознаменувалися виходом праць, присвячених окремим постатям кріпацьких інтелігентів.

Пострадянська історіографія представлена фундаментальним дослідженням В. Рубан¹¹. У роботі проаналізовано різноманітні сторони доробку митців-кріпаків — Д. Маляренка, батька й сина Землюкових, І. Шаповаленка, який 17 років провів разом зі своїм поміщиком, та І. Засідателя.

В узагальнюючому дослідженні з історії вітчизняного мистецтва¹² акцент поставлено на постаті художника-кріпака, яка є ключовою в мистецькому житті кінця XVIII — першої половини XIX ст. Зокрема, у праці представлена ціла плеяда малярів-«поміщицьких підданих»: І. Усенка, І. Шаповаленка, Г. Лапченка, І. Засідателя, К. Луценка та Д. Маляренка.

Значний інтерес представляє навчальний посібник П. Мірошніченка¹³, в якому простежено історію особистості селянина, підкреслено, що все відоме тому, переосмислювалось з допомогою традиції, релігії та власного розуму, що й було специфікою селянського світосприйняття (картини світу). Не можна не погодитись із запропонованою дослідником структурою соціального типу особистості патріархального селянина, що мала такі основні складові: здібності, соціальний статус, картина світу (коло знань і світогляд), самосвідомість, совість, інтереси та воля. Всі ці характеристики є достатніми для розвитку й функціонування особистості в суспільстві¹⁴.

Ученими-істориками глибоко і всебічно вивчалася не лише культура селянства¹⁵, а і його суспільна свідомість¹⁶ та світогляд¹⁷. Не було обійдено увагою науковців також рівень грамотності його представників¹⁸. Висвітлювався статус кріпацької інтелігенції та як і де саме вона мала нагоду здобути освіту.

Однак дослідження кріпацької інтелігенції в цілому¹⁹ й життя та творчості окремих її представників зокрема²⁰, а також відповідні генеалогічні дослідження²¹ стосуються головним чином, власне, Росії. Основні ж аспекти історії кріпацької інтелігенції на українських землях поки що не стали предметом узагальнюючих наукових розвідок, хоча її існування тут навряд чи може бути поставлене під сумнів. В Україні діяли численні поміщицькі театри, в яких нерідко грали актори-кріпаки. Так, досить значний для свого часу такий театр, в якому ставилися навіть класичні опери, діяв у с. Романове на Волині. Частина акторів його трупи отримала музичну освіту в Італії. Відомим на Україні став поміщицький театр у с. Спиридонова Буда на Чернігівщині, який з оперними та балетними виставами гастролював великими містами України й неодноразово виступав у Києві. Не менш ушлявленим був і театр в с. Качанівка на Чернігівщині, музикантів-кріпаків якого навчав видатний російський композитор М. Глінка. За межами України був широко відомий аматорський театр вельможі й державного діяча часів Катерини II Д. Трошинського, керівником та режисером якого з 1812 р. був батько Миколи Гоголя — Василь Гоголь-Яновський. Аматорами-акторами його трупи, поруч із дворянами, виступали й обдаровані селяни-кріпаки²².

У вітчизняній історіографії склалася парадоксальна ситуація. Термін «кріпацька інтелігенція» розшифровується тільки в одному енциклопедичному

виданні²³, а інформація про її представників в Україні, їх наукову та мистецьку діяльність поки що представлена лише короткими замітками у словниках та енциклопедичних виданнях, що вийшли у світ як у радянський період²⁴, так і в пострадянський²⁵, а також загальними дослідженнями з історії вітчизняного мистецтва²⁶ та бібліографічними і біографічними доробками, присвяченими життю і творчій діяльності таких представників кріпацької інтелігенції, як Тарас Шевченко²⁷, Микола Костомаров²⁸, Остап Вересай²⁹, Явдоха Зуїха³⁰, Лук'ян Кобилиця³¹, Дмитро Безперчий³² та ін. При наявності окремих досліджень, в яких висвітлювались життя й творчість кріпацьких інтелігентів, у них в той же час терміни «кріпацький інтелігент» та «кріпацька інтелігенція» не вживалися взагалі.

Отже, можна говорити про те, що у вітчизняній історіографії, з одного боку, визнавалось, що з середовища кріпаків вийшли академіки (Федір Солнцев, Тарас Шевченко), учений (Микола Костомаров), архітектори (Микола Аштоков (Ашитков), Микола Бонч-Бруєвич, Олексій Горностаєв), художники (Дмитро Безперчий, Іван Гродницький, Мойсей Диков), кобзарі (Павло Братиця, Остап Вересай, Гнат Гончаренко), іконописець (Василь Бібиков), мозаїчист (Іван Бурухін) та актори (Григорій Виходцев, Михайло Щепкін), внесок яких у розвиток вітчизняної культури був досить значним. З іншого ж, — сама тема кріпацької інтелігенції та діяльності її представників протягом тривалого часу не вписувалась у контекст розвідок у сфері вітчизняної історії та культури. Навіть у наукових студіях, присвячених історії інтелігенції в Україні, кріпацька інтелігенція практично не розглядалася як одне з джерел формування інтелігенції. Історія останньої в цілому висвітлювалась у них в період формування різночинців та різночинної інтелігенції, до складу якої практично не включалися вихідці з кріпаків, і починаючи з другої половини ХІХ ст., тобто вже в період після скасування кріпосного права³³. Спроби філософського ж осмислення української інтелігенції³⁴ нерідко випускають із поля зору конкретно-історичний аспект її формування та структури.

Дослідження ж історії сільської інтелігенції також практично не зачіпають першої половини ХІХ ст.³⁵ і стосуються, головним чином, діяльності інтелігенції на селі, а не, власне, сільської, що не може дати всебічного уявлення стосовно генези інтелігенції з кріпаків, її формування і масштабів, еволюції та особистих зв'язків і професійної співпраці між окремими її представниками.

Тому можна говорити не лише про недостатньо ґрунтовне, всебічне та неупереджене висвітлення кріпацької інтелігенції в Україні, але й про відсутність чітко сформульованих методологічних засад відповідних наукових студій. Ряд положень радянської історіографії, на жаль, й досі не переглянуті з точки зору сучасних надбань, засад та підходів історичної науки.

Чи не головною причиною цього є те, що вітчизняна історична наука протягом ХХ ст. пережила дві методологічні й концептуальні революції, перша з яких пов'язана з буремними подіями 1917 р. та утворенням 30 грудня 1922 р. СРСР, а друга — зі здобуттям Україною 24 серпня 1991 р. незалежності. Обумовлене об'єктивними факторами прагнення багатьох дослідників відмежу-

ватися від ряду ідеологічних нашарувань та обмежень, а також певне відсторонення від російської історіографії на користь інтеграції вітчизняної історичної науки у контекст та напрямки європейської історіографії, призвели до часткової втрати орієнтирів подальшого розвитку історичних досліджень в Україні. Крім того, одним із наслідків кардинальних змін у підходах і методології даних студій стала їх залежність від політичних тенденцій та перипетій загальнодержавного масштабу, що призвело до контрастного характеру багатьох праць. Подібна поляризація наукових праць нерідко призводила до того, що етапи історії селянства розглядалися з точки зору класової боротьби, а не еволюційного розвитку. Радянська історіографія висвітлювала становище селян, як таке, що визначалося загальною системою кріпосництва, котра була вкрай негативною й не надавала їм ніяких шансів на задоволення не лише найголовніших повсякденних матеріальних потреб, але й духовних та освітніх запитів і прагнень³⁶, і райдужними фарбами зображувала ті соціальні, економічні та культурні зміни в житті та побуті селян у радянські часи³⁷. Крім того, аналіз джерел з історії селянства проводився однобоко, головним чином, у сфері соціальної. Так, скарги та клопотання селян розглядалися в основному як одна з форм класової боротьби³⁸ і практично не аналізувались як джерело, здатне дати уявлення про рівень грамотності й освіченості селян-кріпаків та їх менталітет. Також, на жаль, радянський період відзначився тим, що історичні, літературознавчі й етнографічні студії велися майже завжди паралельно, і рідко пересікалися в міждисциплінарних студіях³⁹.

Для пострадянської ж вітчизняної історіографії, відлік розвитку якої розпочався зі здобуттям Україною незалежності, характерний відходом від марксистсько-ленінських концептуальних штампів та ідеологічних і методологічних підходів, завдяки чому селянствознавчі студії позбавились апологетики колгоспного ладу, і набули водночас трагедійності й оптимістичних рис⁴⁰. При цьому, на жаль, не відбулося переходу від характерного для радянської історіографії матеріалістичного характеру наукових студій, який нерідко не враховував взаємовпливу між повсякденним життям людей та їх духовними й релігійними прагненнями і запитам та рівнем їх освіти і культури.

І якщо російській історіографії вдалося подолати ідеологічну та методологічну кризи, що виникли внаслідок неодноразових і кардинальних політичних зрушень, — дослідження кріпосної інтелігенції в Росії, що проводилися як в дореволюційній⁴¹, так і в радянській періоди⁴², знайшли різнопланове продовження й сьогодні⁴³, то в Україні, на жаль, дослідження кріпацької інтелігенції не знайшли масштабного продовження.

Таким чином, можна вважати, що вітчизняна історіографія даної проблеми є не лише уривчастою, але й відзначається певною суперечливістю. Одночасно з визнанням тої ролі, яку відіграли кріпацькі інтелігенти у розвитку вітчизняної науки та культури (Явдоху Зуїха⁴⁴, Микола Костомаров⁴⁵ і Тарас Шевченко⁴⁶), саме кріпосне селянство розглядалося, згідно з неподоланими й нині традиціями трактування історичних подій та явищ радянською наукою, як в основній масі неграмотне, безправне та позбавлене можливості як отримати достойну освіту,

так і зламати рамки свого підневільного стану й досягти успіху на ниві науки та культури.

Ще однією тенденцією, характерною для вітчизняного селянствознавства, стало, як уже зазначалося, паралельне існування власне історичних та етнографічних студій, що не може не впливати на проведення досліджень з історії кріпацької інтелігенції. Міждисциплінарний же підхід, що передбачає комплексне вивчення життя селян, в якому б враховувався духовний фактор (менталітет селян, вивчення народної релігійності та її впливу на господарське і економічне життя й побут) здатний відкрити перед ученими-селянствознавцями нові горизонти. Адже, наприклад, поряд із фольклорними прислів'ями та приказками у селянському середовищі побутують й влучні образні вислови літературного походження. Чимало прислів'їв поширилося з творів О. Грибоєдова, І. Крилова, О. Пушкіна, І. Котляревського, Т. Шевченка, С. Руданського, І. Франка та інших письменників і поетів⁴⁷. Зокрема, з'ясування шляхів, якими книги потрапляли до селян, доступність й різноманітність літератури, що читалася ними, та ставлення селян до грамоти й освіти значною мірою допоможуть у висвітленні генези та еволюції кріпацької інтелігенції. Також дослідження повсякденного життя та побуту селян не лише в етнографічному, а й в історичному контексті, сприятиме ґрунтовному вивченню системи цінностей в світогляді селян, завдяки чому можуть істотно розширитися можливості в зображенні того, що кріпацька інтелігенція не була випадковим й суто епізодичним явищем. Адже поява в кріпацькому середовищі таких геніїв, як Т. Шевченко, повинна була мати певне підґрунтя. Ще М. Драгоманов, полемізуючи з Б. Грінченком, який, виступаючи під псевдонімом «Вартовий», наголошував на ідейно-художньому самозародженні великого Кобзаря, цілком справедливо зазначав: «Нормальну українську національну свідомість і вкупі народолюбство д. Вартовий наводить тільки від Шевченка, котрого ставить навіть учителем більш його образованих словянських братчиків (як Костомаров), а не учеником. Поясня цю чудненьку появу добродій Вартовий тим, що Шевченко був «геній, а геній завжди йде своїм шляхом й розрубує плутанину» і т.д. Отже тепер уже нігде нема погляду на геніїв, як на істоти, котрі родяться чудесно і творять чудеса мечами, здобутими від фей. Історія вияснила, що генії завше родяться й творять на певному підготовленому ґрунті й в границях певних обставин. Шевченко теж не міг подати всього й самого себе, як той штукарь, про котрого говориться в одній комедії, що він, мовляв, «из кулака всей публике букеты жертвовал»⁴⁸. Тому важливим видається всебічне дослідження тієї основи, яка так чи інакше вплинула на генезу кріпацької інтелігенції та її еволюцію. Але, на жаль, незважаючи на потребу переоцінки умов, в яких жили кріпацькі інтелігенти, їх здатності для духовного, освітнього та кар'єрного зростання, запропоновані літературознавцем та критиком Л. Хінкуловим про перегляд ряду концепцій й підходів, в тому числі й пов'язаних із висвітленням життя та творчості кріпацьких інтелігентів й аналізу їх спадку в історичному та соціальному контекстах⁴⁹, зроблена ним ще у радянські часи, тривалий час не знаходила відгуку. І лише пострадянська історіографія відзначилася окремими

працями⁵⁰ й статтями⁵¹, в яких розглядається питання грамотності та культури українського селянства.

Тимчасом можна говорити що ряд суттєвих факторів, які так чи інакше впливали на зародження та еволюцію кріпацької інтелігенції, заслуговують на всебічне й комплексне висвітлення. Першим із них є тісно пов'язані між собою духовні, освітні й естетичні запити самих селян. Зокрема, невід'ємною частиною селянського життя було прикрашання житла та найрізноманітніших предметів побуту, що відіграло значну роль у вихованні естетичних смаків селян, їх прагнення до краси й гармонії, без чого неможливе формування особистості кріпацьких інтелігентів.

Слід зазначити, що українські селяни досить високо цінували красу. Розписані дерев'яні вироби, поряд з ткацтвом, вишивкою та гончарством, відігравали істотну роль у житті селянської родини. Вони не лише задовольняли частину її економічних потреб та прикрашали помешкання, а й з дитинства виховували естетичні смаки і потреби. Селяни високо цінували гармонію й красу речей, що їх оточували, вважали їх невід'ємною частиною свого буття. Художні досягнення родини прирівнювалися в селі до економічних. Які рушники й килими прикрашали хату, наскільки красиво були розписані скрині, підготовлені батьками як частину посагу своєї дочки, які в хаті були картини й ікони, — все це обговорювалося нарівні з тим, скільки землі та яку саме худобу отримає юнак чи дівчина при одруженні. Нерідко вартість розписаних скринь прирівнювалася до вартості худоби, а вартість мальованих на дереві ікон — майже до вартості плуга⁵².

Саме тому серед українських селян було немало малярів. Активно розвивалося народне мистецтво, як релігійне⁵³, так і світське⁵⁴. Малярство, за переконанням М. Костомарова, було одною з перших сходинок, на яку підіймався селянин, коли його обдарування виводило його з землеробства. Маляр, зазвичай, був грамотним, адже його заняття стимулювало цікавість. Іконопис вимагав знання канонів зображення тих чи інших святих, а також орієнтування майстра не лише в житійній літературі — агіографії, а й у церковній літературі в цілому⁵⁵.

Цінували селяни також і грамотність, незважаючи на те, що отримання їх дітьми освіти було тісно пов'язане з втратою селянським господарством вкрай необхідних у ньому робочих рук. Народна мудрість підкреслювала: «Знання робить життя красним», «Ми бідні не тим, що нічого не маємо, а тим, що нічого не знаємо», «Незнайко на печі лежить, а знайко по дорозі біжить», «Чого не вчився, того й не вмітиму», «Неук кує — коней псує», «Чого Івась не навчиться, того й Іван не буде знати», «Чим більше науки, тим довші руки», «Грамота не хвороба, літ не збавить», «Учений іде, а неук слідом спотикається», «Мудрим ніхто не вродився, а навчився», «Чого в молодості навчишся, то на старість як знайдеш», «Не кайся рано встати, а замолоду вчитись», «Шануй учителя, як родителя», «За письменного трьох неписьменних дають, та й то не беруть», «Як одступиш од грамоти на аршин, то вона од тебе на сажень», «Хто грамоти вміє, той краще сіє», «Де грамотні люди, там біди не буде», «Хто пише та малює, той діток своїх годує»⁵⁶.

Знаючи ціну навчанню та грамоті, селяни добре розрізняли справді грамотного й ученого чоловіка від того, що лише хоче видаватися таким, чи ж навчився лише поверхнево: «Учений, а кобили не запряже», «Не всякий, хто читає, в читанні силу знає», «Не на користь книжку читать, коли вершки лише хапать», «Учився читать та писать, а вивчився співать та танцювать»⁵⁷.

Селяни любили й читати. Варто зазначити, що для селянської культури було характерним тісне взаємопроникнення писемності та літератури. Серед творів, які можна було знайти у селян, і котрі формували общинні чи особисті бібліотеки, істотну частину становили рукописні книги. Одночасно вказані рукописи створювалися на основі книжкової друкованої продукції попереднього періоду. Перепис книг, їх фрагментів чи ж підбірок з доступної літератури супроводжувався відбором різноманітних творів та уривків з них відповідно до інтересів і потреб селянина-переписувача або замовника, об'єднанням творів й фрагментів у збірники й межувала з літературним процесом⁵⁸. Серед рукописних книг, доступних селянам, були чисельні списки так званих «духовних віршів», — кант та псалм духовного та літературного походження⁵⁹. Значного поширення набули також переписані вірші Г. Сковороди⁶⁰.

Кріпакам були доступні книги для навчання й розширення кругозору, які діставалися їм різними шляхами. Так, кріпакові Грицьку книги та підручники давав поміщик, котрий отримав освіту в Харківському університеті⁶¹. Купувалися книги на сільських ярмарках. Саме так здобував їх ще у дитинстві Тарас Шевченко, під час чумакування з батьком⁶². На цих ярмарках можна було придбати збірники І. Прача, К. Трутовського, М. Цертлева та М. Максимовича⁶³.

Про любов селян до книг та причетність бодай частини їх до читання свідчить й те, що у Львівській картинній галереї зберігається датований ще XVIII ст. портрет селянина з книгою⁶⁴. У селянському середовищі розповсюджувалась література, зокрема, твори О. Пушкіна⁶⁵. Селяни впродовж тривалого часу займалися й книготоргівлею⁶⁶.

На жаль, поки недостатньо висвітлено питання впливу літератури та творів мистецтва на селян, їх менталітет та світогляд, а також відповідно — їх сприйняття. Так, із XVIII ст. написання портрета сприймалося не лише як особлива честь (власним портретом можна було нагородити підлеглого за службу; придбати зображення свого благодійника мав той, хто був йому чимось зобов'язаний. Можна було також замовити портрет героя на відзнаку його подвигів). Траплялося, що вплив на селян творів мистецтва, до яких належали й портрети, був дуже сильним. Так, коли у зв'язку з військовими потребами отаманові козацького Чорноморського (Кубанського) війська Харку Чепізі було дозволено вербувати до війська добровольців, то отаман наділив вербувальника своїм портретом. Зображення мало переконувати у тому, що вступити на військову службу запрошувала людина визначна, солідна і поважна. Загалом портрет виявив таку силу впливу, що єдиним засобом для поміщиків утримати своїх підданих до втечі на Кубань було захопити портрет та надійно його сховати.

Другим фактором, що впливав на зародження кріпацької інтелігенції та її еволюцію, була офіційна соціальна політика, а також ті принципи, що втілю-

валися у сфері народної освіти. Адже, щоб досягнути висот в літературній, науковій чи мистецькій діяльності, кріпаки повинні були не лише мати реальні можливості отримати відповідну освіту та часом досить таки значні кошти на навчання, в тому числі й за кордоном, але й, за умови отримання волі, знайти та реалізувати себе у новому соціальному статусі.

Варто зазначити, що невід'ємною частиною офіційної освітньої політики було заснування та підтримка діяльності саме таких навчальних закладів, в яких могли б навчатися селяни, в тому числі й кріпаки.

1803 р. було затверджено «Попередні правила народної освіти». Наступного ж року — видано указ, що санкціонував відкриття парафіяльних шкіл, які нерідко мали засновуватися з волі поміщиків.

За статутом цих закладів, який був затверджений Олександром I, 31 серпня 1807 р. міські та сільські парафіяльні школи поділялися на великі й малі та призначалися для навчання дітей із родин бідних шляхтичів, ремісників і селян. У розділі, що стосувався їх навчальної програми, містилися такі положення: § 7. Сини селян у вільний від роботи час повинні вчитися пересаджування і щеплення дерев, виготовлення належного хліборобського реманенту, надання першої допомоги хворій худобі, а дочки — ведення хатнього господарства. Одночасно діти мали вивчати напам'ять духовні пісні про домашні чесноти й огидність гріхів. § 8 стверджував: крім того, не забороняється селянським синам узимку навчатися наук, що викладаються в парафіяльних школах⁶⁷.

Навчальні заклади у регіоні утримувалися казенним коштом або ж за рахунок поміщиків чи духовенства. Вчителі парафіяльних шкіл на Правобережжі отримували плату, яка сягала 150 руб. сріблом. Підручники коштували від 6 грошей до 20 злотих, друкувалися вони на сірому папері, що знижувало їх вартість і робило більш доступними для селян, та не змінювалися, щоб не обтяжувати учнів зайвими витратами⁶⁸.

1828 р. Микола I запровадив «Правила для навчання селян». Передбачалося, що їх дітей у церковнопарафіяльних школах мали навчити читанню, письму, першим арифметичним діям та основам православ'я; саме ж навчання тривало 4–6 місяців⁶⁹.

У 1808–1812 рр. лише у Катеринославській губернії діяло 12 парафіяльних шкіл. 1812 р. було затверджено новий перелік міст і сіл, де мали засновуватися дані навчальні заклади. Тільки в одному Олександрівському повіті їх було заплановано відкрити у десяти селах. Кошти, необхідні для заснування та належного функціонування шкіл, а також відповідні приміщення, у регіоні надавалися безпосередньо сільськими громадами. Річне утримання учителя тут було меншим, аніж його колеги на Правобережжі, й сягало, згідно з указом Сенату, 50 руб.; помічники останнього призначалися з числа причетників, і мали отримувати за педагогічну працю 25 руб.

1842 р. вийшов закон про відкриття парафіяльних шкіл й у державних селах, у кожній відповідній громаді. Однак пізніше через брак коштів вони почали засновуватися по одній на волость. Селяни самі збирали гроші, необхідні для відкриття цих навчальних закладів, а вчителювали в них місцеві священики⁷⁰.

Також, згідно із законом, запроваджувалися такі державні навчальні заклади, як парафіяльні та повітові училища. Перші були підготовчою ланкою до останніх.

Існувало декілька типів парафіяльних навчальних закладів: школи грамоти (1 рік навчання), однокласні (2–3 роки) і двокласні (4–5 років). До їх навчальної програми входили Закон Божий, російська мова, чотири дії арифметики й «Коротка настанова із сільського домоводства, складу людського тіла і взагалі про засоби оберігання тіла»⁷¹.

Повітові ж мали відкриватися в кожному відповідному центрі та готувати майбутніх чиновників. Парафіяльних (початкових) училищ з'явилося п'ять: три — у Києві й по одному — у Сквирі та Василькові. Згодом такий же заклад був заснований і у Таращі. Одне повітове училище було відкрито в Києві (1833 р.). У 40-х рр. XIX ст. з'явилися державні писарські школи у деяких великих селах Київщини (Черняхіві, Браному Полі, Красятічах). Основним завданням цих навчальних закладів була підготовка волосних писарів⁷² і чиновників⁷³. Доступ у ці школи був відкритий й селянам⁷⁴.

Ставлення до справи організації підготовки писарів із селянського середовища було досить серйозним. Навчання дітей з православних родин доручалося священикам, обраним єпархіальними єпископами. Учні із родин інших віросповідань мали навчати духовні особи тієї конфесії, котру сповідувала їх сім'я, що знали російську мову, або направлялися до найближчого училища, заснованого у казенному маєтку чи у місті. На першому етапі підготовки кількість учнів не мала перевищувати дев'яти, щоб занадто велика їх кількість не позбавляла наставників реальної можливості приділяти належну увагу кожному з їх підопічних.

Тих, хто в майбутньому мав стати писарем, навчали Закону Божому, читати й писати російською та польською мовами, чотирьох правил арифметики, розрахунків за допомогою рахівниць. Навчання тривало 6–7 місяців. Загальний же строк його не мав перевищувати трьох років. Після завершення ж останнього випускників школи мали направляти на річну практику як учнів до канцелярій округних управлінь.

Навчання мало бути платним. Воно для кожного учня мало обходитися у 15 руб. сріблом, й додатково 3 руб. сріблом призначалося на книги та навчальні посібники.

Учні писарських шкіл мали носити спеціальну форму, що надсилалася, та мешкати в одного з місцевих селян, який погоджувався прийняти їх до себе за окрему плату. Ті ж з них, що мали можливість проживати вдома, мешкали у батьків⁷⁵.

На державному рівні втілювалася певна уніфікація навчання. Так, на початку на теренах Правобережної України, приєднаної до складу Російської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої, у місцевих парафіяльних школах навчання велося польською мовою. Після повстання 1831 р. відбулося їх реформування. У процесі інкорпорації краю до російського імперського простору польські школи поступилися місцем російським. Мовою навчання у них стала

російська. У підручниках, які використовувалися в навчальному процесі, йшлося переважно про життя та господарювання російського народу й не згадувалося про українців, їх історію, культуру, звичаї та господарство⁷⁶. Це пояснювалося владою необхідністю створення єдиного культурного простору у країні, до складу якої увійшли новоприєднані землі.

На формування реальних можливостей для селян, в тому числі й кріпаків, реалізувати свої освітні прагнення, впливала не лише офіційна політика. Досі не відбувся перегляд цілого спектра питань, пов'язаних з міжстановими відносинами на селі. Саме цими відносинами — між поміщиком та його селянами — значною мірою формувалась та атмосфера, яка або сприяла появі кріпацьких інтелігентів та реалізації їх культурних, освітніх та духовних прагнень, або ж тією чи іншою мірою їй перешкождала.

На жаль, сучасне селянствознавство не багате на студії, в яких би міжстанові відносини на селі висвітлювались би не у дусі протистояння, характерному для радянської історіографії, а розглядалися б всебічно. Адже нерідко вони відзначалися не лише конфронтацією прагнень та інтересів, але й співпрацею у ряді сфер життя та діяльності. Так, нерідко самі поміщики на місцях докладали значних зусиль, щоб дати своїм кріпакам не лише початкову освіту, чи опанування ними необхідних для належного функціонування маєтків ремісничих навиків, але й реалізації їх мистецьких обдарувань. Вони, траплялося, відправляли своїх кріпаків на навчання⁷⁷ — правильному веденню сільського господарства⁷⁸, ремеслам⁷⁹, або живопису⁸⁰.

У зв'язку з цим потребує всебічного висвітлення цілий комплекс питань, пов'язаних з тим, як реалізовували свої обдарування та прагнення кріпацькі інтелігенти. На жаль, і досі не встановлено не лише масштабів кріпацької інтелігенції, але й скільки її представників добилися висот на обраному шляху завдяки обставинам, що склалися, а скільки — всупереч їм. Адже, поряд із драматичними й, часом трагічними подіями в житті Семена Олійничука⁸¹, було водночас немало випадків, коли доля була досить прихильною до «поміщицьких підданих» й розвитку їх мистецьких обдарувань.

Так, портретист Іван Засідатель був відданий своїм паном Бржозовським в науку одному з живописців, який мешкав в Одесі. Обдарований хлопчик виявився настільки старанним учнем, що невдовзі перевершив свого учителя. Поміщик, переконавшись у талановитості свого кріпака, 1856 р. звернувся до губернатора з клопотанням про дозвіл відправити того на навчання й завершення мистецької освіти до Італії. Через деякий час, як частина посагу дочки свого поміщика, переходить до поміщиків Грохольських. З одним із синів свого нового пана, Тадеушем Грохольським (1839–1913), також художником, І. Засідатель відвідав Францію (Париж), Іспанію та Італію (Рим), де протягом кількох років вдосконалювався в живопису⁸².

Вдосконалював свою майстерність у Римі й Григорій Лапченко, автор полотен «Киянин сповіщає Претича про наближення до Києва печенігів», та «Купальниця», а також портрету «Сусанна». Позувала ж митцю у написанні ним цього портрету — його дружина-італійка Вікторія Кальдоні⁸³.

Саме завдяки своєму пану Т. Шевченко був законтракований на чотири роки навчатися живопису до художника з кріпаків Василя Ширяєва, а також отримав можливість з метою перемальовування статуй відвідувати Літній сад⁸⁴.

Сприятливо склалися обставини й для кріпацького художника Іллі Липина, який звернув на себе увагу не лише славетного Карла Брюллова, але й Товариства заохочення художників, завдяки чому він зміг закінчити Академію Художеств⁸⁵.

Важливим аспектом у дослідженні історії кріпацької інтелігенції є окреслення як внутрішнього, так і зовнішнього кола їх спілкування. Подібні дослідження можуть допомогти у висвітленні тих обставин, що вплинули на формування особистості її представників і тих шляхів, які були пройдені ними у своєму творчому зростанні. Так, наставник Тараса Шевченка, стихарний дячок с. Кирилівки Петро Федорович Богорський, не лише навчав юного Тараса книжкової премудрості, але й посприяв його спілкуванню з дияконом м. Лисянки, маляром, дяком с. Тарасовки, маляром с. Хлипновки та іншими грамотними людьми⁸⁶, що не могло не вплинути на формування смаків та естетичного, освітнього й духовного розвитку майбутнього великого поета і художника.

Крім того, кріпацькі інтелігенти не лише зустрічалися та спілкувалися між собою, а й активно співпрацювали. Так, завдяки Санкт-Петербурзькому купцю й книготорговцю Дмитру Кожанчикову, котрий займався видавничою справою, вийшли у світ «Кобзар» Т. Шевченка⁸⁷, до якого увійшли й твори поета періоду заслання, а також перші дванадцять томів двадцятитомника М. Костомарова «Исторические монографии и исследования»⁸⁸. Між науковцями, котрі обидва були вихідцями з кріпаків, виникали дискусії, що викликали досить широкий резонанс⁸⁹. Так, у 1859–1860 рр. розгорнулася полеміка з питання про походження Русі, в якій найактивнішу участь брали вчені-історики з кріпаків Михайло Погодін та Микола Костомаров. Початок дискусії було покладено виданням 1859 р. М. Погодіним книги «Нормандский период русской литературы», в якій стверджувалося, що варяги, яким приписувалося створення російської держави, були норманами зі Скандинавії. У відповідь, на початку наступного, 1860 р. М. Костомаров опублікував статтю «Начало Руси», в якій виступив проти норманської концепції, висунувши гіпотезу про литовське (жмудське) походження Русі. Вирішене спірне питання мало бути на публічному науковому диспуті, що і відбувся 19 березня 1860 р.⁹⁰

Кріпацькі інтелігенти нерідко листувалися⁹¹ й навіть досліджували життя та діяльність один одного⁹². Крім того, актуальним є мистецтвознавче дослідження спадку вихідців із кріпаків та аналіз чисельних щоденників, спогадів та автобіографій⁹³. Аналіз же зовнішнього кола спілкування кріпацьких інтелігентів сприятиме з'ясуванню ряду питань, пов'язаних з їх новим соціальним статусом, — зокрема стосовно гнучкості соціальних рамок суспільства в Російській імперії, сприйняттям кріпацьких інтелігентів в їх новому, більш високому, статусі, масштабу кріпацької інтелігенції та оцінці її місця та ролі в науковому та культурному житті XVIII — першої половини XIX ст. Адже тогочасні реалії дозволяли вихідцям з поміщицьких підданих досягати значних висот. Так,

звання академіка, що прирівнювалося табелем про ранги до штатського генерала, й передбачало отримання особистого дворянства, були удостоєні, зокрема, Федір Солнцев та Тарас Шевченко.

Тому важливим видається й дослідження не лише кріпацької інтелігенції України, але й її історії та діяльності її представників, пов'язаною з Україною. Приміром, першовидавцем «Летописи событий в Юго-Западной России в XVII веке» Самійла Величка став визначний російський історик Михайло Петрович Погодін. Реставратором Софійського собору та автором розписів у Голосіївському монастирі в Києві був академік з кріпаків Федір Григорович Солнцев.

Вихідці з кріпаків, які були українцями за походженням, досягали значних висот у Росії. Серед таких кріпацьких інтелігентів визначне місце займав літературний критик, історик літератури, академік Петербурзької Академії Наук Олександр Васильович Нікітенко.

Практично недослідженими в вітчизняній історіографії є діяльність кріпацьких інтелігентів на духовній ниві, участь кріпаків у створенні садово-паркових комплексів.

Таким чином, вітчизняне селянствознавство постало перед необхідністю пошуків нових джерел й істотного розширення тематики досліджень, формування нових, сучасних підходів і концепцій до вивчення історії українського селянства й оновлення відповідного понятійного апарату. Всебічне, ґрунтовне та неупереджене висвітлення генези та еволюції кріпацької інтелігенції, її місця й ролі в духовному та культурному розвитку України, а також діяльності її представників не лише розширить спектр наукових студій у відповідній галузі, а й сприятиме більш глибокому розумінню вітчизняної соціальної історії та історії української культури.

¹ Сакулин П.Н. Крепостная интеллигенция // Великая реформа. Т. 3. — Москва, 1911. — С. 66–104.

² Курмачева М.Д. Крепостная интеллигенция России. Вторая половина XVII — начало XIX в. — Москва, 1963; Островский Г. Творчество крепостных художников XVIII — XIX вв. // Художник. — 1978. — № 3. — С. 42–50; Познанский В.В. Крепостная интеллигенция // Советская историческая энциклопедия. Т. 8: Кошала–Мальта. — Москва, 1965. — С. 65–68; Сивков К.И. Крепостные художники в селе Архангельском. Страницы истории крепостной интеллигенции начала XIX века // Исторические записки. — Москва, 1940. — Вып. 6. — С. 195–214; Егз же. О судьбе крепостных художников села Архангельского // Там же. — Москва, 1951. — Вып. 38. — С. 230–252.

³ Курмачева М.Д. Указ. соч. — С. 5–6.

⁴ Сакулин П.Н. Указ. соч. — С. 69–70.

⁵ Там же. — С. 101.

⁶ Евреинов Н. Крепостные актеры. Популярный исторический очерк. — Ленинград, 1925.

⁷ Там же. — С. 124.

⁸ Там же. — С. 127.

⁹ Коц Е. Крепостная интеллигенция. — Ленинград, 1926.

¹⁰ Там же. — С. 24.

¹¹ Рубан В.В. Забытые имена. Рассказы об украинских художниках XIX — начала XX века. — К., 1990.

¹² Історія українського мистецтва. У 5 томах. — К., 2000.

¹³ Мирошниченко П.Я. Культура русского и украинского крестьянства конца эпохи феодализма (1760–1861 гг.): Учебное пособие по народоведению для преподавателей средних школ и студентов вузов. — Донецк, 1999.

¹⁴ Там же. — С. 137.

¹⁵ Вклад северного крестьянства в развитие материальной и духовной культуры. — Вологда, 1980; Громыко М.М. Культура русского крестьянства XVIII–XIX веков как предмет исторического исследования // История СССР. — 1987. — № 3. — С. 39–60; Крестьянство Сибири XVIII — начала XX в. (Классовая борьба, общественное сознание и культура). — Новосибирск, 1975.

¹⁶ Камкин А.В. Некоторые черты правосознания государственных крестьян в XVIII в. // Социально-политическое и правовое положение крестьянства в дореволюционной России. — Воронеж, 1983. — С. 96–103; Копанев А.А. Правотворчество и правосознание северного крестьянства в XVI–XVII вв. // Вклад северного крестьянства в развитие материальной и духовной культуры. — Вологда, 1980. — С. 53–55; Крутиков В.И. Правосознание крестьян и его отражение в крестьянском движении // Социально-политическое и правовое положение... — С. 177–185; Раскин Д.И. Использование законодательных актов в крестьянских челобитных середины XVIII в. (материалы к изучению общественного сознания русского крестьянства) // История СССР. — 1979. — № 4. — С. 180–182.

¹⁷ Покровский Н.Н. Социально-политические взгляды крестьян // Крестьянство Сибири в эпоху феодализма. — Новосибирск, 1982. — С. 444–452.

¹⁸ Воскобойникова Н.П. К вопросу о грамотности северного крестьянства в первой четверти XVIII в. // Вклад северного крестьянства... — С. 41–43; Раскин Д.И. Мирские челобитные монастырских крестьян первой половины XVIII в. // Вспомогательные исторические дисциплины. — 1974. — № 6. — С. 175–185; Его же. Использование законодательных актов в крестьянских челобитных середины XVIII в. (Материалы к изучению общественного сознания русского крестьянства) // История СССР. — 1979. — № 4. — С. 179–191.

¹⁹ Бескин А. Крепостной театр. — Москва–Ленинград, 1927; Безсонов С.В. Крепостные архитекторы. Опыт исторического исследования. Словарь крепостных архитекторов. — Москва, 1938; Геккель Е.В. Крепостная интеллигенция в России во второй половине XVIII — первой половине XIX в.: дисс. ... канд. ист. наук. — Ленинград, 1953; Гроссман Л.П. Крепостные поэты. — Москва, 1926; Его же. Поэты крепостной поры. — Москва, 1926; Дедюхина В.С. К вопросу о роли крепостных мастеров в истории строительства дворцовой усадьбы XVIII в. (на примере Кусково и Останкино) // Вестник МГУ. — Серия 8. История. — 1981. — № 4; Дынин Т. Крепостной театр. — Москва–Ленинград, 1933; Евреинов Н.Н. Указ. соч.; Коц Е.С. Указ. соч.; Курмачева М.Д. Указ. соч.; Узунова Н.М. Из истории формирования крепостной интеллигенции: по материалам вотчинного архива Голицыных // Ежегодник государственного музея. — Москва, 1960.

²⁰ Абрамович Г.В. Крепостной поэт Иван Сибиряков // Вопросы истории. — 1969. — № 8; Аллатов М.В., Кулаков В.А. Н.И. Аргунов. — Москва, 1975; Брук Я. Иван Аргунов и крестьянская тема в русской живописи XVIII века // Искусство. — 1978. — № 2;

Валицкая А.П. Орест Кипренский в Петербурге. — Ленинград, 1981; Василий Андреевич Тропинин. Исследования, материалы. — Москва, 1982; *Виргинский В.С.* Черепановы. — Москва, 1957; *Данилова И.* Иван Аргунов. Русский крепостной художник XVIII в. — Москва–Ленинград, 1948; *Дмитриев А.А.* Ф.А. Волегов как историк Строгановых. — Пермь, 1884; *Елизарова Н.А.* Крепостная актриса Прасковья Иванова Ковалева. — Москва, 1969; *Замков Н.* Иван Иванович Варакин — поэт-крепостной конца XVIII и начала XIX в. // Русский библиофил. — Петроград, 1915. — Т. 6; К биографии крепостного актера А.В. Полякова // Исторический архив. — 1955. — № 5; *Калинина Т.А.* Общественно-педагогическая деятельность крепостной интеллигенции (Волеговы) // Проблемные вопросы истории, культуры, образования, экономики Северного Прикамья. — Березники, 1994; *Кислякова И.В.* Орест Кипренский: эпохи и герои. — Москва, 1982; Крепостная актриса / Сост. Н. Попова. — Санкт-Петербург–Калининград, 2001; Крепостной конституционалист в 1837 году // Красный архив. — 1924. — № 7; *Кузнецов А.Я.* В.Г. Вороблевский. Выдающийся деятель крепостного театра 1730–1797. К осмотру вводной выставки музея. — Москва, 1949; *Курмачева М.Д.* Крепостной интеллигент о Куликовской битве // Вопросы истории. — 1981. — № 1; *Лапина Л.* Федор Степанович Рокотов. — Москва, 1959; *Лисовский В.Г.* Андрей Воронихин. — Ленинград, 1971; *Маринчик П.Ф.* Недопетая песня. Необычная жизнь П.И. Жемчуговой. — Ленинград–Москва, 1965; *Медведева И.* Екатерина Семенова. Жизнь и творчество крепостной актрисы. — Москва, 1964; *Ремезов И.С.* Ярославский крестьянин-стихотворец Федор Никифорович Слепушкин. — Санкт-Петербург, 1872; *Терехин О.С.* Архитектор Андрей Воронихин. — Пермь, 1968.

²¹ *Колесников П.А.* Путешествие в родословие. — Вологда, 1997; *Худоярова Н.П.* Родословие крепостных художников Худояровых из Нижнего Тагила // Уральская родовая книга. Крестьянские фамилии. — Екатеринбург, 2000.

²² Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах. Т. 3: Україна в період розкладу феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.). — К., 1978. — С. 223–224.

²³ *Дзюба О.* Кріпацька інтелігенція // Українська радянська енциклопедія. В 12-ти тт. Т. 5. — К., 1980. — С. 529–530.

²⁴ Русские писатели. Биобиблиографический словарь. — Москва, 1971; Словник художників України. — К., 1973.

²⁵ *Большаков Л.Н.* Оренбургская Шевченковская энциклопедия. Тюрьма. Солдатчина. Ссылка. Энциклопедия одиннадцати лет. — Оренбург, 1997; Видатні діячі України минулих століть. — К., 2001; *Коновалов Э.Г.* Словарь русских художников. Новый полный биографический. — Москва, 2008; Митці України. Енциклопедичний довідник. — К., 1992; *Ткаченко А.* Российские деятели украинского происхождения. История отношений Украины и России в лицах за 337 лет (1654–1991). Энциклопедический словарь. — К., 1995; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — К., 1990.

²⁶ *Жабороюк А.А.* Мистецтво живопису і графіки на Україні в першій половині і середині XIX століття. — К.–О., 1983; Історія українського мистецтва. У 5-ти тт. Т. 4. — К., 2006; *Рубан В.В.* Указ. соч. — К., 1990.

²⁷ *Бачинський Л.* Видання творів Т.Г. Шевченка в США. Бібліографічні матеріали. — Лондон, 1962; Біографія Т.Г. Шевченка за спогадами сучасників. — К., 1958; *Большаков Л.Н.* Указ. соч.; *Брижницька С.* Життя і слово українця для українців. Тарас Шевченко і становлення національної ідентичності українців за матеріалами книг вражень на його могилі. 1890–1926 рр. — К., 2000; *Її ж.* «Я не одинокий...». Національне самоствердження Тараса Шевченка та його вплив на становлення національної ідентичності укра-

інців (друга чверть XIX — середина 20-х рр. XX ст.). — К., 2006; Вічний, як народ. Сторінки до біографії Т.Г. Шевченка. — К., 1998; *Дзюба І.М.* Тарас Шевченко. Життя і творчість. — К., 2008; Шевченко в Академії Художеств // Киевская старина. — 1892. — № 7.

²⁸ Апостол кращої долі України: невідомі листи М. Костомарова // Вісник АН України. — 1992. — № 6; Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова. — К., 2003; *Захарченко В.А.* Архівні джерела до біографії М.І. Костомарова в ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН УРСР // Архіви України. — 1990. — № 3; *Киян О.І.* Співробітництво М.І. Костомарова в історичних журналах пореформеної Росії // Український історичний журнал. — 1990. — № 4; Литературное наследие Н.И. Костомарова. — Санкт-Петербург, 1890; Микола Костомаров і проблема суспільного та культурного розвитку української нації. — Рівне, 1992; Микола Костомаров у вимірах сучасності: Збірник наукових праць. За матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції. — Рівне, 2007; Нові сторінки з біографії М.І. Костомарова // Вісник Академії Наук УРСР. — 1972. — № 1; *Онищук С.М.* Микола Іванович Костомаров. Покажчик-персоналія. — К., 1993; *Пинчук Ю.А.* До оцінки наукової й громадської діяльності М.І. Костомарова // Український історичний журнал. — 1992. — № 3; *Його ж.* Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. — К., 2009; *Його ж.* Історик-антикварій Костомаров // Український історичний журнал. — 1992. — № 3; *Його ж.* Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової. Історіографічні нариси з доданням спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. — К., 2005; *Його ж.* Микола Іванович Костомаров. 1817–1885. — К., 1992; *Смолій В.А.* Микола Костомаров: віхи життя і творчості. Енциклопедичний словник. — К., 2005; *Хлебников Л.М.* Сожженная диссертация // Вопросы истории. — 1965. — № 9; Энциклопедия жизни и творчества Н.И. Костомарова (1817–1885). — К.–Донецк, 2001.

²⁹ *Варварцев М.М.* Остап Вересай у перших італійських публікаціях // Народна творчість та етнографія. — 1985. — № 3. — С. 57–60; Видатні діячі України минулих століть. — К., 2001; *Зорівчак Р.* Англійська преса про Остапа Вересая // Вітчизна. — 1986. — № 5. — С. 179–180; Кобзарь Остап Вересай: его музыка и исполняемые им народные песни. — К., 1874; *Лавров Ф.* Кобзарі. — К., 1980; *Його ж.* Кобзар Остап Вересай. — К., 1955.

³⁰ *Горбунь О.* Феномен Явдохи Зуїхи та подвиг Гната Танцюри // Подолія. — 2002. — 27 лютого; *Дмитренко М.К.* Пісенний талант Явдохи Зуїхи // Народна творчість та етнографія. — 1980. — № 5; Пісні Явдохи Зуїхи. Записав Г. Танцюра. — К., 1965; *Присяжнюк Н., Горб Є.* Доля, що піснею стала // Комсомольське плем'я. — 1980. — 12 червня; *Танцюра Г.Т.* Записки збирача фольклору. — Вінниця, 2001; *Його ж.* Серцем вистраждане // Вінницька правда. — 1966. — 2 лютого; Явдохи Зуїхи — визначна співачка слов'янського світу. До 150-річчя від дня народження Явдохи Зуїхи (Євдокії Микитівни Сивак). (1855–1935). Бібліографічний покажчик. — Вінниця, 2005.

³¹ *Брежньов Г.* Повесть про Лук'яна Кобилицю // Вільна Буковина. — 1941. — № 2; *Михайлина П.В., Романець О.С.* До 125-річчя селянського повстання під проводом Лук'яна Кобилиці // Український історичний журнал. — 1974. — № 5; *Шевченко Ф.П.* Лук'ян Кобилиця // Вісник Академії Наук УРСР. — 1951. — № 10; *Його ж.* Лук'ян Кобилиця // Книга для читання з історії Української РСР. З найдавніших часів до кінця XIX ст. — К., 1970.

³² *Чернова М.* Дмитро Іванович Безперчий. — К., 1963.

³³ Інтелігенція: суть, історичні дані, перспективи. Тези доповідей. Червень 1996 р. — Дніпропетровськ, 1996; Интеллигенция Советской Украины. Некоторые вопросы историографии и методологии исследования. — К., 1998; *Коляструк О.А.* Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя. — Х., 2010; *Касьянов Г.* Українська інтелігенція 1920–1930-х років. Соціальний портрет та історична доля. — К., Едмонтон, 1992; Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.). У 3-х книгах. — К., 1994; *Ткачова Л.І.* Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. — К., 1985; Шип Н.А. Интеллигенция в Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк. — К., 1991.

³⁴ *Бичко А., Бичко І.* Феномен української інтелігенції: спроба екзистенційного дослідження // Психологія і суспільство. — 2010. — № 1. — С. 8–63.

³⁵ *Андрушко В.* Сільська інтелігенція в соціальній структурі радянського суспільства // Вісник Львівського університету. Суспільні науки. — 1978. — Вип. 14. — С. 88–92; *Баран О.* Галицька сільська інтелігенція як культурний феномен (перша половина XX ст.) // Україна соборна: Зб. наук. статей. — К., 2005. — Вип. 2, ч. 2. — С. 263–271; *Дудка В., Дудка Л.* Роль і місце сільської інтелігенції в аграрній революції 1917–1920 рр. // Інтелігенція і влада. — Одеса, 2002. — Вип. 1 (2), ч. 1. — С. 181–186; *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет. — К., 1993; Сільська інтелігенція: поняття, дискурси й особливості дослідження в Україні // <http://politics.ellib.org.ua/pages-5234.html>; *Цьомра Т.* Поняття та дослідження «сільської інтелігенції» в радянській історіографії // Шістнадцята наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 12–31 березня 2005 р. — Черкаси, 2006. — С. 45–50; *Йі ж.* Сільська інтелігенція УСРР та її вплив на розвиток культури та продуктивних сил українського села в добу непу: дис. ... канд. іст. наук. — Черкаси, 2007; *Шамара С.* Духовенство в контексті досліджень з історії сільської інтелігенції Наддніпрянщини в кінці XIX — на початку XX ст. // Православ'я — наука — суспільство: питання взаємодії: Матеріали Четвертої Міжнародної наукової конференції (18–19 травня 2006 р.). — К., 2007. — С. 48–50; *Його ж.* Інтелігенція наддніпрянського села у творах українських письменників кінця XIX — початку XX ст. // Сімнадцята наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 14–24 березня 2006 р. — Черкаси, 2007. — С. 29–31; *Його ж.* Сільська інтелігенція Наддніпрянської України у другій половині — на початку XX ст.: проблеми методології дослідження // Наукові записки. Серія: Історичні науки. — Кіровоград, 2007. — Вип. 10. — С. 253–259; *Його ж.* Сільська інтелігенція Наддніпрянської України другої половини XIX — початку XX ст.: соціально-психологічні та етнокультурні характеристики: дис. ... канд. іст. наук. — К., 2008.

³⁶ *Тарас Шевченко.* Життя і творчість у портретах, ілюстраціях, документах. — К., 1964. — С. 3–4.

³⁷ *Гайдай І.С.* Подъем культуры крестьянства Украинской ССР в 1926–1929 гг.: дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1962; Комунізм і побут. — К., 1963.

³⁸ *Литовская Т.Д.* Жалобы как форма классовой борьбы крепостного крестьянства Левобережной Украины в 1841–1860 гг. // Некоторые проблемы социально-экономического и политического развития Украинской ССР. Вып. 3. — Днепропетровск, 1972. — С. 138–148; *Попова Р.С.* Жалобы и прошения помещичьих крестьян как своеобразная форма антикрепостнической борьбы в дореформенном селе Юга Украины (1841–1860 гг.) // Сборник статей Днепропетровского университета. — Днепропетровск, 1974. — Вып. 5. — С. 167–177.

³⁹ *Мирошниченко П.Я.* Народные пословицы, поговорки, приметы, загадки как источник по истории сознания крестьянства периода разложения и кризиса крепостничества. — Донецк, 1977; *Тищенко В.І.* Використання фольклору в оповіданнях і нарисах про Устима Кармалюка // Народна творчість та етнографія. — 1983. — № 1. — С. 24–29.

⁴⁰ Історія українського селянства. Нариси в двох томах. — Т. 1. — К., 2006. — С. 5.

⁴¹ *Бестужев К.* Крепостной театр. — Москва, 1913; *Дризен Н.В.* Покупка артистов // Столица и усадьба. — 1915. — № 29; *Его же.* К истории крепостного театра в России. Нарышкинские певчие // Там же. — 1914. — № 1; *Его же.* К истории крепостного театра. «Шкловский балет» // Там же. — 1914. — № 12/13; *Евреинов Н.Н.* Крепостные актеры. Исторический очерк. — Санкт-Петербург, 1911; *Сакулин П.Н.* Крепостная интеллигенция // Великая реформа. Т. 3. — Москва, 1911. — С. 66–104.

⁴² *Безсонов С.В.* Крепостные архитекторы. — Москва, 1938; *Бескин Э.* Крепостной театр. — Москва–Ленинград, 1927; *Виргинский В.С.* Творцы новой техники в крепостной России. Очерки жизни и деятельности выдающихся русских изобретателей XVIII — первой половины XIX в. — Москва, 1957; *Гроссман Л.П.* Крепостные поэты. — Москва, 1926; *Дынник Т.* Крепостной театр. — Москва–Ленинград, 1933; *Дедюхина В.С.* Указ. соч.; *Коган Л.А.* Крепостные вольнодумцы. — Москва, 1966; *Коц Е.С.* Крепостная интеллигенция. — Ленинград, 1926; *Елизарова Н.А.* Театры Шереметьевых. — Москва, 1944; *Курмачева М.Д.* Крепостная интеллигенция в России XVIII века // Вопросы истории. — 1979. — № 1; *Ее же.* Крепостная интеллигенция России. Вторая половина XVIII — начало XIX в. — Москва, 1963; *Ее же.* Крепостной интеллигент о Куликовской битве // Вопросы истории. — 1981. — № 1; *Ее же.* Об участии крепостной интеллигенции в Крестьянской войне 1773–1775 гг. // Крестьянские войны в России XVII–XVIII вв.: проблемы, поиски, решения. — Москва, 1974.

⁴³ *Агафонова А.С.* Творчество крепостных как социокультурный феномен в художественной культуре России XVIII — первой половине XIX вв.: дис. ... канд. искусствоведения. — Москва, 2003; *Голохвастова Н.В.* Крепостные служащие в системе управления уральского горнозаводского имения в конце XVIII — первой половине XIX века на примере пермских вотчин Строгановых: дис. ... канд. ист. наук. — Пермь, 2001; *Калинина Т.А.* Общественно-педагогическая деятельность крепостной интеллигенции (Волеговы) // Проблемные вопросы истории, культуры, образования, экономики Северного Прикамья. — Березники, 1994. — С. 43–46; *Шестова Т.Ю.* Крепостная интеллигенция Урала в первой половине XIX в.: дис. ... канд. ист. наук. — Пермь, 1995.

⁴⁴ Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. — Кам'янець-Подільський, 1993. — С. 219.

⁴⁵ Там само. — С. 243–244.

⁴⁶ Там само. — С. 396–397.

⁴⁷ *Бобкова В.* Мудрість народного слова // Українські народні прислів'я та приказки. — К., 1963. — С. 5.

⁴⁸ *Драгоманов М.* Листи на Наддніпрянську Україну // *Драгоманов М.П.* Літературно-публіцистичні праці у 2-х тт. Т. 1. — К., 1970. — С. 449–450.

⁴⁹ *Хінкулов Л.* Тарас Шевченко і його сучасники. Етюди до біографії. — К., 1962. — С. 6–9.

⁵⁰ *Мирошниченко П.Я.* Указ. соч.

⁵¹ *Голин Р.* «Напиши хоч єдно слово своє рученьков...»: листування селян Дрогобиччини і стереотипи народної культури кінця XIX — початку XX ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Дрогобич, 2009. — Вип. 13. — С. 351–361; *Його ж.* «И с сущого

серця и с души»: селянський лист як мовно-літературне та історико-культурне значення // Діалектологічні студії. 4: школи, постаті, проблеми. — Л., 2004. — С. 332–352.

⁵² Орел Л. Мальоване дерево. Наївний живопис українського села. — К., 2003. — С. 13.

⁵³ Попова Л.Н. К постановке вопроса о народной иконописи центральной и Левобережной Украины XIX века // Вестник Ленинградского университета. Выпуск 4. История, язык, литература. — 1985. — № 23. — С. 82–84; *Ее же*. Народная икона и церковь // Наука и религия. — 1985. — № 10. — С. 39–41.

⁵⁴ Рубан В.В. Взаємозв'язки народного і професіонального в українському портретному живописі першої половини XIX ст. // Народна творчість та етнографія. — 1984. — № 4. — С. 47–53.

⁵⁵ Костомаров Н. Воспоминания о двух малярах // Основа. — 1861. — № 4. — С. 44–45.

⁵⁶ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. — К., 1963. — С. 277–283.

⁵⁷ Там само. — С. 282.

⁵⁸ Там само. — С. 178.

⁵⁹ Хінкулов Л. Тарас Шевченко і його сучасники... — С. 19–21.

⁶⁰ Там само. — С. 18–19.

⁶¹ Костомаров Н. Воспоминания о двух малярах. — С. 44–46.

⁶² Яшовський М. Спомин про Т. Шевченка, з 1959 р. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Л., 1917. — Тт. 119/120. — С. 79.

⁶³ Хінкулов Л. Тарас Шевченко і його сучасники... — С. 23.

⁶⁴ Білецький П. Український портретний живопис XVII–XVIII ст. Проблеми становлення і розвитку. — К., 1969. — С. 140–141.

⁶⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (Далі — ЦДАК України), ф. 2052, оп. 1, спр. 1285.

⁶⁶ Там само, ф. 59, оп. 1, спр. 730, арк. 6 зв.; спр. 699, арк. 40–41.

⁶⁷ Цит. за: Сірополко С. Історія освіти в Україні. — К., 2001. — С. 327.

⁶⁸ Вільшанська О.Л. Культура українського села // Історія українського селянства. Нариси в 2-х тт. Т. 1. — К., 2006. — С. 341.

⁶⁹ Там само. — С. 340.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ http://geo.ladimir.kiev.ua/pq/dic/a--PRIKHODSKIE_UTCHILISCHA.

⁷² ЦДАК України, ф. 127, оп. 705, спр. 1208.

⁷³ Перерва В. Вказ. праця. — С. 15.

⁷⁴ ЦДАК України, ф. 127, оп. 705, спр. 1208, арк. 2.

⁷⁵ Там само, арк. 1–2.

⁷⁶ Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. — К., 2003. — С. 65.

⁷⁷ ЦДАК України, ф. 1475, спр. 1422.

⁷⁸ Там само, ф. 2053, спр. 89; ф. 2053, спр. 229.

⁷⁹ Там само, ф. 1475, спр. 1399; спр. 1250.

⁸⁰ Там само, ф. 908, оп. 1, спр. 112, арк. 196.

⁸¹ Дробчак Г.Ю. До біографії селянина-вільнодумця С.М. Олійничука // Український історичний журнал. — 1973. — № 8. — С. 120–126; Ковмір Ю.О. Семен Олійничук // Там само. — 1963. — № 6. — С. 102–105; Ястребов Ф. Нариси з історії України. Україна в першій половині XIX століття. — К., 1939. — С. 162–163.

- ⁸² Історія українського мистецтва. У 5-ти тт. Т. 4. — К., 2006. — С. 154–155.
- ⁸³ Митці України. Енциклопедичний довідник. — К., 1992. — С. 351.
- ⁸⁴ Тарас Шевченко. Життя і творчість у портретах... — С. 4.
- ⁸⁵ Рубан В.В. Український портретний живопис першої половини XIX століття. — К., 1984. — С. 291.
- ⁸⁶ Лебединцев П. пр. Тарас Григорьевич Шевченко // Киевская старина. — 1882. — № 9. — С. 562.
- ⁸⁷ Шевченко Т.Г. Кобзарь. — Санкт-Петербург, 1867.
- ⁸⁸ Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. В 20-ти тт. Тт. 1–2. — Санкт-Петербург, 1863; Т. 3. — Санкт-Петербург, 1867; Тт. 4–8. — Санкт-Петербург, 1868; Тт. 9–11. — Санкт-Петербург, 1870; Т. 12. — Санкт-Петербург, 1872.
- ⁸⁹ Чернышевский Н.Г. Замечание на «Последнее слово г. Погодину» г. Костомарова // Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений в пятнадцати томах. — Т. 7: Статьи и рецензии. — Москва, 1950. — С. 296–299.
- ⁹⁰ Там же. — С. 1019.
- ⁹¹ Так, неодноразово видавалися листи Тараса Шевченка до Михайла Щепкіна // Киевская старина. — 1885. — № 2. — С. 334–338; 1898. — № 2. — С. 208–209; Яворницький Д.І. Матеріали до біографії Т.Г. Шевченка. — Катеринослав, 1909. — С. 47.
- ⁹² Николайчик Ф. Памяти Н.И. Костомарова. Краткий биографический очерк Н.И. Костомарова. Библиографический указатель сочинений Н.И. Костомарова // Киевская старина. — 1885. — № 5. — С. II–XXV.
- ⁹³ Жизнь поэта-крестьянина С.Д. Дрожжина, описанная им самим, и избранные стихотворения. — Москва, 1915; Зайцев И.К. Воспоминания старого учителя // Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 59–60; Из воспоминаний отшельника К-ской пустыни // Киевская старина. — 1887. — № 12. — С. 717–760; Костомаров Н. Воспоминание о двух малярах. — С. 44–56; Его же. Воспоминания о Д.Е. Кожанчикове // Новое время. — 1877. — № 652; Его же. Автобиография. — К., 2007; Його ж. Споминки про Тараса Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 145–148; Никитенко А.В. Записки и дневник (1826–1877). В 3-х тт. — Санкт-Петербург, 1893; Савченко И. Отрывок из записок бывшего крепостного // Киевская старина. — 1899. — № 8; Шевченко В. Споминки про Тараса Григоровича Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 26–36.

*Н.В. Пазюра
(м. Київ)*

**МОНОГРАФІЯ АНДРІЯ СТОРОЖЕНКА
«СТЕФАН БАТОРИЙ И ДНЕПРОВСКИЕ КОЗАКИ:
ИЗСЛЕДОВАНИЯ, ДОКУМЕНТЫ И ЗАМЕТКИ»
У КОНТЕКСТІ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ ВЧЕНОГО**

У статті проаналізовано основні положення монографії українського історика Андрія Стороженка, визначено її місце в контексті наукової спадщини вченого.

Ключові слова: *українське козацтво, реформа, історичні погляди.*

В статье проанализированы основные положения монографии украинского историка Андрея Стороженка, определено ее место в контексте научного наследия ученого.

Ключевые слова: *украинское казачество, реформа, исторические взгляды.*

In the article the main points of monograph of Ukrainian historian Andriy Storozhenko is analyzed, its place in the context of scientist's inheritance is determined.

Keywords: *Ukrainian Cossacks, reform, historical views.*

Ім'я українського історика Андрія Володимировича Стороженка (1857–1924/?) добре відоме дослідникам, чий науковий інтерес зосереджений на вивченні історії України XVI–XVIII ст., оскільки його наукова спадщина є помітним внеском у дослідження саме цього періоду нашої минувшини.

Науковий дебют А. Стороженка відбувся в його студентські роки дослідженнями про старочеські Зеленогорський та Краледворський рукописи¹ та нарисом про поему С. Кленовича «Роксоланія»². Досліджуючи ці твори, він проявив свої працелюбність, талановитість та сумлінне ставлення до наукової справи³. Згодом коло його наукових зацікавлень охопило історію України XVI–XVIII ст., яка розглядалась ним у контексті вивчення історії Польщі. Численні розвідки вченого присвячені різноманітним соціально-економічним і політичним питанням, історії Києва, Полтавщини та Переяславщини, але найбільшої наукової слави йому принесла монографія «Стефан Баторий и днепровские козаки: исследования, документы и заметки», яку, по праву, можна вважати візитною карткою вченого. На превеликий жаль, матеріали особового фонду А. Стороженка, які могли б пролити світло на процес написання ним цієї та інших праць, не збереглися. У передмові до монографії вчений зазначив, що це дослідження не претендує на вичерпність, а є лише спробою, «цеглою» для

підготовки у майбутньому капітальної «достовірної історії» Війська Запорозького. Проте, як показує час, ця спроба виявилася досить вдалою, про що свідчить не лише значна увага до неї наукової спільноти та відзначення престижною Уваровською премією, але й те, що, не дивлячись на свій поважний вік, ця праця і досі є однією з тих «цеглин», якою послуговуються й сучасні дослідники при написанні своїх студій з історії українського козацтва. До цього слід додати, що минулого року вона була перевидана одним із московських видавництв, що також свідчить про її широке студіювання⁴.

Метою нашої розвідки є спроба виокремити основні положення згаданої праці та визначити її місце у науковій спадщині А. Стороженка.

Достеменно невідомо скільки часу вчений працював над підготовкою монографії «*Стефан Баторий и днепровские казаки...*». Однак, беручи до уваги той факт, що книга ґрунтується на значному масиві актового матеріалу Варшавського головного архіву давніх актів, матеріалах бібліотек ординацій Красінських та Замойських, а також колекції документів Київської археографічної комісії, можна зробити висновок, що до її написання автором було докладено чимало зусиль. Монографія складається з п'яти розділів. У першому з них проаналізовано витоки українського козацтва та з'ясовано роль польського короля С. Баторія в його розвитку; у другому — подано вірш невідомого автора «Плач» («*Epicedion*») про князя М. Вишневецького; у третьому — автор представив біографічний нарис про Я. Оришовського; у четвертому — подав уривок із книги Б. Папроцького про експедицію С. Зборовського на Запоріжжя влітку 1581 р. (із коментарем); у п'ятому — опублікував універсал і три листи київського біскупа Й. Верещинського до Я. Замойського та лист до останнього Б. Верещинського. Як видно з назви книги («...Изследования, документы и заметки») та її структури, вона не є цілісним дослідженням, а складається із частин, тематично пов'язаних між собою.

У контексті вивчення наукової спадщини й історичних поглядів А. Стороженка найбільшу увагу привертає перший розділ монографії, в якому автор вдався до спроби дослідити історію українського козацтва на тлі внутрішньої та зовнішньої політики польського короля С. Баторія. Його витоки вчений пов'язував із людом, котрий щовесни з'являвся у степовій подніпровській місцевості та поділяв його на три групи: 1) татарські скотарі; 2) «сольники» (чумаки), а згодом — турецькі й татарські, але переважно вірменські купці, які поставляли свій товар у Польщу, Литву і Москву; 3) промисловці (татарською — «козаки») — незалежні люди, шукачі пригод, бурлаки та розбійники. Своєю чергою він ділить третю групу на дві підгрупи: до першої належали козаки татарські, до другої — козаки з різних областей Речі Посполитої. В залежності від території їх побутування, вони й діставали свою назву — дніпровські, запорозькі, низові, річкові, або відповідно до назв укріплень — київські, канівські, черкаські і т.д.⁵ На думку вченого, козаки польсько-литовської держави промишляли тим же способом, що і їх татарські та генуезькі побратими — найцінніша здобич набувалася шляхом розбою, зокрема нападами на татарських скотарів, набігами за Дністер на молдавські й татарські території, дрібними пограничними крадіж-

ками, хоча поруч із цим поширеними промислами були риболовля, мисливство та бортництво⁶. Релігія, народність і станова належність серед козаків на початковому етапі їх організації визначального значення не мали, хоча їх більшістю були християни, вихідці з міщан, бояри та втікачі⁷.

Подальший розвиток козацтва А. Стороженко вбачав у зростанні татарських набігів, оскільки саме це зумовлювало перетворення розрізнених козацьких «шайок» у своєрідний «військово-розбійницький орден» татарського протистояння з центром на одному із дніпровських островів. У цьому зв'язку А. Стороженко поділяв думку польського історика М. Дубецького, за якою ініціаторами створення таких військовоорганізованих козацьких загонів, що за своїм характером мали багато спільних рис із західноєвропейськими утвореннями, були польські шляхтичі, які приєднувались до козаків і приносили разом із собою польські рицарські традиції⁸. З іншого боку значне заохочення у своєму розвитку козацтво отримувало зі сторони київських воєвод і старост пограничних міст Черкас, Канева, Брацлава та Вінниці, які забезпечували їх кінями, зброєю та провізією.

Відтак на час обрання королем С. Баторія (1576 р.) козацтво становило досить потужну організовану спільноту, котра завдяки своїй військовій активності досить часто ставила під загрозу мирні відносини Речі Посполитої з Туреччиною, за сприяння якої він був обраний. У цьому зв'язку А. Стороженко досить детально зупинився на козацьких виступах і молдавських походах 1576–1578 рр., подав уривки скарг турецької сторони на козацькі розбої та показав, які заходи були вжиті королем для вирішення цього питання. На основі опрацювання значної кількості опублікованих і неопублікованих матеріалів А. Стороженко з'ясував передумови вербування частини козацтва до королівського війська і дійшов висновку, що у 1578 та 1583 рр. С. Баторій набирав козаків на військову службу, але це, насамперед, було похідною тодішньої політичної кон'юнктури й пов'язано з прагненням короля утримувати мирні відносини із Туреччиною. Крім того, це давало можливість збільшити військо за рахунок людей, яких, не дивлячись ні на які обставини, він дуже цінував за військову майстерність, витримку та хоробрість⁹.

На користь свого висновку стосовно того, що ніякого реформування козацького стану за часів С. Баторія не було, А. Стороженко здійснив досить ґрунтовний аналіз «легенди», яка сформувалася довкола цієї події в історичній літературі протягом тривалого часу. Він детально зупинився на аналізі хроніки П. Пясецького, праці С. Грондського «*Historia belli cosaccopolonici*» та С. Твардовського «*Wojna domowa*», відзначив неточності, допущені ними при висвітленні козацтва за часу С. Баторія і вказав, який вплив мали їх праці на подальше історіописання, зокрема літописи Лизогубівський та Грабянки, студії С. Савицького «Сказание о войне казацкой», П. Симоновського «Краткое описание о малороссийском народе», А. Рігельмана «Летописное повествование о Малой России и ее народе» та «Истории Руссов»¹⁰. Щодо останнього твору, то А. Стороженко вбачав у ньому політичний памфлет, у якому віддзеркалюються історичні й політичні погляди і вимоги малоросійського дворянства часів

Олександра І, та відзначав його сильний вплив на розвиток історіографії у ХІХ ст.¹¹

Таким чином, основні положення монографії А. Стороженка були спрямовані на розвінчання «легенди», що сформувалася довкола твердження про реформування козацтва С. Баторієм у середовищі пізнішого козацтва, котре прагнуло скористатися авторитетом польського короля та його універсалами при відстоюванні своїх політичних прав¹². Натомість учений довів, що польський король не лише не був прихильником козаччини, а навпаки намагався зупинити її розвиток.

Варто зазначити, що такі висновки А. Стороженка не були новаторськими, оскільки до того часу подібні думки висловлювали й інші дослідники, зокрема П. Куліш, А. Яблоновський та І. Каманін, однак у А. Стороженка вони є більш аргументованими. Крім того, ця монографія є знаковою в тому сенсі, що відображає погляди автора на витоки і сутність українського козацтва. Характерним є те, що у своїх поглядах на його історію вчений розходився з позицією представників київської історичної школи, до середовища якої він належав. Зокрема, А. Стороженко вважав безпідставним твердження дослідників, котрі вбачали у дніпровських козаках осілий землеробський стан, що володів землею на правах общинної власності, та був наділений самоуправлінням у адміністрації та суді. Можна зробити припущення, що вчений мав на увазі працю І. Каманіна «К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого», автор якої, з'ясовуючи зародження козацького землеволодіння, стверджував, що козаки отримували землю на правах приватної власності¹³. З цього приводу А. Стороженко зазначив, що джерельного підтвердження виділення землі козакам урядом немає, натомість поділяв у цьому відношенні висновки М. Любавського, згідно з якими козаки спочатку були відхожими промисловцями, котрі шукали заробіток на стороні, найчастіше у степовій зоні, а згодом колонізували цю територію, зберігаючи свою військову й общинну організацію¹⁴.

До того ж А. Стороженком була піддана критиці позиція вчених київської школи, які, будучи за його словами, «неприклонними народниками», вважали вічевий принцип і принцип широкого демократизму та рівності політичних прав провідною ідеєю всієї малоросійської історії. На думку вченого, це твердження суперечить дійсності, оскільки до часу С. Баторія і в його епоху козаки являли собою неосілий, бродячий люд, переважно несімейний, розбещений і норовливий та відстоював думку, що козаки — не залишки давньослов'янських вільних общин на пограниччі руської осілості, а озброєні артілі промисловців¹⁵.

Не дивно, що така відверта позиція А. Стороженка й висновки монографії викликали ряд критичних зауваг і рецензій. Втім, спочатку хотілося б зупинитися на її відзначенні 48-ою Уваровською премією. У листопаді 1904 р. монографія надійшла на розгляд Товариства історії та старожитностей російських¹⁶. Через відсутність особового фонду А. Стороженка з певною вірогідністю можна говорити про причетність до цієї справи його дядька, професора Московського університету, відомого шекспіролога М. Стороженка, який протягом багатьох років був дійсним членом цього товариства. На здобуття премії було подано

вісім робіт. Для їх розгляду була обрана комісія у складі С. Ольденбурга (голова), О. Шахматова, П. Фуртунатова, О. Лаппо-Данилевського, В. Ламанського та А. Соболевського. Рецензентом книги А. Стороженка став секретар товариства М. Любавський.

Детально проаналізувавши монографію, М. Любавський дав їй досить високу оцінку та назвав найбільш повною розповіддю про козацтво часів С. Баторія з ґрунтовним критичним аналізом історико-літературної традиції, яка панувала до середини 90-х рр. XIX ст. довкола т. зв. реформи Баторія й була присутня навіть в «Історії запорозьких козаків» Д. Яворницького — найбільш ґрунтовній тогочасній праці про козацтво. Заслугу А. Стороженка рецензент вбачав не лише у спростуванні «баторіанської легенди», за якою нібито польський король надав козацтву певні привілеї та вжив заходи щодо його реформування, а й у побічних екскурсах, доповненнях та спробі прослідкувати її літературний генезис¹⁷.

На думку рецензента, монографія А. Стороженка вигідно вирізнялася на тлі інших праць, присвячених цій тематиці. Порівнявши її з студією А. Яблоновського «Kozaczyzna a legitymizm. Dwie legendy polityczno-historyczne Ukrainy: "batorjanska" i "baturinska"», він дійшов думки, що зроблені автором цієї студії висновки, не дивлячись на їх безперечну цінність і наближення до істини, через свою уривчастість та відносну нерішучість так і не були належно оцінені науковцями¹⁸. Натомість монографія А. Стороженка, на його погляд, була написана з великою ерудицією та скрупульозністю у відборі матеріалу, а завдяки своїй ґрунтовності лишила далеко позаду напрацювання А. Яблоновського та Д. Яворницького, зокрема у частині висвітлення останнім подій 1584–1585 рр.¹⁹ Вказуючи на певні недоліки автора, М. Любавський насамкінець підкреслює, що підготовлена А. Стороженком монографія є «високоякісною цеглою», яку без застережень можна використовувати при підготовці достовірної історії козацтва²⁰.

Таким чином, за підсумками роботи комісії, велику нагороду гр. Уварова було порівну розділено між А. Кізеветтером за працю «Посадская община в России XVIII ст.» та єпископом Арсенієм за «Исследования и монографии по истории Молдавской церкви». Мала нагорода дісталася В. Бенешевичу за роботу «Канонический сборник XIV титулов со второй четверти VII века до 883 г.» та А. Стороженку за згадувану вже студію. Почесні відгуки отримали Д. Багалій за підготовку другого тому «Опыта истории Харьковского университета» та Ф. Вержбовський за «Материалы к истории Московского государства в XVI и XVII ст.»²¹.

Серед інших, хто звернув увагу на вихід студії А. Стороженка, був історик І. Крип'якевич. Він, зокрема, висловив зауваження, що історія козащини не є вихідною точкою у цій праці, оскільки основна увага автора звернена на діяльність С. Баторія, втім схвально оцінив широку джерельну базу дослідження, зокрема введення в науковий обіг невідомого раніше актового матеріалу та використання автором дипломатичного листування та праць сучасників описуваних подій, зокрема Я. Красінського «Polonia», М. Броньовського «Tartariae

descriptio», З. Герберштайна «Retum moscovitarum commentarii» та Л. Міллера «Septentrionalisce Historien»²².

Не оминув своєю увагою вихід цієї праці і відомий історик М. Грушевський, цитуючи й коментуючи деякі твердження її автора на сторінках своєї «Історії України-Руси». В цілому ж, на його думку, книга «...написана взагалі дуже претензійно, з становища польсько-культурницького (в дусі Куліша і польської історіографії), вона замітна була небезінтересним добором матеріалу (особливо з польських джерел), хоч взагалі ані не панувала над літературою вповні, ані не вичерпувала предмету й матеріалу»²³. При цьому він неодноразово ставив під сумнів деякі висновки А. Стороженка, а подеколи й узагалі називав їх «фантазіями»²⁴. Втім, цікавими, на нашу думку, є згадки про цю монографію у листах до М. Грушевського його учня В. Доманицького. Так, в одному з листів В. Доманицький просив свого вчителя зробити невеличкі додатки до своєї праці саме за рахунок витягів із монографії «Стефан Баторий и днепровские козаки...» і писав про свій намір підготувати рецензію на цю книгу²⁵. Згодом, у листі від 09.02.1905 р. В. Доманицький висловив жаль з приводу передчасної посилки огляду «Archiwu Zamojskiego», бо «...тепер можна було б се зробити докладніше, маючи в руках Стороженка “Баторий и Днепровские козаки”»²⁶. Таким чином, це яскраво свідчить про те, що, не дивлячись на неоднозначну оцінку поглядів і висновків А. Стороженка, науковці не могли не брати до уваги ґрунтовність та аргументованість даного дослідження і широко використовували його у своїх наукових працях.

Відомий історик Д. Дорошенко у своєму «Огляді української історіографії» зазначав, що монографія «Стефан Баторий и днепровские козаки...» була написана під сильним впливом польської історіографії, зокрема з наголошенням особливої державно-культурної місії Польщі на українських землях²⁷. На користь такого твердження виступає хоча б той факт, що монографія написана на основі польського архівного й друкованого матеріалів, зокрема А. Стороженко часто цитує твори Я. Красінського, І. Бельського, П. Пясецького, С. Грондського, С. Твардовського, Б. Папроцького, Р. Гейденштейна та інших польських дослідників, при цьому не беручи до уваги доробку вітчизняних учених. Це, своєю чергою, було закидом автору з боку І. Крип'якевича, який у своїй рецензії на книгу зазначив, що А. Стороженко уникає аналізу історіографії проблеми та, окрім закидів на адресу київської історичної школи, зовсім не вказує жодної із її праць на цю проблематику, так само ігноруючи розвідку про історію козаччини М. Грушевського²⁸. Як виняток, можна навести лише поодинокі поклики А. Стороженка на «Материалы для истории воссоединения Руси» П. Куліша та згоду з твердженням останнього про те, що ніякої реформи козацтва за часу С. Баторія не було²⁹.

Пропольські симпатії А. Стороженка можна прослідкувати і в інших працях історика, зокрема крізь характеристики державних та суспільно-політичних діячів. Так, приміром, польський король зображений ученим як людина широкого розуму, зріла у своїх судженнях, досвідчена у справах і надзвичайно красномовна³⁰. Запорозький гетьман Я. Оришовський, чий біографічний нарис умі-

щений у третьому розділі книги, постає перед нами вмілим керівником та дипломатом. Яскравими у цьому відношенні є студії А. Стороженка, присвячені київському біскупу Й. Верещинському, який наприкінці XVI ст. пропагував ідею боротьби з турецько-татарським світом за допомогою козацтва. Говорячи про його діяльність, історик особливо підкреслював роль біскупа у заселенні Фастова та околиць, зокрема сіл Плесецьке і Чорногородка та характеризував як людину дуже освічену, прекрасно володіючу пером³¹.

Відтак такі оцінки є досить різючими в порівнянні з козацтвом як бунтівної руйнівної зграї в цілому й окремими характеристиками його очільників зокрема³². Говорячи про особисті риси провідників козацтва, А. Стороженко зазначав: «...Ні любові до батьківщини, ні прагнення до впорядкування її побуту, ні яких-небудь політичних ідеалів не знаходимо ми у тодішніх малоросійських діячах за виключенням гетьмана Петра Дорошенка. Одні лиш егоїзм і ненаситна жадоба до збагачення змушували їх піддаватися небезпеці війни й добиватися того становища, яке найбільш могло задовольнити ці інстинкти по тодішньому порядку речей — гетьманського сану»³³. Навіть, здавалося б, загально позитивна характеристика І. Сірка, який, на думку А. Стороженка, був найяскравішим виразником потреб, бажань і настроїв запорозького товариства, принижується згадкою про те, що він був безграмотним³⁴. Не оминув негативної оцінки й гетьман Д. Дорошенко, який зображений автором як егоїст, який дбав лише про свій інтерес³⁵.

У наш час монографія А. Стороженка «*Стефан Баторий и днепровские казаки...*» оцінюється досить позитивно. Дослідник Л. Винар називає її як одну з найпомітніших праць початку XX ст. у галузі історії українсько-польських взаємин³⁶. Цієї думки дотримується і С. Леп'явко, підкреслюючи її значення у дослідженні військово-політичної діяльності українського козацтва в контексті міжнародних відносин другої половини XVI ст.³⁷

Таким чином, підсумовуючи, можна зробити висновок, що монографія «*Стефан Баторий и днепровские казаки...*» є своєрідним підсумком багаторічної праці А. Стороженка на ниві дослідження історії козацтва. У дослідженні чітко простежуються погляди вченого на роль та місце козацтва в українській історії, зокрема автор розкриває його негативний та руйнівний вплив. Саме таке авторське бачення робить його виключенням серед інших репрезентантів київської історичної школи, до середовища якої він належав, і дає можливість дослідникам говорити про сильний вплив на погляди А. Стороженка польської історіографії. До того ж, вихід цієї праці привернув увагу вчених до дослідження т.зв. реформи Баторія, що виявилось як у рецензіях на книгу, так і підготовці публікацій на цю тематику інших авторів, зокрема В. Доманицького та І. Крип'якевича³⁸.

¹ *Стороженко А.* Очерки из истории чешской литературы. I. Рукописи Зеленогорская и Краледворская. Вып.1: Очерк литературной истории рукописей (1817–1877). Историко-библиографическое исследование. — К., 1880. — 291 с.

- ² *Стороженко А. С.Ф.* Кленович и латинская его поэма Роксолания. — К., 1881. — 58 с.
- ³ *Котляревский А.* Рецензия на сочинение студента историко-филологического факультета А. Стороженка // Киевские университетские известия. — 1879. — № 4. — С. 33–35; Извлечения из протоколов заседаний Совета // Там же. — № 12. — С. 5.
- ⁴ *Стороженко А.* Стефан Баторий и днепровские казаки [Репринтное издание]. — М., 2011. — 334 с.
- ⁵ *Стороженко А.* Стефан Баторий и днепровские казаки. Исследования, памятники, документы и заметки. — К., 1904. — С. 12–16.
- ⁶ Там же. — С. 18, 93.
- ⁷ Там же. — С. 21.
- ⁸ Там же. — С. 26.
- ⁹ Там же. — С. 75.
- ¹⁰ Там же. — С. 124, 127–128, 131–142, 148.
- ¹¹ Там же. — С. 144.
- ¹² Там же. — С. 156.
- ¹³ *Каманин И.* К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. — 1894. — Кн. 8. — С. 90.
- ¹⁴ *Стороженко А.* Стефан Баторий и днепровские казаки... — С. 148–149.
- ¹⁵ Там же. — С. 155–156.
- ¹⁶ *Тодийчук О.* Украина XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. — К., 1989. — С. 52–53.
- ¹⁷ *Любавский М.* Отзыв о сочинении А. В. Стороженка «Стефан Баторий и днепровские казаки: Исследования, документы и заметки» // Записки Императорской академии наук. — 1908. — Т. 8, № 8. — С. 146.
- ¹⁸ Там же. — С. 145.
- ¹⁹ Там же. — С. 172, 173, 176.
- ²⁰ Там же. — С. 181.
- ²¹ Отчет о присуждении 48 Уваровской премии // Записки Императорской Академии наук. — 1908. — Т. 8, № 8. — С. 1.
- ²² *Крип'якевич І.* [Рец.] // Записки наукового товариства імені Шевченка. — 1905. — Т. LXVIII. — С. 19.
- ²³ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 7. — К., 1995. — С. 569.
- ²⁴ Там само. — С. 151, 153, 163, 178, 193, 316, 334, 575.
- ²⁵ Листування Михайла Грушевського. Т. 3. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006. — С. 346.
- ²⁶ Там само. — С. 348.
- ²⁷ *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. — К., 1996. — С. 161.
- ²⁸ Крип'якевич І. [Рец.] — С. 23.
- ²⁹ *Стороженко А.* Стефан Баторий и днепровские казаки... — С. 26, 148, 153, 157–158.
- ³⁰ Там же. — С. 3–4.
- ³¹ *Стороженко А.* Фастовская типография // Киевская старина. — 1895. — № 11. — С. 84; *Его же.* Киев триста лет назад. Тогдашний проект благоустройства Киева и его автор бискуп Юзеф Верещинский // Киевская старина. — 1884. — Кн. 2. — С. 223.
- ³² *Стороженко А.* Из переписки Запорожья XVI в. с польскими вельможами // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. — 1906. — Кн. 19. — С. 70.

³³ *Стороженко А.* Родион Григорьевич Дмитрашко, полковник Переяславский // Киевская старина. — 1893. — № 4. — С. 2.

³⁴ *Стороженко А.* [рец.] Эварницкий Д. Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман Войска Запорожских низовых козаков. — СПб., 1894. — 164 с. // Киевская старина. — 1894. — Кн. 10. — С. 159, 160.

³⁵ *Коцюба М.* Рецензія на книгу А. Стороженка «Очерки Переяславской старины: исследования, документы и заметки» (К., 1900. — 235 с.) // Записки наукового товариства імени Шевченка. — 1902. — Т. XLIX. — С. 28–30.

³⁶ *Винар Л.* Козацька Україна. Вибрані праці. — К.; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003. — С. 479.

³⁷ *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996. — С. 18; *Його ж.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). — Чернігів, 1999. — С. 82–83; *Його ж.* Військово-політична діяльність українського козацтва в контексті міжнародних відносин (1561–1595): автореф. дис. ... д. і. н. — К., 2000. — С. 7.

³⁸ *Доманицький В.* Чи була реформа Баторія // Ювілейний збірник на пошану М. Грушевського. — Львів, 1906. — С. 235–248; *Крип'якевич І.* Козаччина і Баторієві вольності // Джерела до історії України-Руси. — Львів, 1908. — Т. 8. — С. 1–44.

В.В. Шевченко
(м. Київ)

**СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ БАНКІРСЬКОГО
ПІДПРИЄМНИЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
в ХІХ — на початку ХХ ст.**

У статті висвітлено основні етапи історіографічного процесу дослідження банкірського підприємництва на Півдні України у ХІХ — на початку ХХ ст. Охарактеризовано найбільш значимі видання й окреслено напрями подальшого наукового пошуку.

Ключові слова: історіографія, науковий доробок, економічна історія, банкірське підприємництво, кредит.

В статье рассматриваются основные этапы историографического процесса исследования банкирского предпринимательства на Юге Украины в ХІХ — начале ХХ в. Дана характеристика наиболее значимых изданий, обозначены направления дальнейших научных изысканий.

Ключевые слова: историография, научное наследие, экономическая история, банкирское предпринимательство, кредит.

This article considers the main stages of the research process historiographical business banker in the Southern Ukraine in the ХІХ — early ХХ century. The characteristics of the most important publications, the directions for further scientific research.

Keywords: historiography, scientific heritage, economic history, business bankers, lending.

Приватна банкірська діяльність, а також історія її становлення та розвитку на території Південної України ХІХ — початку ХХ ст. у вітчизняній історичній науці не була самостійним предметом досліджень. Пріоритет віддавався вивченню глобальних політичних, економічних і соціальних процесів та явищ. Тому переважна частина літератури має опосередковане відношення до теми, яка розглядається. У зв'язку з цим наша мета полягає у з'ясуванні етапів та ступеня розробленості означеної проблеми, визначенні кола питань, які потребують подальшого опрацювання.

У загальному історіографічному процесі дослідження даної проблеми умовно можна виділити три періоди: дореволюційний (ХІХ ст. — 1917 р.), радянський (1920–1980-ті рр.) і сучасний (1990-ті рр. — початок ХХІ ст.).

Історія банкірської справи знайшла своє висвітлення лише в небагатьох працях ХІХ — початку ХХ ст. Фактично, її почали студіювати з середини

XIX ст., коли поживався інтерес до вивчення господарства Російської імперії й, зокрема, кредитно-фінансової системи. Зацікавленість останньою обумовлювалася гострою необхідністю реформування фінансових відносин. У той час з'явилися ґрунтовні дослідження вчених-економістів, які разом із тим були фахівцями-практиками. Серед таких науковців можна назвати Є. Ламанського, Д. Піхно, М. Бунге та ін. Останній у своїй статті «Заметки о современном экономическом кризисе в России», що вийшла 1860 р., розглядаючи причини економічної кризи в Російській імперії, побіжно звернув увагу й на приватних банкірів. Він зазначив, що одним із джерел нагромадження ними великих грошових сум були російсько-турецькі війни, особливо Кримська¹.

Серед праць 1860-х рр. заслуговує на увагу розвідка російського економіста В. Безобразова, присвячена впливу економічної науки на державне життя. У ній автор досить докладно висвітлив і проаналізував фінансові погляди міністра фінансів Є. Канкріна, зокрема на приватний кредит².

У 1870–1880-х рр. спостерігається затишшя у вивченні кредитно-фінансової системи. Сплеск досліджень відбувається наприкінці XIX, а особливо на початку XX ст. Виходять у світ праці, присвячені Державному банку та його операціям. Автором однієї з найкращих таких робіт був В. Судейкін, який дослідив не лише історію самої банківської установи, а й зупинився на основних причинах пізнього розвитку в Російській імперії буржуазних відносин у кредитно-банківській сфері³.

Процес розробки спеціального законодавства для банкірських домів і контор, а також значний інтерес громадськості до цих установ, очевидно, сприяли й вивченню їх розвитку та функціонування. Деякі відомості про банкірські підприємства з'явилися у загальних роботах з історії торгівлі та банків у Російській імперії. Серед них варто назвати багатотомне видання «История торговли и промышленности в России», книги А. Біммана й О. Гур'єва⁴. Характерним для цих праць є подання фактологічного матеріалу про функціонування окремих фірм, а також викладення основних положень щодо законодавчого врегулювання банківської діяльності. Важливими для з'ясування ефективності застосування на практиці правил, встановлених для банкірських установ, є відомості, наведені О. Гур'євим⁵.

Значною інформативністю серед досліджень того часу вирізняються праці І. Левіна та Ю. Янсона. Приват-доцент Петроградського університету І. Левін у своїй монографії «Акционерные коммерческие банки в России»⁶, аналізуючи стан справ у кредитно-фінансовій сфері імперії, зосередив увагу й на окремих аспектах приватного банкірського підприємництва, зробивши висновок про те, що воно почало відігравати помітну роль в економічному житті держави лише з XIX ст. Також він першим відзначив провідну роль приватних банкірів у формуванні капіталістичної банківської системи Російської імперії.

Досить важливою є розвідка дійсного члена Російського географічного і Вільного економічного товариств Ю. Янсона, в якій розглядалася хлібна торгівля в одеському регіоні⁷. Статистичний матеріал, наведений у ній, дозволяє простежити роль банкірів у зовнішній торгівлі зерном і його продуктами та

з'ясувати механізм фінансових операцій, пов'язаних із нею (йдеться про розрахунки за допомогою векселів).

Безпосередньо приватній банкірській справі присвячено праці О. Бернарді⁸ та З. Євзіна⁹. Правова регламентація цієї діяльності висвітлена у кількох статтях В. Розенберга¹⁰. Автор не лише наводить статистичні дані, але й намагається з'ясувати роль і значення такого виду приватного підприємництва в економічному житті країни.

Інформація про приватних банкірів міститься й у деяких енциклопедичних виданнях ХІХ — початку ХХ ст. Зокрема, у словнику Брокгауза і Єфрона вміщено досить об'ємну статтю «Банкир», в якій наводиться визначення цього поняття, висвітлюється історія банкірської справи в Європі та особливості її законодавчого регулювання в Російській імперії¹¹.

Певним внеском у дослідження банкірського підприємництва на Півдні України стали праці відомого історика, економіста, статистика й публіциста А. Скальковського¹², який вивчав Новоросійський край та аналізував різні показники його економічного і соціального розвитку. На увагу заслуговують наведені автором дані про торгово-промислове населення регіону, його етнічний склад тощо.

Фрагментарні відомості зустрічаються й у низці робіт з історії Новоросійського краю та його окремих міст. Такі автори, як Д. Атлас, С. Бернштейн, А. Бориневич, С. Плаксін детально вивчали економічний розвиток Одеси, її торговий і промисловий потенціал, роль зовнішньої торгівлі, кредитування тощо¹³.

Історичні розвідки, підготовлені науковцями після встановлення радянської влади, якісно відрізнялися від попередніх. Головним центром таких досліджень в Україні в 1920–1930-х рр. стала Всеукраїнська академія наук (ВУАН) з численними науково-дослідними установами, які функціонували переважно в Києві, Харкові та Одесі на базі університетів. Сформувалося декілька наукових шкіл, які зосереджувалися на певних напрямках з історії України та різнилися методологічними підходами до її вивчення. Значну увагу в той період історики приділяли дослідженню проблем соціального та господарського життя. Під егідою ВУАН було створено спеціальну комісію для вивчення соціально-економічної історії України ХVІІІ–ХІХ ст., діяли відповідні центри: у Києві — під керівництвом О. Оглоблина і К. Воблого, у Харкові — Д. Багалія та М. Яворського, в Одесі — М. Слабченка. Проте науковий інтерес зосереджувався переважно на історії промисловості, сільського господарства та трудових ресурсів. Натомість кредитно-фінансова система не була об'єктом спеціальних досліджень. Деякі питання з історії розвитку кредитної справи та банківської системи на теренах України фрагментарно висвітлювалися лише у працях окремих вчених. У цьому контексті варто відзначити одеську історико-економічну школу, яку очолював академік М. Слабченко. Свої пошуки він спрямовував на вивчення українського господарства від часів Богдана Хмельницького до Першої світової війни. Періоду формування капіталістичних відносин він присвятив двотомник «Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст.», виданий у 1925 та

1927 рр.¹⁴ Цю працю О. Оглоблин назвав «першою спробою дати наукову характеристику історії України дев'ятнадцятого століття та однією з перших спроб відтворити схему українського історичного процесу дев'ятнадцятого століття»¹⁵. Хоча в «Матеріалах» з кредитних установ розглядалася лише діяльність Земського банку Херсонської губернії, певне значення вони мають і для з'ясування передумов розвитку банкірської справи на Півдні України.

Із наукового доробку учнів М. Слабченка для вивчення означеного питання особливо важливою є праця І. Бровера «Україна на переломі до промислового капіталізму»¹⁶. Цінність її полягає в тому, що крім розгляду питання організації державного кредиту значну увагу приділено саме приватним кредитно-фінансовим операціям. Автор відзначав, що така діяльність була характерною для купців. Спростовуючи поширене на той час уявлення про цілковиту відсутність в Україні першої половини XIX ст. організованого приватного кредиту, І. Бровер дав стисло характеристику діяльності одеських і бердичівських банкірів. Заслуга дослідника полягає ще й у тому, що він першим спробував дати визначення організованого приватного кредиту, відмежувавши його від неорганізованого. «Організований приватний кредит, — писав І. Бровер, — мав місце тоді, коли він був сталою галуззю обертання капіталу тієї чи іншої особи, коли власник капіталу не випадково, унаслідок певних обставин, віддавав його у кредит, а вів систематичні кредитові операції; коли позичались не лишки грошей, що не знайшли собі ужитку в інших галузях господарчої діяльності їхнього власника, а гроші, спеціально призначені на кредитові операції. Неорганізований приватний кредит був не основне, а додаткове джерело прибутку для його репрезентантів і являв собою здебільшого лише певну форму заощаджування, на яку дехто наважувався, не зважаючи на ризик, з яким це було зв'язане»¹⁷. При цьому історик зауважував, що за відсутності документальних відомостей дуже складно відрізнити ці дві форми приватного кредиту. Однак слід наголосити, що І. Бровер зовсім не використовував архівні матеріали.

Корисним у плані вивчення економічних чинників, які впливали на розвиток банкірської діяльності в Одесі, є розділ із монографії професора О. Оглоблина «Нариси з історії капіталізму на Україні», присвячений порто-франко і виданий окремих накладом у кінці 1920-х рр.¹⁸

У цілому ж українська історіографія 1920-х — початку 1930-х рр. хоч і зазнала впливу радянської ідеології, проте зберегла «державницький дух та національний характер»¹⁹.

У 1930-х і передвоєнних роках посилювався тоталітарний вплив на українську історичну науку. Репресії проти окремих видатних учених, заборона їхніх праць тощо призвели до суттєвого скорочення досліджень, і зокрема, з української економіки.

Після Другої світової війни відбулася зміна методологічних принципів у висвітленні історичних явищ і подій. Змінилися також і пріоритети у напрямках наукових студіювань. Перевага віддавалася глобальним темам, таким, як розвиток великої промисловості, становище селянства та робітників тощо. Проте і в 1940–1980-х рр. виходили праці з історії українського господарства. Наукові

роботи присвячувалися вивченню як загального розвитку економіки в той чи інший період, так і окремих його аспектів.

У 1950-х рр. з'явилася фундаментальна праця П. Ляценка з історії народного господарства СРСР²⁰, в якій автор, по-перше, відзначив важливість проведення досліджень з історії буржуазії, а по-друге — досить детально проаналізував процес первісного нагромадження в Російській імперії. Характеризуючи джерела останнього, він зазначав, що одним із таких була приватна кредитно-фінансова діяльність.

Вивченням проблем «розкладу феодално-кріпосницької системи» й становлення капіталістичних відносин в українських губерніях Російської імперії займався відомий український історик І. Гуржій. Аналізуючи ярмаркову торгівлю Правобережної України в першій половині XIX ст., він відзначав неабияку роль у ній приватних банкірів, особливо одеських і бердичівських²¹.

Із погляду виявлення умов, в яких відбувалося становлення банкірської діяльності в Південній Україні, певний інтерес становить монографія О. Дружиніної «Южная Украина. 1800–1825 гг.», опублікована 1970 р.²²

У 1970–1980-х рр. вийшла у світ ціла низка індивідуальних і колективних узагальнюючих праць з економічної історії України. Але їхні автори, зазвичай, обмежувалися тільки згадками про існування банкірських домів і контор.

Із кінця 1940-х рр., після доволі великої перерви, почали з'являтися дослідження, присвячені безпосередньо фінансовому капіталу та становищу кредитно-банківської системи. За вивчення цієї сфери взялися переважно російські науковці. Одними з перших вийшли друком монографії І. Гіндіна²³ та В. Бовікіна²⁴. Характерною рисою цих праць було широке використання джерельної бази, що й не дивно, оскільки цим авторам були більш доступними матеріали вищих органів влади царської Росії, які зберігалися в архівних установах Москви та Ленінграда. Незважаючи на те, що об'єктом дослідження зазначених учених були глобальніші проблеми, вони не оминули увагою й приватну банкірську діяльність. Так, на думку І. Гіндіна, однією з причин повільного зростання капіталістичного кредиту в Російській імперії був «слабкий розвиток його ранніх форм у вигляді міцних приватних одноосібних банкірських фірм і банкірських домів»²⁵.

В Україні аналогічну дослідницьку роботу проводив одеський історик С. Боровой. Він розглядав питання, пов'язані з розвитком кредитної системи в Російській імперії від часів Анни Іоанівни до буржуазних реформ, визначенням місця України у системі російського фінансового капіталу тощо. Саме в його монографії «Кредит и банки России (середина XVII в. — 1861 г.)»²⁶ найбільш докладно на той час висвітлювалася проблема приватного кредиту. Хоча їй присвячувалося лише 6 сторінок із 288, висновки автора є досить важливими. Зокрема, він стверджував, що банкіри в дореформений період у кредитуванні внутрішнього і зовнішнього товарообігу відігравали більшу роль, ніж Комерційний банк²⁷.

Переломним моментом в українській історичній науці став початок 1990-х рр. Розпад Радянського Союзу, виникнення незалежних держав призвели

до кардинальних змін у тематиці, теоретичних і методологічних підходах досліджень, до переосмислення тих проблем, які розроблялися раніше, до нових наукових пошуків. На початку XXI ст. доктор історичних наук, професор О. Реєнт звертав увагу на те, що осуд «ленінсько-марксистської спадщини» породив у вітчизняній історичній науці «методологічний вакуум». Його результатом стала поява праць, «що у кращому разі човгають рейками, прокладеними ідеологами партапарату радянської доби, а в гіршому — линуть у вільне плавання з вітрилами, в які дмуть вітри кон'юнктури»²⁸. Тому він наголошував на нагальній необхідності вирішення цих фундаментальних теоретико-методологічних проблем. Учений відзначав у позитивному плані розширення й урізноманітнення тематики історичних розвідок, водночас звертаючи увагу на зацікавленість науковців і громадськості останнім періодом існування Російської імперії (XIX — початок XX ст.).

Становлення ринкової економіки у сучасній Україні спонукало багатьох вітчизняних науковців звернутися до вивчення аналогічних процесів, які відбувалися в період формування буржуазних відносин на українських теренах. З'явилися праці, присвячені аграрному секторові, регіональним відмінностям у господарстві, соціальній стратифікації населення, розвитку підприємництва (торговельного і промислового) і кредитно-банківської системи.

Окремі аспекти діяльності банкірів висвітлено в розвідках з історії підприємництва Т. Лазанської²⁹. Проаналізувавши етнічний склад торгово-промислової буржуазії України другої половини XIX ст., вона дійшла висновку, що найбільш підприємливими на той час виявилися євреї. «Їх найбільший внесок у творення капіталістичної економіки зумовлювався найактивнішою участю у торгівлі та торгово-кредитних справах»³⁰. Українці ж, як зауважує далі дослідниця, ніколи не відзначалися схильністю до гендлярства і серед значних банкірів представлених не були³¹. Також вона звернула увагу і на розширення на початку XX ст. мережі банкірських підприємств³².

Діяльність деяких банкірів Півдня України у сфері торговельного мореплавства та їх соціальна поведінка розглядалися О. Шляховим³³. Дослідженням купецтва як соціального стану, до якого належали й банкіри, займалися Ю. Беліков³⁴, О. Гуржій³⁵, О. Донік³⁶ та ін.

На початку третього тисячоліття робилися спроби представити узагальнюючу картину історії банкірської справи в Україні. Вийшла низка відповідних статей у періодичних виданнях і колективна монографія «Фінансово-кредитна система України–Росії (XVIII–XX ст.)»³⁷. Однак ці розвідки не відрізнялися повнотою розкриття порушеної проблеми. Банкірська діяльність у них практично не висвітлювалася.

У вітчизняній історіографії новітнього періоду спостерігається докладне студіювання стану кредитно-фінансової сфери в контексті регіональних досліджень. Увагу науковців привернуло функціонування як конкретних установ, так і всієї кредитно-банківської системи в комплексі. Так, наприкінці 1990-х — на початку 2000-х рр. вийшли друком праці В. Міщенко і Г. Корогод³⁸, В. Венгерської³⁹ та І. Дружкової⁴⁰, присвячені історії кредитно-банківських установ

Сумщини, Правобережної та Південної України. Незважаючи на ґрунтовність цих робіт, усі вони, окрім останньої, обходять увагою приватне банкірське підприємництво. Найбільший внесок у його вивчення зробила І. Дружкова. У своїй дисертації «Кредитно-банківські установи на Півдні України в XIX — на початку XX ст.»⁴¹ вона відвела багато місця становленню та розвитку приватного кредиту в регіоні, у тому числі й діяльності приватних банкірів, насамперед одеських. Автор досить детально розкрила питання про правове регулювання останньої, зокрема напрацювання спеціального законодавства для банкірських установ. Також дослідниця охарактеризувала перших представників приватного кредиту, вказавши, що ними були купці, які займалися зовнішньою торгівлею⁴². Найбільше уваги вона приділила найвідомішій на той час у Російській імперії банкірській родині Штігліців. Однак при висвітленні діяльності інших приватних банкірів І. Дружкова обмежилася лише констатацією фактів існування таких в Одесі та поданням коротких відомостей про окремі банкірські фірми.

До праць вітчизняних учених, в яких більш-менш системно висвітлено приватну банкірську діяльність, варто віднести монографію економіста С. Тицького «Всемирная история денег, кредита и банков»⁴³. Представлений у ній матеріал не тільки дає можливість простежити становлення та розвиток такої діяльності в українських землях, але й порівняти, як відбувався аналогічний процес у країнах Європи. У результаті проведеного дослідження автор зробив висновок, що наприкінці XIX ст. основним напрямом розвитку кредитної справи в Україні (особливо на Правобережжі та Херсонщині) залишалося кількісне зростання банкірських фірм і товариств взаємного кредитування⁴⁴.

Певні згадки про банкірські доми та контори є й у сучасних узагальнюючих працях з історії української економіки та окремих міст. Досить змістовна інформація про життя і діяльність окремих банкірів, зокрема грецького та єврейського походження, міститься у студіях Л. Білоусової⁴⁵, В. Волонич⁴⁶, Н. Терентьевої⁴⁷. Необхідно відзначити також напрацювання краєзнавців у вивченні приватного банкірського підприємництва в південному регіоні. Насамперед, ідеться про доробок одеського краєзнавця О. Губаря. На основі архівних матеріалів він підготував і опублікував ряд статей, в яких висвітлюється комерційна, громадська та добродійна діяльність одеських купців, зокрема й тих, хто займався кредитно-фінансовими операціями⁴⁸.

Серед сучасних іноземних науковців, котрі займаються проблемами соціально-економічної історії, варто назвати російських. Хоча їх напрацювання безпосередньо не стосуються України, вони зробили великий крок уперед у вивченні історії підприємництва XIX — початку XX ст., а також купецтва як основного його суб'єкта. Особливої уваги заслуговує монографія петербурзького історика-економіста Б. Ананьїча «Банкирские дома в России 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства»⁴⁹, яка була першим спеціальним дослідженням, присвяченим банкірській справі. Автор дав загальну характеристику розвитку банкірських домів і контор, спробував визначити їх місце у фінансово-кредитній системі Російської імперії, зупинився на деяких аспектах урядової політики щодо них. Згодом вийшли праці С. Мартинова⁵⁰ та

П. Лизунова⁵¹. Однак незважаючи на досить розлогу інформацію про банкірське підприємництво, вони не дозволяють скласти цілісну картину його розвитку в Україні, оскільки основну увагу дослідники зосередили на банкірських домах Петербурга та Москви.

Деякі аспекти діяльності банкірів Півдня України висвітлено в роботах західних істориків, переважно у контексті вивчення окремих етносів: грецького — К. Авгітідіса⁵², К. Папулідіса⁵³, С. Парадісопулоса⁵⁴, Ф. Янніци⁵⁵; єврейського — І. Котлера⁵⁶, С. Ципперштейна⁵⁷, М. Поліщук⁵⁸ та ін.

Вивченням економічного розвитку саме Півдня України займалася професор Браунівського університету П. Герлігі. Її монографія «Одеса. Історія міста, 1794–1914», опублікована у Гарварді в середині 1980-х рр., була перевидана в Україні 1999 р.⁵⁹ У своїй роботі дослідниця проаналізувала історію міста в різних площинах: адміністративно-управлінській, господарській, соціальній, культурній тощо.

Цінність зарубіжних розвідок полягає в тому, що при їх підготовці автори використали значний масив матеріалів, які містяться у закордонних архівах і бібліотеках.

Здійснений аналіз наукової літератури з історії приватного банкірського підприємництва на Півдні України засвідчив фрагментарність і непослідовність її вивчення. Хоча ця тематика й порушувалася вітчизняними та іноземними дослідниками, багато питань залишилися поза їх увагою. Спробою заповнення наявної лакуни стала дисертація В. Шевченко, в якій авторка виявила чинники, що впливали на становлення та розвиток банкірського підприємництва в регіоні; з'ясувала його характерні ознаки та форми здійснення; визначила роль банкірських установ у розвитку торгівлі, промисловості та інших галузей економіки; проаналізувала соціальний статус, чисельність й етнічний склад банкірів, їх участь у добродійності та суспільному житті⁶⁰. Безумовно, вказане дослідження не є вичерпним. Подальшого студіювання потребують інші аспекти банкірської діяльності, зокрема взаємодія банкірських установ із Державним й акціонерними банками Російської імперії, вплив на всеросійську та міжнародну фінансову систему тощо.

¹ Бунге Н.Х. Заметки о современном экономическом кризисе в России // Журнал для акционеров. — 1860. — № 194. — С. 1463.

² Безобразов В.П. О влиянии экономической науки на государственную жизнь в современной Европе. — Санкт-Петербург, 1867. — 71 с.

³ Судейкин В. Государственный банк: Исследование его устройства, экономического и финансового значения. — Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1891. — 520, [XVIII] с.

⁴ Бимман А.Б. История банков. Историческое развитие банков в России и за границей с древнейших времен до наших дней. — Санкт-Петербург, 1914. — 116 с.; Гурьев А. Очерк развития кредитных учреждений в России. — Санкт-Петербург, 1904. — 250, IV с.; История торговли и промышленности в России. Т. 1, вып. 3: Биржи, товарные

склады и другие торговые учреждения / Под ред. П.Х. Спасского. — Санкт-Петербург, 1911. — 82 с.; Т. 1, вып. 5: История торговли в России с Петра Великого до начала XX века / Под ред. П.Х. Спасского. — Санкт-Петербург, 1912. — 96 с.

⁵ Гурьев А. Указ. соч. — С. 212–213.

⁶ Левин И.И. Акционерные коммерческие банки в России. Т. 1. — Петроград, 1917. — XI, 301 с.

⁷ Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе // Труды экспедиции, снаряженной императорскими вольным экономическим и русским географическим обществами, для исследования хлебной торговли и производительности в России. Т. 2, вып. 2. — Санкт-Петербург, 1870. — 414 с., прилож.

⁸ Бернарди А.В. Организация и операции банковских учреждений (банковских домов, банковских контор и меняльных лавок). — Санкт-Петербург, 1913. — 46 с.

⁹ Евзлин З.П. Банки и банковские конторы в России. Справочно-статистические сведения обо всех оперирующих в России кредитных учреждениях. — Санкт-Петербург, 1904.

¹⁰ Розенберг В. Регламентация банковского промысла // Торгово-промышленная газета. — 1914. — № 106. — С. 1–2; № 111. — С. 1.

¹¹ Банкир // Энциклопедический словарь / Под ред. проф. И. Е. Андреевского; Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. — Т. 3: Банки — Бергер. — Санкт-Петербург, 1891. — С. 1–5.

¹² Скальковский А.А. Из портфеля первого историка г. Одессы // Из прошлого Одессы: Сборник статей / Сост. Л. М. де-Рибасом. — Одесса, 1894. — С. 190–261; *Його ж.* Перше тридцятиріччя історії міста Одеси: 1795–1825. — [Репринт. вид.]. — Одеса: ОКФА, 1995. — 254 с.: іл., портр.; *Его же.* Опыт статистического описания Новороссийского края. В 2 ч. Ч. 1: География, этнография и народонаселение Новороссийского края. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1850. — 364 с.; Ч. 2. — Одесса: Тип. Францова и Нитче, 1853. — 552, III с.

¹³ Атлас Д. Старая Одесса, ее друзья и недруги. — Одесса: Типо-литография «ТЕХНИКЪ», 1911. — 114 с.; *Бориневич А.С.* Очерк хлебной торговли в Одессе. — Одесса, 1890. — 110 с.; Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем / Изд. С. Берштейна. — Одесса: Типография Л. Нитче, 1881. — 144 с.; *Плаксин С.* Коммерческо-промышленная Одесса и ее представители в конце девятнадцатого столетия и история развития торговых фирм с приложением адресных сведений. — Одесса: Тип. Я.М. Сагала, 1901. — VI, 144, 60 с.

¹⁴ Слабченко М.С. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. В 2 т. Т. 1. — Одеса: Держвидав України, 1925. — 318 с.

¹⁵ Оглоблин О. Українська історіографія. 1917–1956: переклад з англійської. — К., 2003. — С. 53–54.

¹⁶ Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси й матеріали. В 2 т. Т. 1. — Одеса: Пролетар, 1931. — 175 с.

¹⁷ Там само. — С. 126.

¹⁸ Оглоблин О. Одеське порто-франко. — [Київ ?], [19 — —]. — 11 с.

¹⁹ Оглоблин О. Українська історіографія. 1917–1956. — С. 62.

²⁰ Лященко П.І. Історія народного господарства СРСР. У 2 т. Т. 2: Капіталізм: переклад з другого російського видання. — К.: Держ. вид-во політичної літератури УРСР, 1952. — 691 с.

²¹ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року). — К.: Вид-во Акад. наук Української РСР, 1962. — С. 105, 107.

²² Дружинина Е.И. Южная Украина. 1800–1825 гг. — Москва: Наука, 1970. — 383 с.

²³ Гиндин И.Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 гг.). — Москва: Госфиниздат, 1960. — 415 с.; *Его же*. Русские коммерческие банки. Из истории финансового капитала в России. — Москва: Госфиниздат, 1948. — 454 с.

²⁴ Бовыкин В.И. Зарождение финансового капитала в России. — Москва: Изд-во Москов. ун-та, 1967. — 295 с.; *Его же*. Формирование финансового капитала в России, к. XIX в. — 1908 г. — Москва: Наука, 1984. — 287 с.

²⁵ Гиндин И.Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 гг.). — С. 352.

²⁶ Боровой С.Я. Кредит и банки России (середина XVII в. — 1861 г.). — Москва: Госфиниздат, 1958. — 288 с.

²⁷ Там же. — С. 238.

²⁸ Реєнт О.П. Проблеми історії України XIX — початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Перечитуючи написане / Реєнт О.П. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 81.

²⁹ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). — К., 1999. — 282 с.; *Її жс*. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2001. — Вип. 2. — С. 24–41.

³⁰ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). — С. 169.

³¹ Там само. — С. 179.

³² Лазанська Т.І. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.). — С. 31–32.

³³ Шляхов О.Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. XIX ст. — 1914 р. — Д.: Видавництво Дніпропетровського університету, 2003. — 366 с.: табл.

³⁴ Беліков Ю.А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX — початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. — Х., 2003. — 267 с.

³⁵ Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. — 80 с.; *Його жс*. Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII — у XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку // Український історичний журнал. — 2004. — № 3. — С. 3–21.

³⁶ Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.): монографія. — К.: [б.в.], 2008. — 271 с.

³⁷ Фінансово-кредитна система України–Росії (XVIII–XX ст.) / [Стельмах В.С., Д'яконова І.І., Сало І.В. та ін.]. — Суми: Слобожанщина, 2000. — 312 с.

³⁸ Міщенко В., Корогод Г. Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині (XIX — поч. XX ст.). — Суми: Слобожанщина, 1999. — 75 с.

³⁹ Венгерська В.О. Розвиток кредитно-банківської системи на Правобережній Україні у др. пол. XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — Житомир, 1998. — 196 с.

⁴⁰ Дружкова І.С. Кредитно-банківські установи на Півдні України в XIX — на початку XX ст. (історичний аспект): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — Одеса, 2004. — 220 с.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. — С. 136.

⁴³ Тицкий С.И. Всемирная история денег, кредита и банков. — К.: Крещатик, 1997. — 837 с.

⁴⁴ Там же. — С. 444–445, 448.

⁴⁵ *Белюсова Л.* Интеграция евреев в российское сословное общество: почетные граждане города Одессы еврейского происхождения [Электронный ресурс] // Морья. — 2006. — № 5. — Режим доступа до журн.: http://www.moria.farlep.net/ru/almanah_05/01_02.htm.

⁴⁶ *Волоніць В.С.* Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII–XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». — Донецьк, 2007. — 20 с.

⁴⁷ *Терентьева Н.А.* Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). — К.: Аквилон-Пресс, 1999. — 352 с.

⁴⁸ *Губарь О.* 101 вопрос об Одессе. Вопрос № 51: «И над тобою только паруса», или откуда и зачем взялись яхт-клубы? [Электронный ресурс] // Тиква. — № 556 (9). — Режим доступа: <http://tikva.odessa.ua/newspaper/news/?4386>; *Его же.* 185 лет назад // Вечерняя Одесса. — 1989. — № 205 (4840). — С. 3; *Его же.* Одесса — как памятник патриархальным менялам [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.migdal.ru/article-times.php?artid=5673&print=1>; *Его же.* Призрачное величие [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.moria.farlep.net/ru/almanah_04/01_05.htm; *Его же.* Приморский бульвар, № 3 // Дерибасовская–Ришельевская. — 2005. — Вып. 21. — С. 25–38; *Его же.* Родословная Г.И. Маразли // Григорий Григорьевич Маразли: меценат и коллекционер: сборник. — Одесса, 1995. — С. 37–38.

⁴⁹ *Ананьич Б.В.* Банкирские дома в России, 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. — Ленинград: Наука, 1991. — 198 с.

⁵⁰ *Мартынов С.Д.* Финансы и банкирский промысел: Штиглиц, Гинцбурги, Поляковы, Рябушинские. — Санкт-Петербург: Пирс, 1993. — 89 с.

⁵¹ *Лизунов П.В.* Банкирские заведения Петербурга и биржевая спекуляция (середина XIX — начало XX в.) // История предпринимательства в России: XIX — начало XX века. Вып. 2: Материалы II Всероссийской научной конференции 9–10 сентября 2005 г. — Санкт-Петербург: Издательский дом С.-Петербургского гос. ун-та, 2006. — С. 313–346; *Его же.* Банкирский дом «Г. Лесин», его операции и владелец // Фирмы, общество и государство в истории российского предпринимательства. Материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург, 8–10 декабря 2006 г. — Санкт-Петербург: «Нестор-История», 2006. — С. 104–108; *Его же.* Захарий Жданов: Судьба «короля биржевых спекулянтов» // Экономическая история. Ежегодник. — Москва, 2006. — С. 222–262; *Его же.* «Невский банкир» Генрих Генрихович Блок // Экономическая история. Ежегодник. — Москва, 2007. — С. 237–266.

⁵² *Авгитидис К.Г.* Прогрессивная греческая эмиграция в Одессе (первая треть XIX в.). — К.: Вища школа, 1987. — 42 с.; *Его же.* Греки в Одессе // Вечерняя Одесса. — 1989. — № 293 (4928). — С. 3.

⁵³ *Папулидис К.* Просветительская и культурная деятельность греков Одессы в XIX и XX вв. // Балканские исследования. — Москва: Наука, 1989. — Вып. 11: Политические, общественные и культурные связи народов СССР и Греции (XIX–XX вв.). — С. 190–199.

⁵⁴ *Парадисопулос С.* Деятельность Греческого благотворительного общества в Одессе в 1871–1896 гг. // Україна–Греція: Історія та сучасність: тези II міжнародної наукової конференції, Київ, 22–24 лютого 1995 р. — К., 1995. — С. 93–95.

⁵⁵ *Янници Ф.* Греческий мир в конце 18 — начале 20 вв. по российским источникам (к вопросу об изучении самосознания греков). — Москва, 2002. — 219 с.

⁵⁶ *Котлер И.* Очерк по истории евреев Одессы. — Иерусалим, 1996. — 204 с.

⁵⁷ Ципперштейн С. Евреи Одессы. История культуры. 1794–1881. — Москва; Иерусалим: Гешарим, 1995. — 207 с.

⁵⁸ Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881–1904. — Москва: Мосты культуры, 2002. — 446 с.

⁵⁹ Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794–1914. — К.: Критика, 1999. — 383 с.: іл.

⁶⁰ Шевченко В.В. Приватна банкірська діяльність на території Південної України XIX — початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — К., 2009. — 246 с.

*В.М. Шевченко
(м. Чернігів)*

**МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ
ІСТОРІЇ ЗЕМЕЛЬНОГО РИНКУ В УКРАЇНІ
другої половини ХІХ — початку ХХ ст.**

У статті висвітлюються проблеми методології та методики історичного пошуку історії функціональності земельного ринку України у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.

Ключові слова: методологія, методика, земля, Україна, ринок.

В статье освещаются проблемы методологии и методики исторического поиска истории функциональности рынка земли Украины во второй половине ХІХ — начале ХХ века.

Ключевые слова: методология, методика, земля, Украина, рынок.

The problems of methodology and methods of historic search of the history of functioning of the land market of Ukraine in the second half of the 19-th to the beginning of the 20-th century is elucidated in the article.

Keywords: methodology, methods, land, Ukraine, market.

Важливою складовою перетворень, пов'язаних із переходом пострадянського суспільства у його новий якісний стан, є відновлення приватновласницьких форм землеволодіння і землеустрою. З прийняттям першого Земельного Кодексу України 13 березня 1992 р. земля в Україні була об'явлена такою, що може перебувати у приватній власності. Сьогодні це право гарантується Конституцією України. В її статті 14-й із цього приводу зазначається: «Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується»¹. Але оскільки право власності, як таке, за своєю юридичною природою є правом абсолютним, воно передбачає право господаря вільно розпоряджатися об'єктом своєї власності, в тому числі й землею. Однак сучасні землевласники в Україні досі позбавлені таких повноважень, зокрема щодо ділянок сільськогосподарського призначення, на які продовжує діяти мораторій щодо відчуження останніх. Однією з важливих умов зняття такого мораторію є прийняття Верховною Радою України закону «Про ринок земель». Однак, хоча подібних проектів існувало багато, жоден з них так і не був прийнятий. Тим часом залишила нам чимало прикладів позитивного вирішення подібних проблем у минулому. У цьому переконує наявність у пореформений період земельного ринку в межах Російської імперії, а одночасно і самостійного ринку землі в Україні, на що вказують відповідні дослід-

ження останніх років². Творче використання історичного досвіду попередніх поколінь, без сумніву, має допомогти молодій українській державі у вирішенні її сучасних проблем. У даному повідомленні зроблено спробу зупинитися на методологічних і методичних аспектах дослідження історії земельного ринку в Україні другої половини XIX — початку XX ст.

Під методологією взагалі слід розуміти вчення про наукові методи пізнання світу, його філософсько-теоретичну основу, систему принципів підходу до вивчення процесів і явищ об'єктивної реальності. Відповідно до цього методологію історії становить сукупність теоретичних принципів пізнання історичного процесу. У ній органічно поєднуються методика історичного дослідження, узагальнення історичних подій і фактів та встановлення причинно-наслідкових зв'язків між ними й обумовленість, сутність їх, закономірність розвитку суспільства тощо. Тривале співіснування і протиборство різних суспільно-політичних систем та ідеологій призвело до появи різних методів пізнання світу в цілому й вивчення історії зокрема. Все це в умовах пострадянської доби помітно утруднило формування сучасних методологічних концепцій об'єктивного вивчення історії, в тому числі й української. Як влучно зауважив один із провідних українських істориків пострадянської доби О. Реєнт, сучасна історична наука не має сьогодні «чітких наукових засад апробованого методологічного інструментарію, а той методологічний вакуум, який виник після тотального осуду марксистської спадщини, заповнюється надто повільно»³. Водночас, не можна не погодитися з тими дослідниками, які вважають, що було б щонайменше необачно відкидати з порога здобутки істориків марксистської школи⁴, що слід зважено оцінити, вписати українську марксистську спадщину в національний історіографічний процес⁵. Враховуючи це, при вивченні історії земельного ринку в Україні здійснено спробу шляхом порівняльно-аналогічного методу оптимізувати методологію наукового пошуку, синтезувавши досягнення попередніх та сучасних методологічних шкіл і напрямів.

Проблема виникнення та сутності земельного ринку в Україні, його вплив на людину і суспільство, як процес переходу людства до чергової стадії суспільного розвитку, як прогрес у регулюванні земельних технологій, як впровадження у соціальну діяльність, та пов'язані з ним політико-правові й економічні процеси, належать до числа найважливіших і ключових. Їх теоретичне осмислення сьогодні є й об'єктивною потребою, і необхідною умовою для подальшої розбудови держави, суспільства та науково обґрунтованого управління соціальними процесами. Особливої гостроти набули фундаментальні проблеми розвитку земельного ринку та соціального управління у цих відносинах, пов'язані насамперед зі зміною нових поглядів на їх зміст, обумовлених впливом сучасних досягнень науки і техніки на стиль мислення фахівців і вчених у галузі гуманітарних наук. Таких проблем чимало. Проте серед них можна виділити ті, які мають загальнометодологічний характер, а отже, багато в чому обумовлюють вирішення інших. Нині все гостріше відчувається інтенсивність процесів зміни нової гуманітарної, у тому числі історичної, парадигми, формування нових поглядів, заснованих на виявленні зв'язків реального світу із

розвитком суспільства. Вченими різних наукових напрямів і шкіл здійснюється дослідження розвитку, взаємозв'язків та взаємовпливів базових концепцій нових природничо-наукових поглядів, таких, як загальна теорія систем, синергетика, інформатика тощо, на зміни в уявленні й розумінні правового простору життя і діяльності людини у сфері земельних відносин.

Як в Україні, так і за кордоном, широко аналізуються взаємозв'язки проблем, пов'язаних зі зміною традиційних уявлень про реформування земельного ринку, про власність на землю, як про ідею справедливості розвитку держави, механізму захисту прав, свобод та інтересів землевласників, із реальними парадоксами нормативної системи права, як політичної надбудови, що фактично закріплює різні форми нерівності, зокрема, земельної. Водночас знайомство з характером ринково-поземельних відносин у межах тих українських земель, які входили до складу Російської імперії та відповідною історіографічною і джерельною базою, переконує в необхідності їх аналізу з позицій порівняння, модернізаторства і традиціоналізму, гуманізму й плюралізму як важливих соціальних факторів і процесів другої половини XIX — початку XX ст. Історіографічний контекст діяльності на земельному ринку, що, безумовно, впливає практично на усі сфери державно-соціального розвитку, вимагає виготовлення нових науково-методологічних засобів дослідження і моделювання процесів, що відбувалися і можуть відбутися у майбутньому. В умовах формування нового устрою земельних відносин такий підхід обумовлений тим, що еволюція земельного ринку включається в цю складну екосферу не тільки як її творець та системо утворюючий чинник, а й, одночасно, як її рядовий елемент, а часом і жертва надскладних морально-етичних та соціокультурних взаємозв'язків, що закріплюються в системі земельних відносин через нормативні важелі. Це означає, що методологія його дослідження передбачає аналіз передумов виникнення, формування та еволюції земельного ринку в Україні на основі саме таких чинників, які мали помітний вплив на функціонування й характер тих явищ, подій і процесів, які є предметом дослідження. По-перше, це регіональні особливості функціонування земельного ринку, його складових (попит і пропозиція, ринковий обіг землі, її вартість та ціна) та рушійних сил (категорії власників) на тих українських землях, які опинились у складі Російської імперії і в яких поєдналися три геополітичні, соціокультурні й економічні простори: західноєвропейський, східноєвропейський і середземноморський⁶. По-друге, це природа в тому чи іншому районі України з його кліматичними умовами, географічним розташуванням, особливістю ґрунтів тощо. По-третє, це характеристика населення не лише за його демографічними та соціальними показниками, але й за ментальністю та психологічними особливостями. По-четверте, по ходу зовнішніх обставин, без яких регіональна розвідка втрачає свій органічний зв'язок із загальноісторичним процесом.

Застосування поняття «земельний ринок України» передбачає пізнання умов виникнення останнього і тенденцій його поступу у процесі оновлення суспільного буття на фоні та у зв'язку з іншими процесами у певному просторі й часі. Шляхом комплексного застосування історико-аналітичного, структурно-

логічного та системно-статистичного методів встановлено, що земельний ринок є складною історичною категорією, яка виникає, розвивається і змінюється під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Виникаючи на більш високій стадії суспільного поділу праці, вона стає одним із місць прояву об'єктивних закономірностей суспільного розвитку і складається з таких елементів, як ринкові угоди на землю, земля у ринковому обігу, фінансове забезпечення ринкових операцій, ціна землі тощо. Саме вони й визначають рівень розвитку і ступінь функціонування земельного ринку.

Функціонування земельного ринку розглядається як об'єктивний загально-історичний процес з його порайонними та місцевими особливостями в тих українських землях, які у другій половині XIX — на початку XX ст. перебували в межах Російської імперії. Визначено сукупність методів наукового пізнання цього процесу, які умовно можна поділити на загальнонаукові, конкретно-наукові та спеціальні методи споріднених і суміжних наук.

До перших належать методи наукової класифікації та типологізації, аналізу й синтезу, логіки наукового пізнання. Методи дедуктивної та індуктивної логіки складають антологічну, гносеологічну і доказову основу вивчення земельного ринку. Всі висновки наукового дослідження побудовані за законами дедуктивної (формальної) логіки. Так, твердження про те, що українські землі займали провідне місце в Російській імперії за економічним розвитком взагалі, й за рівнем розвитку земельного ринку зокрема, побудовані на основі досліджених еволюції ринково-поземельних відносин на тлі загального економічного піднесення українських земель після скасування кріпосного права. Зрештою, це дає можливість поступово перейти до теоретичних узагальнень, розроблених методом індуктивної логіки.

Основними при вивченні історії земельного ринку є методи історичного дослідження: історико-аналітичний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний тощо. Останній метод використовується при порівняльній характеристиці етапів еволюції українського земельного ринку, його порайонних і погубернських особливостей, із показниками всеросійського земельного ринку. Синтез методів історичного дослідження дає можливість максимально використати переваги кожного з них для більш цілісного вивчення проблеми у цілому та розв'язання конкретних дослідницьких завдань зокрема.

Методологія дослідження історії земельного ринку в Україні базується на притаманних історичній науці принципах. Основоположними принципами історичних наукових студій є історизм і прагнення до об'єктивності в координатах цивілізаційного підходу, що в сукупності з відповідними методами становить методологічне підґрунтя для історичного пошуку. Особлива роль продовжує належати принципу історизму. Методологія історизму відкриває широкі можливості «мислених реконструкцій внутрішньої логіки науки, станів та особливостей зростання наукового пізнання»⁷. Принцип історизму передбачає вивчення земельного ринку в Україні з урахуванням сукупності його історико-економічних зв'язків та фіксацією якісних змін у його структурі. Іншими словами, принцип історизму визначається підходом до історичних подій, фактів та

явищ з позицій їхньої динаміки. Через те діяльність на земельному ринку окремих категорій земельних власників, як і сам процес ринково-поземельних відносин на різних етапах еволюції слід розглядати у зв'язку із загальною соціально-економічною та політичною ситуацією, особливостями урядової аграрної політики та станом аграрного сектору в цілому в той чи інший історичний період. Цивілізаційний же підхід передбачає розгляд ринково-поземельних відносин крізь призму їх рушіїв, тобто різних категорій земельних власників з урахуванням конкретно-історичних цивілізаційних особливостей і ментальності українського населення у другій половині XIX — на початку XX ст. Крім того, при допомозі статистичного методу, фіксуються кількісні та якісні зміни в життєдіяльності земельного ринку по кожному року окремо під впливом змін у становищі сільського господарства в цілому та змін у житті українського суспільства, і передусім його основної маси — селянства.

Принцип об'єктивності історичного дослідження реалізується через принципи деполітизованості й світоглядного плюралізму. Вони передбачають можливість співіснування багатьох точок зору на одну й ту ж проблему. Принцип деполітизованості передбачає ухилення від політичних оцінок та неупереджений підхід до історичних фактів, подій і явищ суспільного буття. Використання принципу деполітизованості є особливо важливим при висвітленні ринково-поземельних відносин на початку XX ст., позначеного підвищеною активністю багатьох політичних сил у Російській імперії у період поглиблення загальної кризи самодержавства, початку аграрної реформи П. Столипіна та Першої світової війни. Принцип світоглядного плюралізму передбачає наявність існування кількох і більше точок зору на одну й ту ж історичну подію, або один і той же історичний факт чи процес. Дотримання даного принципу означає вивчення і творче урахування різних підходів до висвітлення ринково-поземельних відносин. Дотримання принципу об'єктивності, виразниками якого і є принципи деполітизованості і світоглядного плюралізму, зовсім не означає, що дослідник взагалі має відмовитися від власних критичних оцінок і суджень, усунутись від наукових дискусій. Навпаки, кожен автор залишає за собою право на обґрунтування власної позиції і власного погляду щодо суперечливих і неоднозначних подій та явищ суспільного розвитку.

Названі вище принципи й методи історичного пізнання далеко не вичерпують усієї гами методичних прийомів, які постійно вдосконалюються і поповнюються новими. Сьогодні логіка історичних знань все більше зводиться до того, щоб якомога глибше і всебічніше проникнути у розуміння минулого, а отже і дати йому відповідне наукове пояснення. По суті, у цьому контексті й слід розглядати, як прагнення до більш глибокого вивчення структурних складових історичного процесу з позицій сучасної історичної науки, як тенденцію до аналізу тих мікропроцесів, які відбуваються в історії суспільства, так і їх синтезу «у єдиному потоці «великих» і «малих» історичних подій». Головне — розширення способів і методів пізнання⁸.

Причинні системи і кореляції між різними явищами суспільного життя, діалектика між логікою, абстрактною структурою та історичною реальністю, рух

від структури до історичного моменту, і навпаки, слід розглядати в єдиному руслі відображення широкої і щільно насиченої різноманітними подіями соціальної історії⁹. Сьогодні багато уваги приділяється використанню методу «історичного історизму». Це дозволяє розглядати власника землі, як рушія земельного ринку та найголовнішої його складової, без якої ні земельний, ні будь-який інший ринок існувати не може.

Важливе значення для розкриття сутності питань, які об'єднує проблема земельного ринку, має метод системності. Він передбачає виявлення взаємозв'язків між його елементами, і формування його як цілісної категорії, а також розглядає земельний ринок у взаємозв'язку з іншими історичними процесами і явищами. Дотримуючись принципу системності, слід розглядати земельний ринок одночасно і як самостійну економічну категорію, і як невід'ємну складову більш широкого поняття — ринку аграрного. Нерідко метод системності використовується одночасно з методом структуралізму. В об'єднаному вигляді вони являють собою системно-структурний метод, який дозволяє розглядати об'єкт дослідження, як цілісну систему. Цей метод орієнтує нас на встановлення різних типів зв'язків у об'єкті дослідження. Структуралізм є випробуваним методом підходу до вивчення масових статистичних джерел і дозволяє послідовно проаналізувати основні елементи земельного ринку протягом тривалого історичного періоду.

Застосування вибіркового методу і методу групування дозволяє створити нові структури статистичного порядку для виявлення відносних та середніх величин, зокрема стосовно ринкових цін на землю. Використання статистичного методу дає можливість відновити кількісні показники життєдіяльності земельного ринку в цілому та його складових зокрема. Прагматично-історичний та аналітичний методи підходу до висвітлення проблеми еволюції земельного ринку дозволяє поєднати різні способи історичного дослідження, не порушуючи при цьому принципу об'єктивності наукового пошуку. Історичні й соціально-гуманітарні методи використовуються поряд з ефективними й апробованими методами споріднених і суміжних з історією наук. Використання методів гуманітарних дисциплін, а відповідно і зміст міждисциплінарних підходів, визначаються характером об'єкту, предмету дослідження та характером залучення джерел у координатах філософського підходу. Такий підхід до методології об'єкту дослідження не тільки не перешкоджає, але й сприяє процесу наближення до істини, тому що для кожної часткової сфери дослідження слід обирати саме ті методи пізнання, які найкраще для цього підходять.

Вивчення історії земельного ринку в Україні другої половини XIX — початку XX ст. передбачає з'ясування закономірностей його виникнення і розвитку як соціально-економічної категорії в контексті соціального простору і часу тогочасного суспільства. Сучасні історичні знання мають для цього адекватний необхідний інструментарій. Системний міждисциплінарний аналіз дозволяє виявити механізми, характер і наслідки впливу соціально-економічних, соціально-культурних і внутрішньо-наукових факторів для успішного існування земельного ринку та його еволюції. Внаслідок цього виникає можливість для

об'єктивної оцінки його місця в соціально-економічному житті України другої половини XIX — початку XX ст.

¹ Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. — К., 1996. — С. 6.

² Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.): монографія. — Ніжин, 2010. — 344 с.

³ Реснит О.П. Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.): монографія. — К., 2003. — С. 3–4.

⁴ Реснит О.П. Україна XIX–XX століть. Роздуми та студії історика. — Корсунь-Шевченківський, 2009. — С. 7.

⁵ Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної історичної науки // Український історичний журнал. — 1999. — № 1. — С. 87.

⁶ Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. — К., 2003. — С. 51.

⁷ Самардан М.М. Філософія науки: напрями, теми, концепції: Навч. посібник. — К., 2011. — С. 76.

⁸ Соколов А.К. Социальная история: проблемы методологии и источниковедения // Проблемы источниковедения и историографии : [Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. (Москва, МГУ им. М.В. Ломоносова, 30 ноября — 1 декабря 1998 г.)]. — М., 2000. — С. 89.

⁹ Там же.

Б.М. Янишин
(м. Київ)
В.П. Тельвак
(м. Дрогобич)

**ЩОДЕННЕ ЖИТТЯ ГАЛИЦЬКОГО МІСТЕЧКА
другої половини XIX ст. НА СТОРІНКАХ МІСЦЕВОЇ ПЕРІОДИКИ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ «GAZETY NADDNIESTRZAŃSKOI»)**

Стаття присвячена дослідженню відображення щоденного життя галицьких міст та містечок на сторінках місцевої преси кінця XIX ст. Проаналізовано змістову наповненість часопису «Газета Наддністрянська», окреслено світоглядні орієнтири її видавців. Показано вагомість розміщеної в газеті інформації для реконструкції історії Дрогобича та його околиць у 1884–1889 рр.

Ключові слова: галицьке містечко, щоденне життя, преса, «Gazeta Naddniestrzańska».

Статья посвящена исследованию отображения повседневной жизни галицких городов и городков на страницах местной прессы конца XIX в. Проанализирована содержательная сторона «Газеты Надднестрянской», очерчены мировоззренческие ориентиры ее издателей. Показана значимость размещенной в газете информации для реконструкции истории Дрогобыча и его окрестностей в 1884–1889 гг.

Ключевые слова: галицкий городок, повседневная жизнь, пресса, «Gazeta Naddniestrzańska».

The article is devoted to the research of the peculiarities of the development and function of the Drohobych's Polish newspaper at the end of XIX th century. The content imbluing of the newspaper has been analysed, the world outlooking bearings of his editors have been outlined. The weight of the information had been publishing in this newspaper for the reconstruction of the Drohobych's history and his environs in 1884–1889 years had been demonstrated.

Keywords: Galician town, daily life, the press, «Gazeta Naddniestrzańska».

Після певного забуття міська проблематика протягом останніх років усе більше переміщається з периферії наукового зацікавлення у його центр (це частково пов'язане й зі зміною наукової парадигми, домінуванням соціальної історії). Це зауваження особливо актуальне щодо дослідження історії міст на українських землях у XIX — на початку XX ст., яке вкрай слабо вивчене українською радянською історіографією (більше уваги приділено історії середньовічного чи радянського міста).

Однак, незважаючи на зростання публікацій з історії міст на українських землях, все ж науковий пошук українських дослідників у цьому напрямку характеризується певною хаотичністю. Сьогодні в українській історіографії ще не спостерігається комплексне осмислене дослідження міста на українських землях у XIX ст. як багатостороннього феномену. Навіть не опрацьовано належним чином краєзнавчий (мікроаналітичний) аспект, як це зроблено у польській, чеській та ін. історіографіях (тут маються на увазі ґрунтовні наукові монографії з історії окремих міст, оскільки уся інформація часто, за винятком найбільших міст, обмежується кількома статтями у місцевій пресі або ж довідкою із фундаментального радянського видання «Історія міст і сіл УРСР» за ред. Петра Тимофійовича Тронька, на сьогодні уже очевидно застарілого, такого, що не дає цілісного синтетичного погляду на розвиток міст на українських землях).

Вкрай слабо в українській історіографії на сьогодні опрацьовано історію галицького міста XIX ст. Фактично єдиною працею синтетичного характеру українських дослідників цієї проблеми на сьогодні залишається книга О. Мазурка «Города западноукраинских земель эпохи империализма (социально-экономический аспект)», видана ще у 1990 р. на основі захищеної чотирма роками раніше кандидатської дисертації¹. Зі здобуттям Україною незалежності увага істориків сконцентрувалася на вивченні українського національного руху в Галичині, різних його течій, інституцій, політичних партій, українсько-польських стосунків². Водночас, сьогодні все виразнішою стає потреба нового синтетичного опрацювання історії соціально-економічного розвитку Галичини, в тому числі й міст як окремого соціокультурного феномену. Певною основою для цього можуть стати й доволі численні, хоч все ще й недостатні, краєзнавчі дослідження³, автори яких все частіше звертають увагу на людину в місті, її щоденні турботи, переживання, працю і відпочинок і т.д.

У цьому контексті особливе місце посідає преса, оскільки, на відміну від документів офіційного походження, вона відображає зацікавлений погляд на біжучі події певної частини міського населення. Така відвертість і безпосередність у сприйнятті щоденних подій і проблем загалом становить одну з важливих особливостей преси як історичного джерела. Її вивчення дозволяє досліднику доповнити інформацію офіційних джерел своєрідним зацікавленим поглядом «знизу». Вагомість преси ще більше зростає у випадку провінційних містечок, джерела до вивчення історії яких є значно скромнішими, порівняно з великими містами. Подекуди, така преса є єдиною можливістю реконструювати громадське життя міста, конфесійні та національні стосунки у ньому, чим, поза протизаконними випадками, практично не цікавиться офіційна документація. У цьому сенсі Дрогобич автономічної доби був типовим східногалицьким містом, в якому дві найбільші етнічні громади — польська та єврейська — мали свою пресу. І якщо єврейська преса була тематично акцентована на проблемах самої громади, то польські часописи на своїх шпальтах піднімали широкий спектр громадських питань, торкалися практично всіх аспектів життя міста, в тому числі такої важливої проблеми, як міжнаціональні стосунки у ньому. Серед всіх польських газет Дрогобича другої половини XIX — початку XX ст. «Газета

Наддністрянська» займала особливе місце, як широтою охоплених проблем, що піддавалися дискусії на її шпальтах, так і тривалістю своєї появи — п'ять років⁴. Ці обставини й зумовили нашу увагу саме до цього часопису.

Перший номер «Газети Наддністрянської» вийшов 16 лютого 1884 р. Повна назва часопису була такою — «Gazeta Naddniestrzańska. Dwutygodnik polityczno-ekonomiczno-społeczny. Organ demokratyczny». Газета виходила щомісяця кожну другу суботу і, з невеликими перервами, проіснувала до 15 квітня 1889 р. Як свідчать редакційні статті, видавці мали намір перетворити газету на тижневик, проте, через низку причин, передусім, фінансового характеру, такі плани не були реалізовані. Фактично, це була єдина польська газета Дрогобича доби галицької автономії, що виходила такий тривалий час. Формат газети — шість, зрідка чотири сторінки, поодинокі номери мали вісім сторінок. Іноді в газетах трапляються вкладиші із програмними публікаціями суспільно-політичного змісту. Текст на сторінці було розбито на три колонки. Прикметно, що газета друкувалася не в Дрогобичі, а у Львові, в друкарні Наукового Товариства імені Шевченка. Надзвичайно цікавою була особа видавця та редактора газети Едмунда Леона Солецького, котрий за фахом був інженером-архітектором та будівничим, а за покликанням — публіцистом.

Вже зміст першого числа газети виразно окреслив позиції її видавців. Цей номер містив односторінковий вкладиш — програму «Газети Наддністрянської», опублікованої польською та українською мовами. Основні пункти цієї програми: сприяння утворенню впливового демократичного руху на провінції та друкованого органу, котрий сприяв би консолідації його прихильників; контроль за діями влади у виконанні законів; боротьба за розширення прав місцевого самоврядування; обстоювання культурних і освітніх ідеалів, контроль за культурно-освітньою роботою на провінції, забезпечення освітньо-культурних прав громадян, особливо українців та поляків, як найчисельнішої етнічної групи краю; сприяння у створенні осередків громадського життя на провінції. Особливий акцент у програмі було відведено українському питанню у Галичині. Українська проблема була визначена найважливішою справою громадського життя краю, а її справедливе розв'язання проголошувалось найбільш важливим завданням на майбутнє. «Одвічне існування руського народу визнаємо безоглядно і безумовно, — підкреслювалось у програмі, — не менше визнаємо, що тут на Русі має право руський народ жадати цілковитої рівноправності»⁵. Програма газети, як свідчила надіслана кореспонденція, знайшла жвавий відгомін у громадських колах і в цілому була прийнята з ентузіазмом. Як перший практичний крок втілення цієї програми, а також з метою створення українсько-польського демократичного об'єднання та поширення часопису в середовищі української громади краю, було заявлено про те, що тексти українських дописувачів газети будуть друкуватися мовою оригіналу. І дійсно, за кілька років існування газети ми неодноразово, практично у кожному номері, бачимо українськомовні тексти. Окрема увага у програмі була присвячена вирішенню єврейської проблеми в Галичині. Згідно поглядів редактора газети, слід змагати до рівноправності євреїв та християн, налагодження діалогу між християнською та

юдейською громадою міста, намагалися проникнути зі своїми ідеями у консервативне єврейське середовище. Видавці переконували, що оскільки Дрогобич є своєрідною мініатюрою відносин у Галичині, тільки така широка національна програма дозволить об'єднати всіх громадян краю для органічної багатонаціональної праці по відродженню Польщі.

Програмні засади газети знайшли своє втілення у передових статтях першого номеру. Перші дві статті, озаглавлені «Деспотизм чи автономія?» та «Публічний контроль», були присвячені проблемі розширення місцевого самоуправління у краї⁶. Інша стаття — «Більше світла, шкіл та читалень» — пропагувала просвітницькі цінності, була гостро-полемічно спрямована проти пияцтва, невігластва, хамства у середовищі міщан⁷.

Структура першого числа газети була типовою для всіх наступних її видань. Перші дві сторінки, зазвичай, займали програмні статті, які відбивали бачення редакцією найбільш злободенних проблем розвитку держави та краю. На третій сторінці містилась рубрика «Кореспонденція», в якій публікувались цікаві листи з Галичини та з сіл Дрогобицького повіту, а також інших місцевостей імперії. Найбільш значні події в житті міста та околиць знайшли власне відбиття в рубриці «Хроніка», котра була зазвичай розташована на четвертій-п'ятій сторінці. З третього — 1886 р. — рубрика «Хроніка» була поділена на дві рубрики — «Місцева хроніка» та «Позамісцева хроніка». В поодиноких номерах газети містилась рубрика «Рух товариств», що висвітлювала динаміку громадського життя в місті. Матеріали цієї рубрики дозволяють нам дізнатися, що у місті діяли такі громадські організації, як Товариство «Родина», Товариство «Взаємна допомога», Гімнастичне товариство «Сокіл», «Товариство селянських гуртків», численні професійні організації. Більшість номерів містили також рубрику «Нещасні випадки», де описувалися, переважно, нещасні випадки на нафтових та озокеритних копальнях Борислава. Рекламні оголошення займали третину останньої сторінки. На відміну від переважаючої більшості інших польських газет Дрогобича, у «Газеті Наддністрянській» був надзвичайно скромний літературний куток — один-два поетичні або прозові твори на одне число. Щоправда, літературно-мистецька складова газети поступово збільшувалась від четвертого року видання. Серед дописувачів газети був знавець бориславської теми Стефан Ковалів, який розмістив декілька оповідань, в яких описувалися стосунки в місті⁸.

Найбільша кількість публікацій у «Газеті Наддністрянській» була присвячена обговоренню національних відносин у краї, передусім, шляхам налагодження польсько-українського порозуміння. Серед них назвемо найбільш резонансні — «Справа руська в цілому, а особливо в Галіції» (містила розширення тез програми)⁹ та «Колонізація Русі» (була спрямована проти поглядів деяких польських політиків щодо потреби новітньої культурної та політичної колонізації українських земель Галичини)¹⁰. Про позиції редактора газети щодо шляхів вирішення українського питання в краї яскраво свідчать статті «Русини і Сейм» та «Руська справа в галицькому сеймі», в яких Е. Солецький виступив за

збільшення кількості українського представництва у Галицькому Сеймі, обстоював дійсну рівність двох мов, доводив необхідність розбудови шкільництва українською мовою тощо¹¹. Погляди редактора на українське питання нерідко входили у конфлікт із державною цензурою. Так, конфіскованими виявилися такі статті, як «Наші магнати та Русь і русини (голос з краю)», «Руське віче у Косові». Зауважимо, що політика газети щодо українського питання була схвально сприйнята українською пресою Східної Галичини. Наприклад, газета «Діло» неодноразово відзначала толерантну громадську позицію часопису, його популярність у середовищі українців, принципове відстоювання редакцією тези про рівність двох найчисельніших народів краю¹². Одним із авторів таких відзивів був І. Франко, який схвалив демократичну позицію редактора газети, а її саму назвав взірцевою для провінційної преси¹³. На ці доброзичливі слова українського поета Е. Солецький відповів поетичним посланням «До І. Франка у Львові»¹⁴. Проукраїнські настрої редактора засвідчує також його намір друкувати на сторінках газети власноруч зроблені польські переклади віршів Тараса Шевченка¹⁵. Проте, хоча переклади були зроблені, на сторінках газети вони так і не з'явилися. Загалом, можемо із впевненістю сказати, що часопис був спрямований на пропаганду польсько-української співпраці та приязні.

Не менше уваги на шпальтах газети було відведено обговоренню становища євреїв у краї. Глибокі за змістом та різноманітні за жанром публікації пропагували ідеї зрівняння прав євреїв і християн, виривання бідніших членів єврейської громади із тотальної залежності її керівників¹⁶. Попри поодинокі статті, з єврейської проблеми було й декілька тематичних серій публікацій. Наприклад, серія статей «Дещо з єврейського питання» обговорювала складні стосунки в середині кагалу, відносини між простими його членами та верхівкою, показувала систему визиску на прикладі дрогобицької общини¹⁷. Інша серія статей під назвою «Месіада» була присвячена осмисленню актуальної на той час ідеї єврейської державності, визначення теренів для компактного розселення обраного народу¹⁸. Газета описує безправність рядових членів єврейської громади, котрі попали в фінансові тенета своїх чільників, передусім, сімей Гартенбергів і Гольдгаммерів¹⁹. Тих останніх у газеті названо правдивими антисемітами²⁰.

У той же час газета гостро виступала проти панування єврейської мафії у місті, що, згідно поданої у газеті інформації, зосередила у своїх руках переважну частину фінансів і через своїх представників керувала, фактично, життям цілого міста²¹. На шпальтах газети перед читачами розкривається картина фактичної безправності більшості населення міста, різних зловживань верхівки єврейської громади. Деякі публікації висміювали стереотипізовані традицією негативні національні риси євреїв — передусім, їхню скупість та ошуканство. Так, в одному з номерів, як правдива, переповідається така історія — один дрогобицький єврей торгувався за коня і, завдяки різноманітним хитрощам, збив ціну з 200 злотих до кількох центів. Тоді кмітливий власник уклав договір, за яким єврей повинен був за коня віддавати протягом 25 днів щодня вдвічі більшу суму, починаючи з одного centa. Яким було здивування нового власника, коли виявилось, що кінь коштує 167 772 злотих 16 центів.

Найбільш гострим на сторінках «Газети Наддністрянської» було обговорення міжнаціональних стосунків у Бориславі. Загалом, бориславська тема — протистояння у містечку християнської та єврейської громад, що нерідко доходило до крайніх меж, була наскрізною для часопису²². Зі шпальт газет нам відкривається картина безкарних злочинів, котрі чинилися представниками єврейської мафії стосовно робітників Борислава, адже більшість бориславських копалень знаходились у єврейських руках. Робітники були змушені працювати по 12 і більше годин за мізерну оплату²³. В шахтах не проводилися жодні заходи безпеки, внаслідок чого практично щоденно гинули люди (цьому була присвячена серія статей під загальною назвою «Нещасні випадки у Бориславі»). Це спричинило зростання соціального та національного напруження у місті, постійні сутички на етнічному ґрунті, внаслідок яких гинули представники обох сторін (висвітлено в серії статей під загальною назвою «Убивства в Бориславі»).

Позиція дописувачів газети з єврейської проблематики, гострі публікації такого роду, як свідчать матеріали газети, постійно наражалися на критику верхівки єврейської общини міста та цілого краю, котра активно спекулювала на темі антисемітизму. Про актуальність піднятого у часописі обговорення єврейського питання свідчить те, що воно досить швидко переросло місцеву тематику, вийшло за межі громади міста і поширилось на пресу східної частини цілої імперії. Так, можемо простежити за полемікою між дрогобицькою газетою та варшавським часописом «Ізраїльтянини»²⁴.

Не менше уваги на сторінках «Газети Наддністрянської» було приділено громадським справам у місті та окрузі. Редакція газети виступала за розширення прав громади в управлінні містом, залучення громадськості до контролю за діями влади, прозорість у призначенні функціонерів, ротацію представників виконавчої влади²⁵. Газета постійно інформувала читачів про діяльність Дрогобицької повітової та селищних рад²⁶. Особлива активність у цьому питанні спостерігалася під час виборів до цих органів самоврядування. Дуже цікавим було висвітлення газетою боротьби Ксенофонта Охримовича за посаду голови міста. Часопис всіляко підтримував останнього, сподіваючись на кардинальну зміну стосунків у місті. Борючись з апатією місцевого населення, що, перебуваючи у злиднях, мало переймалося проблемами життя міста, газета закликала брати активну участь у громадському житті, усвідомлено користуватися своїм виборчим правом²⁷. Шпальта газети містили інформаційні матеріали про сеймове життя, доносили до громадськості звіти про діяльність послів до сейму²⁸. Найбільшої критики на сторінках часопису зазнавало закостеніння міських структур, забрудненість вулиць міста та базару, проблеми з освітленням вулиць, надмірні оплати за послуги міських перевезень, відсутність муніципальної загальнодоступної поліклініки, корумпованість міської влади, непрозорість у прийнятті важливих для громади рішень, неправомірні корупційні дії поліції, небезпека на вулицях міста (кишенькові злочини на базарах та у церквах, бандити та грабіжники на вулицях у вечірній час); дитяче жебрацтво; поширення азартних ігор; загальна деморалізація людності; незадовільний стан міських лазень, в яких через технічні порушення від опіків гинули люди; аварійний стан

багатьох будинків (наводилася вражаюча статистика, що за п'ять років завалилося понад двадцять будинків); відсутність нормальної каналізації, засилля німецької мови у місті, брак чистої питної води тощо. Неодноразово газета виступала з конкретними пропозиціями покращення ситуації в місті, наприклад, обговорювалися проблеми з організацією муніципальної міліції. Прикметно, що неодноразово критиці піддавалося незнання української мови міськими урядниками. Обговорення громадських питань у місті та в краї також зазнавало жорсткої реакції з боку влади, що неодноразово конфісковувала публікації такого роду.

Поряд із животрепетними громадськими проблемами, на шпальтах «Газети Наддністрянської» піднімалися також значущі теми суспільного життя у ширшому світоглядно-філософському вимірі. Наприклад, з другого року свого існування газета ввела нову рубрику «Суспільні бесіди», в якій активні дописувачі газети ділилися своїм баченням важливих тем сучасності²⁹. Наприклад, стаття «Минуле та майбутнє» була присвячена обговоренню місця жінки в швидко модернізованому світі кінця XIX ст., осмислення самого феномену емансипації. Занепад рільництва в краї, деградація селянства, заклики до громадської самоорганізації були предметом статті «На власних силах». Також у цій рубриці було обговорено кризовий стан народних ремесел, стан народної освіти, тягар для суспільства військових повинностей, національні стосунки у Австро-Угорській імперії, особливо, єврейське питання та зростаючий антисемітизм. Іншою цікавою темою, піднятою в газеті, було обговорення нової на той час соціалістичної ідеології. Зауважимо, що редактору газети нерідко закидали соціалістичні симпатії, проте він заявляв, що не є прихильником цих ідей, хоча й не вбачає нічого поганого в існуванні останніх і принципово заявляє про необхідність утвердження політичного плюралізму. Культивовані серед поліції керівниками міста підозри щодо участі Е. Солецького в соціалістичних гуртках виливалися подекуди в обшуках редакції (наприклад, у березні 1886 р.), що, правда, завжди безуспішних³⁰. Втім, як зазначає Я. Грицак, саме ці періодичні обшуки, а також ініційовані недругами Е. Солецького кримінальні справи проти нього за образу маєстату (особи цісаря), дали привід місцевій владі припинити подальший вихід «Газети Наддністрянської»³¹. Судові переслідування та закриття газети підірвали здоров'я Е. Солецького і в 1896 р. він помер³².

Попри тематичну пріоритетність проблем міста та округи, газета часто відгукувалась на найболючіші труднощі розвитку цілого краю. Серед найбільш обговорюваних були питання корупції влад різних рівнів, реорганізації засобів і шляхів комунікації, санітарні та екологічні проблеми, занепад духовності тощо³³. Ця інформація також неодноразово зазнавала цензорських обмежень, внаслідок чого бачимо пусті стовпці відділу «Хроніка». Редакція «Газети Наддністрянської» пильно стежила за зростанням громадянського самоусвідомлення серед мешканців Австро-Угорщини, широко висвітлювала такі прояви³⁴. Наприклад, на сторінках газети широко висвітлювалися виступи міщан Тернополя проти зловживань міської влади³⁵. Зауважимо, що газета нерідко наводила цінну інформацію про життя інших навколишніх міст та повітів — неодноразово на її

сторінках зустрічаємо цікаві факти з життя Кракова, Станіслава, Самбора, Галича, Стрия, Турки, Бережан, Жешува, Чорткова. Значну цікавість для сучасних дослідників можуть становити публікації, що висвітлювали зростання курорту у Трускавці³⁶. Багато також було повідомлень як з інших частин імперії — Сербії, Хорватії, Боснії та Герцеговини, так і з різних країн світу — США, Росії, Китаю, країн Азії та Африки, Латинської Америки.

З шостого номеру «Газети Наддністрянської» за 1884 р. редакція запропонувала читачам для обговорення найбільш гострі проблеми тогочасного суспільства під загальною темою «Кривди нашого народу». Далі кожний номер містив докладне обговорення того свавілля та утисків, які зазнавало населення краю. Серед найбільших таких «кривд» було названо законодавчо оформлену безправність багатьох соціальних верств населення; земельне питання та його найболючіший аспект — масове обезземелення селянства; лихварство та споживання народу; заставу як спосіб пограбування суспільства; зростаючі екологічні проблеми, що були наслідком варварської експлуатації природних ресурсів; відсутність державної програми регулювання рівня річок і водоймищ, що мало наслідком великі шкоди під час весняних повеней; відірваність вищих прошарків суспільства від життя та потреб загалу; корумповане судочинство; жахливий стан народних шкіл та учительства; українське питання та шляхи його вирішення в Галичині; фарисейство та корупція у церковному середовищі, що призвели до падіння авторитету церкви; реформа військової служби; стан державних монополій; стан комунікацій у краї; убогий стан видавництва для народу та народних читалень; організація громадських шпихлірів для запобігання сезонним голодуванням простого люду; нерегульованість тарифних оплат; відсутність належного контролю за будівництвом та санітарією; відсутність ветеринарного контролю; зростання суспільної апатії; вимушена еміграція; слабкість провінційної преси тощо. Загалом редактори нарахували понад 30 таких «кривд»³⁷. Тон цих статей був настільки опозиційним, що через них деякі числа газети були цілком сконфісковані цензурою, як це трапилося, наприклад, із № 17 за 1884 р., що містив критичну замітку про шкільні порядки у Галичині загалом і в Дрогобицькій гімназії, зокрема. Також було конфісковано статтю про стан військових повинностей. Зауважимо, що газету досить часто конфісковували, наприклад, за 1885 р. таких конфіскацій було 5, за 1886 р. — 6, за 1887 р. — 6. Тобто, щороку четверта частина газет підлягала конфіскації.

Небайдужими були видавці газети й до проблем духовності та освіти. На сторінках газети бачимо гостру критику пияцтва, невігластва, хамства у середовищі міщан. Багато уваги приділялось шкільному питанню. Дуже гострими були статті, що закликали реформувати шкільну освіту, підвищити статус учителя, збільшити його платню, зменшити години праці, розвантажити від обов'язків, невласливих для шкільництва³⁸. У газеті наводяться красномовні факти мізерної оплати праці вчителя (чия платня була меншою від ловців бездомних псів), його залежності від настрою директора школи. Також газета запропонувала обговорення змісту шкільної програми, виступаючи за зменшення навчального навантаження учнів, особливо з огляду на недотримання у

багатьох школах гігієнічних вимог. Газета пропонувала реформування шкільної освіти у місті, підпорядкування її контролю громади шляхом постійної ротації членів Дрогобицької окружної шкільної ради. На шпальтах газети зустрічаємо досить докладне висвітлення різноманітних прогресивних педагогічних заходів, як то періодичні зібрання вчителів народних шкіл краю³⁹. Особливу увагу автори газети приділяли реформуванню шкільної програми, впровадженню до неї повноцінного курсу шкільної фізкультури, що мало забезпечити повноцінний фізичний розвиток дітей⁴⁰. У той же час, редактори часопису наголошували на необхідності проведення просвітницьких акцій поміркованого характеру, котрі б виходили з загальноосвітнього рівня та потреб громади. Як приклад не цілком коректних дій у цьому напрямі, наводилась історія, що трапилася з учителем Волі Якубової, котрий був виключений із числа членів сільської читальні за пропаганду ідей Дарвіна про походження людини.

Характеризуючи світоглядні цінності, сповідувані редакцією «Газети Наддністрянської», відмітимо також антиклерикальну спрямованість багатьох публікацій у часописі, висміювання невігластва та фарисейства у середовищі священнослужителів без огляду на їхню конфесійну приналежність⁴¹. Найбільше критики в газеті було спрямовано персонально проти особи ксьондзів Терлецького та Курека. Останнім закидалося загравання з єврейською мафією міста, профанацію своїх обов'язків, невігластво, некультурність, надмірну скупість, аморальну поведінку (наприклад, утримання численних покоївок чи використання однієї посудини для гігієнічних потреб та посвячення води)⁴².

Зрозуміло, що більшість матеріалів часопису стосувалося становища польської громади міста та округи. Завдяки «Газеті Наддністрянській» ми дізнаємося про найбільш значні явища тогочасного суспільно-політичного, економічного та культурного життя польської громади Дрогобича. Серед найбільш помітних культурно-просвітницьких акцій загальноміського рівня газета називає урочисті обходи річниці Яна III в Дрогобичі, святкування річниці Конституції Третього травня, відзначення тисячоліття святих Кирила та Мефодія, святкування річниці Віденської битви, відзначення роковин Січневого повстання, річниці смерті Костюшки тощо⁴³. З великим зацікавленням з боку польської громади проходили зустрічі з учасниками польських повстань середини XIX ст., котрі повертались із сибірського заслання. У місті, як можемо дізнатися з газети, частими були гастролі польських мистецьких колективів (наприклад, театру Попеля), котрі викликали жваве зацікавлення серед міщан. На сторінках газети містилися також розлогі статті про видатних діячів польської історії та культури. Серед них виділимо розлогі некролог Ігнатія Крашевського, ювілейну сільветку Францішка Смольки, спогади сучасників про Костюшку та Йоахима Лелевеля тощо⁴⁴. Цікавими були також матеріали, котрі висвітлювали життя поляків у різних куточках світу. Особливо багато публікацій такого роду містили обговорення важливої проблеми польської міграції до американського континенту та становища польської громади в США⁴⁵.

Надзвичайно інформативними матеріали «Газети Наддністрянської» були й у відображенні українського культурного життя Дрогобича та повіту. Фактично,

за відсутності українського часопису, матеріали газети є єдиним джерелом, з якого ми отримуємо інформацію про тогочасне культурне життя українців Дрогобича. Ми дізнаємося, що щорічно українська громада відзначала річниці народження та смерті Тараса Шевченка, котрі відбувалися у вигляді музично-декламаційних вечірок. Помітним явищем культурного життя міста стало відкриття українсько-польської читальні в Дрогобичі (грудень 1884 р.), що проводила активну громадську діяльність — численні відчити, концерти, танці. Ще одна читальня у місті була відкрита у травні 1888 р. Також ми дізнаємося про відкриття українських читалень у Дрогобицькому повіті (наприклад, у Лішні). Українські культурні акції у місті нерідко наражалися на обмежувальні дії влади. Так, при проведенні літературно-музичної вечірки у Дрогобичі, котру організували українські студенти зі Львова, місцевою владою було заборонено виступ Івана Франка з рефератом «Знесення панщини», а також читання «Наймички» Тараса Шевченка. Попри місцеві культурні новини, на сторінках «Газети Наддністрянської» трапляються також інформаційні повідомлення про найбільші культурні акції, що відбувалися у Львові та інших великих містах краю. Ми дізнаємося про появу книги віршів Шевченка у львівському видавництві, гучне відзначення у Галичині двадцять п'ятої річниці смерті поета, урочисте відзначення у містах краю 50-ліття появи «Русалки Дністрової», про перебіг українського віче в Долині 21 серпня 1884 р., де було підтримано резолюцію посла Юліана Романчука у справі захисту прав та мастків селян тощо⁴⁶. Помітними подіями культурного життя української громади міста були гастролі у ньому українських театрів. Так, неодноразово наше місто гостило львівський народний театр Гриневича (січень 1885 р.), про що зустрічаємо прихильні критичні рецензії на сторінках газети⁴⁷. Не цуралась газета й українських національних ювілеїв, розміщуючи на своїх шпальтах відповідні дописи. Як приклад, наведемо розлогу статтю про творчість Юрія Федьковича з нагоди його ювілею⁴⁸.

Також, матеріали газети є цікавим джерелом про неординарні події в історії міста. Так, ми дізнаємося, що в 1884 р. завалилась єврейська лазня. Міщани, як писала газета, довгий час спостерігали як бігали довкола руїн «голі доньки Ізраїлю». Багато уваги було відведено наслідкам великої повені на Дрогобиччині в 1884 р., що спричинила голодування значної кількості селян наступної зими⁴⁹. Не менше уваги було приділено гучному відзначенню в краї ювілею Франца Йосифа⁵⁰. Надзвичайним випадком в демографічній історії міста стало народження однією дрогобичанкою в січні 1886 р. шести дітей. У 1886 р. міщанами було знайдено великий скарб старовинних монет. Сусідній Стрий зазнав значного спустошення внаслідок страшного пожару в квітні 1886 р.⁵¹ Опис таких подій дописувачами газети збагачує знану офіційну інформацію про них особистісним сприйняттям.

Отже, матеріали «Газети Наддністрянської» уможливають нам ознайомлення з цілим спектром проблем, які переживав Дрогобич та його околиці наприкінці XIX ст. Створений на сторінках газети образ щоденного життя міста є надзвичайно динамічним, емоційним та заангажованим інтересами простих

його мешканців. Поряд із цим, широке громадське спрямування редакційної політики часопису дозволяє ознайомитися також із визначними подіями Галичини, Австро-Угорської імперії, Європи та цілого світу. Такий своєрідний «погляд із провінції» на глобальні проблеми регіону та світу надає газетним повідомленням особливої цінності, оскільки проливає світло на специфіку їх сприйняття на периферії культурного та політичного життя.

¹ Мазурок О.С. Города западноукраинских земель эпохи империализма (социально-экономический аспект). — Львов, 1990. — 156 с.

² Див. праці Я. Грицака, І. Чорновола, М. Мудрого, О. Аркуші, В. Расевича, В. Пашука та ін.

³ Галич і Галицька земля в українському державотворенні. — Івано-Франківськ, 1999. — 185 с.; Жовківщина: Історико-мемуарний збірник. — Жовква, 1997; *Рабій Ю.С.* Княжий город Самбір. — Львів, 1999. — 422 с.; Буськ: історико-краєзнавчий нарис. — Львів, 1993; *Бойко Г.М.* Борислав: соціально-економічний нарис. — Львів, 1986; Міста і села Галицького району: історія, пам'ятки, особистості. — Івано-Франківськ, 2001; серія «Дрогобиччина — земля Івана Франка»; Дрогобицький краєзнавчий збірник та ін.

⁴ Див. оглядові публікації: *Spis tytułów prasy polskiej (1865–1918)*. Opracowała Aleksandra Garlicka. — Warszawa, 1978; Матеріали до історії Дрогобиччини на сторінках західноукраїнської преси 1850–1886 років // Дрогобиччина — земля Івана Франка. Т. 4. — Дрогобич: Відродження, 1997. — С. 201–212.

⁵ Програма «часописи Наддністрянської», виходячої в Дрогобычи // *Gazeta Nad-dniestrzańska* (Далі — GN). — 1884. — № 1.

⁶ *Despotyzm czy autonomia?* // GN. — 1884. — № 1. — S. 1; *Kontrola publicyna* // GN. — 1884. — № 1. — S. 2–3.

⁷ *Więcej światła, szkół i czytelników* // GN. — 1884. — № 1. — S. 1–2.

⁸ Див. докл.: *Грицак Я.* Бориславський цикл Івана Франка: тексти і контексти // *Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Праці Філологічної секції.* — Т. CCL. — Львів, 2005. — С. 315–316.

⁹ *Sprawa ruska w ogóle, a mianowicie w Galicyi* // GN. — 1884. — № 3. — S. 1–2.

¹⁰ *Kolonizacya Rusi* // GN. — 1884. — № 14. — S. 2.

¹¹ *Sprawa ruska w sejmie galicyjskim* // GN. — 1886. — № 2. — S. 1; *Rusini a Sejm* // GN. — 1888. — № 1. — S. 1.

¹² «*Diło*» о «*Gazecie Naddniestrzańskiej*» // GN. — 1884. — № 17. — S. 2.

¹³ *Діло.* — 1884. — № 104. — С. 2. Див. про це докл.: *Мороз М.* Одна сторінка біографії Каменяра. — С. 231.

¹⁴ *El. Do Iwana F. We Lwowie* // GN. — 1885. — № 19. — S. 6.

¹⁵ Див. докл.: *Грицак Я.* Забутий польський перекладач Т.Г. Шевченка — Е.Л. Солецький // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. — Львів, 1999. — Вип. 2 (1995–1997). — С. 111–116.

¹⁶ *Żydzi a sprawa wojskowa* // GN. — 1885. — № 20. — S. 2.

¹⁷ *Nieco w kwestyi żydowskiej* // GN. — 1884. — № 2. — S. 1.

¹⁸ *Mesjada* // GN. — 1887. — № 14. — S. 1; № 15. — S. 1; № 17. — S. 1; № 18. — S. 1; № 20. — S. 1; № 21. — S. 1–2.

¹⁹ *Kahał drohobycki* // GN. — 1888. — № 12. — S. 1.

- ²⁰ Antysemityzm istotny! (Głos z kraju) // GN. — 1885. — № 18. — S. 3.
- ²¹ Naruszanie osobistości // GN. — 1884. — № 20. — S. 1–2; Zgorzenie // GN. — 1885. — № 1. — S. 1–2.
- ²² Morderstwa w Borysławiu // GN. — 1884. — № 13. — S. 2–3; Borysławski «kuczyner» // GN. — 1885. — № 1. — S. 2–3; Kasjer borysławski // GN. — 1886. — № 2. — S. 1–2; Producent borysławski na emeryturze // GN. — 1887. — № 11. — S. 1.
- ²³ Borysław. Burżua i robotniczy stan // GN. — 1884. — № 8. — S. 2–3; Machlarz borysławski // GN. — 1885. — № 18. — S. 2–3; Borysławskie przewroty // GN. — 1886. — № 8. — S. 1–2; Świadek borysławski // GN. — 1887. — № 4. — S. 2–3.
- ²⁴ Odpowiedź «Izraelicie warszawskiemu» // GN. — 1884. — № 5. — S. 2–3; Autonomia w miastach galicyjskich // GN. — 1888. — № 15. — S. 1.
- ²⁵ Autonomiczna kontrola z urzędu! // GN. — 1884. — № 3. — S. 2–3.
- ²⁶ Rada miejska w Drohobyczu // GN. — 1884. — № 11. — S. 4; Rada powiatowa w Drohobyczu // GN. — 1884. — № 12. — S. 3; Prawa rady gminnej i naczelnika gminy // GN. — 1884. — № 14. — S. 2–3; Posiedzenie Rady gminnej w Drohobyczu // GN. — 1884. — № 17. — S. 2–3.
- ²⁷ Tak zwana apatya wyborcza // GN. — 1885. — № 11. — S. 1.
- ²⁸ Wybory do Rady Państwa // GN. — 1885. — № 10. — S. 1–2; Sprawozdania poselskie p. Ottona Hausera // GN. — 1885. — № 12. — S. 1–2; Wynik ogólnych wyborów do Rady państwa // GN. — 1885. — № 13. — S. 2–3; Po wyborach // GN. — 1885. — № 14. — S. 1; Wybory do Rady Państwa z r. 1885 // GN. — 1886. — № 6. — S. 2.
- ²⁹ Pogadanki społeczne // GN. — 1885. — № 3. — S. 2–3.
- ³⁰ Nic to «Wam» nie pomoże // GN. — 1886. — № 6. — S. 1–2.
- ³¹ Грицак Я. Забутий польський перекладач Т.Г. Шевченка — Е.Л. Солецький. — С. 114.
- ³² Kurjer lwowski. — 1896. — 29 lutego.
- ³³ Środki komunikacyjne w Galicji (Głos z kraju) // GN. — 1884. — № 6. — S. 3–4; W sprawie regulacji Dniestru // GN. — 1884. — № 11. — S. 3–4; W sprawie upadku rolnictwa // GN. — 1885. — № 6. — S. 1–2; Rzemiosła i nowa ustawa przemysłowa // GN. — 1885. — № 15. — S. 2; Dziennikarstwo i jego znaczenie w świecie // GN. — 1886. — № 5. — S. 2–3; Dzienniki a czasopisma prowincjonalne // GN. — 1886. — № 17. — S. 1–2; Niezawisłość sędziowska // GN. — 1887. — № 1. — S. 2; Apteki w naszym mieście // GN. — 1888. — № 21. — S. 2.
- ³⁴ Walne zgromadzenie robotników we Lwowie // GN. — 1887. — № 5. — S. 2.
- ³⁵ Zajścia Tarnopolskie // GN. — 1884. — № 7. — S. 2.
- ³⁶ Truskawiec jako zakład kąpielowy // GN. — 1885. — № 19. — S. 1–2; Truskawiec jako zakład górniczy // GN. — 1886. — № 18. — S. 1–2.
- ³⁷ Krzywdy ludu naszego. Pertraktacje spadkowe // GN. — 1884. — № 6. — S. 1–2; Krzywdy ludu naszego. Nasze gospodarstwo rolne // GN. — 1884. — № 7. — S. 1–2; Krzywdy ludu naszego. Zabagnione porzecza nasze // GN. — 1884. — № 8. — S. 1–2; Krzywdy ludu naszego. Lasy i pustkowia // GN. — 1884. — № 9. — S. 1–2; Krzywdy ludu naszego. Karczma i lichwa // GN. — 1884. — № 10. — S. 1–2; Krzywdy ludu naszego. Powódź w Galicji // GN. — 1884. — № 11. — S. 1–2; Krzywdy ludu naszego. Doradcy ludu // GN. — 1884. — № 12. — S. 1–2; Krzywdy ludu naszego. Nasze sądownictwo // GN. — 1884. — № 14. — S. 1–2; Krzywdy ludu naszego. Adwokaci — pisarstwo pokątne // GN. — 1884. — № 15. — S. 1; Krzywdy ludu naszego. Zakłady zastawnicze // GN. — 1884. — № 16. — S. 1–2; Krzywdy ludu naszego. Ustawodawstwo nasze // GN. — 1884. — № 18. — S. 1–2; Krzywdy ludu naszego. Sprawa ruska w sejmie galicyjskim // GN. — 1884. — № 19. —

S. 1–2; Krzywdy ludu naszego. Ludowe szkoły i nauczyciele // GN. — 1884. — № 21. — S. 1–2; Krzywdy ludu naszego. Kilka dat statystycznych // GN. — 1885. — № 4. — S. 1; Krzywdy ludu naszego. Jura stolae: konkurencje; prezenty // GN. — 1885. — № 5. — S. 1–2; Krzywdy ludu naszego. Służba wojskowa // GN. — 1885. — № 7. — S. 1; Krzywdy ludu naszego. Sól, loteria, tytoń // GN. — 1885. — № 8. — S. 1–2; Krzywdy ludu naszego. Sprawy drogowe // GN. — 1885. — № 9. — S. 1–2; Krzywdy ludu naszego. Wydawnictwa ludowe. Czytelnie // GN. — 1885. — № 10. — S. 1; Krzywdy ludu naszego. Przednowki, zapomogi, spichrze // GN. — 1885. — № 13. — S. 1–2; Krzywdy ludu naszego. Taryfy i stemple // GN. — 1885. — № 15. — S. 1–2; Krzywdy ludu naszego. Weterenarja krajowa // GN. — 1885. — № 18. — S. 1–2; Krzywdy ludu naszego. Księgi tabularne // GN. — 1885. — № 21. — S. 1; Krzywdy ludu naszego. Surdotowcy // GN. — 1886. — № 4. — S. 1–2; Krzywdy ludu naszego. Bankruci, firmowcy // GN. — 1886. — № 5. — S. 1–2; Krzywdy ludu naszego. Nasi biórokraci domorosli // GN. — 1886. — № 6. — S. 1; Krzywdy ludu naszego. Leniwczy, karperowicze, biczowia // GN. — 1886. — № 7. — S. 1; Krzywdy ludu naszego. Zapaleńcy, zwątpiali, odstępcy // GN. — 1886. — № 8. — S. 1; Krzywdy ludu naszego. Policja zdrowia, lekarze, apteki // GN. — 1887. — № 2. — S. 1; Krzywdy ludu naszego. O emigracjach naszego ludu // GN. — 1888. — № 17. — S. 1.

³⁸ Mniej godzin szkolnych w tygodniu // GN. — 1884. — № 3. — S. 3–4; Hiperprodukcja inteligencji // GN. — 1884. — № 18. — S. 2–3; Nauka w gimnazjach // GN. — 1885. — № 13. — S. 3; Sprawy szkolne // GN. — 1885. — № 15. — S. 3; Uwagi w sprawie oświaty ludu // GN. — 1885. — № 16. — S. 2–3; Наши школы // GN. — 1885. — № 19. — S. 3; Ubodzy uczniowie w szkołach ludowych // GN. — 1885. — № 23. — S. 1–2; Język niemiecki w szkołach naszych // GN. — 1886. — № 4. — S. 2; Opłata szkolna w zakładach średnich // GN. — 1886. — № 14. — S. 1; Nauczyciel wiejski // GN. — 1888. — № 7. — S. 1; Nauczycielstwo ludowe // GN. — 1888. — № 18. — S. 1.

³⁹ Krajowy wiec nauczycieli ludowych (Głos do nauczycieli ludowych) // GN. — 1884. — № 6. — S. 2–3.

⁴⁰ Nauka gimnastyki w szkołach // GN. — 1884. — № 9. — S. 2–3; Błędny system nauczania w gimnazjach // GN. — 1887. — № 1. — S. 3–4.

⁴¹ Reforma klasztorów // GN. — 1884. — № 16. — S. 2–3.

⁴² Rz. K. Probstwo w Drohobyczu // GN. — 1884. — № 10. — S. 1–2.

⁴³ Uroczystość na Welehradzie // GN. — 1885. — № 3. — S. 1; Trzeci maja // GN. — 1885. — № 10. — S. 2; Pomnik Mickiewicza // GN. — 1885. — № 12. — S. 2.

⁴⁴ J.I. Kraszewski // GN. — 1887. — № 8. — S. 1; Marcin Borelowski (Lelewel) i Władysław Czaplicki wspomnienie z r. 1863 i 1864 // GN. — 1888. — № 20. — S. 1; № 21. — S. 1–2; Dr. Franciszek Smolka // GN. — 1888. — № 21. — S. 1.

⁴⁵ Błaga amerykańska // GN. — 1887. — № 3. — S. 2.

⁴⁶ Резолюції ухвалені одноголосно руским окружным вечем в Долине дня 21-го серпня 1884 // GN. — 1884. — № 15. — S. 1–2; Wiec ruski w Kossowie // GN. — 1886. — № 18. — S. 1; Wiec ruski w Kołomyi // GN. — 1886. — № 20. — S. 1–2.

⁴⁷ Teatr ruski narodowy lwowski // GN. — 1885. — № 6. — S. 3; Teatr ruski narodowy lwowski // GN. — 1886. — № 8. — S. 1.

⁴⁸ Józef Jerzy Hordyński-Fedkowicz // GN. — 1886. — № 18. — S. 1.

⁴⁹ Powódź 1884 r. // GN. — 1884. — № 10. — S. 3.

⁵⁰ Cesarz Franciszek Józef I // GN. — 1888. — № 23. — S. 1.

⁵¹ Pożar i orkan w Stryju // GN. — 1886. — № 9. — S. 1–2; Spalony Stryj // GN. — 1886. — № 11. — S. 1.

РОЗДІЛ VII

БІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

УДК 94 (477)

*І.В. Довжук
(м. Луганськ)*

ГІРНИЧИЙ ІНЖЕНЕР ІЛІОДОР ФЕЛЬКНЕР

У статті розповідається про життєвий та трудовий шлях інженера-практика Іліодора Федоровича Фелькнера. Висвітлено його професійну та громадську діяльність. Охарактеризовано його здобутки як прогресивного діяча науки і техніки свого часу.

Ключові слова: *І. Фелькнер, інженер, металургія, Луганський завод.*

В статье рассматривается жизненный и трудовой путь инженера-практика Илиодора Федоровича Фелькнера. Освещена его профессиональная и общественная деятельность. Охарактеризованы его достижения как прогрессивного деятеля науки и техники своего времени.

Ключевые слова: *И. Фелькнер, инженер, металлургия, Луганский завод.*

The article discusses the life and career of engineer-practice Iliodor F. Felkner. Covered his professional and social activities. Described his achievements as a progressive leader of science and technology of its time.

Keywords: *I. Felkner, engineer, metallurgy, Lugansk factory.*

Вагомий внесок у розвиток металургії Донецького басейну зробив відомий гірничий інженер XIX ст. Іліодор Федорович Фелькнер (1829–1895).

Після закінчення Гірничого інституту у 1849 р. І. Фелькнер у званні поручика прибуває на Луганський завод, де і розпочинається його професійна діяльність. Тут він знайомиться з природою краю, його мешканцями. Ця земля припала до душі юнака, і він назавжди пов'язав із нею свою долю.

У 1850 р. молодий інженер призначається на посаду механіка заводу. Протягом майже 20 років до Іліодора Фелькнера цю посаду обіймав Леонтій Із'юров. Трудами цього талановитого фахівця були побудовані парові машини, преси, металообробні верстати, крани та інше обладнання. І. Фелькнер робить важливий крок уперед у справі конструювання і виготовлення машин. Раніше цей процес ґрунтувався на інтуїції і досвіді, він же вводить науковий підхід: усі розрахунки робляться на підставі законів математики, фізики, опору матеріалів.

У 1851 р. 22-річний Ілюдор Фелькнер закінчує працювати над книгою «Спутник механика-строителя», де не тільки узагальнює досвід виготовлення різних машин, а й наводить дані для розрахунку і конструювання їхніх деталей і вузлів. Він розумів, що будівництвом машин у Російській імперії займаються механіки й майстри, які не мають достатнього рівня освіти. Книга була надрукована в 1853 р. у типографії Харківського університету. Вона стала першим у державі оригінальним довідником із виготовлення машин. Ця праця відповідала нагальним потребам розвитку гірничозаводської справи, була написана простою і зрозумілою мовою¹.

Механіком І. Фелькнером було виконано багато робіт із виготовлення та монтажу машин. Так, у січні 1852 р. у результаті сильних морозів замерзла вода в каналі, вийшли з ладу гідротехнічні споруди, у тому числі й водяне колесо дуттьової машини. Зупинився ливарний цех — головний цех заводу. Тоді за кресленнями і під керівництвом Фелькнера за декілька днів замість водяного колеса, що приводило в рух дуттьову машину, була встановлена парова машина².

Наприкінці 1852 р. коло обов'язків І. Фелькнера розширюється: він призначається керівником креслярні, хранителем музею і бібліотеки, залишаючись при цьому механіком заводу. Крім виконання креслень машин і будівель, креслярня на підставі даних геологічних партій заводу розроблювала пластові карти районів Донецького басейну. Мінералогічний музей Луганського заводу тоді був науковим центром геологічних досліджень Півдня України, у ньому зберігалися зразки мінералів, звіти геологічних партій, геологічні карти.

І. Фелькнер бере участь у проведенні геологічних досліджень. У 1852 р. під його керівництвом проводяться пошуки кам'яного вугілля північніше Лисичанська. За його вказівкою у крейдяній товщі були зроблені свердловини, що розкрили кам'яновугільні відклади. Результати досліджень того ж року були опубліковані в «Горном журнале» у статті І. Фелькнера «О разведке Лисичанского каменноугольного месторождения бурением»³.

Зміни, що почалися в суспільному житті й економіці Російської імперії після Кримської війни, відразу ж торкнулися Півдня України й у першу чергу її вугільної та металургійної промисловості. Гірничий інженер І. Фелькнер стає активним учасником створення металургії Наддніпрянщини. У 1856 р. було прийнято рішення про будівництво пудлінгової фабрики поблизу Луганського заводу. Перед початком будівельних робіт для вивчення досягнень у галузі гірничозаводської справи в 1857 р. у Західну Європу були відряджені гірничі інженери Луганського заводу — металург А. Мевіус, механік І. Фелькнер і гірник П. Вагнер. Майже рік штабс-капітан Фелькнер перебував за кордоном, ознайомлюючись із машинобудівними й металургійними заводами Німеччини, Австрії, Бельгії. Його статті з докладним описом обладнання та організації виробництва на цих підприємствах згодом регулярно публікувалися на сторінках «Горного журналу».

У 1859 р., після повернення на Луганський завод І. Фелькнер заново розробляє проект пудлінгової фабрики. У пояснювальній записці до проекту він

підкреслює, що хоча йому й відомі новітні досягнення у виробництві сталі, він усе ж таки вирішив скласти найпростіший проект пудлінгової фабрики, від якого буде найбільша користь⁴. Зазначимо, що будівництво названої фабрики було завершено у грудні 1865 р., а в січні наступного року вона стала до ладу. Прокатний стан і значна частина обладнання були виготовлені на Луганському заводі за кресленнями І. Фелькнера. На пудлінговій фабриці Луганського заводу вперше в Російській імперії виготовлення сталі здійснили на кам'яному вугіллі.

У 1867 р. імперським урядом приймається рішення про будівництво Лисичанського чавуноливарного заводу. Воно провадилося силами Луганського заводу, а керував роботами І. Фелькнер, який наприкінці 1865 р. став гірничим начальником Луганського заводу та округу. Для проектування обладнання і керівництва його виготовленням на Луганський завод прибув гірничий інженер І. Тіме. Глибокі інженерні знання Іліодора Фелькнера і його досвід у створенні машин дали можливість за короткий термін (1868–1870 рр.) виготовити за проектами Тіме та змонтувати складне обладнання⁵.

У 1867 р. Гірничий департамент відрядив І. Фелькнера на Паризьку все-світню виставку, доручивши йому вивчити й докладно описати металообробне і гірниче обладнання, що випускається в Європі й Америці. Іліодор Федорович блискуче виконав це завдання. У 1868 р. була видана його книга «Станки и орудия для обработки металла». У ній уперше в Російській державі зроблений цільний і ґрунтовний аналіз світового верстатобудування, дана чітка класифікація верстатів у відповідності з їхнім призначенням і докладно описані як технологічні можливості, так і конструктивні особливості верстатів кожної групи⁶.

У 1869 р. І. Фелькнер видає другу капітальну працю «Об усовершенствовании по горной механике», де аналізує стан гірничого, металургійного, бурового та інших видів обладнання⁷.

Підкреслимо, що імперський уряд орієнтувався в основному на залучення коштів і використання досвіду іноземних підприємств. Першим таким досвідом і було створення 1869 р. англо-російського Новоросійського акціонерного товариства кам'яновугільного, залізного і рейкового виробництва під керівництвом Джона Юза. І. Фелькнер висловлює своє негативне ставлення до рішення уряду, який надав Юзу монополні права на виробництво чавуну й сталі, що поставило інших підприємців у нерівне з ним становище.

Безсумнівно, І. Фелькнер був у числі найпрогресивніших діячів науки і техніки того часу, таких як І. Тіме, А. Мевіус та інші, які виступали за створення умов, які б сприяли швидкому розвитку вітчизняної промисловості. Очевидно, незадоволеність економічною політикою уряду та станом пудлінгової фабрики і Лисичанського чавуноливарного заводу стали причиною того, що наприкінці 1871 р. гірничий начальник Луганського заводу І. Фелькнер залишає службу.

Після відставки Іліодор Фелькнер в основному живе у с. Новопавлівка, займаючись своїм господарством. Багато часу він віддає роботі в земських установах, приділяє значну увагу підприємницькій діяльності. Зазначимо, що Новопавлівка була розташована в Успенській волості Слов'яносербського

повіту (у 28 верстах від Луганська). Великий землевласник Фелькнер мав майже 2 тис. десятин землі. До ведення господарства він ставився серйозно. У нього було кілька сільськогосподарських машин, у тому числі й дві парові молотарки.

І. Фелькнер був одним із найосвіченіших людей у повіті. Через свою інтелігентність і порядність він мав великий авторитет у дворянських колах і в цілому серед громадськості. У 1872 р. Іліодор Федорович стає почесним мировим суддею Слов'яносербського мирового судового округу, а з 1873 р. — неодмінним його членом. У 70–80-х рр. він обирається депутатом дворянства Слов'яносербського повіту до губернського зібрання. З 1887 по 1890 рр. дійсний статський радник І. Фелькнер — голова Слов'яносербської земської управи, виконавчого органу земського зібрання⁸.

У громадській діяльності І. Фелькнер виявляє глибоке розуміння проблем розвитку краю. Це торкалося перш за все промисловості й сільського господарства регіону. Він уважав, що вони можуть нормально розвиватися тільки за умовами активної та вільної діяльності ініціативних і кваліфікованих підприємців. Відомі і його практичні справи. Так, у 1887 р. для забезпечення сільгоспвиробників Катеринославської губернії інформацією про стан погоди з його ініціативи була створена мережа метеостанцій. У 1874 р. у праці «Каменный уголь и железо в России» І. Фелькнер пише про жалюгідний стан доріг у краї, а згодом активно займається їхнім покращенням. У працях Фелькнера багато уваги приділено суспільним проблемам і відображено його власне ставлення до громадської діяльності. Головним мотивом роботи в земстві було для нього виконання обов'язку дворянина⁹.

І. Фелькнер бере участь у роботі VII з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії (1882 р.) як представник солепромисловців. Як голова комісії цієї галузі робить доповідь про її розвиток. Збереглася стенограма з виступом Фелькнера по одному зі складних питань про користування приватними лініями залізниці, що отримали назву «під'їзні колії». Він просто, логічно й чітко висвітлив питання, підкресливши, — «раз приватна людина дозволила собі примкнути до державної залізниці, вона, так би мовити, помазана цим суспільним правом і обов'язково повинна робити для всіх ту ж послугу, яку робить державна залізниця». Після чого головуючий заявив, що «...г. Фелькнер так вірно й широко визначив характер і значення рейкових під'їзних колій, що на цьому можна закінчити дебати»¹⁰.

Зазначимо, що в 1888 р. І. Фелькнера в маєтку Новопавлівка відвідав його знайомий по роботі на Луганському заводі Іван Августович Тіме — один із провідних учених країни в галузі машинобудування. У книзі «Очерк современного состояния горнозаводского дела в Донецком бассейне» (1889 р.) він згадує про це: «На зворотному шляху із Суліна ми відвідали в маєтку Новопавлівка відомого діяча на Півдні Росії, колишнього гірничого начальника Луганського заводу І. Фелькнера. Із залишенням коронної служби І. Фелькнер зайнявся приватними справами, спочатку по вугільній і соляній справі, потім керував Денішевським чавуноливарним заводом (поблизу Житомира). На сьогодні п. Фелькнер відпочиває у своєму маєтку, посідаючи деякі почесні гро-

мадські посади. За професією більш практичний механік Іліодор Фелькнер у своєму маєтку ввів різні механічні вдосконалення, влаштував башту для астрономічних спостережень, що обертається, і фотографічний кабінет»¹¹.

Іван Августович не згадав ще про один аспект творчості І. Фелькнера — його письменницьку діяльність. Протягом усього свого життя він працював над своїми творами, у тому числі науковими. Так, свої спостереження про розвиток гірничої і металургійної промисловості Півдня України, накопичені за багатолітню роботу на Луганському заводі й 25-річне життя в Донецькому краї, Іліодор Федорович викладає у книзі «Каменный уголь и железо в России», виданій у Санкт-Петербурзі 1874 р. Робота присвячена технічним питанням: у ній наведені відомості про якість вугілля і залізної руди, указані відкриті на той час їхні родовища в Донбасі, описані перші досягнення гірничозаводської промисловості. Багато сторінок присвячено історії Донецького краю¹².

Закінчив свій життєвий шлях І. Фелькнер у Луганську. У метричній книзі Соборно-Миколаївської церкви за 1895 р. є запис про те, що «25 квітня помер, а 27 квітня похований дійсний статський радник Іліодор Фелькнер у віці 66 років, помер від запалення легенів»¹³. На жаль, Свято-Миколаївський собор був зруйнований, не збереглась і могила І. Фелькнера.

Таким чином, Іліодор Федорович Фелькнер залишив помітний слід в історії Донецького басейну як провідний учений, інженер-практик, громадський діяч, письменник. Він віддав свою життєву енергію, розум, творчість, громадянське сумління славетному Донецькому краю.

¹ *Фелькнер И.* Спутник механика-строителя. — Харьков, 1853. — 301 с.

² Російський державний історичний архів (Далі — РДІА), ф. 37, оп. 11, спр. 1710, арк. 20–25.

³ *Темник Ю.* Столетнее горное гнездо. Луганский завод (1795–1887гг.). — Т. 3, ч. 2. — Луганск: Благовест, 2001. — С. 100.

⁴ РДІА, ф. 37, оп. 11, спр. 487, арк. 20–22.

⁵ *Темник Ю.* Указ. соч. — С. 110.

⁶ *Фелькнер И.* Станки и орудия для обработки металла. — Санкт-Петербург, 1868. — 268 с.

⁷ *Фелькнер И.* Об усовершенствованиях по горной механике. — Санкт-Петербург, 1869. — С. 32.

⁸ *Темник Ю.* Указ. соч. — С. 119–120.

⁹ *Фелькнер И.* Вопросы русского землевладения. — К., 1895. — С. 52–54.

¹⁰ Труды VII съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в городе Харькове с 10 по 27 ноября 1882 года. — Харьков, 1883. — С. 17–20.

¹¹ *Тиме И.* Очерк современного состояния горнозаводского дела в Донском бассейне. — Санкт-Петербург, 1889. — С. 41–42.

¹² *Фелькнер И.* Каменный уголь и железо в России. — Санкт-Петербург, 1874. — С. 39.

¹³ *Темник Ю.* Указ. соч. — С. 139.

*І.А. Коляда
(м. Київ)*

**«БЛАГОРОДНЫЙ ОСВЕДОМИТЕЛЬ»:
ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА КИЇВСЬКОГО ЦЕНЗОРА СЕРГІЯ
НИКИПОРОВИЧА ЩОГОЛЄВА**

У статті здійснено спробу відтворити об'єктивний історичний портрет одного з видних громадсько-політичних діячів м. Києва кінця XIX — початку XX ст., який працював цензором і відзначався крайніми антиукраїнськими поглядами.

Ключові слова: цензура, С. Щоголев, «український сепаратизм», «українофільство», Київський тимчасовий комітет у справах друку.

В статтє предпринята попытка воссоздать объективный исторический портрет одного из видных общественно-политических деятелей Киева конца XIX — начала XX в., который работал цензором и отмечался крайними антиукраинскими взглядами.

Ключевые слова: цензура, С. Щеголев, «украинский сепаратизм», «украинофильство», Киевский временный комитет по делам печати.

In the article we try to reproduce the objective historical portrait of one of the major social and political activist in Kyiv in beg. XX th century. He worked censor and marked the extreme anti-Ukrainian views. So, his person was very controversial.

Keywords: censorship, S. Schegolev, «Ukrainian separatism», «Ukrainophilism», Kyiv Temporary Committee of Printing.

Російська історіографічна традиція трактує український національно-визвольний рух другої половини XIX — початку XX ст. виключно як чужоземну (австрійську чи польську) інтригу, розраховану на те, щоб спрямувати сепаратистські устремління «малоросів» на «розкол єдиного тіла великої російської нації». Важко сказати, хто саме першим почав обґрунтування такої концепції, але одним з її апологетів виступав цензор Київського тимчасового комітету у справах друку, член Київського клубу російських націоналістів, автор праць «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» (1910) та «Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи» (1914) (друга книга являла собою авторський скорочений виклад першої) Сергій Никипорович Щоголев.

Як і на початку XX ст. теоретичні доробки цього державного і громадського діяча є предметом багатьох наукових дискусій, але у більшості все ж політичних маніпуляцій сучасних російських націоналістичних об'єднань. Цитування зга-

даних праць С. Щоголева прикрашають чисельні українофобські Інтернет-сайти, модератори яких не відмовляють собі у нахабності наголосити на національній неповноцінності українців та їхньої незалежної держави. Ми не ставимо собі за мету переконувати тих, хто й досі живе геополітичною стратегією початку ХХ ст. і відмовляється подивитися правді в очі: взяти хоча б російські сучасні наукові академічні видання та зайвий раз перечитати те, про що вони — «українофоби» — дозволяють собі розмірковувати.

Справа ж істориків, уникаючи різних маніпуляцій, відтворити, наскільки це дозволяють джерела об'єктивну істину. Абсолютна більшість тих, хто посилається на С. Щоголева, хоча б в одному правдиві і зізнаються, що про нього відомо небагато: за освітою був лікарем, служив цензором, був членом Київського клубу російських націоналістів. Водночас відсутність достовірних даних не заважає декому стверджувати, що «дослідник українського сепаратизму» загинув у 1919 р. (!) від рук «самостійників», «петлюрівців» тощо. Заради справедливості також відзначимо, що в українській історіографії особистість С. Щоголева також не стала предметом окремого наукового пошуку. Здебільшого персоналії цензора торкалися у рамках загальної характеристики поглядів представників російських шовіністичних сил царського періоду щодо «українського питання» і теоретичних напрацювань діячів українського національно-культурного руху. Так, про С. Щоголева згадує І. Дзюба у своєму дослідженні «Нагнітання мороку. Від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів початку століття ХХ»¹. У контексті розвитку російського крайньоправого шовіністичного руху початку ХХ ст. цензор згадується у публікаціях В. Любченка², у монографії Т. Кальченка³, В. Тельвак аналізував погляди київського цензора на концепцію історичного розвитку українського народу М. Грушевського⁴.

Не претендуючи на всю повноту висвітлення біографічних даних Сергія Никифоровича, спробуємо на основі виявлених в архівосховищах документів та наявної у довідково-енциклопедичних виданнях інформації розкрити деякі штрихи історичного портрета державного і громадського діяча, проаналізувати ставлення української інтелігенції початку ХХ ст. до його публіцистичного доробку.

Знайдені у Центральному державному історичному архіві м. Києва документи (зокрема, паспорт) дозволяють стверджувати, що Сергій Никифорович Щоголев народився у Києві 1 жовтня 1862 р. у дворянській православній родині⁵. Його батько — Никипор (Никифор) Іванович викладав патрологію у Київській духовній академії. Після отримання гімназичної освіти С. Щоголев вивчав медицину у Київському університеті Св. Володимира. Був одружений, мав сина 1891 р. народження.

Про характер лікарської практики Сергія Щоголева конкретних даних немає. Сучасний учений Т. Кальченко повідомляє, що після закінчення вищого навчального закладу випускнику було запропоновано залишитися професорським стипендіатом при університеті. Однак С. Щоголев обрав спочатку шлях практикуючого провінційного лікаря. У своїх публікаціях і С. Єфремов і

С. Петлюра акцентували увагу на тому, що неависний їм цензор «колишній лікар» і закидали йому використання спеціальної медичної термінології у публіцистичних статтях: «от медицины сохранилась лишь страсть к медицинской терминологии в своих “литературных упражнениях”», прозоро натякаючи, що як лікарем, так і вченим-мовознавцем він був і є посереднім⁶.

Маючи високу освіту (окрім усього іншого знав 12 мов) та відповідні рекомендації, С. Щоголев перейшов на державну службу з 18 червня 1894 р. Вдалося встановити, що до переходу на службу до цензурного відомства, він був старшим позаштатним радником, потім чиновником особливих доручень при київському губернаторі. У 1908 р. 45-річного колезького радника Сергія Никипоровича Щоголева було запрошено на посаду інспектора у справах друку (тобто цензора) до Київського тимчасового комітету у справах друку⁷. У посадовій інструкції новому члену комітету було доручено в «действительности исполнять обязанности отдельного цензора по иностранной цензуре, рассматривая в основном произведения печати на польском и малороссийском языках»⁸. Слід зазначити, що небагато службовців цензурного відомства знали українську мову і не наважувалися брати на себе відповідальність по цензуруванню подібних видань, а тому ці твори часто доводилося надсилати до Головного управління у справах друку (ГУД) у Петербург.

У цензурному відомстві чиновник швидко зарекомендував себе фаховим працівником. Враховуючи спеціальні навички цензора при розгляді рукописів (зокрема досконале знання української і польської мов) та великі об'єми роботи, йому було призначено річну платню у 2 тис. руб. (решта цензорів отримувала не більше 1,5 тис. руб.)⁹. Він, за характеристикою сучасників із табору поборників самодержавства, міг розкрити будь-які «замисли сепаратистів», ворожі інформаційні провокації, знайти цензурні причіпки до будь-якого літературного чи публіцистичного твору, які могли кинути хоча б невелику тінь на владу¹⁰.

Не маючи можливості подати всі резолюції київського цензора Сергія Щоголева щодо українських видань, наведемо лише ті, що, на наш погляд, найяскравіше розкривають його професійний та ідеологічно-світоглядний підхід до своєї справи.

У лютому 1909 р. цензор заборонив «Повісті й оповідання» В. Винниченка (Львів, 1903 р.), яким закидав заклики «против отбывания воинской повинности, неуважение к Верховной власти, восхваление дезертирства»¹¹. Того ж місяця ним було заборонено твір Петра Карманського «Блудні Огні» (Львів, 1907 р.), щодо якого С. Щоголев зазначив: «Автор оплакивает страдания поработченной Украины под ярмом тирании»¹². В «Історичних піснях», видані у Львові 1908 р. і які передбачалося розповсюдити в Наддніпрянській Україні, цензор виявив «призыв к борьбе за самостоятельность Малороссии, возбуждение у малороссиян враждебных чувств к великороссам»¹³.

Дійсно, деякі видання, що надсилалися до Наддніпрянської України за своєю сутністю і спрямуванням з об'єктивних причин не могли поширюватися на території Імперії Романових, оскільки вони явно порушували норми діючого цензурного законодавства. Якби подібні за змістом твори було видруковано в

Росії, то за тяжкістю порушення норм цензурного законодавства автори або відповідальні особи неодмінно були б притягнуті до кримінальної та адміністративної відповідальності. Безапеляційній забороні підлягали політичні памфлети різних західноукраїнських політичних сил. Наприклад, «Боротьба — страйк і бойкот», «Хто народові вороги», «Радикальна тактика» тощо¹⁴.

До західноукраїнських періодичних видань, які мали незначне поширення у підросійській Україні, С. Щоголев практикував вибіркові вилучення номерів чи окремих матеріалів. Однак, коли у нього зібралось достатньо доказів для надання оцінки місячнику політики, науки і письменства «Правда», як «журналу, которий является лейб-органом наших украинцев-автономистов и полон злобы, лжи и клеветы по адресу России»¹⁵, то київський цензор за погодженням Головного управління у справах друку заборонив його загалом.

Цікаву оцінку надав у травні 1909 р. С. Щоголев праці М. Драгоманова «Пропаший час. Українці під Московським царством»: «Сепаратистская тенденция брошюры видна прямо из названия, статье Драгоманова предшествует введение, написанное известным галицким анархистом Павликом крайне непосредственно. В брошюре усматривается возбуждение малороссов к борьбе с законною властью в России, к отделению от России и, притом, либо путем ниспровержения государственного строя, либо путем изменнических деяний, кроме того, в сочинении содержится выражение дерзостного неуважения к Русской Верховной Власти, а также выражаются оскорбляющие память императоров Павла и Николая!»¹⁶.

Ми все ж схильні вважати, що тогочасні українські національно-культурні діячі, які друкувалися в еміграції і були позбавлені цензурного тиску, не вдавалися до завуальованої, прихованої форми національного просвітлення народу. Тому цілком очевидними були претензії ревного охоронця самодержавства пана Щоголева до їхнього політичного змісту. Однак, поряд із цим досить сумнівними були характеристики київського цензора на адресу деяких творів тогочасних українських письменників. Так, оповідання Михайла Коцюбинського «З глибини» отримало наступну характеристику: «Усматривается возбуждение у евреев ненависти к русскому народу, хула на Христа Спасителя, возбуждение русского народа к неповиновению закону и законному распоряжению власти. Для иллюстрации насколько сильна у автора ненависть к русскому правительству, я изволил остановить внимание Центрального Комитета иностранной цензуры на страницы 26, 27 и 29, где автор пользуется для собачей клички фамилии, давшей России несколько видных администраторов»¹⁷.

Робота у Київському тимчасовому комітеті у справах друку давала змогу С. Щоголеву безпосередньо ознайомлюватися з усіма художніми, публіцистичними та філософсько-політичними новинками, що виходили українською мовою в Російській імперії та за її межами. Сергій Никіпорович Щоголев був не просто охоронцем самодержавних устоїв, а й виступав ретранслятором російських крайньоправих поглядів на сутність і зміст «українського питання». Його перу належить численна публіцистична спадщина, але вершиною його інтелектуального доробку стала праця «Украинское движение как современный этап

южнорусского сепаратизма», яка вийшла друком у 1912 р. Праця мала вигляд докладного інформативного повідомлення про установи, видання та особи, які хоч якось долучилися до українського культурного і суспільно-політичного життя в Росії та за кордоном. Довкола книги С. Щоголева, яка будучи за своєю сутністю підтасовкою фактів, пересмикуванням наукових теорій, відразу ж було створене масивне паблісіті. У 1912 р. газета «Московские ведомости» (№ 288) писала: «Щёголев осветил ситуацию с разных сторон, выявив скрытые детали и масштабы явления. Первая его книга “Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма” встретила большой интерес среди читающей публики и прессы. Появились восторженные отзывы: книга, написанная живым языком, обнаруживает в авторе большое знание вопроса, разработкой которого он занялся, по обилию и обстоятельности сведений о малорусском наречии, по истории Малороссии и по истории сепаратистского движения в Южной России, может быть названа энциклопедией “украинства”»¹⁸.

Аналіз тогочасної маркетингової стратегії просування книги на ринку (великий тираж, спеціальні акційні пропозиції та знижки для оптових покупців, рекламна підтримка) дозволяє стверджувати, що автор книги та її видавець мали або розраховували на фінансову підтримку з боку зацікавлених владних інституцій та її чиновників.

У передмові, перших главах свого доробку автор удався до обмірковування терміна «сепаратизм», класифікації його видів (політичний та культурно-етнографічний). Шляхом підтасовування фактів та спрощення наукових концепцій розвитку східнослов'янських мов С. Щоголев намагався довести тезу про несаможітність «малоросійської говірки»¹⁹.

Окрім поширення антинаукових концепцій про виникнення і розвиток українського етносу, більш важливішою метою книг київського цензора було виробити й озвучити рекомендаційні заходи для уряду, спрямовані на те, щоб раз і назавжди подолати «український сепаратизм». С. Щоголев вказував, що головне — правильно спрямувати шкільну освіту, відучити молоде покоління від мови й запровадити «меры против периодической печати на украинском языке»; не допускати, щоб Боже слово звучало українською мовою, не дозволяти священикам проповідувати по-українському²⁰. Чи не найбільше уваги у книзі було відведено аналізу наукової та суспільно-політичної діяльності М. Грушевського, якого автор назвав «ересіархом сучасного українського руху». Як справедливо зазначив сучасний український дослідник В. Тельвак, у своїй критиці наукової, організаційної та суспільно-політичної діяльності львівського професора С. Щоголев не був оригінальним, а лише сумлінно узагальнив і переповів поширені в російській націоналістичній літературі оцінки. Особливого обурення при характеристиці історичних поглядів М. Грушевського у С. Щоголева викликало схвальне сприйняття багатьма російськими вченими «українського імперіалізму» автора «Історії України–Руси». Це, на його переконання, легітимізувало в науці альтернативний погляд українського дослідника на минуле східноєвропейського середньовіччя та додавало працям останнього авторитетності в очах пересічного читача. «Прихильність критики надала

п. Грушевському не лише можливість, але й право зверхньо дивитися на всіх російських істориків, що наважилися визнати Київський княжий період загально-російським», — зауважив автор. Загалом погляди С. Щоголева на історичні концепції М. Грушевського були типовими для представників російського праворадикального табору, про що свідчать численні схвальні відзиви у російській чорносотенній періодиці²¹.

Довідниковий характер книги С. Щоголева зробив її також популярною у поліційному середовищі, представники якого використовували зазначену працю як інформатор для боротьби з українським рухом.

Професійна та публіцистична діяльність цензора не могла не викликати обурення та критику з боку представників української інтелігенції, які намагаючись спростувати «концепцію Щоголева», як не прикро, вдавалися до особистих образ і випадів.

Одним із перших, хто публічно виступив проти С. Щоголева був С. Єфремов, який у № 2 «Украинской жизни» (1913 р.) розмістив свою статтю «Благородный осведомитель»²². У ній автор у дещо саркастичній формі зізнається, що очікував від книги значно більшого, і вона точно не стане настільною книгою читаючої російської інтелігенції (як на те сподівався цензор), її може використовувати лише малограмотний повітовий поліційний пристав. Майже половина статті українського громадсько-культурного діяча присвячена викриттю некомпетентності, псевдонауковості та плагіату автора книги. Більшість авторських посилань після відповідних перевірок виявилися дутими. «Погубило честолюбивые мечтания бывшего врача — пише С. Єфремов — ни что иное, как его третья страсть. Когда-то у старика Крылова некую почтенную особу спрашивают: «скажи, кума, что у тебя за страсть — кур красть?» — и вот подобная же непреодолимая страсть (...) и у г. Щеголева. Без всякого зазрения совести обращается с чужой литературной собственностью, похищает чужие мысли, крадет цитаты, и так как это не всегда преследуется уголовными законами, то откровенно и сознается в этом, сохраняя при этом столь благородный вид, как будто он еще одолжение или даже благодеяние обокраденным сделал... Эта невинная страсть, приводящая, впрочем, к весьма чувствительным последствиям, проистекает, в свою очередь, от желания казаться человеком вполне осведомленным во всех тайнах бытия, энциклопедически образованным»²³.

Беручись прослідкувати генезис, стилістику та фонетику української мови, лікар за фахом наводить твердження, які суперечать одне одному «каждое уничтожает без остатка своего ближайшего соседа»²⁴. У цілому, Сергій Олександрович послідовно довів, що майже на кожній сторінці книги «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» присутні перекручування, фактологічні помилки, неточності та висновки, що не мають під собою доказової бази і зовсім не обґрунтовані. Розгромивши теоретичні «напрацювання» цензора, С. Єфремов зазначив, що не у викритті наукового нехлюйства полягає мета його статті. Він прагнув привернути увагу прогресивної громадськості до спроб розкрутити нове урядове хвилювання довкола «українського питання», сформувати у суспільстві образ «українського сепаратизму»,

який загрожує цілісності імперії та благополуччю її підданих. Під брехливі звинувачення в антидержавній діяльності потрапили «Просвіта» та інші українські культурні об'єднання, періодичні видання. Водночас, іронізуючи, С. Єфремов повідомив, що не відаючи того, С. Щоголев жбурнув камінь у город П. Столипіна. Так, цензор вимагав жорстоко карати всіх тих, хто «причислял это (малорусское) племя в России к инородцам»²⁵. Піддано було критиці та нежиттєздатності деякі практичні ідеї цензора. Зокрема, пропозиція створити спеціальний цензурний комітет для розгляду україномовних видань довела свою неефективність ще після Емського указу, коли українські рукописи розглядалися у Петербурзі. Тоді проти деяких неефективних та відверто безглузких заходів виступили самі ж прибічники самодержавства: київський і харківський генерал-губернатори О. Чертков, О. Дондуков-Корсаков (кожен самостійно)²⁶.

Резюмуючи викладене у статті «Благородный осведомитель», її автор, не соромлячись слів, назвав книгу С. Щоголева брехливим доносом, який складається з «клеветы, фантастических измышлений и прямой лжи» й дозволив припустити про неповне психічне здоров'я колишнього лікаря²⁷.

Цікаво, що з такою оцінкою, відповідаючи на звинувачення, частково погодився у статті-відповіді С. Єфремову і сам С. Щоголев: «я написал донос». Розвиваючи свій задум, останній у 1914 р. видав книгу «Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи», яка була скороченим варіант видання 1912 р.

На нові наукові потуги ярого українофоба не довелося довго очікувати реакції вітчизняної інтелігенції. Цього разу з розгромною статтею ««Скорочене» викривання українства паном С. Щоголевим» на сторінках «Украинской жизни» виступив її редактор Симон Петлюра (Украинская жизнь. — 1915. — № 11)²⁸. Останній не став спростовувати псевдонауковість доводів пана Щоголева (на думку С. Петлюри, все й так було очевидним), він розкритикував літературну стилістику автора, показав його фамільярність і використав проти цензора його ж зброю — посилання на авторитетів, самодержавні порядки й інституції. Так, літературний стиль «дослідження» Сергія Щоголева редактор «Украинской жизни» охарактеризував як квазііронічний, із «міцними» словами та необґрунтованими приписами своїм супротивникам чужих для них намірів, намаганнями будь-що їх очорнити²⁹.

Вішаючи на М. Грушевського, «усіх дохлих собак», критикуючи схему історичного розвитку українського народу, накреслену вченим, — писав С. Петлюра, — цензор тим самим ставив під сумнів дії та рішення, фаховість імперських інституцій (Академію наук, Харківський університет), які визнали наукові досягнення Михайла Сергійовича, надавши йому докторську ступінь. «Записку Академии наук об отмене стеснений малорусского печатного слова», над якою працювали такі спеціалісти-філологи, як Корш, Фортунів, Шахматов, С. Щоголев назвав кримінальним документом, апокрифом. За його ж словами, харківський професор О. Потебня дійсно був талановитим філологом, але українофілом (як недолік), а відомі педагоги Ушинський і Вессель, пропонуючи запровадити викладання у початковій школі українською мовою, були повними

дилетантами і не здогадувалися про стратегічні замисли українофілів. Загальний перепис 1897 р., на думку цензора, був наскрізь підтасованим. Як не дивно, але С. Щоголев відповідно до свого тексту виступив критиком імперської системи антиукраїнських заборон (Валуєвського циркуляра й Емського указу), які виявилися недостатньо ефективними та не системними³⁰. Виставивши автора книги «Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи» повним самодуром і нігілістом, критиком імперської політики, що не визнає жодних авторитетів, а керується лише своїми вільними судженнями, С. Петлюра на завершення написав: «Вважаючи неможним полемізувати з п. Щоголевым по суті справи і вважаючи також зайвим заперечувати наклепи та вигадки його на адресу українства, ми обмежили його своє завдання тільки викладом деяких інформативних моментів книги автора. Нам здається, що поява таких книг свідчить про безсилля наших «ідейних» противників. Вичерпавши у боротьбі з нами убогі «ідейні аргументи», вони гарячково хапаються за «залізну руку закону» і під звуки лайки і галасу, сердитого гримання та іронічних вигуків, усіма засобами намагаються зупинити те, що стихійно рухається і стихійно змете з свого шляху всі загородження, поставлені руками панів Щоголевих»³¹.

Поряд із роботою у Київському тимчасовому комітеті у справах друку (а ця діяльність віднімала немало сил та здоров'я), Сергій Никипорович був активним учасником загальноімперського праворадикального монархічного руху, зокрема входив до Київського клубу російських націоналістів, створеного у 1908 р. На його засіданнях С. Щоголев неодноразово виступав із доповідями про стан розвитку «українського сепаратизму» та з приводу святкування важливих для українців ювілейних дат³². Саме за участь у роботі цього клубу С. Щоголеву у 1919 р. доведеться відповідати у НК, і ця сторінка у його біографії відіграє чи не найтрагічнішу роль.

Зовсім інший аспект біографії С. Щоголева становила його благодійницька діяльність. Незважаючи на першочерговість роботи у Київському тимчасовому комітеті у справах друку та неабиякій важливості охороні інформаційного простору Росії, за погодженням ГУДу Сергія Никипоровича у травні 1913 р. було призначено директором Маріїнського дитячого притулку й обрано членом Київської губернської опіки притулків. Про успіхи на посаді та віддану благодійницьку діяльність свідчить подання у липні 1913 р. його кандидатури від Відомства установ імператриці Марії на вищу державну нагороду³³.

Із початком Першої світової війни, як істинний патріот Російської імперії, С. Щоголев повернувся до лікарської практики. Із 4.09 по 31.10.1914 р. він був старшим ординарним лікарем тимчасового міського лазарету при Києво-Михайлівському монастирі. З 01.11.1914 по 26.12.1917 рр. служив головним лікарем шпиталю № 5 київського комітету всеросійського міського Союзу допомоги бідним і пораненим воїнам. У березні 1916 р. «за полезную деятельность в звании главного врача» він був нагороджений орденом Св. Володимира³⁴. Поряд із цим, лікарська практика мала суміщатися з цензорською діяльністю. С. Щоголев не полишав роботи у Київському тимчасовому комітеті у справах друку, а у березні 1916 р. його як першокласного фахівця запросили ще й на посаду військового цензора Київського військового округу³⁵.

У період Української національно-демократичної революції С. Щоголев відійшов від державних та громадських справ і зосередився на лікарській практиці. З листопада 1917 по січень 1919 рр. він очолював ліквідаційне бюро шпиталю № 5. На жаль, у нас немає відомостей щодо поглядів і ставлення колишнього цензора до Української Центральної Ради, Гетьманату. Відомо (за даними Т. Кальченка), що з приходом до влади у Києві більшовиків С. Щоголев заявив про лояльне ставлення до неї та готовність «посвятити свої сили на укріплення этой влади». Однак, незважаючи на крайню потребу у медичних працівниках, більшовики не вибачили Сергію Щоголеву його дворянське походження, службу в цензурних органах та активну участь у роботі Київського клубу російських націоналістів. 16 травня 1919 р. Сергія Никипоровича Щоголева було заарештовано, а через три дні розстріляно. Усе майно колишнього царського чиновника конфісковано³⁶.

Таким чином, постать «фахівця з українського сепаратизму» є надзвичайно неординарною і суперечливою. У його особі зійшлися високоосвічений цензор-професіонал, ярий антиукраїнофіл, самовідданий лікар і благодійник, активний громадсько-політичний діяч. Основою професійної, публіцистичної та громадсько-політичної діяльності С. Щоголева, як чиновника цензурного відомства, була переконаність у необхідності збереження самодержавного ладу та унітарного устрою Росії. Він чітко розумів, що система національного і політичного устрою держави починає розхитуватися і слабнути, а отже, необхідно аби кожен, хто перебуває на державній службі, робив усе необхідне для захисту режиму від внутрішнього та зовнішнього руйнування. Для українських національно-культурних діячів він став гідним суперником, одним із тих, хто зумів «боротися» з «українофілами-сепаратистами» не тільки адміністративними, але й інтелектуально-інформаційними методами. У сучасній вітчизняній історичній науці, мабуть, слід відійти від крайнього негативізму та засудження в оцінках діяльності імперського чиновника і розглядати особистість С. Щоголева, як продукт епохи, віддзеркалення пануючих тогочасних установок на розвиток сучасного ім суспільства.

¹ Дзюба І.М. Нагнітання мороку: від чорносотенців початку XX століття до українофобів початку століття XXI. — К., 2011. — 508 с.

² Любченко В.Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.) // Український історичний журнал. — 1996. — № 2. — С. 57–69.

³ Кальченко Т.В. Киевский клуб русских националистов. Историческая энциклопедия. — К., 2008. — 414 с.

⁴ Тельвак В.В. «Ереснарх украинского движения» (рецепція творчої спадщини М. Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини XX ст.) // Історіографічні дослідження в Україні. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — № 20. — С. 131–154.

⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАК України), ф. 295, оп. 1, спр. 135, арк. 73.

⁶ *Ефремов С.О.* Благодарный осведомитель // Украинская жизнь. — 1913. — № 2. — С. 85.

⁷ ЦДАК України, ф. 295, оп. 1, спр. 135, арк. 82.

⁸ Там само, спр. 312.

⁹ Там само, спр. 181, арк. 36–38.

¹⁰ Там само, спр. 312.

¹¹ Там само, спр. 247, арк. 8.

¹² Там само, арк. 9.

¹³ Там само, арк. 13.

¹⁴ Там само, арк. 19.

¹⁵ Так само, арк. 22, 22 зв.

¹⁶ Там само, арк. 28–28 зв.

¹⁷ Там само, арк. 36–36 зв.

¹⁸ Режим доступу : <http://www.gusk.ru>.

¹⁹ *Щеголев С.Н.* Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — К., 1912. — 588 с.

²⁰ Там же. — С. 345.

²¹ *Тельвак В.В.* Вказ. праця. — С. 143.

²² *Ефремов С.О.* Указ. соч. — С. 85–98.

²³ Там же. — С. 87.

²⁴ Там же. — С. 90–92.

²⁵ Там же. — С. 95–96.

²⁶ *Савчинський В.Е.* «Українське питання» у роботі цензурних органів Наддніпрянської України (друга половина XIX ст.) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Збірник наукових праць. — 2010. — Вип. 8. — С. 322–329.

²⁷ *Ефремов С.О.* Указ. соч. — С. 97.

²⁸ *Петлюра С.В.* Статті / Упоряд. та авт. передм. О. Климчук. — К., 1993. — 341 с.

²⁹ Там само. — С. 124.

³⁰ Там само. — С. 125–127, 128–129, 131.

³¹ Там само. — С. 134.

³² *Кальченко Т.В.* Указ. соч. — С. 377–378.

³³ ЦДАК України, ф. 295, оп. 1, спр. 181, арк. 12–17.

³⁴ Там само, арк. 22.

³⁵ Там само, арк. 27.

³⁶ *Кальченко Т.В.* Указ. соч. — С. 378–379.

РОЗДІЛ VIII

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

*Олександр Коник
(м. Херсон)*

ГЛУШКОВЕЦЬКИЙ А.Л.

ДЕМОКРАТІЯ В ПРОВІНЦІЇ: ВИБОРИ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕПУТАТІВ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДЕРЖАВНИХ ДУМАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: МОНОГРАФІЯ / АНАТОЛІЙ ГЛУШКОВЕЦЬКИЙ. — КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ: ПП БУЙНИЦЬКИЙ О.А., 2010. — 400 С. БІБЛОГРАФ.: С. 179–220.

Думська (парламентська) проблематика на пострадянському просторі набула особливої актуальності після розпаду СРСР. Вона вписується в коло проблем, які визнаються представниками і української, і російської академічної історичної науки пріоритетними (серед низки інших) при вивченні, зокрема, «безрадісного», за визначенням одного з чільних українських фахівців (О. Реєнт), періоду нашої спільної з росіянами історії кінця ХІХ — початку ХХ ст. Так само актуальними видаються і період, і названа проблематика для російських провідних істориків (А. Сахаров, В. Шелохаєв), хоча вони, зрозуміло, дивляться на загальноімперський представницький орган — Державну думу по-своєму. У Росії останнім часом особливо активно розробляється цей сюжет, причому стрімко поширюється тенденція ототожнювати Думу з парламентом. Здійснено, зокрема, навіть перевидання стенографічних звітів про засідання Державної думи усіх чотирьох скликань, проводяться монографічні дослідження окремих проблем, у пострадянський період з'явилася низка узагальнюючих праць та ґрунтовних спеціалізованих енциклопедичних видань про Державну думу періоду 1906–1917 рр. та її депутатів. Особливо великий потік різноманітної літератури і матеріалів із думської тематики, у тому числі й на електронних носіях, спричинило у 2006 р. офіційне відзначення у Російській Федерації 100-річчя Державної думи на державному рівні, як столітньої історії «російського парламентаризму».

Українська історична наука, як видається, також не стоїть осторонь цієї теми. Підтвердженням цьому є запропонована широкому загалу читачів монографія українського історика з Кам'янець-Подільського національного університету Анатолія Глушковецького.

Ця цілком оригінальна робота створена не на історіографічній цілині. За останні два десятиліття в Україні захищено низку кандидатських дисертацій, теми яких або прямо, або опосередковано стосуються думської проблематики, але на загальноукраїнському рівні. Багато статей розкидано серед матеріалів

наукових конференцій різного рівня, в університетських збірниках тощо. При цьому монографічні опрацювання цієї тематики українськими авторами на сьогодні є радше виключенням, ніж правилом. Тим часом події останніх років в Україні роблять історію парламентаризму, в тому числі досвід роботи Державної думи на початку століття, гостро актуальною, переводячи її чи не в площину поточної політики. Це підкреслює і автор рецензованої праці, обґрунтовуючи актуальність обраної ним теми (с. 4). Але оскільки справа науки — передусім знання, він робить власну продуктивну спробу розглянути проблему становлення парламентаризму в Росії, здійснивши конкретно-історичне дослідження про українське представництво в російській Державній думі на прикладі окремого регіону — Поділля. Цим забезпечується суттєвий приріст наукового знання, і не тільки в рамках української історичної науки.

Про Україну й українців у Державній думі Російської імперії почали писати на початку 90-х років минулого століття. Писати саме як про українців або, принаймні, представників від українських губерній імперії. Про український парламентаризм при цьому практично не йшлося. Мова йшла про участь у думських засіданнях тих чи інших депутатів, про якісь яскраві виступи, про окремих особистостей тощо. Ця традиція пішла як зі сторінок українських часописів початку ХХ ст. — «Громадська думка», «Рада», «Рідна справа — Думські вісті» та ін., так і зі статей публіцистів найрізноманітніших партійних поглядів, із В. Леніним включно. При цьому в неукраїнських виданнях «українство» того чи іншого депутата не підкреслювалось. Йшлося або про соціальний статус — «селянин такої-то губернії», або про партійну належність, наприклад, «депутат-трудолик».

Але в українських наукових колах, своєю чергою, зараз набуває актуальності тема «українського парламентаризму». Про нього, якщо вже послуговуватися цим терміном, прийнято більше писати дослідниками його західної гілки. Про те, наскільки це поняття є адекватним та наскільки воно відповідає дійсному стану речей, можна і треба дискутувати, і не тільки стосовно «українського», але й «російського» парламентаризму. В Росії цей термін уже практично усталений, оскільки дозволяє продовжувати тяглість нинішньої Думи, нижньої палати Федеральних Зборів Російської Федерації, на добру сотню років. Проте, якщо під парламентаризмом слід розуміти таку систему взаємодії держави і суспільства, для якої історично характерним є визнання провідної, а в наш час — особливої і суттєвої ролі вищого й постійно діючого представницького органу у здійсненні державно-владних функцій (В. Шаповал), то навряд чи російська Державна дума початку ХХ ст. мала таку роль, і за визначенням не могла її мати: Основні закони, прийняті напередодні відкриття першої Думи у 1906 р., зберігали і монархічну форму правління, і визначення царя як «самодержця». Виважену дефініцію, як видається, сформулював український фахівець В. Крижанівський, назвавши Державну думу Російської імперії представницьким зібранням із виразними елементами парламентаризму, що було викликане до життя революційною кризою початку ХХ ст.

Поза тим не підлягає сумніву, що Дума 1906–1917 рр. була установою парламентського типу, і депутати-українці (етнічні) були в ній широко пред-

ставлені. Особливо це стосується перших двох скликань нижньої палати вищого російського представницького органу, власне Державної думи. Третє і четверте скликання дали значно меншу репрезентацію властивих українців, але в кожному разі там були депутати, які представляли українські губернії. У цьому сенсі, очевидно, був і український парламентаризм у цей період. У розумінні «український» стосовно Наддніпрянської України, бо наявність українського парламентаризму в австрійських законодавчих установах, чи вони знаходилися у Відні, чи у Львові, сприймається його дослідниками (О. Аркуша, М. Мудрий, І. Чорновіл) ніби як явище, саме собою зрозуміле, апріорі. Правда, одну з перших аналітичних публікацій про українське представництво в Думі першого скликання (1906 р.) її автор Богдан Лепкий, якого теж можна віднести до західної течії дослідників проблеми, назвав усе ж «Русини в Думі». Його стаття побачила світ у підавстрійській Польщі — краї з певними парламентськими традиціями — у краківському виданні «Слов'янський світ». Захоплений подіями в Наддніпрянській Україні, Лепкий вочевидь був схильний дещо перебільшувати «парламентський» потенціал цього непевного витвору політико-юридичної думки російських можновладців, які хотіли таким чином зберегти монархію практично без суттєвих внутрішніх змін, але прямої назви «парламент» Лепкий усе ж уникав.

Цей дещо розлогий екскурс в історію питання і сучасний стан його опрацювання має на меті підтвердження, власне, одного: обрана автором тема є важливою, актуальною, новою (в рамках постановки проблеми) і дуже непростю. Але йому вдалося знайти свій, власний підхід до вирішення поставленої проблеми. Цей підхід сформульований при визначенні мети і завдань монографічного дослідження, і полягає він у тому, щоб на основі вивчення архівних матеріалів, періодичної преси, історичної літератури та інших джерел подати «...аналіз передвиборної боротьби під час виборів до Державних Дум на Поділлі...; <...> визначити склад та проаналізувати національну, соціальну і партійну приналежність депутатів-подолян у парламенті усіх чотирьох скликань; <...> висвітлити думську роботу подільських послів, проаналізувати їхні погляди на розв'язання найбільш важливих питань, що були предметом обговорення у Державних Думах та дослідити ставлення до депутатів з боку населення краю» (с. 6). Автор ставив перед собою й інші завдання, які деталізували виокремлені нами ключові напрями роботи і які поєднували мету проведення конкретно-історичного дослідження з теоретичним узагальненням його результатів.

Ознайомлення з монографією дає підстави впевнено кваліфікувати її як нове дослідження проблеми регіонального українського представництва в російській Державній думі імперського періоду. Відомо, що на матеріалі російських губерній і регіонів створено велику кількість праць (в основному кандидатських дисертацій і статей) стосовно виборчого процесу, діяльності депутатів від окремих губерній тощо, навіть на рівні персоналій. В Україні також є окремі подібні розвідки — у вигляді статей, тез виступів на наукових конференціях та фрагментів загальних наукових праць, ініційованих, зокрема, у відділі історії

України XIX — початку XX століть Інституту історії України НАН України. Але монографічне дослідження такого роду, наскільки нам відомо, в Україні здійснено вперше. Його вагомість і соціальна значущість підкреслюється також тим, що дослідження А. Глушковецького було проведене в рамках відповідних наукових програм названого відділу Інституту історії України НАН України та кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Текст монографії підтверджує те, що автору вдалося з позиції сучасних наукових підходів розглянути нову й важливу тему — суспільно-політичне життя у Подільській губернії під час думських виборчих кампаній, здійснити детальний аналіз особливостей виборчої боротьби, складу учасників, форм і методів її ведення. Він з'ясовує вплив різних політичних партій та соціальних і національних груп населення Подільської губернії на хід і результати виборчого процесу і робить добре аргументований висновок про те, що на Поділлі значною мірою домінувало питання міжнаціональних відносин, яке часто і було вирішальним чинником при визначенні складу депутатів. Автор розглядає весь спектр учасників виборчого процесу й значну увагу приділяє встановленню напрямів, форм і методів діяльності центрального уряду та Подільської губернської адміністрації з організації і проведення виборів. Він окреслює обсяг повноважень місцевої влади на виборах та з'ясовує ступінь адміністративного впливу на виборців, неоднаковий у різний час, але завжди присутній, а на третіх і четвертих виборах — визначальний. Нарешті, визначає національну, соціальну й партійну приналежність депутатів-подолян у російській Думі вказаного періоду, висвітлює їх думську роботу, ставлення до розв'язання найважливіших питань суспільного життя, взаємини з виборцями.

Розгляд думської і позадумської діяльності подільських депутатів, хоч і виходить за рамки проблеми власне виборчого процесу, — розширює діапазон аналізу проблеми, оскільки обґрунтовано трактується автором як продовження і розвиток політичних змагань під час передвиборних думських кампаній. Це також великою мірою сприяло аналізу політичної поведінки депутатів від Подільської губернії в контексті соціальних і політичних процесів, що відбувалися в регіоні та в українському суспільстві в цілому.

Наукову новизну монографічного дослідження далеко не останньою мірою зумовила і його широка джерельна база, що ґрунтується на ретельному вивченні стенографічних звітів Державної думи, матеріалів численних архівних фондів, періодики досліджуваного періоду тощо. Залучення до наукового обігу великої кількості місцевого архівного матеріалу і його фахова інтерпретація сприяли забезпеченню не тільки наукової новизни, але також належної аргументованості висновків, сформульованих у розділах і висновках монографії.

Про зрілість автора як дослідника свідчить і ґрунтовний історіографічний та джерелознавчий аналіз проблеми, який вигідно відрізняє цю монографію. А деякі наведені в його праці матеріали (зі справ фонду Канцелярії Подільського губернатора), які були знищені внаслідок пожежі 2003 р., самі можуть у подальшому слугувати джерелом, як і ретельно складені та розміщені в додатках

списки виборщиків Подільської губернії, матеріали, що характеризують участь населення Поділля у виборах, діяльність губернської та повітових комісій під час виборів.

Разом із тим ознайомлення з опублікованою монографією спричиняє необхідність висловити на її адресу не лише схвальні оцінки, але й певні критичні зауваження та побажання.

Що стосується структури дослідження. Вона є досить традиційною для такого роду праць, хоча не без певних новацій. Основна частина викладу складається зі вступу, чотирьох розділів і висновків. Перший розділ «Еволюція законодавства про вибори до Державних Дум Російської імперії» не має внутрішнього поділу. Другий («Суспільно-політична боротьба під час виборів до Державних Дум у Подільській губернії»), третій («Особливості організації та проведення виборів до Державних Дум у Подільській губернії») і четвертий («Склад і діяльність депутатів-подолян у Державних Думах Російської імперії») розділи мають внутрішнє структурування за принципом скликань, тобто, кожному скликанню Думи присвячено відповідний підрозділ. При цьому варто зазначити, що обраний автором проблемно-хронологічний принцип викладу в цілому дозволив всебічно висвітлити проблему, проте спричинив дещо штучний розрив досліджуваних процесів, коли в другому розділі окремо висвітлюється суспільно-політична боротьба під час думських виборів у Подільській губернії (с. 40–84), а в третьому окремо — особливості організації та проведення цих самих виборів, які вкрай важко відділити від тієї-таки суспільно-політичної боротьби (с. 85–134), бо самі вибори були її наслідком, як про це говорить і сам Автор. Намагання знайти прийнятну редакцію назв підрозділів призвело в цьому випадку до того, що у третьому розділі два підрозділи присвячені «особливостям» виборів, один — їх «специфіці» і ще один власне «організації та проведенню» виборів.

Взагалі велика кількість задекларованих методів і спроба їх послідовної реалізації пішли не завжди на користь тексту — «діахронічний» метод конфронтує з «проблемно-хронологічним», як в описаному вище випадку з поділом матеріалу на розділи і підрозділи, так і при викладі інших сюжетів, як-от історіографічного огляду. Там після розгляду літератури 1980-х років (с. 13) автор знову повертається до 70-х, а далі і до 60-х років (с. 14) і т. п. При викладі основних моментів історіографії питання варто було б бути більш уважним (є окремі похибки в бібліографії) і послідовним. Якщо вже характеризувати роботи зарубіжних авторів Ніколаса Верта або Ричарда Пайпса у російському перекладі, то не зайвим було б хоча б згадати англomовні праці з думської або дотичної до неї тематики авторів українського походження, як Ольга Андрієвська або Сергій Єсельчик. Утім, це вибір автора, як і віднесення думських стенограм в окрему (в даному випадку — шосту) групу джерел (с. 20). Російські фахівці з РГГУ відносять стенограми усе ж до різновиду діловодної документації, що виник у XIX ст. для фіксації перебігу зібрань, засідань тощо (в авторській інтерпретації сучасної класифікації джерел це була б друга група).

Впадає у вічі непослідовність у вживанні А. Глушковецьким окремих термінів. Скажімо, дорадянська література, часто створена самими учасниками подій, у тексті називається то «науковою», то «публіцистичною». Сказане особливо стосується також широкого використання автором понять «парламент», «парламентаризм», «парламентська робота». Це останнє винесене навіть в одному випадку в назву підрозділу (с. 156). У примітці на с. 25 автор, правда, зазначає, що вживає поняття «парламент», «парламентаризм» і т. п. «з метою уникнення тавтології у тексті» (тут і далі курсив наш О.К.), але в світлі розглянутого вище досить регулярне вживання цих термінів у дослідженні в різному контексті потребує якщо вже не окремого обґрунтування, то, принаймні, більш широких застережень. Ця термінологія більш притаманна для західної політичної традиції і в самій Росії (як вірно зазначає і сам автор у згаданій примітці) на початку ХХ ст. не вживалася, ба навіть жорстко заперечувалася офіційним політикумом — від царських міністрів аж до Володимира Леніна включно. Тим більше, коли йдеться про «локальний варіант» цього процесу, про *«історичні події перших кроків парламентаризму на теренах Поділля»* (с. 27).

Не дуже зрозумілим є і трактування автором самої природи Державної думи (у тексті скрізь — Державної Думи). Традиція називати цю інституцію у множині була закладена на початку ХХ ст., коли кожне скликання було, так би мовити, ексклюзивом; проте на початку ХХІ ст. уже усталилася норма — Дума — це постійно діюча законодавча інституція, у визначених хронологічних рамках мала чотири скликання і т. п. У тексті ж зустрічаємо й однину — як «інститут», чи «інститут парламентаризму», чи «інституція при монархові» (с. 14, 23, 32), і множину (у назвах розділів і багато разів — у тексті).

Брак уваги до визначень, або, швидше за все, захоплення викладом мало-відомих сторінок історії рідного Поділля призводить і до інших «лінгвістичних» проблем у цілком солідному позитивістському (у хорошому розумінні цього слова) нарративі. Скажімо, А. Глушковецький обґрунтовано стверджує, що політичну боротьбу на виборах у Поділлі постійно супроводжувала міжнаціональна боротьба. Але борються тут, за текстом праці, то «національності» (на перших виборах, с. 49), то «етноси» (на других виборах, с. 64). Можливо, тут теж проявляється небажання автора до тавтології, але можна трактувати це і по-іншому — як розмитість, нечіткість термінологічного апарату роботи тощо.

В основній частині монографії можна помітити також певну несумірність повноти авторського аналізу. Найбільш аналітичним, як видається, є третій розділ; другий же, де йдеться про виборчу боротьбу, іноді сходить на рівень фрагментарного викладу, хоча й містить масу цікавої і свіжої інформації. Порівняно мало висвітлений зворотній зв'язок по лінії «депутати — виборці»; робота виграла б від застосування порівняльно-історичного методу стосовно подібних сюжетів (про думські вибори в 1906–1912 рр. в окремих губерніях Росії). Вони присутні в досить численних працях, створених сучасними авторами в Російській Федерації. Взагалі компаративний метод міг би узасаднити деякі твердження автора, оперті на вивчення подільського матеріалу, які читачеві доводиться сприймати на віру. Йдеться насамперед про визначення «спе-

цифіки», яку неможливо визначити без порівняння з іншими подібними явищами. Скажімо, у тих же сюжетах про особливості виборчої боротьби на перших і других виборах відзначається міжнаціональна боротьба як щось притаманне Поділля; але те ж саме можна сказати і про сусідню Волинь? Результати виборів там були іншими, а визначення їхньої «специфіки» ще чекає свого дослідника.

У четвертому розділі досить сумлінно і, наскільки дозволили джерела, ґрунтовно висвітлено діяльність подільських депутатів у Думі та поза її стінами, особливо таких відомих, як Іван Заболотний чи Петро Балашов. Краще висвітлено там, де автор спирався на архівні матеріали та стенограми, гірше — де користувався публікаціями початку XX ст. або працями сучасних російських авторів. В останньому випадку не обійшлося і без курйозів, бо хіба що так тут в Україні можна кваліфікувати запозичену в одного з таких авторів позитивну оцінку роботи III Думи в галузі організації народної освіти (йшлося про поширення міністерських шкіл аж до Далекого Сходу при збереженні російської мови у початковій школі для росіян, українців і білорусів — *О.К.*). Згадка у кінці цього сюжету про те, що подільський депутат Дмитро Чихачов стояв на проімперських позиціях при обговоренні освітніх питань (с. 165), фактично не пояснює прикрого факту, що така «успішна» з точки зору російського автора діяльність III Думи практично поставила хрест на сподіваннях українців отримати хоча б початкову школу рідною мовою.

Практично не задіяні в тексті ґрунтовно підготовлені і фактично самодостатні додатки (с. 221–308). Це результат величезної копіткої роботи автора в місцевих архівах, надзвичайно цінний для дослідників з інших регіонів України і зарубіжжя опублікований матеріал, який ще можна і треба аналізувати. Загалом кажучи, ці додатки могли бути опубліковані окремим виданням; така практика існує. Автор прийняв інше рішення, і це його повне право. Як і те, що він надав перевагу описовій формі викладу статистичного матеріалу перед табличною, притаманною для такого роду досліджень, хоч про такий варіант можна сперечатися. Попри таке багатство у додатках, А. Глушковецький дивним чином не спромігся зробити елементарного списку депутатів, обраних від Подільської губернії. Можливо, його мала замінити публікація біографії кожного з них.

Отже, доброю новацією можна вважати здійснену автором републікацію біографій думських депутатів від Подільської губернії (с. 309–377). Біографічні статті запозичені з не надто поширеного на українських теренах ґрунтового енциклопедичного словника, виданого у Москві у 2008 р., і їх передрук для місцевого читача аж ніяк не є зайвим. Статті сумлінно перекладені автором, подані із збереженням структури публікації, де виклад закінчується ліхтариками «література» та «архіви». Однак саме тут виникають застереження. У рецензованій монографії тексти дещо препаровані, і це викликає певні сумніви у коректності такого кроку. Література до статей подана в основному з енциклопедії, але час від часу доповнюється авторською. Загалом важко зрозуміти, кому ж належить той чи інший текст — авторам енциклопедії, чи автору монографії, де репродуковані ці статті. Ця непевність посилюється вочевидь

довільною маніпуляцією із текстом енциклопедії, коли без жодних пояснень з оригінального тексту вилучаються посилання на російські архіви, і під тією ж рубрикою «Архіви» подаються власні архівні посилання. Тож у людини, яка не бачила автентичного тексту у російському виданні, може виникнути хибне враження щодо авторства цих статей, що є некоректним і, зрозуміло, непотрібним автору чудово забезпеченої оригінальним джерельним матеріалом монографії.

Книжка побачила світ у авторській редакції, має прекрасну тверду обкладинку, зі смаком оформлену, необхідні атрибути солідного наукового видання, як-от іменний і географічний покажчики, список скорочень, має низку ілюстрацій. Автор ідентифікує на них депутатів-подолян, що дуже добре. Ілюстрації (світлини початку ХХ ст.), проте, низької поліграфічної якості і, на жаль, без посилань на джерело запозичення, що не дуже добре. Книжка має комерційно привабливу назву «Демократія в провінції...», що теж добре, і хоч зміст не зовсім відповідає назві, але треба ж із чогось історикам починати у сфері просування свого наукового продукту до читача.

Якщо вже вдаватися до такої аксіології, на завершення можна сказати: дуже добре, що Анатолій Глушковецький провів таке дослідження, і дуже добре, що знайшов можливість його опублікувати. Тим самим українська історіографія збагатилася найповнішим на сьогодні дослідженням думського процесу в рамках окремо взятої губернії колишньої імперії, славного українського краю — Поділля. Байдуже, що нині тут кілька областей.

Монографія Анатолія Глушковецького — перша ластівка в регіональному дослідженні теми, яка набуває останнім часом дедалі більшої популярності в українських істориків. Як така вона, звичайно, викликатиме прискіпливу увагу зацікавлених читачів (як-от автора цих рядків). Але вже тепер ясно, що маємо перед собою чудову книгу, яка впродовж довгих років слугуватиме дослідникам думської проблематики в Україні і поза нею, оскільки вона вже стала історіографічним фактом. І це також дуже добре.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Редакційні вимоги до публікацій

До друку приймаються статті, історичні документи, рецензії на нові видання, а також повідомлення про наукові події й заходи українською або російською мовами.

Подані на розгляд редакційної колегії наукові статті мають відповідати встановленим вимогам і містити такі **необхідні елементи**: **постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення невіршених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальшої роботи** у даному напрямі.

Кожна стаття повинна мати **УДК. Відомості про автора** вказуються праворуч вгорі від заголовку публікації (**команда — вирівнювання по правому краю тексту**) із зазначенням прізвища та ініціалів, а нижче — населеного пункту (в дужках), де живе або працює автор. **Заголовок** виконується прописними літерами напівжирним шрифтом одним абзацом (**команда — вирівнювання по центру тексту**). Після цього подаються короткі **анотації й ключові слова** українською, російською та англійською мовами. Обсяг кожної анотації — не більше 250 знаків. Далі — основний текст.

Обсяг матеріалів — не більше 1,5 авторського аркуша (1 авторський аркуш — 40 000 друкованих знаків (включаючи пробіли між словами, розділові знаки, цифри тощо)). Текстовий редактор — не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт — **Times New Roman**, кегль — **14**, міжрядковий інтервал — **1,5**. Формат файлу — **.DOC** або **.RTF**. Якщо під час набору статті використовувалися нестандартні шрифти, необхідно обов'язково повідомити їх повну назву або надати сам шрифт (стандартне розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст набирається **без переносів слів**. Дати подаються через тире (не плутати з дефісом і довгим тире) без пробілів; перед скороченнями «р.», «рр.», «ст.» ставиться жорсткий інтервал (нерозривний пробіл — виконується клавішами Ctrl+Shift+Пробіл(Space)).

Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора (у меню **Формат — Абзац** виставити такі параметри: вирівнювання — по ширині, відступ справа — 0 см, відступ зліва — 0 см, інтервал перед — 0 пт, інтервал після — 0 пт, міжрядковий інтервал — 1,5 («півторашний»), відступ

першого рядка — 1,25 см). Таблиці розміщуються в тексті (створюються автоматично через меню **Таблиця — Вставити таблицю**).

Посилання виконуються автоматично (!) наприкінці тексту (меню **Вставка — Ссылка — Сноска** з параметрами: кінцеві, внизу тексту, формат номера «1, 2, 3,...», до всього документа). Текст посилань від основного тексту публікації відділяється автоматично і не потребує окремого заголовка. Посилання застосовуються для вказівки на літературні й архівні джерела. Різного роду змістові примітки (коментарі, «ліричні відступи» від основної теми тощо) розміщувати безпосередньо у самому тексті або як автоматичні посторінкові посилання з індивідуальним форматом «*, **, ***». Знак посилання ставиться до розділового знаку (крапки або коми), а не після.

Бібліографічне посилання — сукупність бібліографічних відомостей про цитований, розглядуваний або згадуваний у тексті документа інший документ, що необхідні й достатні для його загальної характеристики, ідентифікації та пошуку. Тому воно відрізняється від бібліографічного опису, вимоги до якого встановлено у ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Бібліографічне посилання має містити наступні елементи:

- прізвище та ініціали автора (авторів);
- заголовок документа;
- відомості, що відносяться до заголовка (монографія, записки, збірник тощо);
- відомості щодо відповідальності — інформація про осіб та організацій, які брали участь у створенні описуваного видання (вказуються укладачі, відповідальні редактори, перекладачі тощо);
- відомості про видання — інформація про зміни й особливості даного видання стосовно попереднього видання цього ж твору (наприклад: Вид. 10-е, перероб. і доп.);
- вихідні дані (місце, видавець, рік видання);
- відомості про серію (номер журналу, випуску, тому);
- сторінки, на які зроблено посилання або загальна кількість сторінок (при посиланні на весь документ).

Прізвища авторів подаються **курсивом**. Прізвище передує ініціалам. Між ініціалами, а також між ініціалами і прізвищем ставиться інтервал (нерозривний пробіл). Окремі блоки бібліографічного посилання розділяються крапкою з тире. Усі посилання мають бути подані мовою оригіналу. За умови **неодноразового посилання** на різні праці одного автора застосовується скорочений запис (автор, перші два–три слова назви, три крапки, тире, сторінка). У **повторних посиланнях** на багатотомний документ зазначають автора, заголовок, номер тому (випуску, книги), сторінки. Якщо повторне посилання слідує одразу за первинним, його текст замінюють словами «Там само», «Там же», «Ibid.». У повторному посиланні на іншу сторінку до вказаних слів додають номер сторінки. У повторному посиланні на твір одного, двох чи трьох авторів, яке не слідує за

первинним посиланням, зазначають прізвище та ініціали авторів, слова «Вказ. праця», «Указ. соч.», «Op. cit.» та сторінки.

Бібліографічні посилання, включені у комплексне посилання, розміщують в алфавітному порядку і відділяють одне від одного крапкою з комою. Якщо до комплексного посилання включено кілька посилань на одного й того ж автора (авторів), то в другому й наступних посиланнях його прізвище й ініціали замінюються на «Його же», «Її же», «Їх же», «Его же», «Её же», «Их же» або, відповідно, «Idem», «Eadem», «Iidem».

Посилання на архівні матеріали подаються національною мовою, залежно від місцезнаходження документа, згідно із загальноприйнятою в даному архіві (у даній країні) системою посилань (наприклад: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 3, спр. 38, арк. 45; РГАДА, ф. 124, 1624 г., кн. 35, л. 65; ВО, rkps 161/58; rkps 17070, к. 45 v.). У першому посиланні на архів вказується його повна назва, а в дужках зазначається (далі — аббревіатура). У наступних посиланнях ставиться лише аббревіатура.

Додатково автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (робочий, домашній, мобільний), електронну пошту.

Редакційній колегії слід подавати **один роздрукований примірник та електронну копію статті**.

Редакційна колегія має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів **не повертаються**.

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

З М І С Т

Передмова	4
-----------------	---

Розділ I. ПИТАННЯ НАЦІЄТВОРЕННЯ

Реєнт О.П. (м. Київ).

Український національний рух у Російській імперії та політика державної влади з «українського питання» в модерну добу.....	6
--	---

Шандра В.С. (м. Київ).

Есе про чинники тривалого українського націєтворення.....	38
---	----

Розділ II. ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ

Лисенко О.В. (м. Київ).

Взаємозв'язок між результатами Великих реформ 1860–90-х рр. і Першої світової війни та їх наслідки для України	52
--	----

Милько В.І. (м. Київ).

Обговорення в III Державній думі Російської імперії столипінської аграрної реформи: позиція депутатів від українських губерній і міст	68
---	----

Розділ III. СТОРІНКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ

Вільшанська О.Л. (м. Київ).

Вдалий шлюб в уявленнях городян у другій половині XIX — на початку XX ст. (на основі джерел особового походження та художньої літератури).....	77
--	----

Донік О.М. (м. Київ).

Етнічна диференціація і процеси соціально-культурної адаптації підприємців України в пореформену добу	96
---	----

Жилєнкова І.М. (м. Київ).

Особливості економічного розвитку українських земель Російської імперії в пореформену добу	112
--	-----

Кривопішин О.М. (м. Переяслав-Хмельницький).

Розвиток залізничного транспорту і підготовка кадрів середньої ланки в другій половині XIX ст.	142
---	-----

Машкін О.М. (м. Київ).

Правовий статус іноземних землевласників та колоністів українських губерній Російської імперії (кінець XVIII — перша половина XIX ст.).....	153
---	-----

Молчанов В.Б. (м. Київ).

Вплив воєнних реформ Д.О. Мілютіна на життєзабезпечення російських військових в українських губерніях в другій половині XIX ст.....	171
---	-----

Томазов В.В. (м. Київ).

Соціальний статус Федора Павловича Родоканакі та його родини в Російській імперії 201

Розділ IV. СТУДІЇ З ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ

Білецький П.М. (м. Кам'янець-Подільський).

Антинімецька кампанія в Подільській губернії (1914–1917 рр.) 210

Загребельна Н.І., Маковей Є.О. (м. Київ).

Благодійна діяльність та меценатство представників українських торгово-промислових кіл та інтелігенції у роки Першої світової війни 220

Скрипник А.Ю. (м. Кам'янець-Подільський).

Дислокація Російських військ на Поділлі наприкінці XVIII — на початку XIX ст. 229

Усенко П.Г. (м. Київ).

Дарданелли–Босфор–Одеська затока: шлях чорноморської ескалації Великої війни (1914 р.) 236

Розділ V. ПИТАННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ІСТОРІЇ

Опря І.А. (м. Кам'янець-Подільський).

Криза Російської православної церкви як передумова поширення пізньопротестантських віровчень у Правобережній Україні у 60-ті рр. XIX — на початку XX ст. 251

Степаненко Г.В. (м. Київ).

Шкільна діяльність православного духовництва Правобережної України та процес підготовки Парафіяльної й Освітньої реформ 1864 р. 265

Розділ VI. МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Кириченко О.Ю. (м. Київ).

«Цензурна реформа 1865 р.» в українській та російській історіографії 280

Крижановська О.О. (м. Київ).

Кріпацька інтелігенція в Україні (XVIII — перша половина XIX ст.): історіографічні аспекти 288

Пазюра Н.В. (м. Київ).

Монографія Андрія Стороженка «Стефан Баторий и днепровские козаки: изследования, документы и заметки» у контексті наукової спадщини вченого 308

Шевченко В.В. (м. Київ).

Стан та перспективи вивчення банкірського підприємництва на Півдні України в XIX — на початку XX ст. 317

Шевченко В.М. (м. Чернігів).

Методологічні основи вивчення історії земельного ринку в Україні другої половини XIX — початку XX ст. 329

Янишин Б.М. (м. Київ), **Тельвак В.П.** (м. Дрогобич).

Щоденне життя галицького містечка другої половини XIX ст.
на сторінках місцевої періодики (за матеріалами «Gazety Naddniestrzańskiej»).....336

Розділ VII. БІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

Довжук І.В. (м. Луганськ).

Гірничий інженер Іліодор Фелькнер349

Коляда І.А. (м. Київ).

«Благородный осведомитель»: штрихи до портрета київського цензора
Сергія Никипоровича Щоголева354

Розділ VIII. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Коник О. (м. Херсон).

Глушковецький А.Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів
Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії: монографія /
Анатолій Глушковецький. — Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А.,
2010. — 400 с. Бібліограф.: с. 179–220364

До уваги авторів372

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
XIX — початку XX ст.

Випуск XX

Збірник наукових праць

Літературний редактор: *С.Г. Архипенко*
Набір підготувала: *О.В. Фастовець, І.В. Мазуревич*
Оригінал-макет підготувала: *Л.А. Зубець*

Підписано до друку 24.12.2012 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 30,71. Обл. вид. арк. 22,9.
Тираж 300. Зам. 25. 2012.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4